

ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№2 (194)

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №2 (194) маусым

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16497-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Алдашева Камар Сагинғалиевна, PhD, аға оқытушы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, (Алматы, Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Джолдасбекова Б.У., ф.ғ.д., профессор (ғылыми редактор)
(Қазақстан)

Баянбаева Ж.А., ф.ғ.к., доцент м.а. (ғылыми редактордың
орынбасары) (Қазақстан)

Авакова Р.А., ф.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Алкебаева Д.А., ф.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Аймағамбетова М.М., PhD (Қазақстан)

Таева Р.М., ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Темирболат А.Б., ф.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Саткенова Ж.Б., ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Таттимбетова К.О., PhD (Қазақстан)

Даутова Г.Р., PhD, доцент м.а. (Қазақстан)

Донна Орвин (Donna Orwin), доктор, профессор,
Торонто университеті (Канада)

Евдокимова С.Б. (Evdokimova Svetlana),
PhD, доцент, Браун университеті (АҚШ)

Жаң Жин Жин (Jean Zhin Zhin), доктор, профессор,
Пекин ұлттық орталық университеті (Қытай)

Бирсель Каракоч (Birsal Karakoc), доктор, профессор,
Уппсала университеті (Швеция)

Барабаш В.В., ф.ғ.д., профессор, Ресей халықтар достығы
университеті (Ресей)

Морхье Пост (Margje Post), PhD, доцент, Берген
университеті (Норвегия)

Нажие Йылдыз (Naciye Yildiz), доктор, профессор,
Анкара Хаджы Байрам Вели университеті (Түркия)

Риверс Уильям П. (Rivers William P), доктор, профессор,
Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық
оқыту (АҚШ)

Кайс Амер Кадим (Kais Amer Kadhim), доктор, қауымд.
профессор, Сохар университеті (Оман Сұлтанаты)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Құрманбек Е.Д., оқытушы (Қазақстан)

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас
мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

Жоба менеджері

Гульмира Шахкозова

Телефон: +7 701 724 2911

E-mail: Gulmira.Shakhkzova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Пішімі 60x84/8. Көлемі 21,6 б. т. Тапсырыс № 10342.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

1-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Section 1
LINGUISTICS

Раздел 1
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

А.Е. Аубакирова^{1*} , Ш. Курманбайулы¹ , К.М. Атыгаева²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

²Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Казахстан, г. Петропавловск

*e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

НОВЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В современном периоде эволюции языка происходит параллельное развитие современных технологий и научных дисциплин. Этот феномен вызывает не только интродукцию новых лексических единиц для обозначения современных предметов, но также порождает новые концептуальные аппараты, оказывающие влияние на лексическую структуру языка. Данный научный дискурс посвящен анализу современных тенденций словообразования в казахском языке, формируемых под воздействием процессов языковой интеграции и дифференциации.

Объектом исследования статьи являются основные способы терминообразования в казахском языке. Акцентируют на необходимости всестороннего рассмотрения вопросов казахской терминологии, терминообразования и терминографии. При этом подчеркивается необходимость комплексного лингвистического изучения новых и вводимых в употребление терминов в связи с политико-социальными изменениями, происходящими в обществе.

Целью научной статьи является изучение и анализ основных приемов и моделей терминологии национального языка. Для достижения данной цели определены следующие задачи: провести анализ основных способов и моделей формирования терминологии в области общественно-политической, социальной и исторической сферы; изучить как заимствованные, так и национальные термины; описать функциональные и употребительные особенности этих терминов; выявить основные характеристики заимствованных и национальных терминов.

Выявлено, что наиболее продуктивными способами терминологической системы являются следующие: терминизация, заимствование терминов из других терминологических систем, соединение суффиксов и формирование терминосочетаний, а также наиболее частые случаи фонеморфологической адаптации международных терминов и их последующее использование в казахском языке.

Ключевые слова: словообразование, гибридное словообразование, деривация, производные слова, композиты, контаминация, принципы терминологии, заимствованные слова, способы терминообразования.

A.E. Aubakirova^{1*}, Sh. Kurmanbayuly¹, K.M. Atygaeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

²M. Kozybaev North Kazakhstan university, Kazakhstan, Petropavlovsk

*e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

New Linguistic Terms in the Modern Kazakh Language

In the modern period of language evolution, there is a parallel development of modern technologies and scientific disciplines. This phenomenon causes not only the introduction of new lexical units to designate modern subjects, but also generates new conceptual devices that influence the lexical structure of the language. This scientific discourse is devoted to the analysis of modern trends in word formation in the Kazakh language, formed under the influence of the processes of linguistic integration and differentiation.

The object of the article's research is the main term-forming methods and models in the Kazakh language. Attention is focused on the need for a comprehensive consideration of the issues of Kazakh terminology, term formation and terminography. The paper emphasizes the need for a comprehensive linguistic study of new and commonly used terms in connection with the political and social changes taking place in society.

The purpose of the scientific article is to study and analyze the basic techniques and models of terminology of the national language. To achieve this goal, the following tasks are defined: to analyze the main methods and models of terminology formation in the field of socio-political, social and historical spheres; to study both borrowed and national terms; to describe the functional and usage features of these terms; to identify the main characteristics of borrowed and national terms.

It is revealed that the most productive methods of the terminological system are the following: terminization, acceptance of terms from other terminological systems, the combination of suffixes and the formation of term combinations, as well as the most frequent cases of phonomorphological adaptation of international terms and their subsequent use in the Kazakh language.

Key words: word formation, hybrid word formation, derivation, derived words, composites, contamination, principles of terminology, borrowed words, methods of term formation.

А.Е. Аубакирова^{1*}, Ш. Курманбайұлы¹, К.М. Атыгаева²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Петропавл қ.

*e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа лингвистикалық терминдер

Қазіргі кезеңде тілдің өзгеруі жаңа технологиялардың, адам санасының негізінде пайда болған ғылыми салалардың көбеюімен бірге жүреді. Сондықтан жаңа пәндердің атаулары ғана емес, көптеген тілдердегі жаңа ұғымдардың жасалуы да жаңа тілдік бірліктердің пайда болуына негізгі себептердің бірі болып табылады. Бұл ғылыми мақала тілдік интеграция мен саралау процестерінің әсерінен қалыптасқан қазақ тіліндегі сөзжасамның жаңа үдерістерін зерттеуге арналған.

Мақаланың зерттеу нысаны – қазақ тіліндегі терминжасамның негізгі әдістері мен үлгілері. Қазақ терминологиясы, терминжасам және терминография мәселелерін жан-жақты қарастыру қажеттігіне назар аударылады. Сонымен қатар қоғамда болып жатқан саяси және әлеуметтік өзгерістерге байланысты туған жаңа сөздерге және бүгінгі күні қолданысқа енгізілген терминдерге кешенді лингвистикалық зерттеудің қажеттілігі атап көрсетілген.

Ғылыми мақаланың мақсаты – қазақ ұлттық терминологиясының негізгі әдістері мен модельдерін зерттеу және талдау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер айқындалды: қоғамдық-саяси, әлеуметтік салада және тарихи еңбектерде терминологияны қалыптастырудың негізгі тәсілдері мен модельдеріне талдау жүргізу; кірме сөздер мен ұлттық терминдерді зерделеу; осы терминдердің функционалдық және қолданушылық ерекшеліктерін сипаттау; кірме сөздер мен ұлттық терминдердің негізгі сипаттамаларын анықтау.

Терминологиялық жүйенің неғұрлым өнімді тәсілдеріне: терминдену, басқа терминологиялық жүйелерден терминдерді қабылдау, біріккен терминдер және термин тіркесімдерін қалыптастыру, сондай-ақ халықаралық терминдердің фонеморфологиялық бейімделуінің неғұрлым жиі кездесетін жағдайлары және олардың қазақ тілінде қалай қолдану керектігі айқындалды.

Түйін сөздер: сөзжасам, гибриді сөзжасам, деривация, туынды сөздер, композиттер, контаминация, терминология принциптері, кірме сөздер, термин жасау әдістері.

Введение

При быстром развитии науки и техники появляется множество новых идей и концепций, для каждой из которых нужна своя специальная терминология и языковая система. Решение таких задач включает в себя создание, формирование, систематизацию и стандартизацию терминов, а также определение дальнейшего развития общей технической терминологии.

На изучение терминологии современного казахского языка является довольно важным, поскольку она отражает прогресс науки и определяет новые тенденции. Все чаще встречаются новые термины в связи с постоянными открытиями и развитием научных и технических областей.

Среди языковых средств, используемые в языке, особое место занимают слова и словосочетания, заимствованные из иностранных

языков. Поскольку ни один язык не способен к существованию в замкнутом пространстве, заимствование является одним из основных факторов обогащения любого языка.

Многоаспектность данной лексической единицы состоит в том, что она представляет собой многомерное образование, содержание, а также структура может без которого различаться в системе языка и речевой деятельности, что обусловлено рядом причин объективного и субъективного характера. В общем понимании иноязычное заимствование – элемент чужого языка, перенесенный из одного языка в другой в результате языковых контактов, а также сам процесс перехода элементов одного языка в другой.

К составу заимствований мы относим единицы разного объема: от междометия, слова из иноязычной лексической системы (включая реалии – собственные имена людей и названия, не исключая географические), до отрезка текста на

чужом языке или текста, изображающего контактированную речь иностранца или иммигранта. В научной и исследовательской литературе заимствования характеризуются по: хронологическому признаку, учитывая период вхождения в принимающий язык; языку-источнику; характеру заимствования (непосредственное или прямое заимствование и калькирование); способам передачи письменной формы заимствованного слова в принимающем языке (трансплантация, транслитерация, практическая транскрипция); передаче национально-культурной специфики; степени ассимиляции в принимающем языке; грамматической природе заимствования (Сүлейменова, 2012).

Так, несмотря на то, что в современной лингвистике проводятся всеобъемлющие и успешные исследования в сфере терминологии, все же существуют некоторые трудности, которые до сих пор остаются неразрешенными. Одна из таких проблем заключается в том, что некоторые термины используются в различных контекстах. Такие ситуации, особенно в профессиональных коммуникациях, часто приводят к слиянию нескольких областей. Кроме того, в языке делопроизводства, при разработке различных технических документов и в процессе международного обмена документами иногда возникают ситуации, когда использование терминов вызывает недопонимание.

Несмотря на то, что в последние десятилетия научное сообщество уделяет особое внимание вопросу терминологии и активно ведет обсуждения на эту тему в печати, казахская терминология по-прежнему не определила свою общую траекторию развития, что свидетельствует о сложности ситуации.

В связи с вышеизложенным настоящая статья освещает семантические процессы, наблюдаемые в современной казахской терминологии, а именно: многозначность слов (полисемия), их разнообразие значений (эврисемия), изменение значения слова (расширение или сужение его значения), а также процессы создания терминов и внедрения новых и устаревших слов в терминологию.

Материал и методы

В качестве методов и методологии исследования были использованы следующие подходы: семантический анализ и когнитивный анализ для изучения многозначности (полисемии) и разнообразия значений (эврисемии) терминов; частич-

ный диахронный (этимологический) анализ для анализа процессов терминологизации и детерминализации архаизмов; синхронный анализ для изучения и описания терминов-неологизмов.

Обзор литературы

Тема терминологии была подробно изучена как российскими, так и зарубежными учеными. Работы ученых В.Г. Гака, М.И. Фоминой, Ю.К.Волошина, М.М. Каплиной, А.Г. Лыкова, Н.М. Шанского и А.В. Суперанской исследуют отдельные вопросы, связанные с терминологией, и рассказывают о том, как новые имена и значения меняются в различных общественных условиях. А также работы зарубежных ученых, как г. Рондо и Д. Хамли представляют новые термины в различных областях.

В казахском языкознании вопросы терминологии были изучены в трудах А. Байтурсынова, К. Жубанова, У. Айтбайулы, Ш. Курманбайулы, Т. Шонанова, Н. Торекулова, С. Байишева, Р. Сыздыкова, А. Алдашева, К. Айсултанова, И. Муратбаева, А. Торениязова, С. Исаков и Е.Рамазанов, М. Иманбаев, Р. Баймухамедова, С. Джансеитова, К. Молдабекова, Г. Исмаилова Г. Конкашбаева, Ш. Сарыбаева, С. Аманжолова, Ж. Молдажарова, М. Насырова, Е. Молдатаева, С. Каримбаевой, К. Оспановой, С. Алисжанова, Г. Жумашеой, А. Исанова, Б. Акшалова, Е. Даулетова, Ж. Бейсеновой, А. Нуржановой, А.Коныровой, К.А. Ашинова, М. Нургалиева, М. Сергалиева, Г. Ерназаровой, К. Кабатаевой и др.

В разработке и унификации терминов казахского языка следует отметить труды С. Аманжолова, М. Балакаева, С. Кенесбаева, С. Баишева, А. Абдрахманова, К. Шарипова, Р. Букейханова, Х. Ибрашева, Т. Жанузакова, Г. Мусабеева, А.Искакова, А.Т. Кайдарова, К.А. Аханова, Т.Р.Кордабаева и др.

Обсуждения и результаты

В словарном составе современного казахского языка имеется множество исконных слов, ставшие терминами. Например, такие исконные слова, сформировавшиеся в советскую эпоху, употребляются в терминологическом значении для обозначения научных понятий. Их новые значения, функции сформировались в результате развития общества, сознательных действий человека, поэтому сегодня стали естественной частью казахского языка. Общеизвестно, что

язык находится в постоянном изменении и развитии. В нем отмирают одни слова, появляются новые, в том числе и термины. Нередко старые слова выполняют новую функцию. В результате этого язык обогащается, конкретизируется. Новая лексика образуется на базе исконных способов словообразования, имеющихся в языке.

В последние годы процесс образования слов и формирования терминологии в казахском языке значительно усилился, прибавилось сотни новых терминов. Однако есть множество слов, которые еще не получили широкого распространения и которые сосуществуют с более употребимыми названиями.

Оновным источником образования терминов в казахском языке являются:

1) Казахский язык, максимально использующий внутренние возможности своего лексического состава. Напр.: месторождение – қайнар көз, кеніш орны, кен бұлағы; изыскание – іздеу, табу, и др.

2) Создание новых терминов путем словообразования и словоизменения, активно используемые различные аффиксы, приставки и суффиксы. Это включает использование существующих казахских слов и корней для создания новых терминов. Например лингвистические термины, образованные:

- суффиксами *-ым / -ім*: айтылым (произношение), тыңдалым (аудирование), жасалым (создание), жуысым (приближение), жұмсалым (расходование), жіктелім (классификация), қатысым (причастие), оқылым (чтение), талданым (анализ), түйісім (соединение), түрленім (преобразование), үйлесім (гармония), үндесім и т.д.;

- с суффикциями *-ма / -ме, -ба / -бе, -па / -пе*: анықтама (справка), бағдарлама (программа), баяндама (доклад), баянжазба (докладная записка), бұрыштама (резолюция), жолдама (направление), көшірме (копия), мәлімдеме (рапорт), мінездеме (характеристика), түйіндеме (резюме), түсініктеме (объяснительная), тізбе (опись), тізімдеме (ведомость), хабарлама (извещение), қызметтік жазба (служебная записка), хаттама (протокол) и т.д.;

- терминами, объединенными или присоединенными к слову «письмо»: ақпараттық хат (информационное письмо), алғысхат (благодарственное письмо), ашықхат (открытое письмо), баянхат (докладная записка), жеделхат (телеграмма), қолхат (расписка), кепілхат (гарантийное письмо), қолдаухат (ходатайство), құттықтау хат (поздравительное письмо),

қызметтік хат (служебная письмо), нұсқаухат (инструктивное письмо), ресмихат (деловое письмо), сенімхат (доверенность), сұранысхат (запрос), түсіндірмехат (объяснительная записка), ұсынысхат (рекомендательное письмо), хабарламахат (письмо-сообщение), шақырухат (пригласительное письмо), ықтиярхат (вид на жительство), ілеспехат (сопроводительное письмо) и др.

3) Русский язык, дающий готовые термины или предлагающий способ калькирования. Многие термины заимствуются непосредственно из русского языка или создаются путем дословного перевода русских терминов. Например: *вахта, скважина (ұңғыма), телефонхат*;

4) Международные термины, используемые в готовом виде и дающие свободу калькирования. Множество терминов, называемые международными, вошли в казахский язык через русский, терминов же, заимствованных непосредственно из иностранных языков, очень мало, как правило это слова арабского и иранского происхождения. Эти элементы широко используются в международной научной и технической терминологии, что объясняет их присутствие в казахском языке. Несмотря на то, что многие термины попадают в казахский язык через русский язык, их латинские и греческие корни остаются легко узнаваемыми. Это способствует единству научной терминологии на международном уровне, облегчая взаимопонимание между специалистами других стран. Например, термин «биология», происходит от греческих слов «биос» (жизнь) и «логос» (учение).

5) Калькирование, или дословный перевод иностранных терминов, также является важным методом. При этом способе сохраняется структура и смысл оригинального термина, но он переводится на казахский язык. Этот метод позволяет адаптировать международные термины к особенностям казахского языка. Например: *анализ – талдау, бензин – жанармай, метод – әдіс* и др.

6) Адаптация и ассимиляция. Некоторые термины, заимствованные из других языков, подвергаются фонетической и грамматической адаптации, что делает их более естественными для казахского языка. Это способствует их легкому восприятию и использованию в повседневной речи: *зауыт, пойыз, резинке, тауар* и др.

7) Неологизмы, или новые слова, которые создаются для обозначения новых понятий, явлений или предметов. Такие слова могут быть созданы как на основе существующих казахских

слов, так и путем заимствования и адаптации иностранных слов. *Арыз (заявление), акт (акт), баяндама (доклад), хаттама (ведомость), көшірме (выписка), жарлық (декларация), айрықша жүргізілетін істер (дела особого производства), іс жүргізу (делопроизводство), іс жүргізуші (делопроизводитель), сенімхат (доверенность), құжат (документ), келісімшарт (договор), өсиет (завещание), өсиетші (завещатель), заң (закон), қаулы (постановление), кепіл (залог), кепіл актісі (заложенный акт), мәжіліс (заседание), шағым, арыз (жалоба), жарнама (реклама), тізім (опись), ресми (официальный), жазба жарлық (письменный приказ), шақыру хат (повестка) и др.;*

В казахском языке он используется в этой же форме, демонстрируя международное происхождение и единство научной терминологии. Другой пример «телефон» (от греческих слов «теле» (далеко) и фон (звук), термин «вакцина» происходит от латинского слова (vassa), поскольку первая вакцина была создана для профилактики оспы, другой пример термин «компьютер» от латинского слова (computare) (вычислять).

Рассмотрим следующие примеры применения греческих и латинских элементов в различных дисциплинах: география – от греческих слов «γῆ» (земля) и «γράφω» (писать); астрономия – от греческих слов «ἄστρον» (звезда) и «νόμος» (закон); реакция – от латинского слова «reactio»; физика – от греческого слова «φύσις» (природа). Термин «физика» также используется в казахском языке, что подчеркивает его корни в древних языках. Биохимия – от греческого слова «βίος» (жизнь) и латинского слова «chemia» (химия). Этот термин также присутствует в казахском языке как «биохимия», что демонстрирует его связь с международной научной лексикой.

Из области медицины и информационных технологий: диагноз – от греческих слов «διά» (через) и «γνώσις» (знание); алгоритм – от латинского слова «algorithmus»; генетика – от греческих слов «γένεσις» (происхождение) и «τικός» (относящийся к); рентген – от фамилии немецкого физика Вильгельма Конрада Рентгена; компьютерная программа – от латинского слова «programma» (программа) и английского слова «computer». Данные термины являются ярким примером того, как греческие и латинские элементы активно внедряются в казахский язык в различных областях, таких как медицина и информационные технологии, поддерживая еди-

ное понимание научной и технической терминологии на международном уровне.

Также казахский язык посредством русского языка, использует ономастические единицы без изменений. Имена собственные, географические названия, имена людей и исторические памятники зачастую заимствуются в их оригинальной форме. Это позволяет сохранить точность и узнаваемость этих единиц. Например, имена известных ученых «Менделеев», «Эйнштейн», названия городов «Москва» (Мәскеу), «Париж», остаются неизменными в казахском языке, подчеркивая их международное значение и призвание.

Кроме того, казахский язык адаптируется к современным реалиям и новым технологическим достижениям, активно заимствуя термины из сферы IT и цифровых технологий. Термины такие, как «интернет», «софт» (от software), «гаджет» и «смартфон» вошли в повседневную речь без значительных изменений, что подчеркивает глобализацию и интеграцию Казахстана в мировое сообщество.

Процесс формирования терминов в казахском языке является динамичным и многосторонним, отражающим исторические, культурные и социальные изменения. Таким образом, казахский язык не только сохраняет свою уникальность и национальные особенности, но и открыто интегрирует на международные элементы, которые что способствует его развитию и обогащению.

В настоящее время активно идет работа по формированию казахского языка, включая вопросы создания новых терминов и использования богатства казахского языка для перевода старых терминов в различных отраслях. В данной области исследования имеют большое значение и являются ориентиром для разработки современной казахской терминологии результаты труда Ш. Курманбайулы. В своих работах ученым исследованы различные аспекты терминологии, включая основные источники терминов в казахском языке, методы их образования, состояние и направления развития казахской терминологии (Курманбайулы, 2012: 55). В своих исследованиях он изучал различные аспекты терминологии, включая основные источники терминов в казахском языке, методы их образования, состояние и направления развития казахской терминологии, а также уделял внимание системности.

Каждая ветвь терминологии имеет свои устойчивые понятия, которые взаимосвязаны иерархически, градуально и концептуально. Эти связи

и взаимоотношения отражают систему понятий и являются логическими и лингвистическими. Для точной и четкой передачи этих понятий используются языковые единицы, основанные на словообразовательных последовательностях. Путем систематизации звеньев системы понятий и использования именных слов в языковых единицах достигается системность терминологии. В последующие годы были разработаны примеры терминов, которые демонстрируют особенности этих понятий.

Известно, что проблема введения новых терминов и обобщенных терминов в язык длительное время рассматривалась как единая проблема лексического наполнения. В процессе их исследования и редактирования было выполнено несколько работ как лингвистами, так и представителями других научных дисциплин. Это можно наглядно увидеть, сравнив словари терминов, учебники, опубликованные в последние годы в определенных областях науки и техники (Wierzbicka, 1998).

Одни и те же термины переводятся по-разному, и каждый словарь использует разные уровни учебников, научных статей и печатных изданий. В современных условиях в языке преобладающим становится использование терминов (более 90% новых слов, появляющихся в языке, являются терминами).

Языковые термины, с одной стороны, являются очень консервативными (или используют термины, появившиеся в древности), а с другой стороны, представляют собой открытую и постоянно обновляемую систему. Согласно мнению экспертов, количество новых слов и значений, регистрируемых в словарях неологизмов русского, английского и французского языков, варьируется от 60% до 90% (Лейчик, 2003: 121). Что касается количества новых слов и значений – могут варьироваться в различных языках и зависеть от многих факторов. Например, в английском языке с его открытостью для заимствования слов из других языков и широким использованием в научных и технических областях, количество новых слов может быть значительным. В то же время, в более консервативных языках, таких как французский, процесс появления новых слов может быть более ограниченным. Таким образом, язык – это живой организм, который сохраняет свою структуру и традиции, но также отражает изменения и развитие общества, создавая и адаптируя новые термины и значения.

В период становления новых областей знания, синтеза когнитивной, философской и прак-

тической парадигм возникает значительный корпус интегрированных терминов, отражающих новые концепции.

В современном казахском языке появляется множество новых терминов, расширяется система языка, изменяется взаимосвязь между терминами, а в лингвистике появляются новые понятия, такие как концептуализм и другие.

Современный научный словарь отражает обмен терминами между различными областями знаний. В информационном обществе языковая терминология отражает новые тенденции, включая в себя новые термины, требующие терминологического описания в контексте развития компьютерных программ и методов создания словарей.

В настоящее время лингвистическая терминология представляет собой комплексную систему, которая в свою очередь объединяет несколько взаимосвязанных подсистем. Современные термины, возникающие в сфере лингвистической науки, стремятся соответствовать установленным традициям терминологических конвенций. Новая лингвистическая терминология включает в себя различные категории и подкатегории, к которым сегодня относятся классические лингвистические термины, термины общей языковой теории, литературоведческие термины, термины текстовой лингвистики, риторические термины, термины, относящиеся к когнитивным и прагматическим подходам, а также философские научные концепции и многое другое.

Интенсивное развитие речевой культуры в последние десятилетия привело к заметному расширению терминологической базы лингвистики. Необходимо отметить, что обновление литературоведческой терминологии в современной лингвистике связано с развитием стилистики и культуры речи. Сегодня в информационном обществе активно развивается терминологическая система риторики в связи с возрождением интереса к риторическим концепциям языка.

В настоящее время лингвистическая наука включает в себя широкий спектр терминов, происходящих из различных научных дисциплин и областей знаний. В государственном языке отмечается значительное преобладание терминов, связанных с когнитивной парадигмой, что отражается в терминах, как «понимание», «архитектура познания», «интерпретация» и многое др. Новые слова, вводимые в контексте лингвистической науки, такие как «активация»,

«ассоциация», «информация», «категоризация», получают дополнительные объяснения и интерпретации, связанные с данной терминологией. Сегодня, мы можем заметить появление новых терминов, отражающих различные научные области, такие как «когнитивная лингвистика», «когнитивная психология», «искусственный интеллект», «процедурная семантика» и другие, которые отражают модели и структуры когнитивной науки».

При сравнении общеупотребительных слов с процессом образования терминов нельзя не заметить значительную разницу между ними. Кроме основного способа формирования терминов, необходимо также понимание и определения их содержания. Без данных аспектов термин не может быть полноценным термином.

В процессе создания и формирования научно-технического стиля широко используются слова-соперники. В таких случаях невозможно установить универсальное правило, определяющее, какие из этих слов могут быть использованы в качестве терминов. В каждой области терминологическая практика должна определять свой собственный путь в конкретной ситуации. Для этого требуется особая лингвистическая интерпретация (Курманбайулы, 2019: 174).

Также все более популярным становится перевод международных терминов на другие языки. Так, к примеру, большинство терминов языковой филологии являются заимствованиями из греческого, латинского и даже арабского и персидского языков. Например, латинское слово «стиль» переводится как «ядро письма», «пассив» – как «бездействие», «контекст» – «часть текста», «компонент» – «составитель», «инфинитив» – «неизвестный», «инверсия» – «смещение», «ассонанс» – «гармония». Греческое «синтагма» означает «слитную форму», «парадигма» – «классификацию», «идиома» – «особое предложение», «иерограф» – «священное писание», «диалект» – «слово, говор». Также есть французские заимствования, например, «дискурс» означает «речь», «парцелляция» – «частица, часть», «калька» – «копия», «каламбур» – «изменение слова», «инвариант» – «неизменный», «дублет» – «двойной», «баллада» – «танцевальная песня», «гротеск» – «удивительный, необычный внешний вид», «рemarkа» – «примечание», «пейзаж» – «отражение природы в литературе, художественный образ», «роман» – «масштабное эпическое произведение со сложной, многосетевой, длительной структурой сюжета», «сюжет» – «последовательность взаимно продолжающихся

событий», «сентиментализм» – «вековое течение в художественной литературе».

Также в современной лингвистике широко используются термины, относящиеся к прагматической парадигме, такие как «межличностное взаимодействие», «информационные речевые акты», «клише», «словесные формулы», «директивы», «прагматика языка», «прагматическая функция», «прагматический уровень языковой личности», «прагматическая лингвистика», «исходная фатическая реплика», «актанты и теория речевых актов» и многое другое. Термины могут быть образованы из различных семантических элементов, включая словосочетания, формы, морфы, приставки и суффиксы, которые могут быть использованы с последующим применением семантических единиц.

Проведенный анализ лингвистического материала позволяет выявить такие термины, которые дополняют существующие списки производных терминов, например, термины «антроп» (антропоним, антропоцентризм), «интер» (интеркоммуникем, интерлингва), «паралингвистика», «парапсихология» (социолингвистика, социолект, социолема), «микро» (микротекст, микроконтекст, микротема, микротопонимия, микросемантика, микросегмент), «макро» (макротекст, макротема, макроэтноним, макросемантика, макросегмент), «этно» (этнография, этнопсихология, этнонимы), «поли» (полистизм), «ология» (эпистемология, когнитология) и многое другое.

В научном стиле современной лингвистики также отмечается явление транстерминологизации, при котором термины переходят из одной области в другую, что приводит к формированию межотраслевых омонимов, используемый как в других науках, так и в лингвистической отрасли.

В рамках использования терминов в лингвистике проявляются такие явления, как омонимии – которые представляют собой ситуации, когда один и тот же термин может быть для обозначения различных понятий. Например, термин-глагол, «верб» иногда может означать указание на такие слова (превалирующий, девербативный, поствербативный) или на слово (вербальное, вербализующее) и др. Также, и другие термины, к примеру «метаэлемент» имеет два значения (метаязык, метатеория) или (метаземия, метатония).

В лингвистической науке также существуют слова синонимы и антонимы. Синонимы, указывая на одно и то же понятие и имея оди-

наковое лексическое значение, различаются своей экспрессивной окрашенностью, закреплённостью за определённым стилем, частотой употребления.

Антонимы, такие как «моно» (монофтонное, монопредикативное, моносемантическое, моносемия, односложное, монотонное) и «поли» (полифтонный, полипредикативный, многозначный, многозначный, многосложный, политонический), используются для обозначения «одномерности» и «многомерности» соответственно.

Кроме того, префиксы «гипер» и «гипо» используются для описания избытка или высшей степени (гипероним, гипоним, гипертекст, гипотекст, гиперлексема, гиперфонема) и затухания или нижней степени (гипотоним, гипотекст, гиперлексема, гиперфонема) соответственно. Также существуют термины с префиксами «макро» и «микро», обозначающие большое разнообразие и малое соответственно (макросегмент, макротекст, макроконтекст; микросегмент, микротекст, микроконтекст) (Әбілқасымов, 1971; Айтбаев, 1997).

В настоящее время многие из широко используемых в международном масштабе терминов, относящихся к различным областям, включая лингвистику, переводятся на другие языки. Это объясняется тем, что множество лингвистических терминов имеет корни в латинском, греческом и других языках. Например, такие термины как «этимология» (происхождение), «экзотизм» (инопланетянин), «фразеология» (речевые обороты), «формант» (создатель), «универсалия» (универсальность), «транскрипция» (копирование) имеют свои аналоги на русском языке. Также мы можем встретить термины «адстрат» (слияние), «акцент» (выделение) и т.д. (Исаев, 1966).

В настоящее время уделяется внимание разработке терминов на государственном языке, научному обоснованию того, что можно систематически формировать национальные термины, используя внутренние возможности языка. Многие языки, в которых систематизированы отраслевые термины, содержат термины, созданные путем точного обозначения деталей каждой отрасли, взаимосвязи системы понятий. Чтобы сформировать такой систематизированный термин, они в основном используют терминологические элементы своего языка или, при необходимости, других языков. В практике нашей терминологии в советское время начала формироваться традиция использования других лингвистических эле-

ментов, а точнее готового восприятия терминов, созданных на другом языке.

Семантический подход является одним из основных методов в терминологии и играет значительную роль в развитии терминологического словаря. Одной из особенностей этого подхода является формирование терминов более краткими, чем другие термины, что делает его предпочтительным при создании терминологии.

В связи с этим невозможно установить универсальные правила, которые определяют, какие слова из этих разделений соответствуют определённому термину. В каждой области науки практика использования терминологии должна определять методы в определенных ситуациях (Ысқақов, 1972; Бейсембаева, 1982; Айтбаев, 1986; Айсұлтанова, Алиярова, 2015).

Выводы

В современных профессиональных словарях, законодательстве и научных работах, нередко наблюдается использование терминов, заимствованных из европейских языков в русский язык, вместе с аналогичными казахскими терминами.

Лексическое словообразование современного казахского языка отличается своим разнообразием. В казахском языке много заимствованных слов, которые пришли из разных иностранных языков. Заимствованные слова – это слова, которые по разным причинам привносятся в язык-реципиент из других языков. Это новые слова, словосочетания, которые появляются в языке в связи с развитием политических, культурных, экономических отношений, науки и техники в обществе. Заимствованные слова не только обогащают область лингвистики, но и распространяются в различных областях. Влияние заимствованных терминов в казахском языке определяется лингвистическими факторами, такими как политические ситуации и изменения в государственной структуре.

В современности, в профессиональных словарях, законодательстве и научных работах, часто наблюдается использование терминов, заимствованных из европейских языков в русский язык наряду с аналогичными казахскими терминами.

В контексте применения с их лингвистической точки зрения мы рассмотрели наиболее продуктивные методы применения терминологической системы государственного языка.

При транскрипции и транслитерации терминов большое внимание уделяется процессам фонеморфологической адаптации международных терминов.

В ходе проведения терминологического анализа были продемонстрированы лингвистические подходы, включая использование сложных межъязыковых конструкций, сложных интерлингвизмов; основные прикладные подходы к передаче международных терминов.

При этом выявлены наиболее частые случаи фонеморфологической адаптации между-

народных терминов и их последующего использования в казахском языке (Shynybekova, Aisultanova, 2015).

Результаты исследования свидетельствуют о словообразовательных процессах в казахском языке в связи с глобальными изменениями в обществе. При обсуждении различных способов создания новых терминов следует отметить, что их эффективность зависит от взаимодействия различных факторов: как самого языка, так и от социокультурной среды.

Литература

- Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. – Астана, 2012. – 228 б.
- Wierzbicka A. The Semantics of Grammar. – Amsterdam: John Benjamins, 1988.
- Лейчик В.М. Новое в науке о терминах // Вопросы языкознания. – 2003. – №5. – Б. 118-127.
- Құрманбайұлы Ш. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 593 б.
- Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман-Пв, 2012. – 392 б.
- Әбілкасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 280 б.
- Айтбаев О. Қазақ сөзі (қазақ терминологиясының негіздері). – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
- Исаев С. 1920 жылдардағы мерзімді баспасөз тілі: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. – Алматы, 1966. – 20 б.
- Ысқақов А. Қазақ тіліндегі кейбір жұрнақтардың қолданылу аясын және қызметін кеңейту туралы // Тіл және баспасөз мәдениеті. Алматы, 1972.
- Бейсембаева З. Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі сөзжасамдық аффикстерді және мәнін қалыпқа келтіру: филол.ғыл. канд. ... дисс. автореф. – Алматы, 1982.
- Айтбаев О. Қазақ терминологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1986.
- Айсұлтанова К., Алиярова Л. Проблемы терминообразования в казахском языке // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2015. – №6 (158). – Б. 106-110.
- Shynybekova A.K., Aisultanova K.A. Употребление казахского языка для профессиональных целей в юридической сфере // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2015. – №3 (155). – Б. 256-260.

References

- Abylkasimov, B. (1971). Alǵashqy qazaq gazetteriniń tili [The language of the first Kazakh newspapers]. Almaty. Science. (In Kazakh)
- Aisultanova, K., Aliarova, L. (2015). Problemy terminoobrazovania v kazahskom iazyke [Problems of terminology formation in the Kazakh language]. Vestnik KazNU. Seria filologicheskaya [Bulletin of the KazNU. Philological series]. Vol. 6 (158), P. 106-110. (In Russian)
- Aitbayev, O. (1986). Qazaq terminologiasynynǵ máseleleri [Problems of Kazakh terminology]. Almaty. Nauka. (In Kazakh)
- Aitbayev, U. (1997). Qazaq sózi (qazaq terminologiasynynǵ negizderi). [Kazakh speech (fundamentals of Kazakh terminology)]. Almaty. Rauan. (In Kazakh)
- Beisembayeva, Z. (1982). Qazırǵı qazaq ádebi tilindegi sózjasamdyq afiksterdi jáne mánin qalypqa keltiru [Normalization of word-forming affixes and essential ones in the modern Kazakh literary language]. Filol. ǵyl. kand. ... diss. avtoref. [Abst. diss. cand. ... philol. sciences]. Alma-Ata. (In Kazakh)
- Isaev, S. (1966). 1920 jıldardaǵy merzımdı baspasóz tili [The language of the periodical press of the 1920s]. Filol. ǵyl. kand. ... diss. avtoref. [Abst. diss. cand. ... philol. sciences]. Alma-Ata. (In Kazakh)
- Iskakov, A. (1972). Qazaq tilindegi keibir júrnaqtardıń qoldanylu aiasyn jáne qyzmetin keńeitu turaly [On expanding the scope of application and activity of some suffixes in the Kazakh language]. Til jáne baspasóz mádenieti [Culture of language and the press]. Almaty. (In Kazakh)
- Kurmanbayuly, Sh. (2012). Qazaq terminologiasynynıń ózekti máseleleri [Actual problems of Kazakh terminology]. Astana. (In Kazakh)
- Kurmanbayuly, Sh. (2019). Qazaq tilining kırme sózder sózdigi [Dictionary of borrowed words of the Kazakh language]. Nur-Sultan. (In Kazakh)
- Leichik, V.M. (2003). Novoe v nauke o terminah [New in science terms]. Voprosy iazykoznanıa [Issues of language]. Vol.5, P. 118-127. (In Russian)

Shynybekova, A.K., Aisultanova, K.A. (2015). Upotreblenie kazahskogo iazyka dlya profesionalnyh selei v iuridicheskoi sfere [The use of the Kazakh language for professional purposes in the legal field]. Vestnik KazNU. Seria filologicheskaja [Bulletin of the KazNU. Philological series]. Vol. 3. (155), P. 256-260. (In Russian)

Suleimenova, E.D., Shaimerdenova, N.Zh., Smagulova, Zh.S., Akanova, D.H. (2012). Äleumettik lingvistika terminderiniñ sözdigi [Dictionary of socio-linguistic terms]. Astana. Arman-PV. (In Kazakh-Russian)

Wierzbicka, A. (1988). The Semantics of Grammar. Amsterdam: John Benjamins.

Сведения об авторах:

*Аубакирова А.Е. (корреспондент автор) – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан, *e-mail: aidaaubakirova@mail.ru);*

Қурманбайұлы Шерубай – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан, e-mail: sheru_64@mail.ru);

Атығаева Клара Мнайдаровна – кандидат филологических наук, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева (г. Петропавловск, Казахстан, e-mail: katygaeva@mail.ru).

Поступила: 13 марта 2024 г.

Принята: 29 мая 2024 г.

V.E. Baizakova* , K.K. Duisekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

*e-mail: planetavenera90@mail.ru

REPRESENTATION OF THE CONCEPT «ОТБАСЫ / FAMILY» IN THE KAZAKH AND ENGLISH POLITICAL DISCOURSE

The article talks about how the concept «отбасы / family» is represented in the Kazakh and English political discourse. Representative feature of the language as one of the most functional characteristics of human includes the ability to see the world and accordingly it can represent the representation of this world in its semantic and conceptual spheres. All, what is significant in the world and in the reality surrounding us cannot be but verbalized by the means of human language. In other words, it means that every pattern of language goes through the process of language nomination and find its adequate linguistic representation in different forms. The materials of the study were political speeches of the American politicians such as Donald Trump, Joe Biden and inaugural speech of the President of Kazakhstan Kassym Jomart Tokayev. We took political discourse in order to show figurative meaning and language modification of the concept of «отбасы / family». Conceptual analysis, lexical-semantic and comparative methods were used during the research. In the given article, the concept of «отбасы / family» is considered on the basis of texts of political discourse, its main representatives were analyzed and studied. As a result of such a study, it became possible, on the basis of comparative studies of linguistic units, to determine the ethnic specificity of the mentality of these peoples, to reflect the linguistic features and linguocultural nature, the specificity of consciousness and thinking of each nation.

Key words: concept, «отбасы / family» concept, political discourse, family values, family members, figurative meaning.

В.Е. Байзакова*, К.К. Дүйсекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: planetavenera90@mail.ru

«Отбасы / family» концептісінің қазақ және ағылшын саяси дискурсында репрезентациялануы

Мақалада «отбасы / family» ұғымының қазақ және ағылшын саяси дискурсында қалай көрініс табатындығы қарастырылады. Тілдің репрезентативті қасиеті адамның ең функционалдық белгілерінің бірі ретінде әлемді көру қабілеті болып табылады және сәйкесінше ол осы дүниені оның семантикалық және концептуалды салаларында бейнелей алады. Дүниедегі және бізді қоршаған шындықтағы маңызды нәрселердің барлығын адам тілі арқылы сөзбен жеткізу мүмкін. Басқаша айтқанда, бұл тілдің әрбір үлгісі тілдік номинация процесінен өтіп, әр түрлі формада өзінің лайықты тілдік бейнесін табады деген сөз. Зерттеу материалдары ретінде Дональд Трамп, Джо Байден сияқты американдық саясаткерлердің саяси баяндамалары және Қазақстан Президенті Қасым Жомарт Тоқаевтың инаугурациясында сөйлеген сөздері алынды. Біз «отбасы / family» ұғымының астарлы мағынасы мен тілдік түрлендіруін көрсету үшін саяси дискурсты алдық. Мақалада «отбасы / family» концептісі саяси дискурс мәтіндері негізінде қарастылырып, оны құрайтын негізгі репрезентанттары талданып, зерттеліп отыр. Зерттеу барысында концептуалды (концептуалды) талдау, лексико-семантикалық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Осындай зерттеу жүргізудің нәтижесінде сол халықтардың менталитетінің этникалық ерекшелігін айқындауға, тілдік ерекшеліктері мен лингвомәдени табиғатын, әр ұлттың санасы мен ойлауының ерекшелігін көрсетуге тілдік бірліктерді салыстырмалы зерттеулер жүргізу негізінде мүмкін болды.

Түйін сөздер: ұғым, «отбасы / family» ұғымы, саяси дискурс, отбасы құндылықтары, отбасы мүшелері, бейнелі мағына.

В.Е. Байзакова*, К.К. Дуйсекова

Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

*e-mail: planetavenera90@mail.ru

Репрезентация концепта «отбасы / family» в казахско-англоязычном политическом дискурсе

В статье рассматривается, как концепт «отбасы / семья» представлен в казахском и английском политическом дискурсе. Репрезентативной особенностью языка как одной из наиболее функциональных характеристик человека является способность видеть мир и, соответственно, он может представлять репрезентацию этого мира в его семантической и понятийной сферах. Все значимое в мире и в окружающей нас действительности не может не быть вербализовано средствами человеческого языка. Иными словами, это означает, что каждый образец языка проходит процесс языковой номинации и находит свое адекватное языковое воплощение в различных формах. Материалами исследования послужили политические речи таких американских политиков, как Дональд Трамп, Джо Байден и инаугурационная речь Президента Казахстана Касыма Жомарта Токаева. Мы взяли политический дискурс для того, чтобы показать переносное значение и языковую модификацию понятия «отбасы / семья». В статье концепт «отбасы / семья» рассматривается на основе текстов политического дискурса, анализируются и изучаются его основные репрезентанты. В ходе исследования использовались понятийный (понятийный) анализ, лексико-семантический и сравнительный методы. В результате проведения такого исследования стало возможным на основе проведения сравнительных исследований языковых единиц определить этническую специфику менталитета этих народов, отразить языковые особенности и лингвокультурную природу, специфику сознания и мышления каждой нации.

Ключевые слова: концепт, концепт «отбасы / family», политический дискурс, семейные ценности, члены семьи, переносное значение.

Introduction

Language is a system of communication, which is used by people to transmit information to each other. Language itself is being studied from different points of view: its structure, functions, history, evolution and influence on society. Language has not only a communicative function, but is also part of the culture and personality of a person. Linguistics studies language as a means of communication, as well as a way of thinking and perceiving the world and its expression can be given from different perspectives. A representative characteristic of the language can be its phonology (sound system), morphology (structure of words), syntax (structure of sentences) as well as ways of forming new words, grammatical categories and their expression, mechanism of sentence formation and their semantics. In addition, the sociolinguistic characteristics of the language, such as dialects, slang and terminology, which can reflect the cultural and social characteristics of the speakers, are also an important aspect.

The possibility of the language to show and manifest the world surrounding us through the language potential are shown and proven in every study. Language's representative feature that is considered as one of the basic aspects of human functionality, allows to perceive the world and

represent it in terms of semantics and through concepts.

Everything that holds importance in the world and the reality that surrounds us must inevitably be conveyed through human language. To say it differently, it means that every pattern of language goes through the process of language nomination and find its adequate linguistic representation in different forms by using various means of representation such as indirect references, implicit units, synonymic sets of the language, figurative descriptions that encompass euphemisms, patterns that are connected with the primary means of expressing a concept, stable expressions, phrases, units, collocations and so on.

One of the key ways of language and concept representation in the Kazakh-English political discourse is the use of appropriate terms and expressions that convey certain values and ideas. For example, when it comes to the national identity and culture of Kazakhstan, Kazakh expressions can be used to emphasize the uniqueness and richness of this culture. The important point that should be stated is that the representation of language and concepts in the Kazakh-English political discourse may depend on the context and goals of communication. For example, in different situations, different language means can be used to achieve certain goals – from persuading the audience to maintaining diplomatic relations.

Materials and methods

The sources of the research work were texts, in particular political speeches of the American politicians such as Donald Trump, Joe Biden and inaugural speech of the President of Kazakhstan Kassym Jomart Tokayev, collected by continuous sampling from a newspaper. We took political discourse in order to show figurative meaning and language modification of the concept of «отбасы/ family».

To study the representation of the concept «отбасы / family» in Kazakh-English political discourse, the following methods were used:

1. Collection and analysis of texts: to collect political speeches, interviews, articles from newspapers that mention the concept «отбасы/ family» in Kazakh and English and to analyze the use of the units, its context and connotations.

2. Content analysis (lexical-semantic): to analyze the use of the concept «отбасы / family» in various sources in order to identify general trends and features of its representation.

3. Discourse analysis: to examine the ways in which the concept «отбасы / family» is used in political discourse in Kazakh and English, and what meanings are attached to it.

4. Comparative analysis: compare the representation of the concept «отбасы / family» in Kazakh-English political discourse, identify similarities and differences in its perception and interpretation.

The methodological basis of this work was a cognitive-discursive approach aimed at studying the role of language units in the processing and structuring of information in discourse. Conceptual analysis, lexical-semantic and comparative methods were used during the research.

Literature review

A concept is defined as an abstract idea or a notion that expresses the basic characteristics of some object or phenomenon. In linguistics, a concept is usually considered as a unit of meaning or meaning that is connected with a certain word or expression. Concepts can be analyzed in terms of semantics (the meaning of a word or expression) and pragmatics (how they are used in communication). Both foreign and local researches employ concepts in order to clarify and scrutinize different domains of the world, testify and examine hypotheses and postulates. They can generate new concepts or use existing ones to develop research and practical

solutions. It is important to note that concepts can be the basis for the formation of scientific disciplines, methodologies and theories.

In this work we'd like to analyze the notion of concept. Concepts are represented in a form of spectrum in which all potential meanings are reflected. The restricted individual experience can cause the actualization of only a definite meaning. As the result of impact of various aspects, the boundaries of individual experience can be broadened in a positive way as the time passes and consequently new dimensions of the concept, previously unstudied, can be rationalized (Evtushok, 2004: 10). The richness and capability of the semantic scope of the concept shows the richness and colorfulness of the artistic representation of a person (Lihachov, 1997: 281). Hence, the concept is beyond the scope of the internal spheres.

Russian linguists such as N.N. Boldyrev, I.A. Sternin differentiate the key aspects of a concept structure such as the core and periphery. According to them, the core is considered as the most important and essential pattern for a speaker of a certain language, and next stand the periphery which is less important and notable for a certain language (Boldyrov, 2001: 184). Moreover, the researcher S.V. Ivanova states that cognitive, linguistic, cultural and psychological constituents form the structure of a concept. The human brain and its operation are always connected with the cognitive dimension of a language, whereas the processes of conceptualization and figurative processing of a language can be explained in terms of cultural peculiarities of a language. Furthermore, the value evaluation is vital for the formation of the concept (Ivanova, 2003: 178).

Results and Discussion

The concept «отбасы / family» is no exception. The representation of concept is colorful, because it is a very important notion in every language. Cultural characteristics such as individualism and collectivism, low-context or high-context culture (Larina, 2009: 35-112; Dzhioeva, 2014: 136-156), are not taken into account when we speak about the concept of family and it's explained by high value of the family phenomenon in every linguoculture. «Отбасы / family» concept is one of the significant concepts that have been formed in the minds of the Kazakh people for a long time. We can consider that it is the basic concept where the main traits of the nation such as essential values, ethnic mind set, image, character, both national and cultural identities are reflected. At the same time, it's the

concept known for all languages, nations, cultures, because it is comprehensible and understandable for the universe and that's why «it can hold the universal character. However, it can be verbalized differently due to national and cultural differences» (Baizakova, Duisekova, 2023: 16). In the process of studying it, demonstrating language features and linguocultural nature it is possible only on the basis of conducting comparative studies of linguistic units reflected in two cultures. We used the means of mass media, particularly newspapers as the source of the study for the purpose of making detailed analysis of the concept «отбасы / family» in both the Kazakh and English languages.

All of us know that the phenomenon of family is inseparable from society. Family members such as *brothers, sisters, children, parents, spouses*, etc. are integral members of society without whom it's very difficult to imagine the comprehensive functioning of the country in general. However, family can be represented and verbalized differently according to differentiation in type of society, ethnic affiliation and so on. Thus the manifestation of the concept «отбасы / family» in a certain linguoculture can be various. In our study we'd like to show the representation of the concept «отбасы / family» in means of mass media, because means of mass media show dynamics of the language taking into consideration all extra-linguistic factors that may have an influence on language modification and semantic transformation. Let us turn to the features of the functioning of the metaphorical concept «отбасы / family» in the Kazakh and English political discourse.

The political text is a particular area of representation «отбасы / family» concept and the entire conceptual sphere associated with it. As the concept of family belongs to universal and cultural concept, it can be verbalized similarly in various languages using similar language patterns such as metaphors. Foreign scientists such as George Lakoff and Mark Johnson also highlighted about metaphorical and cognitive nature of language (George Lakoff, Mark Johnson, 1999: 324). Now let us analyze the features of the use of the family metaphor in American political discourse. For example, the former US President Donald Trump actively uses the tactics of accusation in order to build a negative image of an opponent – Joe Biden:

*«For 47 years, Joe Biden took the donations of blue-collar workers... Joe Biden spent his entire career outsourcing the dreams of American Workers, offshoring their jobs, opening their borders, and sending **their sons and daughters** to fight in endless*

foreign wars» (Trump's RNC acceptance speech, 28.08.2020).

Sons and daughters are children, the core of a family. The usage of patterns *sending their sons and daughters to fight in endless foreign wars*, shows that Joe Biden appeals to the most valuable thing for a human being. Here “sons and daughters” are employed in a negative connotation in a meaning of the folk or nation. Consequently, from this example we can assume that the politician creates his image as a sympathizer of the folk. By showing that he is against sending our sons and daughters, i.e. family members, to war, he shows that he cares about the interests of the people through family values.

Family values are hot topic discussion of political leaders. The former president of the USA Donald Trump in his speech addressed to the student organization Turning Point USA in Phoenix, Arizona, publicly expressed his commitment and gratitude using flattering patterns in various formats such as compliments, employment of a large number of epithets even in simple and short sentences. This is the trick done from the behalf of the politician in order be closer to the mass by urging them to place their trust on him and support his candidacy:

*«And I've said it before, you're the courageous warriors standing in the way of what they want to do and their goals and **standing up for faith and family**, God, country and freedom, freedom. Unbelievable spirit. I appreciate it. Thank you very much»* (Phoenix, Arizona Speech, 23.06.2020).

In his next speech, he emphasizes that the people are like a family and once again highlights the values related to family members. That is, people call for cooperation and unity, saying that people should love and care for each other like a family:

*«**We are one national family**, and we will always protect, love and care for each other»* (Trump's RNC acceptance speech, 28.08.2020).

From the examples given above, the politician views the people as one common family, puts forward the idea of taking care of each other as a member of that family, and tries to convey that he is close to the people. He affects the listener through values that are important to everyone.

In addition, the concept of family is associated with children, who make up the essence of the family. The child embodies the core and charm of the family. The child is the future of the family, the future of the ancestors. It's evident that all parents are concerned about their child's future. In the following example, famous politician D. Trump is trying to make his speech impressive and meaningful by using the word «children» interchangeably.

«*Together we will restore our economy quickly. We will rebuild our nation. We will revitalize our cities. We will take back our universities and colleges, and we will preserve the America we love for you and for your children*» (Phoenix, Arizona Speech, 23.06.2020).

D. Trump emotionally affects every listener, saying that we must strive for a brighter future for our children as a child is primarily associated with a bright future. Parents create their dreams together with their children. That is why all their wishes are devoted to the child. Through emotional influence, he makes himself close to the people, convinces them of his good deeds.

J. Biden also uses the same patterns of language for the purpose of making himself close to the mass and convincing the folk in his candidacy. Here America stands as a home and nation as individuals and family members. Using this tactic, the politician wants to make himself close to the people proposing to make the place you live in favorable place for people and your family all together.

«*He will wake up every day believing the job is all about him. Never about you. Is that the America you want for you, your family, your children?*» (Biden's DNC speech, 21.08.2020).

The concept "family" can be clarified and examined with the help of the meaning group "Family consists of family members". Every family member has a lot of work and education in raising a child in every society. In particular, the role of father and mother has a great influence on the formation of a child as a person. It was also clear and comprehensible in the remarks made by the president Joseph Biden in the political discourse:

«*My dad used to have an expression. Joe, a job's about a lot more than a paycheck. A job's about your dignity, respect, and your place in the community. And I really mean this*» (Houston Rally Speech, 02.03.2020).

«*My mom taught me. She said, "Joey, look at me, look at me." ... "Nobody's better than you, Joey, but everybody's your equal". "That's how I was raised"*» (Southfield, MI Speech on Health Care, 16.10.2020).

Joseph Biden says that thanks to the education of his mother and father, he promotes spiritual and human values. Joseph Biden employs these tactics to persuade the addressee in truthfulness of his words. The purpose of this strategy is to get closer, and get the emotional feedback from the audience and position his image as a credible candidate by appealing to generally accepted values and he often mentions his family. At the same time, we can see

that the role of parents is huge here. In every nation, parents are associated with wisdom, intelligence, knowledge, and moral values. By citing his parents' words, the president managed to communicate to every individual his regard for society's core principles – such as personality, equality, respect, and honesty – and his commitment to incorporating them into state leadership.

In the Kazakh culture, parents are seen as the driving mechanism of the family and their role is highly evaluated. The upbringing of the children is of a great importance for every family, which is shaped by the values and teachings of their fathers, mothers, and grandparents who contribute to national education, preserving traditions and customs. Our ancestors coexisted harmoniously with nature and dedicated their finest and most instructive approaches to nurturing the next generation. Our ancestors, fathers and mothers grew up listening to fairy tales, getting acquainted with the rich treasures of our people. Hence, instructing about the legacy of forebears contributes to fostering patriotism in individuals who cherish their nation, while also cultivating a profound moral and spiritual universe. The discourse of the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym Jomart Tokayev clarifies it. He was also able to show that he respects the wisdom of the *ancestors, the path that our ancestors* took, and that he will put it forward in governing the state in the following way:

«*Бабаларымыз қай заманда да бірлігін бәрінен биік қойған. Біз ата жолын сақтай білген, заманауи және өркениетті ел екенімізді бүкіл дүние жүзіне паш еттік. Бірлігіміздің бекемдігін тағы да дәлелдей алдық*» (Inaugural speech, 28.11.2022).

«*Көк байрағымыз, төлқұжатымыз және мемлекеттік тіліміз біздің біртұтас халық екенімізді білдіреді. Бабаларымыз біртұтас ел болып, Еуразия төрінде даңқты шежіресін ат тұяғымен жазған Алтын орда мен Қазақ хандығы сияқты мемлекеттер құрған. Сондай-ақ халқымыз ел басына күн туған күрделі сәттерде азаттығы үшін арпалысты. Әйгілі хандарымыздың, батырларымыздың және ұлт қайраткерлерінің ерлігі – осының айқын көрінісі*» (Inaugural speech, 28.11.2022).

In the mentioned inaugural speech, the president was able to emotionally impress upon the people by citing the wisdom of the ancestors, their courage, huge efforts, and their hard work. Moreover, he stated that he will serve the country's interests in a fair manner, because the country is our common home, it is left as a trust by our ancestors.

The following example shows how highly the spirit of ancestors is valued in Kazakh culture. The Kazakh people are familiar with their seven forefathers and have dedicated the Quran to honor their departed descendants, thereby garnering their appreciation. There is even a saying in the Kazakh language “the alive will not be rich if the dead are not satisfied”. Thus we can assume that the manifestation of family values in social life is one of the ways to properly regulate social issues:

«Қазақ – ырымшыл халық. Мен биыл қасиетті Меккеге барған кезде Қазба төрінде ата-баба рухына құран бағыштап, Алладан бір-ақ нәрсе сұрадым. Ол – елдің амандығы. Шын мәнінде, еліміз аман болса, жеріміз бүтін, бірлігіміз бекем, мемлекеттігіміз мәңгі болады. Осы құндылықтарды мызғымастай етіп бекіту – қазақтың перзенті, Қазақстанның Президенті ретіндегі менің қасиетті парызым» (Inaugural speech, 28.11. 2022).

At the same extract of the inaugural speech, we see the use of the word “child”. The president describes himself as a child and shows the state as a family. Parents have been carrying out educational work from the mother’s womb until the birth of the child. Every family attaches great importance to the upbringing of the offspring and works hard to make the child grow up as a person with strong faith and education. In turn, after the child grows up, each child has obligations to his parents. The same idea is conveyed metaphorically that the president would serve the people honestly as a child of his country.

In the Kazakh language, there are concepts of brother and brotherhood related to family. Brotherhood is a concept that expresses loyalty to kinship and brotherhood in a person. Brotherhood is a valuable quality that expresses the feeling of love, kindness, sympathy, and care between relatives (Encyclopedia, 2011: 543). Also, fraternity is not only a characteristic that can be seen only on the basis of kinship, but it is a positive sign of behavior that defines the moral qualities of a person. Being ready to help people regardless of their language, religion, or nationality is also a sign of brotherhood. It should be reflected in great values such as independence, national interest, and national honor. The following example illustrates the usage of the word “brotherhood countries” in this sense and it’s also used in the meaning of related countries, particularly the Turkic states:

«Қазақстан өз ұлттық мүддесін қорғауға бағытталған теңгерімді және конструктивті сыртқы саясатын жүзеге асыруды жал-

ғастырады. Ресеймен, Қытаймен және Орталық Азиядағы бауырлас мемлекеттермен, интеграциялық бірлестіктер жөніндегі серіктестермен арадағы өзара тиімді ынтымақтастық пен стратегиялық әріптестік мәселелері басты назарда болады» (Inaugural speech, 28.11.2022).

In the following example, it is implicitly verbalized that it is the responsibility of man to provide for parents and children. The text describes man as a hero (батыр). Because they take responsibility for the needs of the family. That is, the well-being of the family is a man’s responsibility. And a man’s work is first of all his work for his family, and in turn, his contribution to the development of the nation. The following examples illustrates the idea that the well-being and prosperity of the country starts from man’s commitment to his job and from the well-being of each family, because each family is an integral of every state:

«...Батырлар балаларымыз бен қарт ата-аналарымыздың дастарханы ас-ауқатқа толы болуы үшін ауылда таңмен таласа оянады. Біздің батырлар – өзінің жеке кәсібін бастайтын, жұмыс орындарын ашатын, қызметкерлері мен олардың отбасыларына жаңа мүмкіндіктер тудыратын кәсіпкерлер... Олардың барлығы – халықтың мақтанышы әрі үміті. Міне, осындай еңбек адамдары – еліміз бен мемлекетіміздің тірегі» (Inaugural speech, 28.11. 2022).

Conclusion

The linguistic representatives that reveal the meaning of the concept «отбасы/family» are marked differently in two language cultures, and this is a natural phenomenon, because it shows the distinct lifestyles, cultures, beliefs, national traits, and identities of these nationalities. Family members such as *brothers, sisters, children, parents, spouses*, etc. are integral members of society without whom it’s very difficult to imagine the comprehensive functioning of the country in general. But representation of family members such as *brothers, sisters, children, parents, spouses*, etc. are given in the close context, because the semantic and lexical meaning of the mentioned units are universal both for the Kazakh-English political discourse.

So, consideration of linguistic, cognitive and discursive features of the concept of family allowed us to say that political discourse reflects the real nature, essence and some modification of the language, because the language of politicians represents all changes occurring in society. It leads

to speak about the importance of language of mass media, because it shows the processing of language in real time frame.

Therefore, the association of the concept «отбасы / family» is given with the help of the main concepts that form its basis, and their representation in political discourse is different. Politicians often repeat political values in their speech and tend to use them metaphorically and interchangeably. It, in turn, forms a connection between the addresser and the addressee, and is one of the methods used by the speaker to achieve his desired intention. Politicians

want to indirectly influence the addressee by using family values, and they want to present themselves as sympathetic to the people. Summing up the examples analyzed above, the main notions included in the concept of family, such as brother, parent, child, grandfather, baby, daughter, son, are used in political discourse in a variable sense, in order to affect the recipient emotionally. We did not notice significant differences in the use of the concept of family in the Kazakh and English languages. This arises from the universal and cultural nature of the concept of family.

References

- Евтушок Ю. Г. Языковая репрезентация концепта CRIME: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Иркутск: 2004. – 15 с.
- Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. – М.: Academia, 1997. – С. 280-287.
- Болдырев Н. Н. Концепт и значение слова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001. – С. 25-36.
- Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль общения: сопоставление английской и русской лингвокультурных традиций. – Москва: рукописные памятники древней Руси, 2009. – 512 с.
- Джиоева А.А. Англосаксонский менталитет через призму английского языка. – Москва: Издательство Московского университета, 20014. – 152 с.
- Иванова С. В. Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц: дисс. ... д-ра филол. наук. – Уфа, 2003. – 364 с.
- Байзакова В.Е., Дуйсекова К.К. Тілдік санадағы «Отбасы / family» концептісі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1 (189). – Б. 13-20.
- Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to western thought. – New York: Basic Books, 1999. – 624 p.
- Jerry A. Fodor. Concepts where cognitive science went wrong. – Oxford: Oxford University Press, 1998. –174 p.
- Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 880 б.
- Donald Trump's 2020 Election Night Speech Transcript [Electronic resource]. – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/donald-trump-2020-election-night-speech-transcript> (Date of use: 15.05.2023).
- Donald Trump's Phoenix, Arizona Speech Transcript – Turning Point USA [Electronic resource]. – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/donald-trump-phoenix-arizona-speech-transcript-turning-point-usa> (Date of use: 15.05.2023).
- Donald Trump's RNC speech [Electronic resource]. – URL: <https://edition.cnn.com/2020/08/28/politics/donald-trump-speech-transcript/index.html> (Date of use: 15.05.2023).
- Joe Biden's Full 2020 Democratic National Convention Speech [Electronic resource]. – URL: <https://www.cnbc.com/2020/08/21/joe-biden-dnc-speech-transcript.html> (Date of use: 15.05.2023).
- Joe Biden's Houston Rally Speech Transcript before Super Tuesday [Electronic resource]. – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/joe-biden-houston-rally-speech-transcript-before-super-tuesday> (Date of use: 15.05.2023).
- Joe Biden Southfield's MI Speech on Health Care [Electronic resource]. – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/joe-biden-southfield-mi-speech-on-health-care-october-16> (Date of use: 15.05.2023).
- Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың ұлықтау рәсімінде сөйлеген сөзі [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulyktau-rasiminde-soylegen-sozi-26104659> (Пайдаланған күні: 15.05.2023).

References

- Evtushok, Yu.G. (2004). Yazykovaya reprezentacziya koncepta Crime [Language representation of the concept Crime]. Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk [Abstract of the dissertation of a candidate of philological sciences]. Irkutsk. (in Russian)
- Likhachev, D.S. (1997). Konceptosfera russkogo yazyka. Russkaya slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: antologiya [Conceptosphere of the Russian language. Russian literature. From the theory of literature to the structure of the text: an anthology]. Moscow. Academia, 1997. P. 280-28. (in Russian)
- Boldy' rev, N.N. Koncept i znachenie slova. Metodologicheskie problemy kognitivnoj lingvistiki [The concept and meaning of the word. Methodological problems of cognitive linguistics]. Voronezh. Voronezhskij gos. un-t, P. 25-36. (in Russian)

Larina, T.V. (2009). *Kategoriya veshlivosti i stil obshheniya: sopostavlenie angliiskoi i russkoi lingvokulturnykh traditsii* [The category of politeness and the style of communication: comparison of English and Russian linguistic cultural traditions]. Moscow. (in Russian)

Dzhioeva, A.A. (2014). *Anglosaksonskii mentalitet cherez prizmu angliiskogo yazyka* [Anglo-Saxon mentality through the prism of the English language]. Moscow. Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. (in Russian).

Ivanova, S.V. (2003). *Lingvokulturologicheskiy aspekt issledovaniya yazykovykh edinits* [Linguistic and cultural aspect of the study of language units]. Diss. ... d-ra filol. nauk [Diss. doctor of philol. sciences]. Ufa. (in Russian).

Baizakova, V.E., Duysekova, K.K. (2023). *Tildik sanadagi «Otbasy/family» konceptisi, QazUU Khabarshysy. Filologiya seriyasi* [“Otbasy/family” concept in linguistic consciousness, KazNU Bulletin. Philology series]. No. 1 (189), 2023. P. 13-20. (in Kazakh).

Lakoff G., Johnson M. (1999). *Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to western thought*. New York. Basic Books.

Jerry, A.F. (1998). *Concepts where cognitive science went wrong*. Oxford. Oxford University Press.

Aibyn. *Enciklopediya* (2001). Almaty. “Kazak enciklopediyasy”. (in Kazakh)

Donald Trump’s 2020 Election Night Speech Transcript [Electronic resource]. – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/donald-trump-2020-election-night-speech-transcript> (Date of use: 15.05.2023).

Donald Trump’s Phoenix, Arizona Speech Transcript – Turning Point USA [Electronic resource]. – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/donald-trump-phoenix-arizona-speech-transcript-turning-point-usa> (Date of use: 25.05.2023).

Donald Trump’s RNC speech [Electronic resource]. – URL: <https://edition.cnn.com/2020/08/28/politics/donald-trump-speech-transcript/index.html> (Date of use: 15.05.2023).

Joe Biden’s Houston Rally Speech Transcript before Super Tuesday [Electronic resource]. – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/joe-biden-houston-rally-speech-transcript-before-super-tuesday> (Date of use: 15.05.2023).

Joe Biden Southfield’s MI Speech on Health Care [Electronic resource]. – URL: <https://www.rev.com/blog/transcripts/joe-biden-southfield-mi-speech-on-health-care-october-16> (Date of use: 15.05.2023).

Joe Biden’s Full 2020 Democratic National Convention Speech [Electronic resource]. – URL: <https://www.cnn.com/2020/08/21/joe-biden-dnc-speech-transcript.html> (Date of use: 15.05.2023).

Memleket bashsytyn Kasym-Zhomart Tokaevtyn ulyktau rasiminde soylegen sozi [Speech of the head of State Kassym-Jomart Tokayev at the inauguration ceremony]. [Electronic resource]. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-bashsytyn-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulyktau-rasiminde-soylegen-sozi-26104659> (Date of use: 15.05.2023). (in Kazakh)

Information about authors:

Baizakova Venera (corresponding author) – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: planetavenera90@mail.ru);

Duisekova Kuliash – doctor of philology, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan, e-mail: kuliash@yahoo.fr).

Date of receipt of the article: November 9, 2023.

Accepted: May 20, 2024.

С.А. Жиренов* , Ж.С. Аширов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Saken82@mail.ru

ОРНИТОНИМДІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭТНОМАРКЕРЛІ БЕЙНЕСІ

Қазіргі лингвистикалық зерттеулердегі «тіл-этнос-мәдениет» сабақтастығы арқылы тіл иесі этноқауымдастықтың дүние құбылыстарына қатысты көзқарасының тілдік сипаты ерекше назарға алынуда. Осыған сәйкес қазақ тіліндегі орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған фразеологизмдердің этномәдени семантикасының астарындағы этностың құстар әлемі мен ақиқат әлем туралы ойбейнесі өзара сабақтастыққа құрылады.

Зерттеудің мақсаты – тілдегі орнитонимдік фразеологизмдерді лингвомәдени және лингвокогнитивтік аспектіде қарастыру арқылы ғалам бейнесінің әралуан фрагменттерін көрсету. Зерттеу жұмысының ғылыми-практикалық маңыздылығына келер болсақ, орнитонимдік фраземалар – этнос дүниетанымы, мәдениеті, менталитеті секілді күрделі категорияларды бойына жинақтаған лексикалық бірлік. Сондықтан мақалада лингвомәдениеттану, лингвокогнитология, фразеосемантика, этнолингвистика секілді ғылым салаларының мәселелерін қамтығандықтан, аталған ғылымдардың теориялық базасын толықтыруға, практикалық мазмұнын байытуға ықпал етеді.

Зерттеу жұмысының практикалық нәтижелерін антропоцентристік парадигма аясындағы жекелеген ғылыми пәдердің дәрістеріне, курстық және дипломдық жұмыстарға, дербес зерттеу жұмыстарының материалдарына пайдалану үшін қажетті саналады.

Орнитонимдік фразеологизмдердің этномаркерлі бейнесін талдау барысында «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздіктеріндегі» (І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Г. Смағұлова) орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған тұрақты тіркестер жинақталып, оларға сипаттамалы, салыстырмалы, түсіндірмелі әдістер мен контекстік, лингвомәдени талдаулар кеңінен қолданылады.

Зерттеу жұмысында тілдегі орнитонимдік фразеологизмдер арнайы нысан ретінде алынып, антропоцентристік парадигма аясында теориялық және практикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Зерттеу материалындағы орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған фраземалардың ұлт тіліндегі этномәдени мұраны көрсетудегі мәні зор. Зерттеу жұмысындағы орнитонимдік фраземалардың этномәдени мәнінің сипатталуы мен қолданысынан «құс пен адам» арасындағы паралелді әлемнің сабақтастығы көрсетіледі.

Зерттеудің құндылығы мен практикалық маңыздылығы: Орнитонимдік фраземаларды зерттеу негізінен құс атауы мен ауыспалы мағыналарды көрсету ғана емес, этностың табиғат әлемінен ажыратуға келмейтін біртұтастығына бағытталады.

Зерттеу жұмысының басымдығы ретінде орнитонимдік фраземалардың пайда болуы мен қалыптасуы, мәдени семантикасы, қолданыс аясы, мағыналық өрісінің алуан түрлі аспектіде қарастырылуына басымдық беріледі. Орнитонимдік фразеологизмдерде этностың болмысы, мінез-құлқы, мәдениеті, дүниетанымы секілді атрибуттары жинақталып, адам санасында ғаламның орнитонимдік бейнесін тілдік бірліктер арқылы қалыптастырады. Сондықтан орнитонимдік фразеологизмдер этностың дербес ұлттық ерекшелігін, образды ойлаудағы танымдық әрекетін көрсетеді.

Түйін сөздер: орнитоним, фразема, семантика, прагматика, этнос, мәдениет, әлем бейнесі, поэтика.

S.A. Zhirenov*, Zh.S. Ashirov

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: Saken82@mail.ru

The Image of Ethnic Markers of Ornithonyms in Phraseological Units

Current research focuses on linguistic nature of native speakers' views on ethnocommunity beliefs on phenomena in the world through continuity of «language-ethnicity-culture». The mental image lied under the subtext of phraseologisms' ethnocultural semantics created from ornithonymic components of

The goal of research: percept various fragments of worldview by considering ornithonymic phraseologisms in linguocultural, linguocognitive aspects. The practical significance: ornithonymic phrasemes are a complex lexical unit includes categories like ethnicity, worldview, culture, mentality. As the article considers problems of cultural and cognitive linguistics, phraseosemantics, ethnolinguistics, it influences on their theoretical base replenishment, practical content's enrichment.

Research's practical results will considered as useful tool for materials of lecture of the subject about anthropocentric paradigm; coursework; graduate work; independently conducted researches.

During the analysis of ornithonymic phraseologisms' ethnomarker image, indecomposable phrases created by using ornithonymic components were collected from «Phraseological Dictionaries of the Kazakh Language» (I.Kenesbaev, A. Kaidar, G. Smagulova) and studied by means of descriptive, comparative, explanatory methods through contextual, linguistic, cultural analysis.

The special object of study is ornithonymic phraseological units comprehensively examined from theoretical, practical side within anthropocentric paradigm. Parallel's continuity between worlds «birds and people» is shown through description, using ornithonymic phrasemes' ethnocultural meaning.

Research's value and practical significance is studying ornithonymic phrases focused not only on birds' conveying names, allegorical meanings, but also on ethnic group's unity that cannot separated from natural world.

Research's priority: considering origin and formation of ornithonymic phrasemes, their cultural semantics, scope of application, semantic field in various aspects. Ornithonymic phraseology accumulates such characteristics of an ethnos as character, behavior, culture, worldview, and through linguistic units forms human's ornithonymic worldview.

Key words: ornithonym, phraseme, semantics, pragmatics, ethnicity, culture, picture of the world, poetics.

С.А. Жиренов*, Ж.С. Аширов

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: Saken82@mail.ru

Этномаркерный образ фразеологизмов орнитонимов

В современных лингвистических исследованиях особое внимание уделяется лингвистической природе взглядов носителя языка на возрения этнообщины, явления в мире через преемственность «язык-этнос-культура». Мыслеобраз сформированный под подтекстом этнокультурной семантики фразеологизмов, созданных посредством орнитонимических компонентов казахского языка, основан на взаимной преемственности представлений этноса о мире птиц и реальном мире.

Цель исследования – познание различных фрагментов образа мироздания путем рассмотрения орнитонимических фразеологизмов в лингвокультурном и лингвокогнитивном аспектах. Научная и практическая значимость исследовательской работы: орнитонимические фраземы представляют собой лексическую единицу, включающую в себя такие сложные категории, как этнос мировоззрение, культура, менталитет. Поскольку в статье освещаются проблемы таких областей науки, как лингвокультурология, лингвокогнитология, фразеосемантика, этнолингвистика, то она способствует пополнению теоретической базы этих областей, обогащению их практического содержания.

Практические результаты исследования считается целесообразным использовать в материалах: лекций по отдельному научному направлению в рамках антропоцентрической парадигмы, в курсовых и дипломных работ, самостоятельно проведенных исследований.

В ходе анализа этномаркерного образа орнитонимических фразеологизмов из «Фразеологических словарей казахского языка» (И. Кенесбаев, А. Кайдар, Г. Смагулова) были собраны неразложимые обороты, сформированные от орнитонимических компонентов. Собранные фразеологизмы были всесторонне изучены с применением описательных, сравнительных, пояснительных методов посредством проведения контекстуального, лингвистического, культурного анализа.

В данной научной работе специальным объектом исследования являются орнитонимические фразеологизмы всесторонне рассмотренные с теоретической и практической точки зрения в рамках антропоцентрической парадигмы. В исследовательской работе непрерывность параллельности мира «птиц и людей» показана через описание, использование этнокультурного значения орнитонимических фразем.

Ценность и практическая значимость исследования: изучение орнитонимических словосочетаний ориентировано не только на донесение наименования птиц и их иносказательных значений, а также на единство этноса неотделимого от мира природы.

Приоритетом исследовательской работы является рассмотрение возникновения, формирования орнитонимических фразем, их культурной семантики, сферы применения и смыслового поля в различных аспектах. В орнитонимической фразеологии аккумулируются такие признаки этноса, как характер, поведение, культура, мировоззрение, и она через языковые единицы формирует орнитонимический образ мироздания в сознании человека.

Ключевые слова: орнитоним, фразема, семантика, прагматика, этнос, культура, картина мира, поэтика.

Кіріспе

Тіл біліміндегі антропоцентристік парадигма «тіл – адам – табиғат» триадасына басымдық беру арқылы, тілтанымдық зерттеулердің аясын кеңейте түскендігі белгілі. Қазіргі тілтаным ғылымындағы тілдік бірліктерді адам факторымен сабақтастыруы, табиғат әлемінің бөлшектерімен өзара байланыстыра қарау арқылы рухани құндылықтар жүйесінің мазмұнын байыта түседі. Тілтанымдық зерттеулерде адами факторлар мен рухани құндылықтар жүйесіне ерекше басымдық беріліп, тіл иесінің когнитивтік санасындағы этникалық, мәдени, рухани, т.б. ерекшеліктеріне көңіл бөлінуде.

Тілдік бірліктердің ішіндегі фразеологизмдер – ұлт мәдениеті мен дүниетанымының көркеткіші ретінде тіл білімінде біршама зерттелген сала. Академик І. Кенесбаевтың: «Фразеологизмдердің құрылым жағынан қалыптасып, компоненттерінің тіркесу амалдарында бір заңдылық бар. Өмір талабынан туған фразеологизмдер талай дәуірдің елегінен өтіп, құрамы, жасалу тәсілі жағынан, мағынасы жағынан бір жүйеге түскен», – деген пікірінен тілдегі тұрақты тіркестердің қалыптасуы мен мағыналық мазмұны, қолданыс өрісі орныққандығын көрсетеді (Кенесбаев, 2007: 601). Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің жасалуына ұйытқы болатын бірліктердің қатарына зоонимдер тірек болады. Табиғаттың бір бөлшегі саналатын зоонимдер қаншалықты бай болса, зоонимдер арқылы жасалған фразеологизмдер де өз ішінен бірнеше түрге бөлінеді. Солардың қатарына тілдегі орнитонимдер арқылы жасалған фразеологиялық бірліктерді жатқызуға болады.

Орнитонимдік фразеологизмдер белгілі бір этностың мәдениеті мен дүниетанымынан, зоологиялық және географиялық түсінігінен хабардар ететін лексикалық бірлік. Орнитонимдік фразеологизмдер этностың мәдени менталдық ерекшелігін көрсететін, этномаркерлі болмысы мен салт-дәстүрінің айнасы болып табылады. Тілдегі фразеологизмдер поэтикалық образды сипатымен ерекшеленетін, даяр тұрған оралым ретінде қолданылатын, құрамындағы

компоненттер бұрыннан тіркесіп қойған қалпында жұмсалатын, орын тәртібі тұрақты категория. Фразеологизмдердің басты ерекшелігі олардың семантикалық қолданысы мен мәдени семантикалық өрісінен көрінеді. Фразеологизмдердің семантикасы туынды, астарлы, стилистикалық бояма, поэтикалық образды, экспрессивтік-эмоционалды сипаттарының қолданысы арқылы ерекшеленеді.

Қазақ мәдениетінде төрт түлік малдың орны қаншалықты жоғары болса, табиғаттың бір бөлшегі саналатын құстар әлеміне де ерекше бір ықыласпен қарағандығы белгілі. Алайда құс біткеннің бәрін қазақ халқы жақсы көрген деп айтуға келмейді. Құстардың әр алуан қасиеттері мен адамға тигізетін пайдасы, тиімділігі, сапалық қасиеттеріне қарай өзінің тұрмысына жақын құстар және тұрмысына жақындығы жоқ бейтарап құстар ретінде бөліп қараған. Сондай-ақ құстар әлемінің этнос дүниетанымындағы орнын жағымды құстар – бейтарап құстар – жағымсыз құстар деп топтастыруға болады. Алайда аталған топтастыруларға қарамастан орнитонимдердің басым бөлігі яки түгелге дерлік этностың материалдық және рухани мәдениетінен өзіндік орын алады. Орнитонимдік атаулар тілдік бірліктерге ұйытқы болып, фразалық тіркестерге, паремеологизмдерге, прецедентті мәтіндерге, фольклорлық мұраларға, антропонимдер мен топонимдерге, поэтикалық туындылардың жасалуына негіз болып, этностың дүниетанымынан, салт-санасы мен әдет-ғұрпынан, наным-сеніміне арқау болған. В.Н. Телия тілдегі фразеологизмдер мәдени белгілердің экспоненттері ретінде қабілетті екендігін, фразеологизмдердің ұлттық-мәдени дүниетанымға синхронды түрде еніп қана қоймай, оның фрагменттерін ұрпақтан ұрпаққа табыстаушы ретінде жеке тілдік тұлғаның, сондай-ақ тілдік ұжымның дүниетанымын қалыптастыруға ықпал ететіндігін көрсетеді (Телия, 2003).

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің бір бөлігі орнитонимдер арқылы жасалады. Этностың мәдени тұрмысындағы орнитонимдік фразеологизмдер тұлға тұрақтылығы, тіркес тиянақтылығы, мағына тұтастығы секілді фразео-

логизмдерге тән қасиеттерге толық негізделеді. Орнитонимдік фразеологизмдер табиғатына тән, «тұрақты сөз орамдарының мәдени ұлттық мағынасында халық тілінде байырғыдан келе жатқан тұрақты сөз орамдарының сан алуан сыры бар. Олай болатыны халық өзінің өткен дәуірлеріндегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып, әрі нәрлі, әрі әрлі етіп ерекше өрнектей білген. Ғасырдан ғасырға ұласып, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып, көне заманнан келе жатса да байырғы бедерін жоғалтпай, сонылығын сақтаған алуан айшықты, терең мазмұнды тұрақты тіркестері ана тіліміздің асыл қазынасы іспетті. Бейнелі сөз орамдары деп тигізіп айтар дәлдігімен, ерекше көркемдігімен кімді де болса әрдайым баурап алады» (Уәлиұлы, 2009: 39).

«Адам – Табиғат – Қоғам» арасындағы қатынасты үздіксіз үдерістен тұратын динамикалық құбылыс. Табиғаттың ажырамас бір бөлшегі саналатын зоонимдер мәдени-танымдық мәліметтерге бай болғандықтан, оларды антропоцентристік парадигма аясында лингвистикалық аспектіде зерттеу өзекті мәселе. Қазақ тіліндегі орнитонимдер қай дәуірде болмасын этностың мәдени болмысы мен дүниетанымын көрсететін, әлеуметтік, этникалық, зоологиялық, философиялық, теологиялық болмысын көрсететін бірлік. Осы жағынан келгенде орнитонимдік фразеологизмдерді этностың болмысын көрсететін, заттық және рухани-мәдени өмірінің айнасы, ұлт дүниетанымында өзіндік орны бар, тілдік қолданыстағы жиілігі жоғары, мифология, теологиялық, сакралдылық, мистикалық мәнділігі бар категория болғандықтан этномаркерлі сипатқа ие бірлік деп тануға болады. Тілдік бірліктердегі этномаркерлі бейне – этностың тарихи-мәдени жолының тілде сақталған көтсеткіші, этнос дүниетанымына тән салт-дәстүрлер, наным-сенімдер, жол-жоралғылар, өлең-жырлар, аңыз-әпсаналар, жыр-дастандар мен хикаяттар, паремологияларды жатқызуға болады. Этномаркерлі бейнеде ұлтқа тән ұғым-түсініктердің бедері тілдік деректер арқылы сақталады.

Адам баласының тұрмыстық өмірі мен рухани әлеміндегі белгілі бір заттың құндылығы әр ұлттың дүниетанымына сәйкес әркелкі бағаланады. Құстар әлемі адамзат баласына ортақ құндылық ретінде саналғанымен, олардың ішіндегі этностың мәдениетіне, тұрмысына, салт-санасына, менталитетіне ең жақыны бо-

лады. Сол жақындықтың өлшемі тіл арқылы көрінеді. Яғни, ұлт дүниетанымына жақын құстар тілдік бірліктердегі қолданысының жиілігі, мағыналық қатпарының қуаттылығы, философиялық мәнділігі арқылы этномаркерлі сипатқа ие болады. Мәселен, орнитонимдердің этномаркерлі бейнесінің бедері фразеологизмдерде анағұрлым жиі көрінеді. Қазақ тіліндегі орнитонимдер арқылы жасалған фразеологизмдер фразеологиялық қордан біршама орын алады. Демек, этностың дүниетанымы мен этникалық болмысын тек таза тілдік деректер негізінде ғана емес, «тілден тыс» бірліктер орнитонимдер арқылы да ұлттың болмысы мен мәдениетін, тілдік қолданысынан айқындауға болады.

Жалпы зоонимдерді лингвистикалық аспектіде зерттеу мәселесі біршама жолға қойылған. Зоонимдер – тілдің лексикалық жүйесінен өзіндік орын алатын, сандық қатары мол, сапалық сипаты жоғары, тура және ауыспалы мағынада қолданылатын, поэтикалық образды мәтіндерге жиі арқау болатын, жалпылауыш мәнде қолданылатын бірлік. Тілдегі зоонимдер жалпы мақұлқат (жануарлар мен хайуанаттар) атауларын білдіретін терминдік дифинициясы тұрғысынан әмбебап атау. Жануарлар мен хайуанаттар әлемі зоологиялық түрлері мен ерекшеліктеріне қарай бірнеше жікке бөлінсе, лексикалық атауы тұрғысынан да көптеген түрге бөлінеді. Мәселен, тілдегі зоонимдер өз ішінен киноним (иттер атауы), орнитоним (құстар атауы), гиппоним (жылқы атауы), камеллоним (түйе атауы), фелисоним (мысық атаулары), инсентоним (жәндіктер атауы), бизонтоним (бизон атауы) секілді көптеген салалық түрлерге жіктеледі. Бұлардың әрбіреуінің зоологиялық болмысы мен табиғи ерекшеліктері бар болса, тілде де олардың өзіндік мағыналық мазмұны мен қолданыс ерекшеліктері бар. Аталған зоонимдік бірліктердің ішіндегі орнитонимдердің фразеологизмдердегі доминанттық сипаты мен компоненттік мазмұнын арнайы зерттеу материалы ретінде қарастырып, орнитонимдік фразеологизмдердің семантикалық мазмұнының астарындағы мәдени, этнографиялық, когнитологиялық, тарихи, прагматикалық сипаттарын қарастыру көзделеді. Тілдегі «зоонимдердің қолданысы мен олардың түрлері яки орнитонимдер әлемнің барлық тілінің сөздік қорында бар категория. Олар тек әлем тілдерінің сөздік қорынан ғана орын алып қоймайды. Сол ел мәдениеті мен дүниетанымында ерекше орын алатын мәдени-танымдық көрсеткіш ретінде де саналады» (Usmanova, 2022: 34).

Қазақ тіліндегі орнитонимдік фраземаларды этномәдени аспектіде мақсатты түрде зерттеу барысында орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған фразеологиялық бірліктер алынады. Бұған себеп – этностың орнитонимдерге (күстар әлеміне) деген дүниетанымдық көзқарасы, орнитонимдердің сапалық қасиеті туралы мәдени және психологиялық түсініктерінің тілде бекіген аялық білімінің құндақталған мазмұнының астарындағы этномәдени семантиканы ашуға түрткі болды. Орнитонимдік фразеологизмдер этностың атадан балаға мұра боп жеткен материалдық және рухани құндылығы саналады.

Орнитонимдік фразеологизмдер белгілі бір этноқауымдастықтың когнитивтік санасындағы тарихи тіршілігі мен өмірлік тәжірибиесін, әлеуметтік-қоғамдық түсінігі мен табиғатпен тамырластығын, зоологиялық дүниетанымды мен мәдени болмысын көрсетеді. Орнитонимдік фраземалардың ішкі мазмұндық құрылымында этномәдени құндылықтар жүйесі құндақталып (кодталып), кешеден бүгінге, бүгіннен ертеңге тілдік дерек (аксиологиялық құндылық) ретінде жалғастығы сақталады. Яғни, этностың өмірімен тікелей байланысты болған орнитонимдік фраземалар – тілдік этномәдени ақпараттар мен рухани құндылықтар жүйесінің құрамдас бөліктері ретінде тілдік дерек болып табылады. Өйткені орнитонимдік фраземалардың мазмұны мен мағыналық қолданысында, семантикалық құрылымында, ішкі формасы мен сыртқы формасында, уәждік негіздері мен фондық астарында этностың сан ғасырлық дүниетанымдық, қоғамдық, тарихи, зоологиялық, тұрмыстық мәдени тәжірибесі бекітіледі.

Тілдегі орнитонимдердің құрылымдық ерекшеліктері мен семантикалық мазмұнында этнос дүниетанымдындағы орнитонимдік әлемнің болмысын сипаттайтын ақпаратты анықтау, мәдени семантикалық қолданысындағы тіл мен этнография, этномәдениеттегі орнитонимдерге қатысты наным-сенімдер, әдет-ғұрыптар мен аңыз-әпсаналар, фразеологизмдер мен паремологизмдер мазмұнынан этнос дүниетанымдындағы ерекшелігін көрсетуге болады.

Материалдар мен әдістер

Орнитонимдік фраземалар – этностың табиғатпен тұтастығын, заттық мәдениетінің көрсеткішін, рухани әлемінің бар байлығын бойына жинақтаған бірлік. Осындай мәдени семантикасы күшті мазмұны терең орнитонимдік

фразеологизмдерді прагматикалық қолданысы мен семантикалық болмысына қарай өзіндік ерекшеліктері бар. Г.Смағұлова: «фразеологизмдердің семантикалық тақырыптық топтарын сөздердің тақырыптық топтарымен салыстырғанда фразеологиялық топтардың үлес салмағы сан жағынан шектеулі, аздық етеді. Мұның өзі фразеологизмдердің үнемі сөздердің дублеті немесе эквиваленті деуге болмайтынын аңғартады. Шын мәнінде фразеологиялық тұлғалар өзіндік дербес мағынасымен ерекшеленіп, қызметімен өзгешеленеді. Фразеологизмдер сөздер сияқты тіршіліктің барлық саласын қамти алмайды, дүниенің кез келген ұғымына атау бола алмайды, ол тек өз өрісінде, өз жағдайында құбылыстар мен заттар, адамның көңіл-күйін эмоционалды экспрессивті бағалауда образды елестетумен, туынды номинация жасаумен шектеледі» де өзара мағыналас фразеологиялық қатарларды тілдегі антропоэзектік парадигма тұрғысынан 13 түрлі фразеосемантикалық топтарға жіктесе (Смағұлова, 2018: 54-55), ғалымның аталған жіктемесіне сәйкес тілдегі қазақ тіліндегі киноморфозимдерді зерттеген С.Бектемирова «ит» сөзімен байланысқан фраземаларды семантикалық өрісіне қарай: адам табиғатына, болмысына қатысты фраземалар; әлеуметтік, қоғамдық, тұрмыс-тіршілігіне қатысты фраземалар; өлшемдікке қатысты фраземалар; табиғат құбылысына қатысты фраземалар; қарғыс, наным-сенімге қатысты фраземалар деп бірнеше топқа топтастырады (Бектемирова, 2005: 47). Академик Ә. Қайдардың төрт томдық этнолингвистикалық сөздігінің «Табиғат» атты III томында күс атауларының 389 тілдік бірліктің түзілімі беріліп, олардың әрбіреуінің өз ішінен бірнеше түрге жіктелетіндігі көрсетіліп, олардың жекелеген мағыналық түсіндірмелері жасалған (Қайдар, 2013: 409).

Тілдік қолданыстағы орнитонимдік фразеологизмдерді жоғарыдағы ғалымдардың топтастыруларын басшылыққа ала отырып, этнос дүниетанымдағы ерекшелігі мен мәдени тұрмысындағы орнитонимдік сөз орамдарын семантикалық өрісі мен қолданыс аясы бойынша топтастыруға болады. Тілдегі орнитонимдердің номинативтік (лексика-семантикалық) мағынасымен қатар, ауыспалы мағынада (фразеологиялық байлаулы, синтаксистік шартты), символдық мәнде, коннотативтік мағыналардағы қолданысы арқылы этностың когнитивтік санасындағы әлемнің орнитонимдік бейнесін қалыптастырады. Осыған сәйкес зерттеу ма-

териалы ретінде жинақталған орнитонимдік фразеологизмдерді семантикалық қолданыс өрісіне қарай адам болмысын/характерін білдіретін фраземалар (*ауызымен құс тістеген*); әлеуметтік тұрмыстық өмірін бейнелейтін фраземалар (*мойыны арғайдай, биті торғайдай*); өлшемдікке білдіретін фраземалар (*құс қанаты талатын*); туыстық қатынасты білдіретін фраземалар (*қарға тамырлы қазақ*); дәстүрлі әдет-ғұрыптарға негізделген фраземалар (*бақ құсы қонсын!*) деген секілді семантикалық топтарға топтастыруға болады.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сәйкес орнитонимдік фразеологизмдердің этномаркерлі бейнесін көрсету барысында диахрондық-синхрондық сипаттау, салыстырмалы-салғастырмалы, жүйлеу, топтау әдістерімен қатар, компоненттік, мәдени-семантика, контекстік, этнолингвистикалық, дефиниционалдық, қорыту секілді талдау әдістері қолданылады. Соның нәтижесінде орнитонимдік фразеологизмдердің қоршаған ортадағы орны мен этнос мәдениетіндегі маңыздылығына тілдік тұрғыдан баға беру, мәдени мазмұнын сипаттау арқылы этностың менталитетін, көзқарасын, дүниетанымын көрсету көзделеді.

Әдебиеттерге шолу

Жалпы тілдегі зоонимдердің зерттелу мәселесі түркология мен қазақ тіл білімінде Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря», А.М. Щербактың «Историческое развитие лексики тюркских языков», Т. Дүйшенәлиеваның «Киргизское народные термины животноводства», Э.Ф. Ишбердиннің «Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках», Т. Ходжамбердиеваның «Животноводческая лексика узбекского языка», З.Р. Садыкованың «Зоонимическая лексика татарского языка», Т.Бегжановтың «Заметки об этимологии некоторых скотоводческих терминов каракалпакском языке», Ә. Жақыповтың «Термины верблюдоводства казахского языка», Ш. Жанәбіловтің «Қазақша мал атаулары», С. Сәтенованың «Образно-фондовая основа устойчивых выражений, образованных на основе лексики скотоводства в казахском языке», Б.Қ. Тлепиннің «Мал шаруашылығына қатысты лексиканың этнолингвистикалық сипаты», Т.В. Линконың «Зоонимы в казахском и русском языках», Р.З. Панзарбекованың «Қазақ тіліндегі жануарлар төлінің атауы»,

Б. Тоқтағұлдың «Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикасы», С.Б. Бектемированың «Қазақ тіліндегі киноморфозимдер», Н. Айтбаеваның «Қазақ тіліндегі жылқы атауларының лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты», Ж. Байтелиеваның «Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі», Қ.С. Қалыбаеваның «Салыстырмалы түркі фразеологиясы (қыпшақ тобы тілдері материалы негізінде)», Х. Арғынбаевтың «Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк», Ж. Бабалықовтың «Мал ауруларының қазақша атаулары», А.Б. Кусайинованың «Қазақ және түрік тілдеріндегі зоонимдердің этнолингвистикалық ерекшеліктері» т.б. көптеген зерттеулерде зоонимдер әралуан аспектіде қарастырылған.

Тілдегі орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған фразеологизмдер қазақ немесе түркі тілдеріне ғана тән емес, әлемдік тілдердің басым бөлігіне қатысты лексикалық единица. Сөздік қордағы орнитонимдік фразеологизмдер жалпы тіл біліміндегі лингвистиканың өзекті мәселесі саналады. Орнитонимдік бірліктерге қатысты халықаралық ғылыми басылымдарда «күстар әлеміне» деген лингвистикалық қызығушылықтың көптігі әлемдік ортақ дүниетанымдық әрекет екендігін көрсетеді. Мәселен, N.R. Makhmudova «Semantic features of phraseological units with a component-ornithonym in english and uzbek languages» атты мақаласында «күстардың атауы әлем тілдерінің сөздік құрамынан қомақты орын алып, тілдік қолданысындағы маңызды әрі белсенді бөлігі» екендігін көрсетеді (Makhmudova, 2020: 44). «Phraseological units with the ornithonym component in social networks and their variations» зерттеу мақалада орнитонимдердің қолданысына жаңа бір қырынан келіп қарастырылады. Онда: «орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған фразеологизмдерге лингвистикалық талдау жасала келе, орнитонимдік фразеологизмдер әлеуметтік желілердегі қолданысының да активтенуіне назар аударылады» (Sakhbullina, 2013: 3). «National and cultural peculiarities of phraseological units with ornithonym components in english and karakalpak language» атты зерттеу материалында «ағылшын-қазақ тілдеріндегі орнитонимдер арқылы жасалған фразеологизмдер ұлттық-мәдени ерекшелікті көрсететін бірден-бір категория екендігіне салғастырмалы зерттеулер жүргізіліп, ұлт мәдениетіндегі күстардың орны көрсетіледі»

(Kalimbetov, 2023: 243). Ғылыми кеңістіктегі көптеген орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған фразеологизмдердің табиғатына зер салатын болсақ, орнитонимдік фразеологизмдер этноқауымдастық өкілдерінің құстар әлеміне деген ықыласының ерекшелігі тілдегі тұрақты тіркестер арқылы берілетіндігін байқауға болады. Демек, құстар әлеміне деген адамзат баласының түсінігінде біршама жағдайда ортақтық бар болса, біршама жағдайда мәдени түсініктің өзіндік этномаркерлі ұлттық ерекшеліктерін де көруге болады.

Тілдегі зоонимдік бірліктер түркологиялық және қазақ тіліндегі материалдардың негізінде біршама қарастырылған. Зоонимдер арқылы жасалған тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшелігі мен әлем бейнесіндегі қабылдануы, мағыналық-құрылымдық сипаты, лексика-семантикалық классификациясы, туыстас түркі тілдері мен туыстығы алшақ тілдердегі болмысы деген мәселелер тіл мен мәдениет сабастығы аясында әралуан аспектіде зерделенген. Зоонимдер тек тілдік деректер тұрғысынан ғана емес, археологтар мен тарихшылар, антропологтар, мәдениеттанушылар, этнографтар тарапынан да әралуан ғылым салаларының аспектілерінде зерттелу арқылы да зоонимдер туралы мәдени ақпараттарды байыта түскендігі белгілі. Зоонимдік бірліктерді «Адам – Қоғам – Табиғат» макротоптық жүйесін антропоцентристік парадигма аясындағы зерттеулерде интеграциялық сипатқа басымдық беріледі. Тілдегі зоонимдік бірліктердің тақырыптық-мағыналық, мәдени-семантикалық, этномәдени код пен зоонимдік кодтың байланысы, лексико-семантикалық тұрғыдан мағыналық-құрылымдық топтастырулар лингвистикалық негіздемегі сүйенеді. Зоонимдердің тіл арқылы таңбалануы «тіл мен этностың» сабақтастығына бағытталып, тілді мақұлқатпен өзара сабақтастықта қараған зерттеулерге ұласуы «тілмен ұлттың біртұтастығына» негізделген үдерістің өміршеңдігі деп санауға болады.

Этностың астрономиялық әлеммен оның құрамдас бөліктері құстар туралы дүниетанымы мен дүниеге көзқарасы тілдегі орнитонимдік фразеологизмдердің болмысында сақталып, рухани және ұлттық құндылық ретінде танылады. Орнитонимдік фразеологизмдер – тілдегі құс атаулары негізінде жасалған қарапайым сөз орамдары ғана емес, этностың табиғатпен етене жақындығының тілдік көрсеткіші, образды ойлауының поэтикалық бедері, этномәдени түсінігінің мағыналық түсіндірмесі саналады.

Олай болса орнитонимдік фразеологизмдерді жинақтау, этномәдени талдау жасау, ұлттық сөздік қорды байыту мен тіл табиғатының бойындағы лингвомәдени, лингвокогнитивтік, лингвопрагматикалық, лингвopsихологиялық, лингвоакциологиялық секілді аспектілердің мәнін көрсетуге болады.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ халқының орнитонимдік әлемді танып білуі, табиғаттың ажырамас бөлшегі құстарға деген көзқарасы күнделікті тұрмыстық өміріндегі сөз қолданысынан көрінеді. Этностың құстар туралы мәдени түсінігі мен көзқарасы орнитонимдік фразеологизмдерде ерекше орын алады. Бұл мәселеге қатысты академик Ә. Қайдар: «Фразеологизмдердің көпшілігі адамға сәйкес ерекшеліктері бар жақсы үйретілген үй жануарларының сыртқы кескінін, мінез-құлқын, қылықтарын сырт көзбен қарап, бейнелі түрде салыстыру негізінде жасалған. Бір жағынан жануарлар әлеміне, екінші жағынан, адамдардың қоғамдағы өзара қарым-қатынасына және олардың әр түрлі тіршілік жағдайларындағы мінез-құлықтарына бақылау жасау негізінде алынған бұл ассоциативтік параллельдерден фразеологизмдер қалыптастырудың бейнелі аялық негізі және олардың мағынасын өзгерту және ауыстыру уәждері ретінде қызмет атқаратын біраз ортақты және ұқсастықты таба алады» – деген байлам жасайды (Қайдар, 2011: 215).

Орнитонимдік фразеологизмдердің этномаркерлі бейнесін қарастырғанда, этностың табиғат туралы түсінігі, орнитонимдер туралы аялық білімі, әлем туралы ойлау жүйесі, ұжымдық санасындағы танымдық-ақпараттық және эстетикалық категорияларының тілдік таңбалармен көмкеріліп жататындығы көрсетіледі. Мысалы, *аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатты* (меңіреу тыныштықтың орнауы, этностың ойлау жүйесінде аспандағы құс екеш құстың көзге көрінбеуі, аспанда қылықтап, қанат қағып ұшпауы, сары даланың үлп еткен сары желіне дейін еспеуі, өлі тыныштықтың орнауы табиғат құбылыстарымен салыстырыла параллель суреттеулер арқылы берілуі этникалық дүниетанымның ерекшелігін көрсетеді. Этнос дүниетанымындағы тыныштықтың орнауына «құс пен желдің» тірек болуы, тіл арқылы бейнеленуі объективті метафизикалық шындық болмысты қабылдауындағы сезімдік және танымдық әрекеттер нәтижесінде туындай келіп,

образды суреттеулер арқылы ойға жеңіл суреттеулер арқылы беріледі); *аузымен құс ұстап отыр* (ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермеудің мағыналас варианты ретінде, елді бір өзі билеп, жұртты бір өзі жусатып, өргізіп отырған «билеуші, басқарушы» образын жасау үшін қолданылады. Ауызымен құс ұстау қолы ұзын адамның мүмкіндігінің көрсеткіші аспандағы құстың да ұшып құтыла алмайтындығы, көктегі құсты ауызымен ұстап, жердегіні желкесінен түйіп ұстау құдыретінің адамға немесе әлеуметке бағыттала айтылатындығын көрсетеді. Басқарушылық, әкімшіл-әміршілдік қуатының күштілігі «аспанға ұшсаң аяғыңнан тартып алам, жер астына түссең қазып алам», ұшып та қашыпта шеңгелімнен шыға алмайсың деген мағынада жұмсалады. Басқарушы портретін сомдайтын бұл тіркестің этномәдени мағынасы аспандағы ауызымен ұстап, жердегіні бір шыбықпен жусатып, өргізуін құс компоненті қатысқан фраземалар арқылы білдіреді); *аузымен құс тістеген* (этнос дүниетанымында жылқының желден жүйрік, қиялдан бетер ұшқырлығын суреттеуде қолданылады. Жүйрік сәйгүліктің шабысын суреттегенде қабырғасында қанат бар, құстай ұшқыр, желдей жүйрік, ауызымен құс тістеген деген тіркестер арқылы әсірелеп жұмсау кең тараған қолданыстардың қатарына жатады); *бақыт құсы/бақ құсы* (ауыспалы мағынадағы адамға қаратыла айтылатын тіркес. Өмірлік жұбын тапқан, отбасын құраған ер адамның өз теңін табуын бақыт құсын қолына қондырды деген мағынаны білдіреді. Бақ құсыңды бағала деп ер азаматтың жарын бақыт құсы / бақ құсына теңейді. Ер азаматтың өмірлік сыңарын табуы қолына бақыт құсын қондырды немесе сыңар аққуын тапты деп те ауыспалы мәнде түсіндіріледі. Этнос дүниетанымында әйел затын бақыт құсы / бақ құсы деп тану, бар бақыттың басы да, байлықтың көзі, несібенің өзі әйел затының феникс құсқа теңеу қалыптасқан яки орныққан этникалық ұжымдық стереотип саналады). Яғни, «тілдегі белгілі бір аң, жануар, құс туралы ұғымдар халық танымында қалыптасып, ұлттық таным мәдениет стереотиптеріне айналады, этностың, жеке тілдік тұлғаның аялық біліміне енеді» (Тілеубердиев, 2007: 162).

Орнитонимдік фразеологизмдердің қалыптасуына адам санасындағы орнитонимдік бейнелі ұғым-түсініктер ықпал етеді. Тілдегі орнитонимдік фраземалардың қалыптасуына құстардың этнос мәдениетіндегі орны, ұлт өміріндегі маңызы, құстардың сыртқы түрпаты, мінез-құлқы мен іс-әрекеті туралы

деректер жинақталып, этнос мәдениетіне сай орнитонимдік фраземалардың туындауына түрткі болады. «Халықтың рухани творчествосының жемісі, тілдің ажарын кіргізетін, оның құдіретін арттыра түсетін, ойды бейнелеп, астарлап, өзіндік накышымен жеткізетін, ата-бабадан мұра ретінде келген сөз қазынасының дайын қолданылатын үлкен саласы фразеологизмдер этнос тілінің құрамдас бөлігі болғандықтан, оларға этнолингвистикалық талдаудың ғылым үшін құндылығы ерекше. Адамзат тарихын өз бойына сақтаған халықтың фразеологиялық қорында философиялық ойлары, дүниені танып-білуі, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық мәдениеті көрініс табады» (Авакова, 2002: 57-58).

Орнитонимдік фразеологизмдердің этномәдени семантикасында поэтикалық образдылық, эмоционалды-экспрессивтілік, ауыспалы көркемдеуіш тәсіл, коннотативтік мән, астарлы ой жұлгесі ашық та жасырын беріледі. Орнитонимдік фразеологизмдер мағыналық жағынан контекске қарай адам болмысын, дүниенің әр алуан құбылыстарын, табиғат ерекшеліктерін поэтикалық образды түрғыдан суреттеуге негізделеді.

Орнитонимдік фразеологизмдер көркем бейнелі мазмұнға ие, эмоциялық әсері күшті, астарлы ойды, ауыспалы мәнді білдіретін бірлік. Орнитонимдік фраземалардың коннотациялық сипаты мен стилистикалық боямасы, семантикалық қолданыс аясына қарай бірнеше мағыналық топтастырулардан тұрады. Олар: адам болмысын, дүниетанымдық әлемін білдіретін фраземалар; әлеуметтік тұрмыстық өмірді бейнелейтін фраземалар; өлшем мәнді білдіретін фраземалар; туыстық қатынасты білдіретін фраземалар; дәстүрлі әдет-ғұрыптарға негізделген фраземалар. Осы аталған орнитонимдік фраземалардың қолданыс өрісіндегі мағыналық топтастырулардың әрбіреуіне теориялық және практикалық түрғыдан жеке тоқталып, этномәдени семантикалық өрісі мен мағыналық мазмұнына зер салып, этномәдени кодын былайша ашып көрсетуге болады.

Адам болмысын, дүниетанымдық әлемін білдіретін фраземалар. Тілдік қолданыстағы орнитонимдік компоненттер арқылы жасалған фразеологизмдердің басым бөлігі адам болмысы мен дүниетанымдық әлемін, адамның әралуан сапалық қасиеттерін, мінез-құлқын, адами келбетін, жақсы-жаман әрекеттерін суреттеуге негізделеді. Адам баласы құсқа тән ерекшеліктерді адамға телу арқылы жанды зат иелерінің ортақ қасиеттері мен ұқсас

ерекшеліктерін табиғаттың тылсым сырымен байланыстырады. Адам болмысы табиғи жаратылысы мен туа біткен қасиеті, индивидуалды психологиялық ерекшелігіне сәйкес күрделі феномен саналады. Ал адамның осындай ерекшелігін индивидтің образды ойлауынан туған дүниетанымдық фраземалар арқылы ғана түсіндіруге болады. Мәселен, *қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ* (бұл фраза тура және ауыспалы мағынада қатар қолданылатын поэтикалық образды тіркес. Тура мағынасындағы ақ сұңқар құстың қанаты қайырылып, майып болуы, топшысынан жаралануы күнделікті тұрмыстық өмірде орын алатын келеңсіз әрекет саналса, жақсы аттың аяғынан қалуы, тұяғын «тасқа» ұруы ақиқат әлемде кездесетін жағдаят саналады. Ауыс мағынада сұңқар секілді, тұлпар тектес адамның «төрт дүниесі түгел», «күбыласы тең» бола бермесі белгілі. Құс төресі сұңқарға баланған азаматтың ақиқат өмірде «қанаты мен тұяғының» бүтіні бола бермейді. Образды түрде айтқанда «бір кем дүние»); *қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқытпай* (ел ішінде кең тараған ауыспалы мәнде жиі қолданылатын тіркес. Тілдегі тұрақты тіркестер бастапқы тура мағынасының негізінде ауыспалы мәнге ие болатындығы белгілі. Бастапқы тура мағынасы құстардың өз балапанын қорғауы, қоректендіруі, асыруы, бағуы, баптауына, қарлығаш секілді аузымен жем тасуының негізінде туындаған тіркес. Ал ауыспалы контекстік қолданыстағы мағынасында құс біткен өзінің балапанын «қызғыштай қорыса», адамның өз баласын асырауы, бала үшін «күндіз күлкісіз, түнде ұйқысыз» күндерді өткізіп барын салып еңбектенуі, тер төгуі мәпелеуі құстардың әрекетімен тікелей салыстырылады. Құстың бойындағы еңбекқорлық, мейірбандық, балажандылық, т.б. қасиеттер адамға тән екендігі поэтикалық түрде бейнеленген); *саясы жоқ дараққа бұлбұл қонбайды* (дарақ қазақ ұғымында қастерлі ағаш саналады. Ал сол дарақтың саясы болса қасиеті арта түседі. Егер жанға сая боларлық панасы болмаса парқы болмайды. Дарақтың пана боларлық саясы болмаса, бұлбұлда оған қонбайтындығы ауыспалы мағынада қолданылады. Дарақтың қасиеті бұлбұл қонарлық панасы, адамға оның саясы арқылы қадірі артады), *құс ұйқы* (құс секілді ұйқысы аз адамға қарата айтылады. Құстың бойындағы аз ұйықтап, көп ұшатындығын білген ұлт өкілдері құстың осы бір қасиетін адам бойындағы ерекшелікке қарата айтады) деген фразалық тіркестердің этномәдени се-

мантисынан адам баласының жаратылысы мен туа бітті болмысына тән ерекшеліктерді құстардың болмысымен байланыстыру этностың дүниетанымдық ерекшелігін көрсетеді.

Орнитонимдік фраземалардың қолданысынан құс атаулары негізінде *құстай ұшты* (ұшқыр, жүйрік), *қаршыға көзді* (көзінің өткірлігі), *қаз мойынды // аққу мойын* (әдемілік, сымбаттылық, кербездік), *аузымен құс тістеген // аузымен құс ілген* (желден жүйрік, құстай ұшқыр), *торғай қаққан тарыдай* (ала құлалық), *қырғи қуған торғайдай* (жан сауғалау, тоз-тозы шығу), *аққудың көгілдіріндей* (нәзіктік, әдемілік, мамықтық), *жем тасыған қарлығаштай* (енбекқорлық), *қызғыштай қорыды* (қызғану, күзету, қору), *адасқан құдай қайырылды* (жападан жалғыз қалу), *ақ сұңқар* (ер азаматтың баламасы), *балапан құстай оңдалды* (талаптанды, оңдалды), *жапалақ ұшпас* (жапан дала, құлазыған қу дала), *жүнін жүлген тырнадай/ тауықтай* (үскыны қашқан, сиқы кеткен), *жібек баулы қырандай* (алғыр құс сияқты, қиынға барар әрекеті туралы айтылған) секілді тіркестер теңеу мәнді сипат алып, адам мен хайуанаттарға қарата қолданылады. Орнитонимдік фраземалар теңеу мәнді сипат алып, қолданысқа енуі этностың аспан әлемі мен жер әлемін байланыстырушылардың арасындағы сабақтастықтың тілдік көрсеткіші саналады. Орнитонимдік фразеологизмдер – этномәдени семантикасында астарлы мазмұн, образды ой, поэтикалық көркемдікке ие болады. Осы ойдың дәлелі ретінде А. Дыбо: «В зониме закодированы ключевые культурные, психологические, социальные и ментальные черты, которые характеризуют конкретное языковое сообщество и его культуры» – деген тұжырымынан орнитонимдік фразеологизмдерде этнос мәдениетінің дүниетанымдық көрсеткіші жатқандығын көрсетеді (Дыбо, 2009).

Орнитонимдік фраземалардың ішіндегі адам болмысымен дүниетанымдық әлемін білдіретін фраземалар сандық және сапалық жағынан басымдық ие. Өйткені этностың күн көрісін, тарихы мен мәдениетін, дүние туралы түсінігін, өмірдің әр алуан құбылыстарын бағамдауы мен эстетикалық әлемін көрсетуге келгенде орнитонимдік фраземалардың белсенділігі жоғары. Мәселен, тілдегі *бұтаққа құс қонар, мақтаулыға сөз қонар; сұңқар қарға болмайды; әр құс өз үнімен сайрайды, әр гүл өз түсімен жайнайды; ақсұңқар қонған тұғырға қарға қонса – зорлық-ты; ит жүгіртіп, құс салды; көзден бұлбұл ұшты; көңілдің құсы ұшты*, т.б.

тіркестер орнитонимдерге қатысты үшқырлық, өткірлік, батылдық, әншілік, жасықтықпен қатар әралуан жол-жоралғылар мен салт-дәстүрлерді, дүниетанымдық әлемін, табиғи болмысын, тұрмыс-тіршілігін, мәдени ерекшелігін көрсететін көркем салыстырулар мен тенеулер, метафоралар мен метонимиялар, орнитонимдік айшықты сөз орамдарына арқау болып этнос дүниетанымындағы мәдени мәнділіктерді білдіреді.

Әлеуметтік тұрмыстық өмірді бейнелейтін фраземалар. Сөз болмысына бірнеше қызмет тән. Сөздің сан алуан қызметінің біріне – әлеуметтік функциясы жатады. Сөз қоғамдық ортадағы қолданыс ерекшелігіне қарай әлеуметтік сипат алады. Сөз әлеуметтік ортада қолданыс тауып қана қоймай, сол әлеуметтік ортаның әлеуетін көрсететін ерекшелігі де білдіреді. Бұл ерекшелік тілдік қолданыстағы орнитонимдік фразеологизмдердің мәдени семантикасынан көрінеді. Қоғамдық әлеуметтік өмірде, тұрмыстық мәдениетте, адамдардың әлеуметтік өмірін орнитонимдердің негізінде жасалған поэтикалық фразеологизмдер арқылы жеткізудің нәтижесінде паралельді әлемнің (адам-құс) өзара ұқсастықтарын көруге болады.

Этностың әлеуметтік өмірі мен «құс-адам» паралель әлемін бейнелейтін фразеологизмдерге: *қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман* (бұла даланың бейбіт сүйгіш ән сүйгіш сайрауық құсы бозторғай саналады. Бозторғай – өлеңді өлкені, бейбіт өмірді сүйетін құс болғандықтан табиғатпен тамырлас халық өзінің бейбіт өмірінің бейнесін бозторғайдың болмысымен байланыстырған. Яғни, этнос дүниетанымындағы мамыражай өмірдің бейнесі қой үстіне бозторғайдың ұя салғанымен ассоциацияланады. Бейбіт өмірдің символы бозторғайдың еркін өмірімен бейнеленеді), *балапан басымен, тұрымтай тұсымен* (тура мағынасындағы балапан мен тұрымтайдың тыныш өмірі сыртқы күштердің әсерінен бұзылуы қатал табиғат заңы саналса, ауыспалы мағынада адам басындағы қиын қыстау кезеңді суреттеу үшін қолданылатын тіркес. Әркім жеке басын сауғалап, барар жер, басар тауы қалмаған шарасыз күйін бейнелейді. Адам басындағы аумалы-төкпелі кезең, құстардың басындағы жағдаятпен салыстырыла суреттеледі), *биті торғайдай, мойны ырғайдай* (бұл тіркестің лексика-семантикалық мазмұны мен поэтикалық көркем бейнесінен құс бейнесі мен адам бейнесін қатар көруге болады. Жүні жұлынған, жемсауында түгі жоқ жем іздеген аш құрсақ тозған

торғайдың көркем поэтикалық бейнесі арқылы адамның әлеуметтік мүшкіл хәлін қатар суреттейтін образды тіркес), *таз ашуын тырнадан алады* (әлдінің әлсізге, мықтының әлжуазға күш көрсетуі, қысым жасауы табиғаттың қатал заңы саналады. Құстарға тән мықтысының әлсізге қысым көрсетуі табиғаттың заңы ретінде саналса, адамдар арасындағы күштінің әлсізге, шендінің шенсізге, байдың жарлыға күш көрсетуі, құстардың өмірінен алынған әлеуметтік өмірдің ақиқат бейнесі саналады).

Әлеуметтік тұрмыстық өмірді бейнелейтін фраземалар ауыспалы мағынада қолданылып, құс бейнесі арқылы адамның қоршаған ортасы мен қоғамдық өмірін образды түрде суреттейді. Әлеуметтік тұрмыстық өмірді бейнелейтін *ит пен құсқа жем болды* (әркімнің бодауында кетті); *құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады* (селбесу, бір біріне дем болу, серіктесу); *кімнің тарысы піссе соның тауығы болу* (өзіндік ұстанымы жоқ); *басынан құс ұшырмады* (жаманшылық көрсетпеу, бетіне ешкім тура келмеу яки басынан сөз асырмау); *басынан құсы кетті* (бағы таю); *Бақ құсы қонды* (теңін тапты, жолы болды); *құстан қанжығасы құрғамаған* (жолы болғыш саятшы); *Жүнін жұлған тырнадай* (азып тозу); *тозған қазды топтанған қарға жейді* (әлсізге әлдінің қысымы); *екі басты самұрық құс* (үлкен күш иесі); *жабы емеспіз тұлпармыз, құлады емес сұңқармыз* (екінің бірі емеспіз); *жаураған торғайдай болып* (құлазып, берекесі кету); *кез құйрықты лашын деп* (жаманды жақсыға, жабыны тұлпарға, қорқақты батырға, қарғаны бұлбұлға балау); *қарға қарғаның көзін шұқымайды* (бірін бірі сатпау) секілді орнитонимдік фраземалар әлеуметтік өмірде болатын «ықпалдасу, селбесу, жан бағу, басым болу, қысым көрсету, жақсылық, жамандық» секілді әлеуметтік бірліктердің мазмұнын бейнелеп, әлеуметтік сипат алады.

Ұлт тіліндегі құстарға қатысты жасалған фразеологизмдердің қолданысынан әлеуметтік өмір мен тұрмыстық қатынастарға негізделген тіркестердің біршама кездесетіндігін байқауға болады. Сондықтан әлеуметтік өмірдің көрсеткіші саналатын орнитонимдік фразеологизмдер ғаламның тілдік бейнесін жасаудағы өзіндік орны бар болса, оларды этномәдени тұрғыдан талдау нәтижесінде этнос мәдениеті мен әлеуметтік өмірінің өрнегін көрсетуге мүмкіндік береді.

Өлшем мәнді білдіретін фраземалар. Аспан мен жердің, адам мен құстың арасы белгілі бір кеңістіктегі өлшем мен мөлшерге құрылған

табиғи алаң екендігі белгілі. Көк пен жерді байланыстырушы құстар болса, адамдар құстар арқылы екі әлемнің құбылыстарын когнитивтік санасында өзінше өлшеп, пішіп отырған. Тілдегі кейбір орнитонимдік фраземалар өлшемдік мәнде жұмсалады. Мәселен, *қасқалдақтың қанындай* (өлшемге келе бермейтін, нарқы мен парқы санауға болмайтын сансыз жоғары, тапшы да құнды зат болғандықтан, өлшемдіктің категориясына сыя бермейтін тілдік бірлік саналады); *қарға адым жер* (жақын жер, қол созым жер деген мағынада жұмсалғанымен контексте «қарға адым жер» «жақын да болса алыс, алыс та болса жақын» деген мәндегі коннотациясы басым мағынада жұмсалады); *қарға бойлы* (этнос дүниетанымында аласа бойлы немесе бәкене бойлы адамды қарғаның бойымен салыстыра суреттеу үрдісі қалыптасқан. Қарғаның аспанда жүргенінен жерде көп жүретіндігі этнос назарынан тыс қалмағандығы, аталған тіркестің қалыптасуына негіз болғандығын көрсетеді. Қазақы дүниетанымда «жерге жақын» адамды қарға бойымен салыстыру өлшемі көркем ойлаудан туған образды тіркес саналады); *құс қанаты талатын жер* («құстай ұшу» өте тез жылдамдықтың өлшемі саналса, сол құс екеш құстың қанаты талуы алыс қашықтықты білдіреді. Ұлт дүниетанымындағы алыстықтың өлшемі аспанда ұшқан құстың бір нүкте мен екінші нүктенің арасын бағындырудағы ойлау жүйесінің этникалық ерекшелігін көрсетеді); *торғай шырылдағанда* (көшпелі ұлт мәдениетінде таң азаншысы дала құстары яки түз құстары саналған. Таңның атқанын, күннің шыққанын торғайдың шырылынан, құстың сайрауынан ұғынып, уақыт пен кеңістіктің арасын өзінше бағамдау үрдісі көшпелі өркениетке тән болған. Көшпелі халық тауық (өтеш, қораз) секілді үй құстарын ұстамаған. Үй құстары өтештің азаншы болуы мен қораздың қоқиалауы отырықшы мәдениетпен тікелей байланысты саналады. Таң алдында, құс сайрағанда күнделікті үй тұрмысы мен шаруа қамына кірісу көшпелі елдің көшпелі мәдениетінің көрсеткіші саналады); *жыл құсындай* (күн райының маусымдық мезгіліне қарай күн суытса жылы жаққа кетіп, күн жылы да қайта оралатын құстарға қарата айтылуымен қатар, жылдың басы, көктемнің келуі, күннің жылынуы, жақсылық пен жаңалықтың орнауы жыл құстарының оралуымен астасып беріледі. Жыл құсы жаңалықтың жаршысы ретінде саналады. Жыл құсының өлшемі жаңалық пен жақсылықпен ассоциацияланады).

Этностың өлшем мәнді түсінігі орнитонимдік фраземалар арқылы да жасалады. Ұлт өкілдері дүниенің әр алуан құбылыстарын қабылдауы мен бағамдауы, дүниенің әр алуан фрагменттерін өлшеп-пішуі табиғаттың жанды-жансыз заттарының негізінде жиі жасалады. «Этнос дүниетанымы мен тіліндегі ғалам бейнесі – адамның қоршаған әлемді тануының негізі. Әр ұлт ғаламды өзінше танып, өзінше пайымдайды. Демек, тіл бабаларымыздың санасында орныққан «ғалам бейнесін» қалпына келтіруімізге мүмкіндік береді, яғни тілімізде сақталған білім қоры, ғасырлар бойы жинақталып, қатталған танымдық ақпарат арқылы ата-бабаларымыз қалыптастырған «ғалам бейнесін» елестетеміз. Сондықтан адам дүниетанымының басты элементі – ғалам бейнесі деуге болады. Өйткені онда адамның дүниені тануының негізгі көріністері жинақталған» (Сүйерқұл, 2022: 84).

Туыстық қатынасты білдіретін фраземалар. Тілдегі орнитонимдік фраземалардың қолданысынан этноқауымдастық мәдениетіндегі туыстық пен жақындықты, отбасылық немесе үйелмендіктің көрінісін байқауға болады. Мәселен, *қарға тамырлы // қарға тамырлы қазақ* фраземасында бүтіндей ұлттың туыстығы мен тамырластығы, қазақ пен қазақтың қандастығы, бір қарыннан тараған қауым елдің «қарын бөлелікке» ұласқан біртұтастығы, топтасып жүруі бауырмалдықтың өлшемі ретінде танылады. Қазақ руханиятында қарғаға қатысты әр алуан жағымды-жағымсыз тілдік деректердің көптігі «қарғанын» адамға ұқсас бір басына жетерлік жақсы да жаман қасиетіне байланысты қолданылады. «Қарға тамырлы қазақ» тіркесі туыстық, бауырмалдық, біртұтастық деген мәнде жұмсала келе, бүтіннің бөлінбеуіне, бөлшектің бүтіндігіне қызмет етеді. Құс қанаты талатын қазақ даласын қарғасыз елестету мүмкін емес. Сондықтан тілдік қолданыста қарға мен қазақтың қатар аталуы табиғи құбылыс. Қарға мен қазақтың қатар қолданысы табиғи мекені мен климаттық белдеудегі тіршілігінің ортақтығы, қарғаның тілдегі қолданысы мен ойдағы ассоциациялануы заңдылық саналады. «Қарға мен қазақтың тамырластығы» *қарға жүнді қаттасым, үйрек жүнді оттасым* деген тіркестермен ұласуы қимас көңілдің, өкшелес бауырдың, қаумалаған ағайынның, өрісі бөлек болғанмен, тумысы бір екендігін көрсетеді. Тілдік қолданыста «қарға» сөзі яки морфемасы арқылы жасалған «*қарғам, қарғатай, қарғатайым, қарғашым, қарғам-ау, қарғаш-ау, қарғам-ай, қарғашым*» секілді қаратпа

сөздер жиі қолданылады. Аталған қаратпа мәнді қолданыстардың ішкі семантикалық иірімінен сүйіспеншілік пен мейірімді білдіретін жағымды эмоциялы қаратпа сөздер саналады. Ал «қарға» сөзі негіз болған фраземалар мен поэтизмдердің этимон түбірінің (*қар+ға+ын+дас // қара тарту // қараю // қара басу // қары сыну*) түбі – бір түбірден тарайтындығы этимология ғылымында қарастырылып жүргендігі белгілі. Сондай-ақ *қаздың балапанындай // үйректің балапанындай* деген тіркестерде «бір үйдің баласындай, бес қолдың саласындай, ошақтың үш бұтындай» секілді ұйымшылдық, үйелмендік, біртұтастық секілді мағынада жұмсалады. Яғни, туыстық қатынасты білдіретін фраземалар этнос дүниетанымындағы құстар өмірі мен адамзат тұрмысының ұқсастығы, табиғи ортақтықты, уақыт пен кеңістіктің бірлігін, аспан пен жердің сабақтастығын, табиғат жаратылысының өзара ықпалдастығы мен бірлестігін көрсетеді.

Дәстүрлі әдет-ғұрыптарға негізделген фраземалар. Этностың табиғатпен етене жақындығы ұлт мәдениетіндегі рухани категориялармен сабақтасып кеткендігінен көруге болады. Тілдегі кейбір әдет-ғұрыптар мен стеротиптер құс атаулары арқылы жасалып, ұлт мәдениетінің дүниетанымдық ерекшелігін көрсетеді. Этнос мәдениетіндегі *үкі тағу // үкі тақты* тіркестері ұлттық дәстүрмен тікелей байланысты. Үкі – қазақ дүниетанымында қасиетті де киелі құс. Үкі тағу тіркесі тікелей тура мағынасы арқылы, дәстүрлі мәдениетті білдіреді. «Қазақ үкінің қанат-жүнін қасиеттеп, оны киелі дүние санаған, сол үшін қыздардың тақия бөркіне, балалардың көйлек, камзолына қадап, жас баланың бесігіне байлап қоятын болған. Бұл жерде сол «үкілі тақия, бөрік» мағынасында айтылып отыр. Өйткені оң жақта отырған қыз енді үкілі тақиясын тастап, еріксіз сәукеле киеді, бұрын көріп, білмеген жат жұртқа келін болып түседі, міне, ұзатылғалы отырған қыздың үкі-ау деп қайта-қайта айтып, қайталауының бір мәнісі сол (Уахатова, 2004: 194). Сонымен қатар үкі киелі құс ретінде бағаланып, этнос дүниетанымында сакральды мәні басым саналады. Бұл ерекшелігі турасында Ғ. Ақпанбек: «Қазақ қыздарының тақиясына тағынатын үкі қауырсыны аспан – көктің, яғни үстіңгі әлемнің көрінісінің белгісі болып шығады. Ал әшекейге үкі қауырсынын қолданудың өзіндік себебі бар. Таңдай өрнекті сарғылт түсті үкі қауырсыны қарағанда жағымды әсер етеді. Сонымен қоса, үлпілдеген үкіде үлбіреген кескінге әр беріп, сымбаттандыра түсетін ерекше өркендік қасиет

бар. Үкінің қарағанда көретін жігілігі, дыбыс шығармай ұшуы, басқа құстардан ерекшелігі де, оны қасиетті деп есептеуге себеп болса керек» (Ақпанбек, 2013: 32). Этностың орнитонимдермен тығыз байланысы тілдегі тіркестердегі қолданысымен қатар, дәстүрлі мәдениетіндегі әдет-ғұрыптарынан орын алуы «этнос-құс-табиғат» триадасының табиғи сабақтастығын көрсетеді. Мәселен, тілдегі *құс қайырлы (құсын құтты) болсын!* (екеуара бас құраған, отасқан жұптарға, ер азаматқа қарата айтылатын тілек мағынасындағы тіркес. Қолына құсын қондыру үйлену, үй болу, жаңа отау тігу, жас шаңырақ болғандықтан, көптің шынайы көңілден айта-тын бата-тілек сөзі саналады); *бақ құсы қонсын!* (Бұл тіркестің мәнісі әлі бас құрамаған, алайда ниет етіп жүрген жастарға жұбыңды адаспай тап деген мағынада қолданылатын ниеттес мәнді білдіретін тіркес); *ит-құс жегірі! // ит құсқа жем болсын (ды)* (ызалы жүректен, назалы көңілден, ащы тілден туған туған қарғыс мәнді сөз. «Қызғанғаның қызыл итке жем болсын!» деген қам көңіл ниеттен шыққан ызалы сөз. Қазақ дүниетанымында ит пен құс бермесінді тартып алатын, «берсең қолыңнан бермесең жолыңнан» жұлып алатын қасиетінен қорқады. Бірақ этнос өкілдері ит пен құстан қаншалықты қорыққанымен, оларды соншалықты құрметтеген. Ит пен құстың осындай «озбырлығын» этнос дүниетанымында өзара туған қарама-қайшылықтарда қимасынды «ит пен құсқа жем болсын» деген наразы көңілден туған ызалы сөз саналады); *қолымызға қарға тышар* (ауызекі тілде қолданылатын дүние алма кезек, уақыт өтпелі, дүние көшпелі, өмір айнымалы дегенді еске салу үшін кекесін мәнде қолданылатын қам көңілден шыққан сөз. Бүгін сенде бар менде жоқ дүние ертең керісінше болуы ықтимал дегенді білдіретін мағынада жұмсалады); *тұғырынан тайды* (тура мағынасында бүркіттің қонақтап отыратын орын ағашы саналады. Қыранның бабы мен бағы келіскен уақытта тұғырында отыруы сән мен салтанатты, мықтылық пен күштіліктің белгісі саналады. Ал ауыспалы мағынада күні жетіп уақыты өткенде бойдағы күші кеміп, қайраты семіп, қолынан билігі кеткен, сөзі өтімсіз, жүрісі мардымсыз деген контексте жұмсалады); *тұғыр жабар* (бұл тіркес қазақ мәдениетіндегі ерекше бір дәстүрлердің нышаны саналады. Этнос мәдениетінде бермесінді беруге, қимасынды қиюға тура келетін ықтиярсыз көнетін кездер болады. Тұғыр жабу тура мағынасында қыраның көзі түскен көңілі ауған адам қаласа, сол кісінің

көңілін қимас үшін қыранды беруге тура келеді. Ал ол кісінің өз тарапынан қыранның орнына қарымтасы ретінде қайыратын кәде сыйы «тұғыр жабу» деп аталады).

Тілдегі жалпы орнитонимдік фразеологизмдер – этностың табиғатпен тамырластығын, құстармен етене жақындығын, өмір сүру салты мен тұрмыстық өмірін, географиялық жер жағдайын, дүниетанымдық ерекшелігін тіркестер коннотациясынан, стилистикалық сипаты жағынан сан алуан мәнді ассоциацияны тудырып, ойлау процесі заңдылықтарының нәтижесінде алуан түрлі ауыспалы мағыналық қолданысқа ие болады.

Ұлт тіліндегі орнитонимдік фраземалардың этномәдени семантикасын зерделеу арқылы этноқауымдастық өкілдерінің мәдениеті мен менталитетін, тарихи баяны мен этнографиясын, мифтік әпсаналар мен тарихи аңыздарын, әлеуметтік-тұрмыстық өмірі мен психологиялық ерекшеліктерін, дүниетанымы мен ойжүлгесін жан-жақты тануға мүмкіндік береді. Орнитонимдер тірек болған фразеологизмдердің этномәдени семантикасы мен прагматикалық қолданысынан адам баласының болмысы, жақсы-жаман мінезі, әралуан іс-әрекеттері, дүние құбылыстарына қатысты сыни көзқарастары тура және ауыспалы мағыналар арқылы беріліп, паралельді қолданыстар арқылы дискурсқа түсуі «тіл-адам-табиғат», «тіл-құс-адам» триадаларының сабақтастығы тілдің өміршеңдік (кумулятивтік) қызметінің көрсеткіші саналады.

Қорытынды

Құстарға қатысты фраземалардың мағыналық қолданысының астарында этностың аялық білімінің элементтері, адам санасындағы ақиқат әлемнің алуан түрлі құбылыстарының ассоциациясы поэтикалық образды түрде беріледі. Орнитонимдік фразеологизмдердің қалыптасуы мен қолданысы көптеген дүниетанымдық деректердің этномаркерлі бейнесінің қайнар көзі саналады. Орнитонимдік фраземалардың тілтанымдық табиғатынан этностың рухани және заттық мәдениетін, дүниетанымы мен ойлау жүйесін, салт-дәстүрі мен наным-сеніміне

қатысты ақпараттар шоғыры жинақталғанын байқауға болады.

Сонымен жоғарыда айтылған ой-пікірлерді, талдау-талқылауларды қорыта келе, орнитонимдік фразеологизмдерді антропоцентристік парадигма аясында зерттеудің нәтижесінде мынадай ой-қорытулар жасауға болады:

– қазақ тіліндегі орнитонимдік фразеологизмдер – этностың тарихын, адам болмысын, мәдениетін, менталитетін, дүниеге көзқарасын және т.б. поэтикалық образды түрде бейнелейді;

– орнитонимдік фразеологизмдердің семантикалық астары мен мағыналық қолданысында тіл мен этностың, тіл мен мәдениеттің, адам мен құстың, адам мен табиғаттың өзара бірінен бірін ажыратуға келмейтін сабақтастығы көрініс табады;

– орнитонимдік фразеологизмдерге жасалған талдаулар нәтижесінен этностың құстар әлемі туралы түсініктерін, поэтикалық образды ойлау жүйесін, тура және ауыспалы мағыналардың жарыса қолданысын, құс пен адамды салыстырудағы паралельді бейнелі-ассоциациясының лингвомәдени мазмұны беріледі;

– орнитонимдік фразеологизмдердің тақырыптық-мағыналық топтастырылуы адам болмысына, дүниетанымдық әлеміне, әлеуметтік өміріне, туыстық қатынасына, дәстүрлі мәдениетіне қатысты этномәдени семантикасы айқындалады;

– тілдегі орнитонимдік фразеологизмдердің этномәдени семантикасынан этностың когнитивтік санасындағы құстар әлемі туралы аксиологиялық көзқарасы мен коннотативтік бағамдауы ғаламның орнитонимдік бейнесін сипаттап, этностың ғасырлар бойғы мақұлқат (құстар) әлемі жайлы көзқарасы рухани құндылықтар жүйесі екендігін көрсетеді.

Мақала Абай атындағы ҚазҰПУ оқытушылары мен қызметкерлерінің ғылыми жобаларының Ректор гранты «Орта мектептерде поэтикалық мәтіндерді кешенді талдаудың ғылыми әдіснамалық негіздері» атты шағын ынталандыру жобасының аясында әзірленді.

Әдебиеттер

- Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2013. – 246 б.
- Ақпанбек Ф. Қазақтардың дүниетанымы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 56 б.
- Бектемирова С.Б. Қазақ тіліндегі киноморфизмдер: фил. ғыл. канд. ...дисс. – Алматы, 2005. – 121 б.
- Дыбо А.В., Никуленко Е.В. Зооморфная метафора «медведь» в русском, английском и языках Южной Сибири // Язык и культура. – 2019. – № 45 – С. 75-95.
- Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
- Kalimbetov B.I., Iskenderova S.B. National and cultural peculiarities of phraseological units with ornithonym components in english and karakalpak language // EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2023. – Vol. 9. Iss.12. – P. 240-248. <https://doi.org/10.36713/epra15195>
- Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. III том: Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – 608 б.
- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 2011. – 304 б.
- Makhmudova N.R. Semantic features of phraseological units with a component-ornithonym in english and uzbek languages // Проблема наук. – 2020. – № 2(147). – P. 43-45. [Электронды ресурc]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/semantic-features-of-phraseological-units-with-a-component-ornithonym-in-english-and-uzbek-languages>: (Пайдаланылған күні: 03.01.2024)
- Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 2018. – 198 б.
- Сүйеркүл Б.М., Қыдырбаев Қ.А. «Тәржүмандағы» күс атаулары және олардың прагматикалық ерекшеліктері // Яссауи университетінің хабаршысы. – 2022. – № 4(126). – Б. 79-91. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.07>
- Sakhibullina K.A., Andreeva Y.A., Nazmieva E.I., Mefodeva M.A. «Phraseological units with the ornithonym component in social networks and their variations» // Russian Linguistic Bulletin. – 2013. – №1(37). – P. 1- 4. [Электронды ресурc]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/phraseological-units-with-the-ornithonym-component-in-social-networks-and-their-variations>: (Пайдаланылған күні: 08.01.2024)
- Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов // Славянское языкознание. XI международный съезд славистов. – Москва, 2003. – 308 с.
- Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. – 280 б.
- Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 2004. – 288 б.
- Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 2009. – 128 б.
- Usmonova, M., Kurbanova M. (2022) Linguocultural features of ornithonyms in proverbs [Электронды ресурc]. – URL: <https://papers.econferenceglobe.com/index.php/ecg/article/view/719> (Пайдаланылған күні: 08.01.2024).

References

- Avakova, R.A. (2013). Frazeosemantika [Phraseosemantics]. Almaty. Qazaq universiteti baspasy. (in Kazakh)
- Akpanbek, G. (2013). Qazaqtardy`ñ duniety`my` [Worldview of Kazakhs]. Almaty. Qazaq universiteti baspasy. (in Kazakh)
- Bektemirova, S.B. (2005). Qazaq tilindegi kinomorfizmder [Kinomorphisms in the Kazakh language]. Fil. gy`l. kand. diss. ...qol`zabasy` [dissertation ... on philological sciences]. Almaty: Al-Farabi QazUU. (in Kazakh)
- Dybo, A.V., Nikulenko, E.V. (2019). Zoomorfnyaya metafora «medved`» v russkom, anglijskom i yazy`kah Yuzhnoj Sibiri [Zoomorphic metaphor “bear” in Russian, English and languages of Southern Siberia]. Yazy`k i kul`tura [Language and Culture]. Vol. 45, P. 75-95. (in Russian)
- Kalimbetov, B.I., Iskenderova, S.B. (2023). National and cultural peculiarities of phraseological units with ornithonym components in english and karakalpak language. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR), Vol. 9 Iss. 12, 240-248. <https://doi.org/10.36713/epra15195>
- Kenesbaev, I. (2007). Qazaq tiliniñ frazeologiyalyq sózdigi [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty. KazAkparat baspasy. (in Kazakh)
- Makhmudova, N.R. (2020). Semantic features of phraseological units with a component-ornithonym in english and uzbek languages. Problema nauk [The problem of sciences]. Vol. 2(147), P. 43-45. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/semantic-features-of-phraseological-units-with-a-component-ornithonym-in-english-and-uzbek-languages>: (Date of use: 03.01.2024)
- Qaidar, A. (2013). Qazaqtar ana tili áleminde: etnolingvistikaly`q sózdik. III tom. Tabigat [Kazakhs in the world of their native language: ethnolinguistic dictionary. Volume III. Nature]. Almaty. Sardar baspasy. (in Kazakh)
- Qaidar, A. (2011). Qazaq tiliniñ ózekti máseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. Almaty: Ana tili baspasy. (in Kazakh)
- Smagulova, G.N. (2018). Magy`nalas frazeologizmderdin` ul`ty`q mádeni aspektileri [National cultural aspect of semantic phraseology]. Almaty. Gyl`ym baspasy. (in Kazakh)
- Suerkul, B.M., Kydyrbaev, K.A. (2022). «Táržumandagy`» kus ataulary` žáne olardy`ñ pragmatikal`y`q erekşelikleri [Bird names in “tuzhuman” and their pragmatic features]. Yassaui universitetiniñ habarshy`sy` [Bulletin of Yassawi University], №4(126), P. 79-91. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.07>. (in Kazakh)
- Sakhibullina, K.A., Andreeva, Y.A., Nazmieva, E.I., Mefodeva, M.A. (2013). Phraseological units with the ornithonym component in social networks and their variations. Russian Linguistic Bulletin, Vol.1(37), P. 1-4. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/phraseological-units-with-the-ornithonym-component-in-social-networks-and-their-variations>: (Date of use: 08.01.2024)

Teliya, V.N. (2003). Kul'turno-naczional'nye konnotaczii frazeologizmov [Cultural and national connotations of phraseological units]. Slavyanskoe yazykoznanie. III mezhdunarodnyj s'ezd slavistov [Slavic linguistics. XI International Congress of Slavists]. Moscow. (in Russian)

Tileuberdiev, B.M. (2007). Qazaq onomastikasy`ny`ñ lingvokonceptologiyaly`q negizderi [Linguoconceptological foundations of Kazakh onomastics]. Almaty. Arys baspasy. (in Kazakh)

Uahatov, B. (2004). Qazaqtyng halyq olenderi [Kazakh folk poems]. Almaty. Gylym baspasy. (in Kazakh)

Ualiuly, N. (2009). Frazеologiya žāne tildik norma [Phraseology and language norm]. Almaty. Respublikalyk baspa kabinetі baspasy. (in Kazakh)

Usmonova, M.(2022) Lingucultural features of ornitonyms in proverbs. [Electronic resource]. URL: <https://papers.econferenceglobe.com/index.php/ecg/article/download/719/712> (Date of use: 08.01.2024).

Авторлар туралы мәлімет:

*Жиренов Саян (корреспондент автор) – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы қ., Қазақстан, *e-mail: saken82@mail.ru);*

Аширов Жанибек Сатыбалдыевич – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: zh.ashirov@abaiuniversity.edu.kz).

Келін түсті: 24 қаңтар 2024 ж.

Қабылданды: 20 мамыр 2024 ж.

Қ.К. Кенжалин^{1*}, Ә.Қ. Таңсықбай¹, Б.Р. Құлжанова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kenkk@mail.ru

АУҒАН ЖЕРІНДЕГІ ЛАМҒАН АТАУЫНЫҢ ТАРИХИ-ТІЛДІК НЕГІЗІ

Топонимдер салыстырмалы түрде алғанда лексиканың тұрақты лексикалық қабатына жатқызылады. Әрбір жер-су атауы өзінің бойында ұлттың өзіндік болмысын құрайтын тіл, діл, дінге қатысты аса құнды деректерді ұзақ уақыт сақтайды. Бұл атаулар ұлттардың пайда болуының, гүлденуінің, құлдырап жойылуының куәгері болады және тарих беттерінде ұлт атауына ілесіп жүреді. Белгілі бір тарихи кезеңде қалыптасқан жер-су атауы көп жағдайда өз атаушысынан ұзақ өмір сүреді. Бұл себепті кез-келген топонимді алып қарастырсақ, түбінде қандай да бір ұлтқа қатысты мәліметке қол жеткіземіз. Осындай құбылыстың табиғатын тану мақсатында Ламған топонимі алынған. Ламған яки Лағман – қазіргі Ауғанстан құрамындағы уәлаят. «Ламған» сөзінің шығу тегі мен жалпы мағынасын анықтау үшін түрлі тілдік-тарихи дерек көздері пайдаланылды. Негізгі зерттеу материалы ретінде XVI ғ. ортағасырлық түркі тілінде жазылған «Бабырнама» жазба ескерткіші қарастырылады. Орта Азия, Ауғанстан, Үндістан жерлерін билеген Захириддин Мұхаммед Бабырдың естеліктерін дерек көз ретінде таңдаудың басты себебі – топонимикалық мәліметтерге бай болуында. Ең алғаш аталған еңбекте берілген және кейін танымалдыққа ие болған этимологиялық болжам бойынша, Ламған топонимі Нұх пайғамбардың әкесі Лам / Ламак / Ламкан есіміне байланысты қойылған. Алайда зерттеу нәтижесінде бұның халықтық этимология екені анықталды. Шын мәнісінде жер атауы оны мекендеген ламба / лампака жұртының атауынан шыққан. Тайпаның өзі әлсіреп, қазіргі заманға дейін ұлт болып жетпесе де, туған мекенінің атауы тайпа есімін тарихта сақтап қалған. Лингвистикалық факторлардан гөрі эксталингвистикалық факторлар әсерінен семантикалық өзгеріске ұшыраса да, талдау нәтижесінде бұл өзгерісті анықтауға болады. Бұл мысал қазірде бар жер-су атауларын зерттеуге, түзетуге септігін тигізеді деп сенеміз.

Түйін сөздер: Ламған, Бабырнама, Бабыр, топоним, этимология.

K.K. Kenzhalin^{1*}, A.K. Tangsykbai¹, B.R. Kulzhanova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

²Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

* e-mail: kenkk@mail.ru

Historical and linguistic basis of the name Lamghan in Afghanistan

Toponyms belong to a relatively stable lexical layer of vocabulary, so it retains information about the language, mentality, and religion that make up the identity of a nation longer. In most cases, toponyms formed during a certain historical period outlive their creators. For this reason, each toponym, when examined in detail, provides information related to a particular people. In order to recognize the nature of such a phenomenon, the toponym Lamghan was taken. Lamghan or Laghman is a province of modern Afghanistan. Various linguistic and historical sources have been used to determine the etymology of "Lamghan". The autobiography of Zakhiriddin Muhammad Babur "Baburname", written in the medieval Turkic language in the 16th century, was taken as a basis, as it is rich in toponymic information. According to the etymological assumption, first stated in this work and subsequently gaining popularity: the toponym Lamghan is associated with the name Lam / Lamak / Lamkan, the father of the prophet Noah. As a result of the study, it turned out that this version is a folk etymology. In fact, the name of this place retains the names of its inhabitants – the Lamba / Lampaka people. The semantic change is no longer caused by linguistic, but by extralinguistic factors, which was revealed as a result of the analysis. This history of one toponym can serve as an example for further study of existing toponyms, as well as their correction.

Key words: Lamghan, Baburname, Babur, toponym, etymology.

К.К. Кенжалин^{1*}, А.К. Тансықбай¹, Б.Р. Кулжанова²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

* e-mail: kenkk@mail.ru

Историко-языковая основа названия Ламган в Афганистане

Топонимы относятся к относительно устойчивому лексическому пласту лексики. Каждый топоним хранит в себе ценные данные, связанные с языком, менталитетом, религией, которые с давних времен составляют идентичность нации. Эти имена являются свидетелями возникновения, процветания, упадка и разрушения народов и следуют за именем народа на страницах истории. В большинстве случаев топонимы, сложившиеся в определенный исторический период, переживает своих создателей. По этой причине, каждый топоним при детальном рассмотрении предоставляет информацию, относящуюся к какому-то народу. Для того чтобы распознать природу такого явления, был взят топоним Ламган. Ламган или Лагман – провинция современного Афганистана. Для определения происхождения и общего значения слова «Ламган» использовались различные лингвистические и исторические источники. Основным материалом исследования был выбран «Бабурнаме», написанный на средневековом тюркском языке в XVI веке. Основной причиной выбора мемуара Захириддина Мухаммада Бабура, правившего землями Средней Азии, Афганистана и Индии, является то, что они богаты топонимическими сведениями. Согласно этимологическому предположению, впервые изложенному в указанном труде и впоследствии получившему популярность: топоним Ламган связан с именем Лам / Ламак / Ламкан, отца пророка Ноя. Однако в результате исследования выяснилось, что данная версия является народной этимологией. На самом деле название этого места происходит от имени народа ламба / лампака, который когда-то там проживал. Хотя само племя ослабело и не стало нацией до нового времени, название местности сохранило историю племени. Семантическое изменение вызвано больше не лингвистическими, а экстралингвистическими факторами, и это изменение можно обнаружить в результате анализа. Данная история одного названия может послужить примером для дальнейших исследований существующих топонимов, а также их исправления.

Ключевые слова: Ламган, Бабурнаме, Бабур, топоним, этимология.

Кіріспе

Ежелгі дәуірге тән көне онимдердің мағынасы мен шығу тегі бүгінгі күнде көпшілікке беймәлім және түсініксіз болып отыр. Осыған орай, олардың этимологиясын анықтап, ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеу ерекше маңызға ие. Бұл күрделі және өзекті мәселе тек тіл мамандарын ғана емес, сонымен қатар әдебиетшілерді, тарихшыларды, этнографтарды және географтарды да қызықтырып, оларды терең зерттеулер жүргізуге ынталандыруда.

Географиялық атаулар белгілі бір тарихи кезеңдерде қалыптасады және ғылым үшін тарихи оқиғалардың хронологиялық айғағы ретінде қызмет етеді. Белгілі бір тарихи оқиғалар мен үдерістерге байланысты уақыт өте келе топонимдердің сыртқы келбеті мен мазмұны өзгереді. Соғыстар, халықтардың көші-қоны, этникалық байланыстар топонимикада өз ізін қалдырып, атаулардың дамуына әсер етеді.

Кез келген аймақтың топонимиялық жүйесі ғасырлар бойы қалыптасады және ол аймақтың табиғи жағдайларын, сол жерді мекендеген халықтың көне және қазіргі тарихын бойында сақтайды. Бұл жүйе ұлттың материалдық және

рухани мәдениетінен көрініс беретін көптеген ерекше географиялық атаулардың кешені болып табылады. Аймақтық топонимдер жиынтығы белгілі бір топонимиялық жүйені құрайды, себебі топонимдер өзара және тілдегі, тілден тыс (экстралингвистикалық) факторлармен күрделі диалектикалық қатынастарда болады және сол қатынастар негізінде жүйе ретінде қалыптасады. Басқаша айтқанда, аймақтық топонимиялық жүйенің қалыптасуында қоршаған ортаның физика-географиялық жағдайы, сол өлкені көне замандардан бері мекендеген халықтың тарихы, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы сияқты алғышарттар маңызды рөл атқарады.

Әрбір тарихи дәуір өзіндік географиялық атаулармен ерекшеленеді. Топонимдер белгілі бір тарихи жағдайларда пайда болып, олардың шығу тегі сол аймақтарды мекендеген халықтардың әлеуметтік өмірімен, мәдениетімен және тілдерімен тығыз байланыста болады. Сондықтан да топонимиканы зерттеу арқылы біз өткен дәуірлердің тарихи, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсіне аламыз.

Әр халықтың дүниетанымында мифтер, аңыздар ерекше рөл атқарады. Көптеген мифологиялық бейнелер уақыт өте келе тілде жо-

ғалып, ал кейбіреулері аңыздар мен хикаяларда сақталып қалған болса, кейбіреулері географиялық объектілердің атаулары ретінде бекіген. Топонимикалық аңыздар – елді мекендердің немесе басқа географиялық объектілердің атауларының шығу тегін түсіндіретін жанр. Бұл жанрдың элементтері орғасырлық түркі тілінде (XV-XVI ғ.) жазылған Захириддин Мұхаммед Бабырдың естеліктерінде кездесіп отырады. Өзінің аяғы басқан жерлерді (Орталық Азия, Ауғанстан және Үндістан) тілдік бейнелеу барысында көптеген жер-су атауларын қолданып қана қоймай, олардың мағыналарын, шығу тегін де көрсетіп отырады. «Бабырнаманың» топонимика үшін құнды дерек көзі екенін мәтінде тіркелген топонимдер саны айғақтады: Х. Хасанов, Р. Расуловтың есептегені бойынша – 1000-ға жуық (Hasanov, 1983: 62; Rasulov, 2000: 44), Т.Нафасов – 1100-ден астам (Нафасов, 2000: 39), Х. Давурова – 1034 елді мекен атауы (Давурова, 2020: 48). «Бабырнаманы» ағылшын тіліне аударған У. Тэкстон мәтін соңында 908 топонимнен тұратын тізімді келтіреді (Babur, 1993: 882-895). Мыңнан аса терминдердің арасында оқырман үшін түсініксіз болады дегендердің шығу тегін, орфографиялық нұсқаларын көрсетіп те отырған. Мәселен, Ташкент топонимі жайлы бұл деректі келтіреді: «Tāškand <...> kitāblarda “Šās” bitirlār, ba‘zı “Čāč” bitirlār kim kamān-i čāčī andın `ibārat tur» = «Ташкент кітаптарда «Шаш», кейбір жерде «Чач» деп жазылған. Чачи (ташкенттік) жебесі бұдан шыққан». Ташкент қаласының шеберлері қару, оқ дайындаумен атакты болған. Бабыр осылайша қандай қаланың немен танымал екенін жазып отырады. Осындай тілдік деректердің тіл білімі, тарих, мәдениеттану үшін маңызы зор, себебі олар аталған өлке және оны мекендеген халықтың тұрмыс-тіршілігі жайлы құнды мағлұмат береді.

«Бабырнамада» топонимдердің кітаптарда қалай таңбаланғаны жайлы ақпараттан бөлек, олардың аталу уәжі ел аузында жүрген деректерді келтіре отыра түсіндіріледі. Мәселен, Ферғана уәлаятында орналсақан Хадервиш (Хадәруиш) аймағы жайлы Бабыр былай дейді: «Derlār kim bir nečā Darveš bu bādiyada tund yelgā yoluqur birbirini tapa almay, “Nāy Darveš, hā Darveš” dey dey tamām halāk bolurlar. Andın bāri bu bādiyān Nā-Darveš derlār» (Babur, 1993: 9) = «Дейді екен: бірнеше дәруиш бұл бәдида қатты желге жолығып, бірін-бірі таба алмай: «Хай, дәруиш, ха дәруиш» дей-дей тәмам жазым болды. Содан бері бұл бәдияны Хадервиш дейді». Халықтық этимологиядан басқа бұл мекеннің неліктен олай

аталғаны жайлы мәлімет ғылымда жоқ. Жер-су атауларын түсіндіруде ғылыми болжам әртүрлі тілдер арасындағы сәйкестіктерге негізделсе, халықтық болжам қандай-да бір сыртқы ассоциациялар негізінде жасалады. «Бабырнама» сияқты тарихи жазбаларда берілген этимологиялық болжамдарды ғылыми этимология санатына көшіру үшін оларға тілдік, тарихи талдаулар жүргізу қажет.

«Бабырнамада» шығу тегі түсіндірілген топонимдердің бірі – қазіргі Ауғанстанда орналасқан Ламған жерінің атауы: «Agarči Lamgānning beš tūmānidin bir tūmāni Nīknahār dur, valī Lamgānātı ol üč tūmāngā iṭlāq qılurlar. Ol üč tūmāndin biri ‘Alīšang tūmāni dūr. Šimālida Hindūkuš tağıǵa payvasta qarlıǵ uluǵ berk tağlar dur. Bu tağ tamām Kāfiristān dur. ‘Alīšangǵa yavuvraq Kāfiristān Mīl dur. ‘Alīšang rūdı Mīldın çıqar. Haḍrat-i Nūḥ payǵambarning atası Mihtar Lāmning qabrı ‘Alīšang tūmānidā dūr. Ba‘zı tārixda Mihtar Lāmni “Lamak” va “Lamkān” ham deptūrlār. Ol elni xaylı mulāḥaza qılılıptur kim ba‘zı maḥall kāf ornıǵa ğayn talaffuz qılurlar. Bu jihatdın ğālibā bu vilāyatnı Lamgān deptūrlār» (Babur, 1993: 275) = «Ламғанның бес түменінің бірі Нинғанхар болғанымен, Ламғанатқа ол үш түменді жатқызады. Ол үш түменнің бірі Алишаң түмені. Солтүстігінде Хиндикуш тауымен шектесетін қарлы үлкен берік таулар жатыр. Бұл тау тәмам Кәпірстан (кәпір мекені – авт.). Алишаңға жуығырақ орналасқаны – кәпірлік Мил. Алишаң суы Милден шығады. Өзірет Нұх пайғамбардың әкесі Ұлы Ламның қабірі Алишаң түменінде орналасқан. Нәм кейбір жазбаларда Ұлы Ламды *Ламак*, *Ламкан* деп жазады. Бұл себепті көбісі бұл уәлаятты *Ламған* дейді». Бабыр және өзге де жазушылардың түсінігіндегі *кәпір* – мұсылман дінін қабылдамаған, діні мұсылманнан басқа адам, жұрт. Кәпірстан арасында Инжіл, Құран мәтіндерінде кездесетін *Ламех* (Ламак, Ламак т.б.) есіміне қатысты жер атауының бары қызығушылық тудырады. Нұх пайғамбардың әкесі жерленген мекенде қай халық тұрады, оның тілі, діні қандай сияқты сұрақтар туындайды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу «Ламған» топонимі туралы мәліметті сақтаған жазба ескерткіштерге негізделген. Негізгі дерек көзі – «Бабырнама» атты ортағасырлық түркі тілінде жазылған прозалық еңбек.

Сонымен бірге мұрағат материалдары, аталған топоним туралы мәлімет беретін басқа да тарихи құжаттар қолданыс тапты.

Бабыр ұсынған «Ламған» топонимі < Лам / Ламак / Ламкан антропонимі» этимологиялық болжамын тексеру мақсатында салыстырмалы әдіс қолданылған. Бұл әдіс лексикалық элементтерді салыстырмалы түрде зерттеуді, әртүрлі тілдердегі ұқсас сөздермен салыстыруды және олардың тарихи дамуын зерттеуді қамтиды. Құрылымдық ерекшеліктерін анықтау үшін «Ламған» топониміне морфологиялық талдау жүргізілді. Сөз тұлғаларына, жалғау-жұрнақтарына назар аударылады.

Деректерді талдау «Бабырнамадағы» тілдік элементтерді «Ламған» топонимінің этимологиясы бойынша зерттеу деректерімен салыстыруды қамтиды. Ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау ұсынылған этимологиялық нұсқаға қатысты нақты қорытынды жасауға көмектеседі.

Әдебиеттерге шолу

У. Хэннингтың көрсетуі бойынша, *Laghmān* (оған бұрын *Lamḡān*) – Кабул өзенінің сол жағалауының солтүстігінде, Джелалабадтан жоғарылау орналасқан ауданның атауы. Шығу тегін келесідей көрсетеді: *Lamḡān* = *Lambaḡān* < *Lampakāna*. Санскриттанушылар үшін бұл аймақ *Lampāka* (немесе *Lambāka*) ретінде таныс. Ғалымның пікірінше, топоним *lampra* / *lamba* атты тайпа атауына *-akān(a)* жұрнағының жалғануы арқылы жасалған (Henning, 1949: 80). Э. Грантовский топонимнің негізінде этнонимнің жатқаны дау туғызбайтынын жазады (бұл дерек Птолемей жазуларымен расталады), ал атаудың екінші бөлігін *-akān(a)* жұрнағы емес, «қала», «мекен» мағыналы ирандық *kāna*, *kāni* топоформантымен байланыстырған дұрысырақ деп есептейді (Грантовский, 1963: 20). Яғни «ламған мекені», «ламғандардың қаласы». Ламғанға көрші тұрған Капишидың *Kāpisa-kani* деген нұсқасын мысалға келтіреді. Ал С. Қораев *Лагман* – *Ламған* топонимі парсы тіліндегі *лагм* «туннель», «көлденең жер асты жол» + *-ан* (көптік мәнді үстейтін жұрнақ) (Қораев, 2005: 130) дегеннен туындаған деп есептейді. Яғни Ламған «туннельдер», «жер асты жолдары».

Нәтижелер мен талқылау

Лагман نامغل – Ауғанстандағы уәлаяттарының бірі. Ұлы Жібек жолындағы сауда қаласы. Кейде *Ламған* / *Ламған* деп жазылады, дыбысталады. Лағман Ауғанстанның шығысындағы Кабул өзенінің орта жағында орналасқан. Бұл

Пальмира мен Үндістанды байланыстыратын маңызды қала болды. Александр Македонскийдің шығысқа жорығы кезінде бұл аймақ *Лампака* деп аталып жүрді, ал Сюань Цзан өз жазбасында *Ланбо*, Хэчо *Ланбо* түрінде хатқа түсірген (Jeong, 2016). М. Джулиен С. Цзандағы *Лан-по*, санскрит тіліндегі *Лампака* я *Лампага*, Птолемейдегі *Лампагае* деген атауларды мұсылмандар *Лагман* деп өз ыңғайына ауыстырғанына жазады (Julien, 1860: 113). А. Каннингем С. Цзан мен К. Птолемей және З. Бабырдың Ламғанға қатысты берген деректерін салыстыра отырып, келесідей тұжырым жасайды: «Птолемей де *ламбат* деп аталатын халықты дәл сол мекенде өмір сүрді деп көрсетеді. Бұл терминді қазіргі Ламған атауымен салыстыра отырып, бұл атаудың бастапқы түрі санскриттік *Лампака* болған сияқты деуге болады. Сондықтан мен Птолемейдің *Ламбатае* сөзін *Ламбатагае* деп түзетіп, «г» әрпін «т» әрпімен аздап ауыстырар едім. Қазіргі атауы – еріндік элизиясы арқылы жасалған Лампаканың транскрипциясы. Шығыста кең таралғандай, орта дауыссыз дыбыстардың жай ретке келтірілуіне байланысты *Ламған* деп те атайды. Діншіл мұсылмандар бұл атау өз бастауын әулие Ламехтен алады, оның қабірі Ламғанда сақталған деп санайды. Мұны Бабыр мен Әбіл Фазл байқаған» (Cunningham, 1871: 42-43). Осындай пікірді Птолемей еңбектерін қарастырған Маккриндлдің «Көне Үндістан» еңбегінде де кездестіре аламыз (McCrinkle, 1927: 107).

Бабыр алғашқылардың бірі болып Ламған жерінің атауын түсіндіреді: «*Ḥaḍrat-i Nūḥ rayḡambarning atası Mihtar Lāmning qabri ‘Alīšang tūmānidā dūr. Ba‘zı tārīxda Mihtar Lāmni “Lamak” va “Lamkān” ham deptūrlār. Ol elni xaylī mulāḥaḡa qılılptur kim ba‘zı maḥall kāf ornıḡa ḡayn talaffuḡ qılurlar. Bu jihatdın ḡālibā bu vilāyatnı Lamḡān deptūrlār*» (Babur, 1993: 275) = «Әзірет Нұх пайғамбардың әкесі Ұлы Ламның қабірі Алишаң түменінде орналасқан. Һәм кейбір жазбаларда Ұлы Ламды «Ламак» және «Ламкан» деп жазады. Бұл себепті көбісі бұл уәлаятты Ламған дейді». Бабырға дейін бұл мекен атауының мағынасы, аталу уәжі еш жерде қарастырылмаған. Кейін бұл мекен жайлы сөз қозғағандардың баршасы «Бабырнамаға» сүйенеді.

Аңыз бойынша, Ламех қабірі табылған қасиетті жердің орнына Михтарлам қаласы бой көтерді. Қазіргі уақытты Михтарлам Ламған ауданына қарасты қала.

«Бабырнама» ағылшын тіліне аударған У.Тэкстон Бабыр ұсынған болжамға күмән келтіреді: «*Лам*, *Ламак* және *Ламкан* – Инжілдегі

Нұхтың әкесі Ламек атының исламдық нұсқасы. *Мехтер* немесе *михтар* парсы тіліндегі «қожайын» (ақсақал) титулы. Сондай-ақ Бабыр заманынан бері *Ламган* атауының *Лагман* боп метатезаға ұшырағанына назар аударыңыз. Бабыр *Ламган* атауы *Ламканның* бір нұсқасы деп топшылайды. Бұл қате болса керек, өйткені аталған аудандағы көптеген топонимдердің құрамындағы *-ган* және *-қан* жалғаулары – ирандық» (Babur, 2002: 484). Аудармашының бұл пікірін С. Рушди қостайды (Babur, 2002: 7-8). Біздің пікірімізше, У. Тэкстон бірнеше факторларға назар аудармағандықтан қате пікірге келді. Ең алдымен, михатр сөзінің қолданылу аясы тек «қожайын», «ақсақал» мағынасымен шектелмейді – әулиелерге қатысты да қолданылады. Бұны «Бабырнамада» қолданылуынан-ақ («Ḥadrat-i Nūḥ rauḡambarniḡ atasi Mihtar Lām») аңғаруға болады. Екіншіден, Ламган мен Михтарлам топонимдерінің аталу, қолданылу тарихы да бірдей емес. Михтарлам атауы Ламган жеріне ислам келген соң пайда болған, ал *Ламган* атауы одан әлдеқайда бұрын пайда болған *Ламбака/Лампака*-ның өзгеріске ұшырауынан туындады. Соңғысы өз кезегінде аталған аймақта өмір сүрген *ламба*, *лампака* ұлт я тайпа атауынан шыққан. С. Қораев көрсеткен «*лагм* «туннель», «көлденең жер асты жол» + *-ан* (көптік мәнді үстейтін жұрнақ)» (Қораев, 2005: 130) болжамына қарағанда, санс. *lampaka / lambaka* атауына *-ан* көптік жұрнағының жалғануы арқылы жасалғаны ақиқатқа жақын. Яғни «лампалар», «ламбакалар» ретінде лампа мекенін білдіруі ықтимал: *Lampaka + an > Lampakaan/ Lampakan – Lamkan*. Ал топонимнің өзі хинди тілінде «биік», санскрит тілінде «перпендикуляр» мағыналы *lamba* сөзімен байланысты болуы мүмкін, себебі Ламган – таулы аймақ.

Әбу Райхан әл-Бируни (973-1048 жж.) өзінің «Китаб тарих әл-Хинд» (Үндістан тарихы туралы кітап) еңбегінде Үнді аймағындағы өзендерді қарастыру барысында: «Каябиш еліне, бұл Кабул, жақын жатқан таулардан ағындары мол болғандықтан Горванд деп аталған өзен ағады. Оған Гузак асуының өзені; Парван қаласынан төмен орналасқан Панчхир шатқалының өзені. Оған Ланбага, яғни Ламган, қаласы арқылы өтетін Шарват пен Сава өзендері құяды» (Бируни, www.vostlit.info: 1), – деп жазады. Осы жердегі *Ланбага* – Александр Македонский заманындағы *Лампака* атауының фонетикалық нұсқасы.

Низами Арузи Самарқанди (XII ғ.) Ламган мен ламғандықтар жайлы былай жазады: «Ламган – Синд жеріндегі Фазни ауданына қарасты

қала. Қазіргі кезге дейін кәпірлерден тек тау қорғап тұр және халық кәпірлердің шапқыншыларынан қорқып, үнемі үрейде өмір сүреді. Ламғандықтар – тәуелсіз, пысық, тапқыр және шектес тыс зиянкес халық. Тіпті бір ман (38 кг.) сабан үшін я бір жұмыртқа үшін билеуші алдына келіп, бас июге дайын тұрады және қалаған нәрсесін алмайынша кетпейді. Болмашы нәрсе үшін Фазнаға барып шағым айтуды әдетке айналдырған» (Низами, 1963: 45-46). Бұл жерде аталған жұрттың таулы аймақта орналасқанына назар аударылған. Сондай-ақ ламбалар жайлы өзге де деректер олардың өздеріне тән тілі, ділі, діні, болмысы болғандығын растайды. Ламбалардың нақты қашан, қалай пайда болғандығы жайлы айту қиын.

Аталған мекен көп уақыт бойы Үндістанға тиесілі болған. Бабыр аталған аймақтағы тайпа-жұрттың тілдік ерекшеліктері барын айтады: «*Ṣarq-ṣimālī ṡarafidaqī taḡlarda Kāfiristān dur, misl-i Kator va Gabarik. Janūbī Afḡanistān dur. On bir-on iki lafz bilā Kābul vilāyatida talaffuḡ qılurlar: `Arabī, Fārsī, Turkī, Muḡūlī, Hindī, Afḡānī, Paṣā ī, Paḡāṣī, Gabarī, Barakī, Lamḡānī*» (Babur, 1993: 271) = «Солтүстік-батыс тарапындағы таулар кәпірлердің мекені. Мысалы, Катур, Гибрик. Оңтүстігінде Ауғанстан. Кабул уәлаятында он бір-он екі тілде сөйлейді: араб, парсы, түркі, моғол, үнді, ауған, пашаи, параж, габар, барак, ламған». Әрине, Бабырға дейін Ламғанның этникалық құрамы өзгеруі мүмкін, дегенмен көші-қон, ассимиляция және өзге де әлеуметтік құбылыстардың әсерінен ежелгі жұрттың түбегейлі жоқ боп кетуі мүмкін емес.

Ламган жерін мекен еткен халықтың атауы жазба деректерде түрліше беріледі: *ламба*, *ламаниши*, *ламба* (Dahiya, 1980: 127), *ламба* (Tugania, 2004: 58). Клавдий Птоломей (шамамен, б.з. 127-145 ж.) еңбегінде *ламбата* атты халық атауын кездестіруге болады (Птоломей, 2007: 23). Шығу тегі хинди тіліндегі «биік» мағыналы *ламба* тұлғасына байланысты (Khan, 2006: 299), сондай-ақ санскрит тілінде геометриялық термин ретінде «перпендикуляр» мағынасына ие (Williams, 1899: 897). VII ғасырда ғұмыр кешкен қытайлық қажы С. Цзян өз жазбаларында Лагманға барғаны жайлы деректі келтіргенде, оны *Лан-по* деп атайды. Ол заманда Ламган Үндістанның бір бөлігі деп саналды (Watters, 1904: 104). X ғасырда Лагман әлі де Үлкен Үнді әлемімен байланысты болды. С. Цзян Махаяна буддистерінің және көптеген үндістердің бар екенін айтады. Бұл тұста ол *ламба* сөзін қытай тіліне бейімдеп атаса керек. Б. Дахия бұл қауым

жайлы: «Үнділік әдебиеттерде оларды *лампака* немесе *лампа* деп атайды, ал «Гаруда-пуран»-да *ламба* түрінде тіркелген (Dahiya, 1980: 262). Бұл жұртты сақтармен байланыстырушылар да бар. Х. Скрин, Е. Росс: «Б.з.д. II ғасырға қарай Орта Азия аумағындағы сақ тайпалық одағы ыдырап, юэчжилердің шабуылынан кейін сақтардың бір бөлігі Үндістанға қарай бет алған» (Skrine, Ross, 2004: 34). Сондай-ақ кейбір ғалымдардың Үндістанға келген сақтарды үш топқа бөлетінін айта кеткен жөн: Орта Азия сақтары; Шыңжаңнан шыққан сақтар (хотандық сақтар, мурунд-сақтар немесе қытай деректеріндегі сай-уан) мен сақ-тиграхаудалар; Иран сақтары. С. Чаттопадхая Үндістанды мекендеген сақтар туралы сөз еткенде Ламған жерін де жеке алып қарастырады. Зерттеушінің пікірінше, осындағы мурунд сақтар қарастырылып жатқан Ламғанның (Лампака) тұрғындары – лампакаға сәйкес келуі мүмкін. Мурундарлар (сақтар) бұл жерді мекендеген, бірақ уақыт өте келе үнді халықтарымен сінісіп кетті деп есептейді (Chattopadhyaya, 1955: 12).

Б.з.б. VI ғасырдан бастап, Үндістанда көптеген тәуелсіз князьдықтар мен патшалықтар бой көтере бастады. Оңтүстік Азияның біршама бөлігі Чандрагуптаның басқаруымен, Маурья империясына бірікті. Империя Ашок патшаның тұсында гүлденді. Б.з.б. II ғасырдың басында Үндістанға (кейіннен Үнді субконтинентін құраған) Орталық Азияның патшалықтары, атап айтсақ: Үнді-грек, Үнді-скиф, Үнді-парфиян және Кушандықтардың шабуылына тап болды.

Түркі әулеттерінің қазіргі Ауғанстан, Үндістандағы билігін зерттеу барысында Ф. Джуманиязова Ламған аймағын да атап өтеді: «Әртүрлі тілдегі дереккөздерде Тегіншах, Кабулшах, Шах немесе Түркшах деген атаулармен аталған әулеттің саяси өмірі 630-870 жылдар аралығын қамтиды. Бұл әулеттің саяси орталығы Кабулда болды, сонымен қатар Каписа, Гандхара, Пешавар, Удхабандапур, Уддияна (Сват) және Лампака (Ламған) сияқты аймақтар олардың билігінде болды. Бұл әулеттің тарихына қатысты көптеген зерттеулер жүргізілгеніне қарамастан, бұл мәселе бойынша әлі де шешімін таппаған мәселелер бар. Атап айтсақ, Тегіншах әулетінің Кабулда пайда болған уақыты мен олардың ұлты туралы сұрақтар шешімін таппады» (Джуманиязова, 2021: 142), – дейді.

Ламба – әуел баста және көп уақыт кәпір болған жұрт. Кейін ислам дінін қабылдап, өзгеріске ұшырай бастады. Бұл жайт Ламған топонимінің тұлғалық-семантикалық өзгерісінің уәжін, мәнін түсіну үшін қажет.

Б. Датта Лағман (санск. Lampraka) және Суат (санск. Soavastu) жерлерін мекендеген халықтың пашаи деп аталып жүргенін, алайда ауған генологиясына жатпайтын жазады. Бұл халық өз тілінде сөйлейді (Datta, 1939: 224). Исламға дейінгі Ауғанстанды зерттеуші Г. Даушвили Ламған жерін мекендеген пашаи этникалық қауымдастығының этногенезі жайлы дерек келтіреді. Дардтілді кәпір пашаи мен мұсылман ауған, түркі тайпалары арасындағы соғыс Ламған жерінде белсенді жүрді. Низами Арузи Самарқандидың мұсылман мен кәпір жұрты арасындағы қорғаныс тек тау ғана екенін және ламғандықтардың шапқыншылықтан зардап шегіп, үрейде өмір сүретіні жайлы айтуы да бұны көрсетеді. Ламғандықтардың бәрі тұтас бір дінді ұстанды деуге келмейді.

Әл-Утби жазбасында X ғасырдың аяғында Ламғандағы Әбу Мансұр Сәбуктегін бастаған ғазнауилердің ислам дінін қабылдағаны туралы дерек келтіріледі (al-Utbi, 1858: 39). Ғазнауилер – Хорасан, Ауғанстан, Хорезм, Бұхара, Гурган аумақтарын және Үндістанның солтүстік аймақтарына иелік етіп, 961-1186 жылдар аралығында билік құрған түркі әулеті (Bosworth, 1963: 4). Әлбетте, билеуші тап пен халықтың этносы әрқашан бірдей болмайтыны анық. Ежелгі заманда билеуші әулеттің басқа жерлерді бағындырып, өзге ұлтты халыққа өмір жүргізгені көп көзdedі. Ламған аймағында өмір сүрген халықтың исламға дейінгі діні, наным-сенімі пұтқа табынуға негізделген

Г. Даушвили XVI ғасырдағы жағдайды келесідей сипаттайды: «Жәдидшіл мұсылман болып 1582 ж. соғыстан аман қалған лағмандық (лағмандық) кәпірлер декхан пашаилеріне айналды. Алишаң өлкесіндегі тілі жақын пашаи-мұсылмандарға қосылып, бұл таулы пашаилер өзінің туған үнді-арий тілін сақтап қалған мұсылман *пашаи* атты жаңа этносты құрды» (Даушвили, 2008: 263). Г. Даушвили сонымен бірге Ламғанның жарыспалы атауларын көрсетеді: «*Лампакадеш – Лампака* (санск.) елі – көне үнді әдебиетіндегі *Лагман* аймағының атауы. Сондай-ақ жергілікті батыс гандхарлық *Лампакади* мен қытайлық *Лампака* тұлғалары белгілі» (Даушвили, 2008: 264), – дейді. Э. Эйтел санскрит-қытай сөздігінде: «*Лампа* немесе *Лампака* – Лагман тауларындағы ел» (Eitel, 2004: 81), – деп көрсетеді.

Ауғанстанға XIX ғ. экспедиция жасаған А.Борнстың нәтижелерін ғылыми айналымға енгізген К. Риттер аталған аймаққа қатысты деректерді келтіру барысында «Бабырнама» мәтініне

сүйенеді. Ғалымның пікірінше, өлкенің атауы наным-сенімге негізделген, алайда шын мәнісінде Нұх пайғамбардың әкесі әулие Ламаның Ламганда жерленуі екіталай: «А. Борнске Кабул өзенінің солтүстік жағында одан жоғары, Жалалабадтың солтүстігінде Легман таулы ауданында тамаша ескерткіштер бар екені айтылды. Бұл тауда кемесімен бірге Лам-Мемуары (Құран ізбасарлары арасындағы үш ұлы пайғамбардың немесе әулиенің бірі; Нұх әкесі Ламех) жерлеген, қабірі бұл тау ішінде орналасқанына баса назар аударады. Ескі өсиет шежіресін Шығыс Үндістанға көшіру және оларды буддизмге тиесілі заттарға қатысты қолдану қаншалықты күлкілі болса да, біз бұл жерде ежелгі дәуірдің тамаша ескерткіші орналасуы мүмкін екеніне күмән келтірмейміз» (Риттер, 1867: 42). Осыған ұқсас пікірді А. Каннингемнің (Cunningham, 1871: 42-43), Дж. Маккриндлдің (McCrindle, 1927: 107) еңбектерінде кездестіреміз. Бабыр заманына дейін аймақ атауының Инжіл, Құран сюжеттеріндегі Ламак кейіпкерінің есімімен байланыстырылуы жайлы дерек анықталмаған. Сірә, көші-қон, ассимиляция, мәдени ара-қатынас, жаңа діннің қабылдануы әсерінен бұрынғы атау өзгертіліп атала бастады.

А. Каннингем С. Цзан мен К. Птолемейдің Ламғанға қатысты деректерін салыстыра отырып, келесідей қорытындыға жасайды: «Птолемей де *ламбат* деп аталатын халықты дәл сол мекенде өмір сүрді деп көрсетеді. Бұл терминді қазіргі Ламған атауымен салыстыра отырып, бұл атаудың бастапқы түрі санскриттік *Лампака* болған сияқты деуге болады. Сондықтан мен Птолемейдің *Ламбатае* сөзін *Ламбатагае* деп түзетіп, «л» әрпін «т» әрпімен аздап ауыстырар едім. Қазіргі атауы – еріндік элизиясы арқылы жасалған Лампаканың транскрипциясы. Шығыста кең таралғандай, орта дауыссыз дыбыстардың жай ретке келтірілуіне байланысты *Ламган* деп те атайды. Діншіл мұсылмандар бұл атау өз бастауын әулие Ламехтен алады, оның қабірі Ламғанда сақталған деп санайды. Мұны Бабыр мен Әбіл Фазл байқаған» (Cunningham, 1871: 42-43). Осындай пікірді Птолемей еңбектерін қарастырған Дж. Маккриндлдің «Көне Үндістан» еңбегінде де кездестіре аламыз (McCrindle, 1927: 107). Осындай фонетикалық өзгерістің басты себебі аталған аймақта мекен еткен халықтың наным-сенімін нығайту мақсатында сыртқы тұлғасы ұқсас діни антропониммен алмастыру болса керек.

Ламған тұрғындарының исламға дейін пұтқа табынғаны белгілі. 982 жылы жазылып болған

«Худуд әл-аламда» бұл аймақта пұтқа табыну үшін тұрғызылған бірнеше ғибадатхананың бар екені жазылады (Худуд-ал-Алам, 1936: 1). Әл-Утби жазбасында X ғасырдың аяғында Ламғандағы Әбу Мансүр Сәбуктегін бастаған ғазнауилердің ислам дінін қабылдағаны туралы дерек келтіріледі (al-Utbi, 1858: 39). Ислам қабылданғаннан кейін мұсылмандық идеологияның негізін бұл аймақта саяси, тілдік тұрғыдан бекіту, нығайту мақсатында бұрынғы атау өзгертілген не болмаса бейсаналы түрде тіл қолданушылар арасында бейімделген деп ойлаймыз. Бұл – халықтық этимология табиғатының көрінісі. Нақтырақ айтқанда, сөздің шығу төркінін, мағынасын түсіндіруде: халық танымына негізделеді; аңыздарға сүйенеді; сөздің мағыналық емес, сыртқы пішінінің (дыбысталуының) ұқсастығына мән беріледі; өзге тілдегі ұқсас сөздерге телінеді (тіл туыстығына мән берілмейді) т.б.

Көріп отырғанымыздай, Ламған атауы о баста Лама антропониміне емес, сол аймақты мекендеген ұлт атауына қатысты қойылған. «Бабырнамада» көрсетілген болжам халықтық сипатқа ие. Топонимнің дамуын келесідей көрсетуге болады: *ламба/ лампака* (және басқа да нұсқада) этнонимі – этнонимге негізделген *Лампака* топонимі; Ламған топонимі – Лама антропонимінің әсерінен танымдық өрісте этнонимнің антропонимге ауыстырылуы – антропонимге негізделген Ламған топонимі. Атау хинди тілінде «биік», санскрит тілінде «перпендикуляр» мағыналы *ламба* сөзімен байланысты болуы мүмкін, себебі Ламған – таулы аймақ. Дегенмен, аталған этнонимнің барлық нұсқаларын саралап зерттеу үшін бұдан да басқа дерек көздерге жүгіну қажет. Қолда бар мәлімет бойынша, қазіргі кезде тұтас ламба тайпасы жоқ. Өзінің басым тайпалық одақтарға қосылып, сіңісіп кетті.

Бұл мысалмен топонимдерді зерттеудің маңыздылығы айқындалады, себебі топонимдер ұлттың өзі тарих сахнасынан кетсе де, атауын сақтап қалуы мүмкін. Сонымен бірге бұл мысал арқылы топонимдерді түсінудегі, өзгертудегі діни, саяси идеологияның орны айқын көрінеді. Топоним осылайша ұлттық, тілдік, идеологиялық өзгерістердің көрсеткіші бола алады.

Қорытынды

Кез келген географиялық атау тарихтың белгілі бір кезеңінде қоғамдық қажеттілікке байланысты пайда болатыны белгілі, бірақ бұл қажеттілікті анықтайтын әлеуметтік, мәдени, рухани, тілдік факторларды табу қиынырақ. Себебі атау-

лар өзгеруі мүмкін, бұл өзгерістер әртүрлі кезеңде болуы мүмкін. Кейбір атаулар сан ғасырлар бойы өзгермей тұрақтылық танытса, кейбіреулерінің тұлғасы мен айтылуы уақыт өткен сайын белгілі бір дәрежеде өзгеріп, тіпті түсініксіз боп шығады. Сөз мағынасының кеңеюі мен тарылуы, бастапқы семантикасының өзгеруі – тілге тән құбылыс.

Ламған / Лағман (~Ламган/ Лагман) – қазіргі Ауғанстан аймағында орналасқан жер атауы. Бұл өлкенің атауы көнеден бастау алады. Ескендір заманындағы атауы – *Лампака*. «Бабырнамда» топонимнің этимологиясы Нұх пайғамбардың әкесі әулие Ламаның бұл жерде жерленуіне қатысты аңызбен және оның есімінің өзгертіліп айтылуымен байланыстырылады. С. Қораев Лағман топонимі араб-парсы тілдеріндегі *лағм* «туннель», «көлденең жер асты жол» түбір сөзге көптік мәнді үстейтін *-ан* жұрнағанының жалғануы арқылы жасалған деп есептесе, У. Хэннинг көрсетуі бойынша, атау *lampra / lamba* атты тайпа атауына *-akān(a)* жұрнағының жалғануы арқылы жасалған. Э. Грантовский этнонимге «қала», «мекен» мағыналы ирандық *kāna, kāni* топоформанты жалғанған деп топшылайды.

Әдеби шолу нәтижесінде аталған аймақта *ламба, лампака* және өзге де фонетикалық нұсқаларда кездесетін ұлттың не болмаса тайпаның өмір сүргені анықталған. Топоним *ламба, лампака* этнониміне қатысты аталғанға ұқсайды және керісінше – бұл ұлт өзі өмір сүрген мекеннің атымен тарихта аталуы болуы мүмкін. Бұл ұлт өз көршілерінен тілімен де, дүниетанымымен де ерекшеленген. Ламған этногенезі анықталмаған. Орта Азия немесе Шыңжаң аймағынан кел-

ген сақтар мен жергілікті үндітектес халықтың араласуынан пайда болған ұлт болуы мүмкін. Наным-сенімі пұтқа табынуға негізделген. Діни-саяси-әскери соғыста жеңіліс тауып, XVI ғ. мұсылман дінін қабылдайды да пашаиларға сіңеді. Мұсылмандарға жеңілгеннен кейін өңірдің атауы Ламғанға өзгертіліп, жаңа түсіндірмеге ие болды.

Осылайша, топоним мен ұлт арасында терең байланыс көрінеді. Топонимдер халықтың мәдениеті мен тарихын бейнелейтін айна іспеттес. Олардың атаулары халықтың өмір сүру салтына, тұрмысына, тіліне, діни сенімдеріне және дәстүрлеріне байланысты қалыптасады. Топонимдерді зерттеу арқылы біз халықтардың өмірін, тарихи және мәдени дамуын түсіндіретін мол мағлұматқа қол жеткіземіз. Сондықтан топонимдердің этимологиясын зерттеу – мәдени және тарихи мұраларымызды сақтауға және түсінуге зор үлес қосатын маңызды әрекет. Сонымен бірге қолданыстағы топонимдерді зерттеуге, мән-мағынасын насихаттауға, жаңа атау берудегі ұстанымдарды түзетуге шақырады. Топонимдердің пайда болуы мен дамуы халықтардың тарихымен тығыз байланысты болғандықтан, бұл зерттеулер тарихи шындықты қалпына келтіруде және ұлттардың мәдени мұрасын зерттеуде өзекті боп қала береді.

Мақала BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Hasanov H. Bobur sayyoh va tabiatshunos. – Toshkent: Ўzbekiston, 1983. – В. 62.
 Rasulov R. Bobur – Ўzbek tilining softligi uchun kurashuvchi // Ilmiy tўplam. – Samarqand, 2000. – В. 44.
 Нафасов Т. Бобур – номшунос // Бобур ва ўзбек миллий маданияти. Мақолалар тўплами. – Тошкент, 2000. – Б. 39
 Давурова Х.Х. Лексико-семантические особенности ойконимов Джизакской области // Российская тюркология – 2020. – №1-2 (26-27). – С. 47-60.
 Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr. – Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993. – 905 p.
 Henning, W.B. The Aramaic Inscription of Asoka found in Lampāka // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 1949. – 13(01), 79. – P. 80-89.
 Грантовский Э. А. Из истории восточноиранских племен на границах Индии // Краткие сообщения Института народов Азии. – 1963. – Том 61. – С. 8-30.
 Қораев С. Узбекистон вилоятлари топонимлари. – Т.: Узбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 240 б.
 Jeong S. The Silk Road Encyclopedia. – Seoul: Seoul Selection, 2016. – 1120 p.
 Julien M. Summary Review of the Travels of Hiouen Thsang, from the Translation of the Si-yu-ki // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. – 1860. – Vol. 17. – P. 106-137.

- Cunningham A. The ancient geography India. I. The Buddhist period, including the campaigns of Alexander, and the travels of Hwen-Thsang. – London: Trübner and Co, 1871. – 589 p.
- McCordle J.W. Ancient India as described by Ptolemy. – Kolkata: Baptist mission press, 1927. – 138 p.
- Babur, Emperor of Hindustan. The Baburnama: memoirs of Babur, prince and emperor. Translated, edited, and annotated by Wheeler M. Thackston. Introduction by Salman Rushdie. – New York: The Modern Library, 2002. – 561 p.
- Бируни А.Р. Книга тарих ал-Хинд. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Biruni_3/vved.htm (Пайдаланылган күні: 11.10.2023)
- Низами Арузи Самарканди. «Собрание редкостей» («Четыре беседы»). – Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – 180 с.
- Dahiya B.S. Jats the Ancient Rulers (A clan study)/ Jat Clan in India. – New Delhi: Sterling Publishers Pvt Ltd, 1980. – 353 p.
- Tugania O.S. Jat Samuday ke Pramukh Adhar Bindu. – Agra: Jaupal Agencies, 2004. – 64 p. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.jatland.com/home/Jat_History_Dalip_Singh_Ahlawat/Parishisht-I (Пайдаланылган күні: 11.10.2023)
- Птолемей К. География // Древний Восток в античной и раннехристианской традиции: (Индия, Китай, Юго-Восточная Азия) / Российская акад. наук, Ин-т всеобщ. истории, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки; [подбор текстов, пер. с древнегреч. и латин., примеч. и аннот. указ. Г. А. Тароняна]. – Москва: Ладомир, 2007. – 638 с. [Электронный ресурс]. – URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/drevnij-vostok-v-antichnoj-i-rannehristianskoj-traditsii-indija-kitaj-yugo-vostochnaja-azija/24 (Пайдаланылган күні: 11.10.2023)
- Khan A.J. Urdu-Hindi an artificial divide: African Heritage, Mesopotamian Roots, Indian Culture & British Colonialism. – Mishawaka: Algora Pub., 2006. – 400 p.
- Williams M. Sanskrit-English Dictionary. – Oxford: At the Clarendon Press, 1899. – 1375 p.
- Watters T. On Yuan Chwang's Travels in India, 629-645 A.D. – Royal Asiatic Society, 1904. – 401 p.
- Skrine H.F., Ross E.D. The Heart of Asia. A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times. – Padstow: T.J.I. Digital, 2004. – 528 p.
- Chattopadhyaya S. The Sakas in India. – Santiniketan: Visva Bharati, 1955. – 126 p.
- Джуманиязова Ф. История Тохаристанских Ябгу и Тегиншахов Кабула. – Нур-Султан: Ғылым, 2021. – 240 с.
- Datta B.N. An enquiry into the racial elements in Beluchistan, Afghanistan, and the neighbouring areas of the Hindukush // A Quarterly Record of Anthropological Science with special Reference to India. – Ranchi: Man in India. – 1939. – Vol. 19. – P. 1-273.
- Даушвили Г.Д. К реконструкции доисламской культуры западных дардов пашаи восточный Гиндукуш (включая новые сведения о средневековом кафирском вооружении) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2008. – 4 (2). – С. 262-273.
- Abū al-Nasr 'Abd al-Jabbār al-'Utbī. The Kitab-i-Yamini : historical memoirs of the Amīr Sabaktagīn, and the Sultān Mahmūd of Ghazna, early conquerors of Hindustan, and founders of the Ghaznavide dynasty. – London: Oriental translation fund of Great Britain and Ireland, 1858. – 1022 p.
- Bosworth C.E. The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern India, 994-1040. – New Delhi: Munchiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1963. – 352 p.
- Eitel E.J. Handbook of Chinese Buddhism Being Sanskrit-Chinese Dictionary with Vocabularies of Buddhist Terms in Pali, Singhalese, Siamese, Burmese, Tibetan, Mongolian and Japanese. – New Delhi: Asian Educational Services, 1992. – 231 p.
- Риттер К. Землеведение. География стран Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россией. Кабулистан и Кафиристан. Перевод В.В. Григорьев. – Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова и К., 1867. – 1023 с.
- Худуд-ал-Алам. Перевод, предисловие и комментарии В.Ф. Минорского. – 1936. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Hudud/pred.htm> (Пайдаланылган күні: 11.10.2023)

References

- Abū al-Nasr 'Abd al-Jabbār al-'Utbī. (1858). The Kitab-i-Yamini : historical memoirs of the Amīr Sabaktagīn, and the Sultān Mahmūd of Ghazna, early conquerors of Hindustan, and founders of the Ghaznavide dynasty. London. Oriental translation fund of Great Britain and Ireland.
- Babur, Z.M. (1993). The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by W.M. Thackston, Jr. Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.
- Biruni, A.R. Kitab tarih al-Hind [Indian history book]. [Electronic resource]. – URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Biruni_3/vved.htm (Date is use: 11.10.2023) (in Russian)
- Bosworth, C.E. (1963). The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern India, 994-1040. New Delhi. Munchiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
- Chattopadhyaya, S.(1955). The Sakas in India. Santiniketan. Visva Bharati.
- Cunningham, A. (1871). The ancient geography India. I. The Buddhist period, including the campaigns of Alexander, and the travels of Hwen-Thsang. London. Trübner and Co.
- Dahiya, B.S. (1980). Jats the Ancient Rulers (A clan study). Jat Clan in India. New Delhi. Sterling Publishers Pvt Ltd.
- Datta, B.N. (1939). An enquiry into the racial elements in Beluchistan, Afghanistan, and the neighbouring areas of the Hindukush // A Quarterly Record of Anthropological Science with special Reference to India. – Ranchi: Man in India. – Vol. 19. – P. 1-273.
- Daushvili, G.D. (2008). К реконструкци доисламской культуры западных дардов пашаи восточный Гиндукуш (включая новые сведения о средневековом кафирском вооружении) [Towards the reconstruction of the pre-Islamic culture of the Western Dards

of the Pashays of the Eastern Hindu Kush (including new information about medieval kafir weapons)] (Bulletin of St. Petersburg University. Language and literature, 4 (2), 262-273). (in Russian)

Davurova, H.H. (2020). Leksiko-semanticheskie osobennosti oikonimov Djizakskoi oblasti [Lexico-semantic features of oikonyms in Jizzakh region]. Rossiiskaya turkologiya, Vol. 1-2 (26-27), P. 47-60. (in Russian)

Dzhumaniyazova, F. Istoriya Toharistanskikh Yabgu i Teginshahov Kabula [History of Tokharistan Yabgu and Teginshakhov Kabul] (Nur-Sultan, Gylym, 240). (in Russian)

Eitel, E.J. (1992). Handbook of Chinese Buddhism Being Sanskrit-Chinese Dictionary with Vocabularies of Buddhist Terms in Pali, Singhalese, Siamese, Burmese, Tibetan, Mongolian and Japanese. New Delphi. Asian Educational Services.

Grantovskij, E. A. (1963). Iz istorii vostochnoiranskikh plemen na granicah Indii [From the history of East Iranian tribes on the borders of India] Kratkie soobshchenie Instituta narodov Azii [Brief communications of the Institute of Asian Peoples] Vol. 61, P.8-30. (in Russian)

Hasanov, H. (1983). Bobur sayyoh va tabiatshunos [Babur is a tourist and naturalist]. Toshkent, Ozbekiston. (in Uzbek)

Julien, M. (1860). Summary Review of the Travels of Hiouen Thsang, from the Translation of the Si-yu-ki // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. – Vol. 17. – P. 106-137.

Khan, A.J. (2006). Urdu-Hindi an artificial divide: African Heritage, Mesopotamian Roots, Indian Culture & British Colonialism. Mishawaka. Algora Pub.

Nizami, Aruzi Samarkandi. «Sobranie redkostej» («Chetyre besedy») [“Collection of Rarities” (“Four Conversations”)] (Moscow, Publishing House of Eastern Literature, 180). (in Russian)

Ptolemej. (2007). Geografia. Drevnij Vostok v antichnoi i rannekhristsianskoi tradicii: (Indiya, Kitai, Yugo-Vostochnaya Aziya) [Geography. The Ancient East in the Antique and Early Christian Tradition: (India, China, Southeast Asia)]. Rossiiskaya akad. nauk, In-t vseobshch. istorii, Moskovskii gos. un-t im. M.V.Lomonosova, In-t stran Azii i Afriki [Russian Academy of Sciences, Institute of General History, Lomonosov Moscow State University, Institute of Asian and African Countries]. Moscow, Ladimir. (in Russian)

Qoraev, S. (2005). Uzbekiston viloyatlari toponimlari [Toponyms of regions of Uzbekistan] (Taskkent, National Encyclopedia of Uzbekistan, 240). (in Uzbek)

Henning, W.B. (1949). The Aramaic Inscription of Asoka found in Lampāka // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 13 (01), 79, P. 80-89.

Hudud-al-Alam (1936). [Limits of the world]. [Electronic resource]. – URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Hudud/pred.htm> (Date of use: 11.10.2023) (in Russian)

Jeong, S. (2016). The Silk Road Encyclopedia. Seoul. Seoul Selection.

McCrinkle, J.M. (1927). Ancient India as described by Ptolemy. Kolkata. Baptist mission press.

Nafasov, T. (2000). Bobur – nomshunos [Babur – anonymous]. Bobur va uzbek millii madaniati. Maqolalar tuplami [Beaver and Uzbek national culture. Collection of articles.]. Tashkent. (in Uzbek)

Rasulov, R. (2000). Bobur – ozbek tilining sofligi uchun kurashuvchi [Babur is a fighter for the purity of the Uzbek language]. Samarqand. (in Uzbek)

Ritter, K. (1867). Zemlevedenie. Geografiya stran Azii, nahodiyavshihsiya v neposredstvennyh snosheniyah s Rossiei. Kabulistan i Kafiristan [Geography. Geography of the countries of Asia, which are in direct relations with Russia. Kabulistan and Kafiristan]. Sankt-Peterburg. Tip. V.Bezobrazova i K. (in Russian)

Skrine, H.F., Ross, E.D. (2004). The Heart of Asia. A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times. Padstow. T.J.I. Digital.

Thackston, W.M. (2002). Babur, Emperor of Hindustan. The Baburnama: memoirs of Babur, prince and emperor. Translated, edited, and annotated by Wheeler M. Thackston. Introduction by Salman Rushdie. New York. The Modern Library.

Tugania, O.S. (2004). Jat Samuday ke Pramukh Adhar Bindu [Major base points of Jat community]. Agra. Jaypal Agencies. (in Hindi)

Watters, T. (1904). On Yuan Chwang's Travels in India, 629-645 A.D. Royal Asiatic Society.

Williams, M. (1899). Sanskrit-English Dictionary. – Oxford: At the Clarendon Press.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы (корреспондент автор) – PhD, қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана қ., Қазақстан, e-mail: kenkk@mail.ru);

Таңсықбай Әділет Қыдырбекұлы – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана қ., Қазақстан, e-mail: adilet_2_97@mail.ru);

Құлжанова Бақытгүл Райханқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Қазақ тіл білімі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: bahit777@mail.ru).

Келін түсті: 17 қаңтар 2024 ж.

Қабылданды: 29 мамыр 2024 ж.

Х. Куссе¹ , М.Т. Шакенова^{2*}

¹Дрезденский технический университет, Германия, г. Дрезден

²Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: maigul1379@mail.ru

МАНИПУЛЯЦИЯ КАК НЕТРАНСАКЦИОННАЯ ПЕРЛОКУЦИЯ

В современном информационном обществе доступ к информации и средствам коммуникации стал более легким и широкодоступным, что создает уязвимую среду для манипуляции. В данной статье феномен манипуляции (манипулировать) рассматривается как нетрансакционная перлокуция. Методология исследования включает краткий обзор посвященной нетрансакциональности литературы в области медиаисследований и прагмалингвистики, а также определение ключевых понятий и анализ отдельных примеров концептуализации коммуникативных действий как нетрансакционных перлокуций.

Манипуляция рассматривается в качестве перлокуции, в совершении которой реципиент якобы не может принимать участие (в отличие от таких перлокуций, как убедить или очаровать). Тем не менее, возникает вопрос об ответственности реципиентов в медиакommunikации. В какой степени сами реципиенты отвечают за то, манипулируют ими или нет? В последней части статьи сравниваются понятия уговаривание, манипуляция и зомбирование и их употребление в медиадискурсе со средневековыми выражениями прельстить и омрачить. Роль бесов, которые в средневековых текстах влияют на людей таким образом, что последние не могут освободиться от силы зла, сегодня отчасти приписывается СМИ и Интернету. Однако утверждение власти медиа не должно служить оправданием злых чувств, убеждений и поступков реципиентов. Манипуляция может быть заблокирована реципиентом, если он самокритично спрашивает себя, приводит ли влияние его медиапотребления к негативным последствиям. Раскрытие данных аспектов позволит решить вопрос продвижения медиаграмотности, которая служит инструментом противодействия манипулированию, а также разработать практические рекомендации для улучшения общественной безопасности и эффективности коммуникации.

Ключевые слова: манипуляция, перлокуция, трансакционность, зомбирование, средневековье, медиаграмотность.

H. Kusse¹, M.T. Shakenova^{2*}

¹Dresden Technical University, Germany, Dresden

²M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent

*e-mail: maigul1379@mail.ru

Manipulation as a non-transactional perlocution

In the modern information society, access to information and means of communication has become easier and more widely available, which creates a more vulnerable environment for manipulation. This article examines the phenomenon of manipulation (to manipulate) as a non-transactional perlocution. The research methodology includes a short overview about literature in media-studies and pragmalinguistics concerning non-transactionality, definition of key concepts, and selected examples of the conceptualization of communicative actions as non-transactional perlocutions.

Manipulation is considered as a perlocution in which the recipient allegedly cannot take part (unlike such perlocutions as convincing or charming). Nevertheless, the question of the responsibility of recipients in media communication is raised. To what extent are recipients themselves responsible for whether they are manipulated or not? In the last part of the article the use of concepts of persuasion, manipulation and zombification in contemporary media discourse is compared with the medieval expressions of seduction and darkening. The role of demons, which in medieval texts influence people in such a way that they cannot free themselves from the power of evil, is today partly prescribed to the media and the Internet. However, the assertion of media power should not serve as an excuse for the evil feelings, beliefs and actions of recipients. Manipulation can be blocked by the recipient if he self-critically asks himself whether the influence of his media consumption leads to evil. Disclosure of these issues will allow us to come closer to solving the issues of promoting media literacy as a tool

to counter manipulation, and develop practical recommendations for improving public safety and the effectiveness of communication.

Key words: manipulation, perlocution, transactionality, zombification, the Middle Ages, media literacy.

Х. Куссе¹, М.Т. Шәкенова^{2*}

¹Дрезден техникалық университеті, Германия, Дрезден қ.

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

*e-mail: maigul1379@mail.ru

Трансакциялық емес перлокуция ретіндегі манипуляция

Қазіргі ақпараттық қоғамда ақпарат пен коммуникация құралдарына қол жеткізу анағұрлым жеңіл және көпшілікке жетімді бола бастады, бұл өз кезегінде манипуляция үшін осал орта жасайды. Бұл мақалада трансакциялық емес перлокуция ретіндегі манипуляция құбылысы (манипуляция жасау) қарастырылады. Зерттеу әдістемесі келесі мәселелерді қамтиды: медиазерттеулер мен прагматика саласындағы трансакционалдық емес әдебиеттерге қысқаша шолу, негізгі ұғымдарды анықтау және трансакциялық емес перлокуциялар ретіндегі коммуникативті әрекеттерді тұжырымдаудың жеке мысалдарын талдау.

Манипуляция реципиент қатыса алмайтын перлокуция ретінде қарастырылады (сендіру немесе тәңті ету сияқты перлокуцияларға қарағанда). Дегенмен, медиакоммуникациядағы реципиенттердің жауапкершілігі туралы мәселе туындайды. Реципиенттер қаншалықты өздеріне манипуляция жасалғанына немесе жасалмағанына жауап бере алады? Мақаланың соңғы бөлігінде көндіру, манипуляция және зомбификация және оларды медиадискурста қолдану ұғымдары ортағасырлық баурау және қапаландыру сөздерімен салыстырылады. Ортағасырлық мәтіндердегі адамдарға зұлымдық күшінен арыла алмайтындай ықпал жасайтын жандардың рөлін бүгінгі таңда ішінара БАҚ пен Интернетке телиді. Алайда, бұқаралық ақпарат құралдарының күшін мойындау реципиенттердің жаман, қатыгез сезімдерін, сенімдері мен әрекеттерін ақтауға қызмет етпеуі керек. Егер реципиент өз-өзіне сын көзімен қарап, медиатүтынуының әсері жамандыққа әкеліп соға ма деген сұрақ қоя алса, манипуляцияға қарсы тұра алады. Осы сұрақтардың мәнін ашу манипуляцияға қарсы іс-қимыл құралы ретіндегі медиасауаттылықты жақсарту мәселелерін шешуге, қоғамдық қауіпсіздік пен коммуникацияның тиімділігін арттыруға бағытталған практикалық ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: манипуляция, перлокуция, трансакциялық, зомбификация, орта ғасырлар, медиасауаттылық.

Введение

Актуальность темы манипуляции в современном информационном обществе становится все более очевидной. С доступностью беспрецедентного объема информации и расширением средств коммуникации мы вступаем в эпоху, где манипуляция становится более сложной и широко распространенной, а ее влияние на поведение и убеждения людей растет. В связи с этим все большее значение приобретает вопрос о роли реципиентов в медиакоммуникации. С одной стороны, они могут быть активными участниками, в том числе социальных сетей, но с другой, они также рассматриваются как пассивные «жертвы» медиаманипуляций, в том числе ложной информации и агрессивной пропаганды. Понятие *манипуляция* подразумевает, что эффект (перлокуция) определенных коммуникативных актов является нетрансакционным.

Термин *нетрансакционность* характеризует пассивное участие реципиента в коммуникации.

Типичные выражения для *трансакционных* видов коммуникации – это беседа, диалог, дискуссия, переговоры, которые предполагают, как минимум, два коммуникативных участника. Этими выражениями обозначаются коммуникативные процессы, а не перлокутивные эффекты. Эффекты тоже могут быть трансакционными. Например, глагол *убедить*: убеждение невозможно без активного участия реципиента, который должен понимать аргументы убеждающего, сравнить их со своими взглядами, сделать выводы и т.д. В случае нетрансакционных перлокутивных эффектов реципиент невольно и несознательно оказывается под влиянием активной стороны коммуникации.

Но кто несет ответственность за нетрансакционность перлокуций? Какую ответственность несут манипулируемые за то, что ими манипулируют? Эти вопросы особенно важны в сложном мире медиа и в обучении медиаграмотности. Поэтому в данной статье нас интересует концептуализация коммуникативных актов как нетранс-

акционной перлокуции, и мы связываем это исследование с вопросом об ответственности участников коммуникации за создание эффектов, которые концептуализируются в качестве манипуляции.

Чтобы обозначать крайние формы манипуляции, в том числе со стороны медиа, в русском языке популярна яркая метафора. В сентябре 2018 года состоялась премьера популярного фильма «Зомбоящик». Произведенная телекомпанией ТНТ комедия пародирует разные жанры кино и особенно телевидения, такие как триллер, фэнтези, телешоу или реклама, а название фильма – известное шутивное обозначение телевизора. В русском разговорном языке в это время уже давно использовались глагол *зомбировать* и существительное *зомбирование* и разные их дериваты, например, *зомбирован*, *телезомбирован*, *телезомбирование*, *инфозомбирование* и т.п. Найти примеры употребления этого выражения, происходящего от названия оживших трупов или людей, превращенных инфекцией в людоедов, нетрудно. В Интернете находится масса постов и статьи, в которых выражается резкая критика массмедиа (в том числе телевидения и Интернета) как средства промывки мозгов людей, например:

(1) «Телевидение зомбирует людей» (Телевидение..., 2022);

(2) «Человек же, смотря телевизор, сам того не подозревая, подвергается массивному гипнотическому зомбированию» (Игнатов / Воронцов, 2016).

Под заголовком примера (1) следует статья, в которой выражениями *вред*, *мощный поток негатива*, *против воли*, *обманывает* обозначаются негативное воздействие на пассивного реципиента (4):

(3) Вред телевидения – такого телевидения, в которое оно превратилось – очевиден: оно несёт мощный поток негатива; заставляет против воли смотреть навязчивую рекламу и побуждает к спонтанным и излишним покупкам; обманывает зрителей и манипулирует ими. (Телевидение..., 2022).

В (2) тексте употреблены деепричастие с отрицанием *не подозревая* и атрибут *гипнотический*, которые также полтверждают пассивность реципиентов и негативное воздействие на них.

(4) «Телевидение – средство порабощения масс» (Игнатов / Воронцов, 2016). Негатив и пассивность подчеркнуты в заголовке этой статьи через слово *порабощение*.

В связи с этим в настоящее время очень важно не только понимать, но и раскрыть механизмы манипуляции, которая может затрагивать и масштабы общества в целом, и индивидуальное психологическое состояние. Чтобы понять эти механизмы, очень важно рассматривать концептуализацию манипулятивных процессов, т.е. метамедийный дискурс, кратко проиллюстрированный нами выше примерами (1)–(4). Подобный метадискурс непосредственно связан с нашим общим пониманием феномена нетрансакционности в коммуникации, который мы обозначаем понятиями *манипуляция*, *зомбирование* и др. Несмотря на существующие исследования в области манипуляции и перлокуции, едва ли можно найти такое обширное и внимательное изучение концептуализации манипуляции как нетрансакционной перлокуции, что подчеркивает актуальность нашего исследования.

Материалы и методы

Цель данного исследования заключается в анализе концептуализации медиакommunikации как манипуляции (т.е. нетрансакционной перлокуции). В связи с этим в данной статье представлен краткий обзор литературы, раскрыт феномен манипуляции как нетрансакционной перлокуции, определены ключевые понятия, а также представлен анализ слов современного и древнерусского языка, обозначающих манипуляцию и смежные с ней категории.

Гипотеза нашего исследования – манипуляции в коммуникации концептуализируются как нетрансакционные перлокуции, несущие скрытое воздействие на собеседника. В связи с этим нами осуществлен обзор научных исследований о манипуляции и коммуникации для определения текущего состояния проблемы, проведен анализ глагола *манипулировать* и смежных с ним слов современного русского и древнерусского языков (*зомбировать*, *угovarивать*, *околдовывать*, *прельстить* и др.), а также уточняется природа манипуляции и характер ее воздействия на участников коммуникации, в том числе говорится об ответственности при воздействии, которое концептуализируется как манипуляция. Следует отметить, что, учитывая тот факт, что нас в первую очередь интересует концептуальная сторона феномена манипуляции, нами не ставилась задача предоставления для валидности большого количества источников анализируемого материала либо количественных данных. В статье в качестве

ве иллюстративного материала приведены примеры медиапубликаций, посвященных вопросам манипулирования / зомбирования, даже в названиях которых подчеркивается отличительная черта манипуляции, позволяющая рассматривать манипуляцию как нетрансакционную перлокуцию – скрытое воздействие на реципиента (независимо от его участия, он будет подвергнут манипуляции).

Обзор литературы

В современной научной литературе существует множество научных исследований, в которых рассматриваются разные аспекты проблемы манипуляции: с позиций психологии, социологии, политической, когнитивно-дискурсивной, прагматической лингвистики и др. Все работы объединяет тот факт, что манипуляция рассматривается как определенный способ социально-психологического воздействия (Дзялошинский, 2005: 29), при этом подчеркивается скрытый, неявный характер данного воздействия. Так, В.Чернявская и Е. Молодыхенко считают, что «манипуляция как речевое воздействие направлена на неявное, скрытое побуждение адресата к совершению определенных действий» (Чернявская / Молодыхенко, 2017: 35).

Важны для исследования манипуляции труды Т. ван Дейка, который тоже исследовал манипуляцию, описывая эту форму скрытого воздействия в дискурсе. Он выделял механизмы и стратегии, позволяющие скрыто манипулировать восприятием и убеждениями людей через дискурс. Ван Дейк подчеркивает, что манипуляция может проявляться в том, как информация представляется, при этом важен контекст, в котором это происходит. Это может включать в себя выбор определенных аспектов событий, акцентирование на определенных аспектах и игнорирование других, чтобы создать определенное восприятие или интерпретацию (Dijk, 2006). В работах Ван Дейка по манипуляции в дискурсе исследуется, как эти механизмы могут воздействовать на восприятие и убеждения людей, а также как они могут использоваться для достижения определенных целей, включая политические, социокультурные и коммуникативные цели. Его исследования помогли расширить понимание процессов манипуляции в дискурсе и их влияния на общественное мнение.

Интересны с этой точки зрения работы Маршалла Маклюэна (Marshall McLuhan) в области медиатеории и коммуникации. Маклюэн аргу-

ментировал, что средства массовой информации не просто транспортируют информацию, но сами по себе являются сообщениями, которые оказывают глубокое воздействие на наше сознание и культуру. Он ввел понятие «медиум – это сообщение» (The medium is the message), означающее, что формат и способ передачи информации важнее, чем само содержание. Маклюэн исследовал, как средства массовой информации могут изменять восприятие и поведение людей. В известной работе «Понимание медиа (Understanding Media)» он, говоря об инновационных процессах в области медиа, использует выражение “zombie-eyed spectators”, что переводилось на русский как «зомбированное сознание зрителей» (Маклюэн, 2003: 226). Таким образом, Маклюэн видел, что медиа могут создавать пассивных потребителей информации, которые не способны понимать, что им предлагается. Интересно, что в постсоветском дискурсе выражение «зомби» как метафора встречается уже в 1990 году в очерке «Зомбификация» молодого писателя Виктора Пелевина (Пелевин, 2005). Пелевин в свое время описал воспитание советского человека начиная с пионера до члена партии по аналогии культов на Гаити, причем напоминал «классическое понимание зомби – “тело без характера и воли”» (Пелевин, 2005: 332). Тогда медиа, т.е. газеты, радио и телевидение, ставшие средствами «массовой дезинформации», играли значительную роль «для формирования стиснутого осознания, делающего возможным зомбификацию» (там же).

В современной дискурс- и медиалингвистике исследователи (например, Луи де Соссюр) рассматривают вопросы, связанные с тем, как манипуляция воздействует на когнитивные аспекты восприятия, понимания и интерпретации информации в дискурсе и языке (Saussure, 2005). В работах прагмалингвиста Дидье Майя обсуждается понятие манипуляции в контексте принятия контекста в коммуникации. Он представляет аргументы о том, что манипуляция может быть рассмотрена как неизбежная часть прагматического взаимодействия. Автор анализирует, как выбор контекста влияет на коммуникативные акты и как манипуляция может быть встроена в процессы выбора контекста. Автор предлагает понимать под манипуляцией нечто прагматически неизбежное: это означает, что она может проявляться в различных ситуациях коммуникации в связи с выбором контекста. Манипуляция может влиять на то, как мы интерпретируем информацию и какие решения принимаем на осно-

ве контекста (Maillat, 2013). В статье казахстанского ученого М.М. Аймагамбетовой отмечается, что концепт манипулятивного воздействия СМИ определяется коммуникационной спецификой и своеобразием манипулирования. Структура процесса коммуникации и восприятия медиа-сообщений воздействует на сознание благодаря созданию эффектов при производстве контента (Аймагамбетова, 2020). В работах М.Т. Шакеновой и др. на основе анализа научной литературы обобщен концепт манипуляции в медиа, под которым понимается скрытое речевое воздействие манипулятора на манипулируемого. Данное воздействие включает иллюкутивный акт (выбор манипулятором с учетом важных контекстных факторов и исходя из его интенции наиболее приемлемых и эффективных способов манипуляции), локутивный акт (реализация данных способов через определенный набор языковых средств); перлокутивный акт (принятие манипулируемым выгодной манипулятору пресуппозиции из ряда возможных как собственное убеждение) (Шакенова, 2020, 2023).

При понимании манипуляции как нетрансакционной *перлокуции* необходимо опираться на фундаментальные труды ученых в области теории речевых актов Дж.Л. Остина (Austin, 1962) и Дж. Сёрля (Searle, 1969). Джон Лэнгшоу Остин (John L. Austin), основоположник теории речевых актов, разработал понятие перформативов и актов речи, выполняемых в процессе коммуникации. Остин определял разницу между иллюкутивными и перлокутивными актами, показывая, как язык может использоваться для воздействия на собеседника вне рамок простой передачи информации. Джон Сёрль (John Searle) продолжил развивать идеи Остина и внес вклад в изучение силы перлокуции и актов коммуникации. Оба ученых и их работы в области теории речевых актов позволяют анализировать коммуникативные действия, включая манипуляцию.

Из современных исследований большой интерес представляют работы китайского ученого Юэго Гу (Yueguo Gu), в которых изучаются перлокутивные акты и перлокуции как трансакции (transaction) (Gu, 1993a, 1993b). Им применен термин *трансакция* как составляющая перлокутивных актов. Подход, рассматривающий перлокуции в качестве трансакций, подразумевает, что в процессе коммуникации вырабатываются обязательства или договоренности между участниками, и они взаимодействуют на основе этих обязательств, т.е. перлокутивный эффект предполагает, по мнению Гу, участие реципиента.

Используя его термин *трансакция*, мы в отличие от Гу исходим из того, что перлокуции могут быть концептуализованы как трансакционные (например, *убедить*), так и нетрансакционные (например, *зомбировать*).

Учитывая результаты обзора существующей научной литературы в исследуемой области, мы считаем, что данные работы в области теории речевых актов и манипуляции предоставляют фундаментальный каркас для анализа коммуникативных действий, включая манипуляцию. Особенно работы в рамках теории речевых актов (Остин, Сёрль, Гу) помогают понять роль участников в коммуникативном процессе при совершении определенных эффектов, в том числе в случае нетрансакционных перлокуций.

Результаты и обсуждение

Концептуализация нетрансакционной перлокуции

1. Манипуляция и зомбирование

Зомбирование в метафорическом употреблении по отношению к медиа является денотативным синонимом понятия *манипуляция* в экспрессивной форме, выражающей резкую отрицательную оценку зомбирующей силы. Однако не менее важно, что *зомбирование* обозначает не только манипуляцию мнениями и убеждениями людей, но и их подчинение воле того, кто их зомбирует и тем самым прямо определяет их поведение и действия. В викисловаре значение глагола *зомбировать* определяется в этом смысле так: «Убеждением или иным воздействием заставлять кого-либо слепо, без рассуждений исполнять чью-либо волю» (Зомбировать..., 2021).

Такие наименования, как *манипуляция* и *зомбирование*, употребляются, чтобы характеризовать коммуникативные действия тем, что они успешно влияют на мнения, убеждения и, вследствие этого, на поведение человека, но при этом между ним существуют определенные различия. *Манипуляция* – это целенаправленное и скрытое влияние на людей с целью заставить через психологические приемы и уловки действовать реципиентов в интересах манипулятора, не осознавая его истинных намерений. *Зомбирование* – это длительное и интенсивное воздействие на человека с целью полного подавления его критического мышления и способности самостоятельно оценивать информацию и принимать решения. Другие действия, которые можно рассматривать как типы манипуляции: *уголаживание, одурачивание, промывка / промывание мозгов*, а

также *заколдовывание*, *околдовывание*, *очарование* и т. п. Эти обозначения различаются по степени выразительности и экспрессивности, по степени возможности адресата участвовать в самом акте манипуляции, т.е. позволять или блокировать ее. В большинстве случаев, в том числе когда мы говорим о *зомбировании* или *промыывании мозгов*, адресаты представлены как недействующие жертвы акта манипулирования. *Одурачивание* – это намеренное введение человека в заблуждение с целью заставить его поверить в ложные сведения. *Промывка мозгов* – это систематическое и интенсивное воздействие на человека с целью полного изменения его убеждений и поведения. *Заколдовывание / околдовывание / очарование* – метафорически описывают сильное эмоциональное или психологическое воздействие на человека, заставляющее его безусловно восхищаться, подчиняться или следовать за кем-то или чем-то. Эти воздействия часто основываются на харизме или обаянии, а не на логике или аргументации. Однако когда речь идет только об *уговаривании*, то слушающий не совсем пассивен. Возможно, что манипулятору не понадобится большая сила, чтобы уговорить кого-то, потому что адресат позволяет это сделать. Человек может даже в положительном или, по крайней мере, в неотрицательном смысле сказать о себе: «Меня легко уговорить», между тем как «Меня легко зомбировать» или даже «Мне легко промыть мозг» прозвучало бы странно и даже иронично. При понимании *манипуляции* (управление и контроль над отдельным человеком или над массами людей) как общего понятия для всех коммуникативных действий, эффективно влияющих на мышление, волю и поведение реципиентов, пассивность реципиента является основной чертой подобных коммуникативных актов. Также следует отметить, что, когда говорится об *уговаривании*, то, как правило, имеется в виду процесс убеждения или склонения человека к определенному действию или мнению путем более или менее рациональных аргументов и эмоциональных обращений. В отличие от манипуляции, уговаривание обычно не скрывает своих целей и не использует обман.

В отличие от зомбирования, манипуляция может быть описана как коммуникативное действие одного индивида по отношению к другому. В этом случае, с точки зрения адресата, можно спросить, пытается ли отправитель манипулировать, как распознается манипуляция и как от нее можно защититься. В Интернете существует

большое количество популярных психологических порталов, предлагающих рекомендации по этому вопросу:

(5) «Манипуляция в отношениях. 7 признаков того, что вами манипулируют» (Бестужева, 2022);

(6) «Делай, как сказала мама’: кто такие манипуляторы и можно ли им противостоять» (Бордкин, 2020);

(7) «Скрытое воздействие: что делать, если вами пытаются манипулировать» (Фокеева, 2020);

В примерах (5) – (7) ситуация межличностной коммуникацией косвенно выражена обращениями «вами» (5, 7) и цитатой ‘из жизни’, которая, казалось бы, взята прямо из настоящей коммуникативной ситуации между двумя собеседниками.

Однако, когда говорится о манипуляции как о «систем[е] способов идеологического и социально-психологического воздействия с целью изменения мышления и поведения людей вопреки их интересам» (Дзялошинский, 2005: 29), термин приближается к эмоционально маркированному понятию *зомбирование* в том смысле, что манипуляция не распознается, что она анонимна и влияет на человека вопреки его воле. Именно такое воздействие на людей приписывается СМИ, социальным сетям и Интернету в целом, когда их резко критикуют:

(8) «Феномен современных медиа: как СМИ манипулируют массовым сознанием» (Медвідзь, 2021);

(9) «Манипуляции в медиа? Да! – Мы даже не подозреваем, насколько часто подвергаемся манипуляции. Этот способ влиять на людей используют все: от пиарщиков до политиков» (Манипуляции в медиа..., 2021).

В этих примерах важен концепт анонимности реципиентов, который выражается термином *массовое сознание* (8) и общим обозначением *люди* (9). Именно анонимность связана тем, что манипуляция не подозревается, т.е. является нетрансакционной перлокуцией. Однако, если становится ясно, что манипуляция не подозревается, то она в самом деле уже подозревается, что может быть выражено в текстах, в которых говорится о манипулятивном воздействии как на анонимную аудиторию, так и на отдельного человека:

(10) «Что такое манипуляции и как им противостоять» (Что такое манипуляции..., 2019).

(11) «Как медиа манипулируют нами» (Торалиева, 2018);

(12) «Как технологии манипулируют нашим разумом: популярные трюки, приёмы и фокусы» (Как технологии..., 2016).

Критика персуасивных приёмов, отклоняющихся от рациональной аргументации в смысле убеждения лучшим аргументом, не нова. Она начинается с критики софизма Платоном и встречается в эпоху Просвещения, например, у Канта в его разграничении *убеждения (Überzeugung)* и *уговаривания (Überredung)*. В «Критике способности суждения» Кант говорит о двух видах красноречия: (1) умения «красиво говорить» в смысле красоты слога и стиля или (2) «искусства уговаривать», которое определяется им как намерение «вводить в заблуждение с помощью красивой видимости» (Кант, 1994. 201). Последнее, по Канту, «не следует рекомендовать ни в суде, ни на кафедре», потому что ею пользуются, «чтобы настроить души, до того, как они вынесут свое суждение в пользу оратора, и таким образом лишить это суждение свободы» (Кант, 1994).

Уговаривание в смысле Канта до некоторой степени соответствует современному термину *манипуляция*. Но нельзя не заметить важное отличие. *Уговаривание* не обязательно скрыто. Наоборот, красноречие в этом направлении совсем открыто представлено. Оратор ожидает похвалы и одобрения своего искусства, чтобы публика вполне сознательно заменяла ожидание рациональной аргументации наслаждением речевой красоты. В отличие от этого, манипуляция как речевое действие, как правило, связывается со скрытостью. Так, В. Чернявская и Е. Молодых считают, что «манипуляция как скрытое внедрение в его сознание желаний, отношений, установок, служащих осуществлению интересов отправителя сообщения, которые необязательно совпадают с интересами адресата» (Чернявская, 2017: 35). Манипуляция тем самым приближается к понятию *обман*: «Отправитель сообщения рассчитывает на скрытность своих истинных целей перед адресатом» (Чернявская, 2017). Именно это представление характерно для современной медийной критики, в том числе критике телевидения и коммуникации в социальных сетях. *Зомбирование* – это такое речевое действие, которое оценивается не только как обман (может быть легким или сильным), но и как сильное злодейство, зло которого адресат не распознает.

Таким образом, *манипуляция* и *зомбирование* связаны с контролем и скрытыми намерениями, но *манипуляция* может быть краткосрочной, тогда как *зомбирование* требует длительного

воздействия. *Уговаривание* предполагает открытость и логическое убеждение, в отличие от скрытности манипуляции. *Одурачивание* и промывка мозгов включают дезинформацию. *Заколдовывание, околдовывание и очарование* опираются на эмоциональное влияние и личное обаяние, не всегда включая логические аргументы. Эти термины описывают разные методы и интенсивность воздействия на человека, влияя на его восприятие, убеждения и поведение различными способами. Но главное отличие заключается в том, что когда мы говорим об *убеждении, манипулировании или зомбировании*, перед нами не только разные степени экспрессивности выражения, но и разные виды речевого воздействия. Уговаривание, прежде всего, индивидуально: оно осуществляется между конкретным отправителем и конкретным адресатом. Оно, как правило, открыто. Говорящий может даже эксплицировать свое намерение: «Как я могу тебя уговорить?», «Позвольте мне вас уговорить» и т.д. Манипуляция может быть как индивидуальной, так и направленной на большие массы людей. Отправитель может быть персонализированным или обезличенным. Можно сказать: «Он манипулирует тобой» или «Телевидение манипулирует людьми» (но не «Телевидение уговаривает людей»). Манипуляция описывается в критике как скрытое действие, которое адресат не должен распознать. При обвинении в зомбировании критикуемая коммуникация принципиально представляется как скрытая. Открытое зомбирование немыслимо. Отправитель остается анонимным, а адресатами являются не отдельные люди, а большие группы.

По этим критериям можно классифицировать виды коммуникативного воздействия: открытость или скрытость коммуникативного намерения; коммуникация между индивидами / группами или коммуникация, направленная на индивидов / группы; персонализированные или обезличенные отправители персуасивных коммуникативных действий (телевидение, Интернет и т.д.).

Однако в данной статье речь идет не о классификации как таковой, а о вопросах, как можно точно определить коммуникативное воздействие в рамках лингвистики и коммуникативистики и какую ответственность несут не только манипуляторы, но и манипулируемые, когда совершается манипуляция. Второй вопрос прямо относится к задачам исследования и развития медиаграмотности.

2 Перлокуции как действие

В терминологии прагмалингвистики *соблазнение, уговаривание, манипулирование, зомбирование* и т. д. являются *перлокуциями*, которые определялись основателем теории речевых актов Дж. Л. Остином как «закономерные эффекты, [которые оказывают высказывания] на чувства, мысли или действия слушающих, говорящих или других лиц» (Austin, 1962: 101). Также Дж. Сёрль говорит о *перлокутивных эффектах* (*perlocutionary effects*), но он избегает идеи закономерности, учитывая тот факт, что говорящий не может в полной мере контролировать и предвидеть последствия, произведённые его речевыми актами на их реципиента или реципиентов (Searle, 1969: 46–49, 71). Сам Остин, напротив, понимает перлокуции тоже как *действия* (*acts*). Это возможно, потому что действия могут обозначаться через их последствия, несмотря на то, что эти последствия как таковые сами действиями не являются. Мы, к примеру, можем сказать, что **А** *утешил / обидел / уговорил / отговорил ... Б*, имея в виду, что **А** намерено действовал так, чтобы достичь названного эффекта у **Б**. В таком случае название эффекта является также названием действия. При этом важно, что со стороны действующего это реализация его намерения, т.е. достижение запланированного эффекта. Если же эффект не совпадает с интенцией, то его название не обозначает действие, а только сам эффект. Так, например, если **А** *обидел Б* и хотел **Б** обидеть, то обида представляет собой действие **А**. Если же обида является не намеренным и не желаемым **А**, то *обидеть* обозначает только эффект действий **А** у **Б**, но не действие **А**. Нельзя в таком случае обвинять **А** за обиду. Возможно только **А** обвинять в неосторожности при выборе слов или утверждать, что не учитывалась личность **Б**, или ситуация, в которой эффект обиды можно было предвидеть и т. д.

На действие, рассчитанное на определенный эффект, адресат в той или иной мере может реагировать и блокировать не желаемый для него эффект. Можно, к примеру, сказать: «Ты меня не обидишь», «Не подлизывайся», «Не смей меня уговаривать», «Такие хорошие слова меня все равно не утешат» или вообще игнорировать коммуникативные акты другого.

Такие акты называются «перлокутивными блоками» (Кузе, 2016: 176; Кузе, 2021: 261). Возможность подобных блокад перлокутивных намерений свидетельствует о том, что адресат, как правило, не пассивен в совершении перлокутивного акта, а в той или иной степени принимает в нем участие. Поэтому упомянутый

выше китайский лингвист Юэго Гу (Yueguo Gu) в своих ключевых для теории перлокутивных актов статьях считает перлокуции *транзакцией* (*transaction*) (Gu, 1993a; Кузе, 2016: 176–178), то есть коммуникативными «сделками», «состоящими как минимум из одного речевого акта, совершаемого актантом S, и одного акта-реакции со стороны актанта H» (Gu, 1993b: 189).

Однако, поскольку возможность блокирования отличается в разных перлокутивных актах, надо различать как минимум три вида перлокуции. Первый вид может быть в полной мере блокирован адресатом. Адресат в таком случае принимает активное участие при совершении перлокутивного эффекта. Типичные примеры этого вида – *убеждать / убедить, утешать / утешить*. Во втором виде адресат может в принципе блокировать намерение адресата, но возможно, что он не понимает намерение, распознает его только позже или по другим причинам не может не позволить добиться того эффекта, на который направлены коммуникативные действия отправителя. Этот вид представляют такие акты, как *уговаривать / уговорить, обижать / обидеть, очаровывать / очаровать*. Третий тип нельзя блокировать. Он встречается прототипически в магическом контексте. Главный глагол: *заколдовать*, в смысле подчинить кого-то воле другого колдовской силой (в черной магии, вуду и т. п.). К этому типу принадлежит и неологизм *зомбировать* (не случайно Пелевин в свое время зомбификация при советских временах сравнил с вуду на Гаити). Эти три вида перлокуции или вида концептуализации перлокутивных действий можно назвать *транзакционными, потенциально транзакционными и нетранзакционными* перлокуциями.

Однако спрашивается, представляет ли собой манипуляция скорее третий или второй тип? В таблице глагол *манипулировать* представлен и как второй и как третий тип, но указано, близость этих концептуализаций.

Таблица 1 – Транзакционные, потенциально транзакционные и нетранзакционные перлокуции

Перлокуция		
транзакционная	потенциально транзакционная	нетранзакционная
<i>убеждать / убедить, утешать / утешить</i>	<i>уговаривать / уговорить, обижать / обидеть, очаровывать / очаровать</i>	<i>заколдовать, зомбировать</i> <i>манипулировать</i>
	<i>манипулировать</i>	

3 Средневековье и манипуляция

Когда говорится о *манипуляции* и *зомбировании*, можно уточнять, в какой мере манипулируемые или даже зомбированные реципиенты СМИ и Интернета могли бы блокировать акты манипуляции и зомбирования. С одной стороны, существует утверждение, что люди дают собой манипулировать, с другой стороны, обсуждается «власть массмедиа» (как раз в массмедиа), перед которой многие люди оказываются якобы беззащитными. Этому способствует «магическая коннотация» термина *зомбирование*.

Нетрансакционное понимание перлокутивного воздействия через СМИ и Интернет удивительным образом напоминает средневековые и ранние современные представления о демонических силах, перед которыми люди могут быть беззащитны. Подобно современным средствам массовой информации, демоны в прошлом представляли собой анонимные силы, что безмянно действовали на отдельных людей или группы людей и заставляли их подчиниться своей воле (Кузе, 2023). Итак, в «Повести временных лет» в разных контекстах говорится о том, как дьявол или бесы «прельстят» человека:

(13) ... *прельсти Евгою Адама, и отпаде рая* (Лаврентьевская летопись);

(14) *В си же времена приде волхвъ, прелценъ бѣсомъ* (Аввакум – Житие протопопа Аввакума).

В XVII веке Аввакум в своем «Житии» писал о своих противниках, никонианцах, что они действовали не по собственной воле, а что дьявол их омрачил, так что не они действуют, а лукавый мог действовать через них. Этим формулируется извращение собственных врагов («Бог их простит», «что на них и пенять!»):

(15) Бог их простит в сий век и в будущий: не их то дело, но сатаны лукаваго (Аввакум – Житие протопопа Аввакума);

(16) *Сами видят, что дуруют, а отстать от дурна не хотят: омрачил дьявол, – что на них и пенять!* (там же – Кузе, 2019).

В критике СМИ и Интернета медиа нередко видятся в роли бесов библейских и средневековых текстов. Они представляются как силы, которые реципиенты не могут контролировать, эти силы обретают над ними такую власть, что от нее никто не может освободиться. Встречается концептуализация перлокуции третьего типа. Зомбированные жертвы выглядят бессильными и беззащитными. Перлокуции медиакоммуникации осмысливаются как нетрансакционные. Такое непризнанное возвращение Средневековья в светской форме может отчасти объяснить веру в

теории заговора, антидемократические настроения, вербальное насилие, одобрение ненависти и насилия и т. д., которые являются характерными чертами зомбированного человека. Подобное влияние удастся отчасти именно потому, что адресаты не знают отправителей и не понимают их истинных намерений.

Но утверждение о нетрансакционной силе СМИ, которые манипулируют незаметно для людей, не должно служить оправданием тех, кто позволяет собой манипулировать. Ведь манипуляция может быть блокирована даже в том случае, когда неизвестны точный отправитель сообщения (манипулятор) и его настоящие замыслы. Пользователь может наблюдать, как сообщение влияет на него самого, и критически задавать себе вопрос, не является ли это влияние вредным.

Итак, для начала следует спросить самого себя: «В каких вопросах и почему я позволяю кому-то на себя влиять и даже собой манипулировать?» Ответы могут быть разными: «Потому что это каким-то образом может пойти мне на пользу»; «Потому что манипуляция подтверждает мои давние предубеждения и стереотипы»; «Потому что теперь наконец-то появился повод выплеснуть собственную агрессию»; «Потому что теперь можно оправдать некоторые желаемые, хотя и дурные действия, которые раньше невозможно было оправдать» и т. д. С этих самокритических вопросов и возможных ответов начинается медиаграмотность.

Заключение

В данной статье исследована актуальная тема манипуляции, которая в контексте современного информационного общества концептуализируется как нетрансакционная перлокуция. Методология исследования включала краткий обзор выбранной литературы, анализ ключевых понятий и набор примеров концептуализаций коммуникативных актов как трансакционных или нетрансакционных воздействий, что позволило выявить разные типы манипуляции в качестве формы воздействия, часто используемой в медиадискурсе. Авторы обозначили важность самокритического отношения реципиентов к медиапотреблению, чтобы познавать и развивать собственную ответственность за противодействие манипулированию. В связи с этим существует необходимость разработки практических рекомендаций для укрепления медиаграмотности в смысле осознанного отношения к информа-

ции и развития критического мышления в современном информационном обществе.

Данное исследование финансировалось Комитетом по науке Министерства науки и выс-

шего образования Республики Казахстан (грант № AP19679821 «Разработка методик распознавания медиаманипулирования и продвижения медиаграмотности в условиях информационного пространства»).

Литература

- Телевидение зомбирует людей. 03.10.22 [Электронный ресурс] – URL: <https://investobox.ru/televidenie-zombiruet-lyudej/> (Дата обращения: 22.10.2023).
- Игнатов Ю., Воронцов М. Телевидение – средство порабощения масс. 12.08.2016 [Электронный ресурс] – URL: https://rgdn.info/televidenie_-_sredstvo_poraboscheniya_mass (Дата обращения: 22.10.2023).
- Дзялошинский И.М. Манипулятивные технологии в масс-медиа. Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика, 2005. – № 1. – С. 29–54. [Электронный ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/manipulyativnye-tehnologii-v-mass-media/viewer> (Дата обращения: 23.10.2023)
- Чернявская В. Е., Молодыхенко, Е. Н. Речевое воздействие в политическом, рекламном и интернет-дискурсе. – Москва: URSS, 2017. – 176 с.
- Dijk T. A. van. Discourse and manipulation. *Discourse and Society*. – 2006. – 17 (2). – С. 359-383.
- Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека. Пер. с англ. В. Николаева; Зкл. ст. М. Вавилова. – Москва; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
- Пелевин В. Зомбификация // *Relics*. Ранее и неизданное. – Москва: «Эксмо», 2005. – С. 297–333.
- Saussure L. Manipulation and cognitive pragmatics // *Manipulation and ideologies in the twentieth century*. Ed. by Saussure L. / Schulz P. – 2005. – pp. 113-145.
- Maillat D. Constraining context selection: On the pragmatic inevitability of manipulation. *Journal of Pragmatics*, 2013. – 59. – pp. 190-199.
- Аймагамбетова М. М. Когнитивные стратегии медиадискурса Казахстана / Филологический аспект: международный научно-практический журнал. 2020. № 05 (61). Режим доступа: <https://scipress.ru/philology/articles/kognitivnye-strategii-mediadiskursa-kazakhstan.html> (Дата обращения: 22.05.2020)
- Шакинова М.Т., Ташимханова Д., Попович О.А. Концепт «манипулятивность» в современном дискурсе // Вестник Торайгыров университета. Серия «Филологические науки». – 2020. – №4. – С. 337-350.
- Shakenova, M., Khussainova, G. Z., & Kaldygozova, S. E. (2024). Manipulativity as an object of transdisciplinary humanities knowledge. *London Journal of Social Sciences*, (7), 147–156. <https://doi.org/10.31039/ljss.2024.7.194>
- Austin J. L. *How to Do Things With Words*. The William James Lectures delivered at Harvard University. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
- Searle J. *Speech acts. An Essay in the Philosophy of Language*. – Cambridge, 1969.
- Gu Y. The impasse of perlocution. *Journal of Pragmatics*. – 1993a. – 20. – С 405-432.
- Gu Y. *Pragmatics and Rhetoric: A Collaborative Approach to Conversation // Pretending to Communicate*. – Berlin, New York: De Gruyter, 1993b. – pp. 173–195.
- Зомбировать // Викисловарь. 21.09.2021 [Электронный ресурс] – URL: <https://ru.wiktionary.org/wiki/зомбировать> (Дата обращения: 22.10.2023)
- Бестужева Д. Манипуляция в отношениях. 7 признаков того, что вами манипулируют. 14.12.2022. [Электронный ресурс] – URL: <https://vc.ru/u/1363702-psiholog-darya-bestuzheva/561607-manipulyaciya-v-otnosheniyah-7-priznakov-togo-chto-vami-manipuliruyut> (Дата обращения: 23.10.2023).
- Бородкин А. «Делай, как сказала мама»: кто такие манипуляторы и можно ли им противостоять. 14.01.20. [Электронный ресурс] – URL: <https://daily.afisha.ru/relationship/14170-delay-kak-skazala-mama-kto-takie-manipulyatory-i-mozhno-li-im-protivostoyat/> (Дата обращения: 23.10.2023).
- Фокеева А. Скрытое воздействие: что делать, если вами пытаются манипулировать. 5.10.20. [Электронный ресурс] – URL: <https://tass.ru/obschestvo/9623313> (Дата обращения: 23.10.2023).
- Что такое манипуляция и как им противостоять, 08.10.2019. [Электронный ресурс] – URL: <https://dszn.ru/press-center/news/2414> (Дата обращения: 23.10.2023).
- Медвідзь К. Феномен современных медиа: как СМИ манипулируют массовым сознанием. 02.06.2021. [Электронный ресурс] – URL: <https://ehutimes.com/феномен-современных-медиа-как-сми-ман/> (Дата обращения: 23.10.2023).
- Манипуляции в медиа? Да! 24.05.2021. [Электронный ресурс] – URL: https://m.facebook.com/ednation.ru/photos/a.788248131665923/109933200697413/?type=3&_rdg – (Дата обращения: 23.10.2023).
- Торалиева Г. Как медиа манипулируют нами. 28.12.2018. [Электронный ресурс] – URL: <http://precedentinfo.kg/2018/12/28/kak-media-manipuliruyut-nami/> (Дата обращения: 23.10.2023).
- Как технологии манипулируют нашим разумом: популярные трюки, приёмы и фокусы. 21.12.2016. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.iidf.ru/media/articles/lifehacks/kak-tehnologii-manipuliruyut-nashim-razumom-populyarnye-tryuki-priyemu-i-fokusy/> (Дата обращения: 23.10.2023)
- Кант И. Критика способности суждения. Пер. с нем. – Москва: Искусство, 1994. – 367 с.

Kuße H. Perlokutionen und perlokutionäre Interaktion // Slavistische Linguistik. – 2014. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016. – pp. 159-198.

Kuße H. Verführen, Schmeicheln und Zombieren im Russischen. Beobachtungen zur Perlokutionsgeschichte // Russian Grammar: System – Usus – Variation. – Berlin et al.: Peter Lang, 2021. – pp. 313–326.

Kuße H. Von Schmeichlern und Verführern. Transaktionale und nicht transaktionale Perlokutionen in der ostslavischen und russischen Religions- und Kommunikationsgeschichte // Sprache und Religion. Tendenzen und Perspektiven. – Berlin, Boston: De Gruyter, 2023. – pp. 259–274.

Лаврентьевская летопись – Повість временних літ за Лаврентівським списком. 6494/986. [Электронный ресурс] – URL: <http://litopys.org.ua/> (Дата обращения: 28.10.2023)

Аввакум – Житие протопопа Аввакума: им самим написанное [Электронный ресурс] – URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Житие_протопопа_Аввакума (Дата обращения: 28.10.2023)

Kuße H. Агрессия и аргументация. С примерами из российско-украинского конфликта. Перевод с немецкого Новосолова М. Винница: ФОП Кушнир Ю. В. – 2019. – 297 с.

References

Aimagambetova, M. M. (2020). Kognitivnye strategii mediadiskursa Kazakhstana [Cognitive strategies of media discourse in Kazakhstan]. Filologicheskij aspekt: mezhdunarodnyj nauchno-prakticheskij zhurnal. Vol. 05 (61). [Electronic resource]. URL: <https://scipress.ru/philology/articles/kognitivnye-strategii-mediadiskursa-kazakhstana.html> (Date of use: 22.05.2020) (In Russian)

Austin, J. L. (1962). How to Do Things With Words. The William James Lectures delivered at Harvard University. Oxford: Clarendon Press.

Аввакум – Житие протопопа Аввакума: им самим написанное [Habakkuk – The Life of Archpriest Habakkuk: written by himself]. [Electronic resource]. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Житие_протопопа_Аввакума (Date of use: 23.10.2023) (In Russian)

Bestuzheva, D. (2022). Manipuljacija v otnosheniiakh. 7 priznakov togo, chto vami manipulirujut [Manipulation in a relationship. 7 signs that you are being manipulated]. [Electronic resource]. URL: <https://vc.ru/u/1363702-psiholog-darya-bestuzheva/561607-manipulyaciya-v-otnosheniyah-7-priznakov-togo-chto-vami-manipuliruyut> (Date of use: 23.10.2023) (In Russian)

Borodkin, A. (1920). Delaj, kak skazala mama»: kto takie manipuljatory i mozhno li im protivostojat' [Do as your mother said: who are the manipulators and can they be resisted]. [Electronic resource]. URL: <https://daily.afisha.ru/relationship/14170-delay-kak-skazala-mama-kto-takie-manipulyatory-i-mozhno-li-im-protivostojat/> (Date of use: 23.10.2023) (In Russian)

Cherniavskaia, V.E., Molodychenko, E.N. (2017). Rechevoe vozdeistvie v politicheskom, reklamnom i internet-diskurse [Speech influence in political, advertising and Internet discourse]. Moscow: URSS. P. 176 (In Russian)

Dijk, T. A. van. Discourse and manipulation. Discourse and Society, 17 (2). P. 359-383 (In Russian)

Chto takoe manipuljácii i kak im protivostojat' [What are manipulations and how to resist them]. 08.10.2019. [Electronic resource] – URL: <https://dszn.ru/press-center/news/2414> (Date of use: 23.10.2023) (In Russian)

Dzialoshinskii, I.M. (2005). Manipuliativnye tehnologii v mass-media [Manipulative technologies in mass media]. Vestnik Moskovskogo Universiteta. Serii 10. Zhurnalistika, № 1. P. 29-54. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/manipulyativnye-tehnologii-v-mass-media/viewer> (Date of use: 23.10.2023) (In Russian)

Fokeeva, A. (2020). Skrytoe vozdejstvie: chto delat', esli vami pytajutsja manipulirovat' [Hidden impact: what to do if you are being manipulated] [Electronic resource]. URL: <https://tass.ru/obschestvo/9623313> (Date of use: 23.10.2023) (In Russian)

Gu, Y. (1993a). The impasse of perlocution. Journal of Pragmatics 20. P. 405-432.

Gu, Y. (1993b) Pragmatics and Rhetoric: A Collaborative Approach to Conversation. In “Pretending to Communicate,” edited by Parret H. Berlin, New York: De Gruyter. P. 173-195.

Ignatov, Yu., Vorontsov, M. (2016). Televidenie – sredstvo poraboshhenija mass [Television is a means of enslaving the masse]. [Electronic resource]. URL: https://rgdn.info/televidenie_-_sredstvo_poraboshheniya_mass (Date of use: 22.10.2023) (In Russian)

Kant, I. (1994). Kritika sposobnosti suzhdeniia [Critique of the Power of Judgment]. Per. s nem. Moscow: Iskusstvo, P. 367 (In Russian)

Kak tehnologii manipulirujut nashim razumom: populjarnye trjuki, prijomj i fokusy [How technology manipulates our minds: popular tricks, tricks and tricks]. 21.12.2016. [Electronic resource]. URL: <https://www.iidf.ru/media/articles/lifehacks/kak-tehnologii-manipuliruyut-nashim-razumom-populjarnye-tryuki-priyemy-i-fokusy/> (Date of use: 23.10.2023) (In Russian)

Kuße, H. (2019). Агрессия и аргументация. С примерами из российско-украинского конфликта [Aggression and argumentation. With examples from the Russian-Ukrainian conflict]. P. 297 (In Russian)

Kuße, H. (2016) Perlokutionen und perlokutionäre Interaktion. In „Slavistische Linguistik 2014,“ edited by Breu W., Reuther T. Frankfurt am Main: Peter Lang. P. 159–198.

Kuße, H. (2021). Verführen, Schmeicheln und Zombieren im Russischen. Beobachtungen zur Perlokutionsgeschichte. Russian Grammar: System – Usus – Variation. Berlin et al.: Peter Lang, P. 313-326.

Kuße, H. (2023). Von Schmeichlern und Verführern. Transaktionale und nicht transaktionale Perlokutionen in der ostslavischen und russischen Religions- und Kommunikationsgeschichte. Sprache und Religion. Tendenzen und Perspektiven. Berlin, Boston: De Gruyter, P. 259–274.

Лаврентієвський літопис – Повість временних літ за Лаврентівським списком. [Laurentian litopis – Povist vremennyh lit for Laurentian list]. 6494/986.]. [Electronic resource]. URL: <http://litopys.org.ua/> (Date of use: 28.10.2023) (In Russian)

Maillat, D. (2013). Constraining context selection: On the pragmatic inevitability of manipulation. *Journal of Pragmatics*, 59. P. 190-199.

Manipuljácii v media? Da! [Manipulation in the media? Yes!]. 24.05.2021. [Electronic resource]. URL: https://m.facebook.com/ednation.ru/photos/a.788248131665923/109933200697413/?Type=3&_rdr (Date of use: 23.10.2023).

McLuhan M. Ponimanie Media: Vneshnie rasshireniia cheloveka [Understanding Media: The Extensions of Man]. Per. s angl. V. Nikolaeva; Zakl. st. M. Vavilova. Moscow; Zhukovskii: «KANON-press-Ts», «Kuchkovo pole», 2003. P. 464 (In Russian)

Medvidz, K. (2021). Fenomen sovremennykh media: kak SMI manipulirujut massovym soznaniem [The phenomenon of modern media: how the media manipulates mass consciousness]. [Electronic resource]. URL: <https://ehutimes.com/phenomenon-modern-media-as-media-man/> (Date of use: 23.10.2023) (In Russian)

Pelevin V. (2005). Zombifikatsiia // Relics. Rane i neizdannoe. Moskva: «Éksmo». P. 297–333 (In Russian)

Saussure, L. (2005). Manipulation and cognitive pragmatics. In “Manipulation and ideologies in the twentieth century”. Ed. by Saussure L. / Schulz P. P. 113–145.

Searle, J. (1969). *Speech acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge.

Shakenova, M.T., Tashimhanova, D., Popovich, O.A. (2020). Koncept «manipuljativnost'» v sovremennom diskurse [The concept of “manipulativeness” in modern discourse]. *Vestnik Torajgyrov universiteta. Serija “Filologicheskie nauki”*. 2020. №4. S. 337-350. (In Russian)

Shakenova, M., Khussainova, G. Z., Kaldygozova, S. E. (2024). Manipulativity as an object of transdisciplinary humanities knowledge. *London Journal of Social Sciences*, (7), 147–156.

Televidenie zombiruet ljudej [Television is zombing people]. 03.10.22 [Electronic resource]. URL: <https://investobox.ru/televidenie-zombiruet-lyudej/> (Date of use: 22.10.2023) (In Russian)

Toralieva, G. (2018). How the media manipulates us [Kak media manipulirujut nami]. [Electronic resource]. URL: <http://precedentinfo.kg/2018/12/28/kak-media-manipuliruyut-nami/> (Date of use: 23.10.2023) (In Russian)

Zombirovat' [Zombie] // Wikislovar' [Wiktionary]. 21.09.2021 [Electronic resource]. URL: <https://en.wiktionary.org/wiki/zomb> (Date of use: 22.10.2023) (In Russian)

Сведения об авторах:

Хольгер Куссе – доктор филологических наук, профессор, директор Института славистики Дрезденского технического университета (г. Дрезден, Германия e-mail: holger.kusse@tu-dresden.de);

Майгуль Шакинова (корреспондентный автор) – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан, e-mail: maigul1379@mail.ru).

Поступила: 7 ноября 2023 г.

Принята: 29 мая 2024 г.

Г.Қ. Қортабаева^{1*} , Г.Қ. Теменова¹ ,
М.Б. Шайхыстамова² , А.С. Сейдикенова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

*e-mail: turki_alemi@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТАБУ АТТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Табу – әр халықтың салт-дәстүрімен қалыптасқан және халық санасынан берік орын тепкен этнографиялық ұғым. Мақала түркі халықтарының ежелгі түрлі наным-сенімдеріне байланысты пайда болған ‘қорғаныш есім’, ‘жанама ат’, ‘ат тергеу’, ат қою салтының ерекшеліктерін сипаттауға және талдауға арналған. Табу сипатты аттар – түркі халықтарының салт-дәстүрінен хабар беретін қызықты ақпараттар көзі. Түркі халықтарының тіліндегі тотемдік аттар бүгінгі күнге дейін жәдігер ретінде сақталған. Қазақ халқының ежелден келе жатқан ұлттық әдет-ғұрыптар, дәстүрлерінің бірі ат тергеу салты (жанама аттар) және ат қоюдағы ерекшеліктер басқа түркі халықтарымен салыстырыла қарастырылды. Табу есімдерді түркі халықтарының этномәдени кеңістігінде қарастыру және олардың антропонимдік парадигмасын анықтау мақаланың өзегі саналады. Мақалада айқындалғандай, Сібірдегі түркі тілдес халықтардың салтында тыйым салынған, яғни табуға айналған есімдердің кең таралғандығы ғалымдардың еңбегіне сүйене отырып сипатталды. Қазақ халқы мен түркі халықтарындағы сақталған тыйым мен табудың түрлері, сәбиге қойылған есімдердің семантикасы, пайда болу мотивтері сараланды. Ат қою дәстүрін сараптай келе, түркі халықтарының танымындағы салт-дәстүрдегі ортақтық пен діни-мифтік көзқарастарының сабақтастығы себепші екендігі дау тудырмайды.

Түйін сөздер: табу, түркі халықтары, тотем, әдет-ғұрып, ат қою дәстүрі, қорғаныш есім.

G.K. Kortabayeva^{1*}, G.K. Temenova¹,
M.B. Shaikhystamova², A.S. Seidikenova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan

*e-mail: turki_alemi@mail.ru

National and Cultural Features of Taboo Names in the Turkic Languages

Taboos are ethnographic concepts formed by the traditions of each nation and firmly rooted in people’s minds. The article is devoted to the description and analysis of the features of the “protective name” and “indirect name”, the custom of naming, which arose in connection with various ancient beliefs of the Turkic peoples. Taboo names are a source of interesting information conveying the traditions of the Turkic peoples. Totemic names in the language of the Turkic peoples have survived to this day as relics. One of the oldest national customs and traditions of the Kazakh people, the customs of naming babies and the features of naming are compared with other Turkic peoples. The relevance of the article lies in the consideration of personal names in the ethnocultural space of the Turkic peoples and the definition of the paradigm of their anthropological systems, including historical and ethnic ones, from an anthropological point of view. The wide distribution of names prohibited in the customs of the Turkic-speaking peoples of Siberia, which became taboo, was described based on the works of researchers in the article. About the preserved prohibitions and taboos of the Kazakh people and Turkic peoples, the semantics and motives of the baby’s names were revealed. The types of taboos among the Kazakh and Turkic peoples, the semantics of names, motives of origin are considered. Analyzing naming traditions is undoubtedly the reason for the continuity of traditions and religious and mythical views of the Turkic peoples.

Key words: taboo, Turkic peoples, totem, custom, naming tradition, protective names.

Г.К. Кортабаева^{1*}, Г.К. Теменова¹,
М.Б. Шайхыстамова², А.С. Сейдикенова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Казахстан, г. Туркестан

*e-mail: turki_alemi@mail.ru

Национально-культурные особенности табуированных имен в тюркских языках

Табу – это этнографическое понятие, сформированное традициями каждого народа и прочно укоренившееся в его сознании народа. Статья посвящена описанию и анализу особенностей «защитного имени», «косвенного имени», обычая имянаречения, возникшего в связи с различными древними верованиями тюркских народов. Имена табуированные характерный источник интересной информации, передающей традиции тюркских народов. Тотемные имена на языке тюркских народов сохранились до наших дней как реликвии. Один из старейших национальных обычаев, традиций казахского народа, обычай давать имя младенцам (косвенные имена) и особенности имянаречения сравниваются с другими тюркскими народами. Актуальность статьи заключается в том что, рассмотрение личных имен в этнокультурном пространстве тюркских народов и определение парадигмы их антропонимических систем, в том числе историко-этнических, с антропологической точки зрения. Как определено в статье, широкое распространение имен, запрещенных в обычаях тюркоязычных народов Сибири, т. е. ставших табу, было описано на основании трудов ученых. Рассмотрены виды табу у казахского и тюркского народов, семантика имен, мотивы происхождения. Анализируя традиции имянаречения, несомненно, является причиной преемственности традиций и религиозно-мифических взглядов тюркских народов.

Ключевые слова: табу, тюркские народы, тотем, обычай, традиция имянаречения, защитные имена.

Кіріспе

Түркітілдес халықтардың мәдениетін, өркениетін біртұтас кешенді түрде зерттеу – қазіргі жаһандану үдерісіндегі өзекті мәселе. Жаһандану әлем халықтарын ағылшын тілі мен мәдениетін меңгеруді талап етіп отыр. Түркі тілдерін сақтау және оны дамыту, интеграциялау өзекті мәселелердің біріне айналды. Осы бір байырғы түркілік ортақ мәдениетті тану, оны сақтап қалу, әлемдік өркениеттегі алар орнын айқындауда ерекше маңызды. Түркі халықтарының дін жағынан өзгешелігі, аймақтық жағынан алыстығы, өз тілі мен ділін жоғалтып, жұтылып кету жағдайында осы тектес мақалалардың жазылуы тақырыптың өзектілігін айқындайды. «Шаң басқан» ақпаратты асыл тасты қайта жарқыратқандай жарқыратып, салт-дәстүрді жаңғырту мақсатында жалқы есімдерді этномәдени кеңістікте қарастыру рухани тұрғыдан маңызы бар деп санаймыз.

Түркі халықтарының санасында берік орын алған көне түркілік наным-сенім, әдет-ғұрып, салт-дәстүр сан қырлылығымен ерекшеленеді. Сондай әдет-ғұрыпқа негізделген рухани құндылықтардың бір қыры – ат қою дәстүрі. Адам есімі – әр халықтың ерекшелігі, паспорты, төл байлығы, ұлттық коды.

Ат қою дәстүрі – атадан балаға мұра болып келе жатқан мәдени әрі әлеуметтік категория.

Бүгінде жалпы адамзат бойынша қарастырсақ, балаға ат қоюда ерекше мәні бар немесе құлаққа жағымды, әдемі, сәнге айналған есімдерді тандайды. Біздің тақырыпқа өзек болып отырған тыйым, ырымға байланысты қойылған аттардың бүгінгі күнде өзектілігі жойылды деп айтуға ерте деп санаймыз. Мәселен, баласы тұрмайтын ата-аналар ата-бабадан келе жатқан түрлі ырымдарға сеніп, естір құлаққа ұнамсыз аттар қою арқылы баласын «сырт күштерден», «жаман көздерден», ерекше назар түсуден сақтаудың бір жолы санайды. Баланың амандығын тілеген халық «көз тимесін» деген ырыммен Мыңжасар, Өмірзақ деп ат қою қазақтар арасында әлі күнге дейін сақталып келеді.

Көне замандағы түркілер сөздің сиқырлы күшіне, түрлі ырымдарға сеніп және оны мүлтіксіз орындайтын. Ат қою салты да діни-мифтік көзқараспен сабақтас болды және барлық түркі халықтарының танымында терең із қалдырды.

Мақаланың мақсаты – түркілік тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, этникалық дәстүр, ұлттық менталитеттің сан қырлы сырын жалқы есімдер арқылы ашу, ат қоюға қатысты факторларды салыстырмалы түрде қарастыру. Осы мақсатқа жету үшін түркітанушы ғалымдардың тұжырымдарына, келтірілген мысалдарына сүйене отырып, түркі халықтарының ат қою ерекшеліктерін, «ат тергеу», «аңшы тілі», «әйел

тілі», жағымсыз есімдердің қойылу себептері сараланады. Сондай-ақ түркі халықтарының наным-сенімдерінен туындайтын әмбебап ырым-тыйымдар мен жосын-жоралғылар, ат қоюдың этнолингвистикалық жағы да сөз етілді.

«Табу» терминінің төркіні Полинезияның юнга тілінен алынған ‘тыйым’ деген ұғымды білдіреді. XVIII ғасырдың соңында Тонга аралдарындағы Полинезияда бұл терминді алғаш рет ағылшындық Джеймс Кук қолданған. Полинезия мен Меланезия аралдарында табудың ‘тапу, капу, тамбу’ сияқты диалектілік синонимдері де кездеседі. Ол сөздердің мағыналық аясы ‘тыйым’ деген ұғыммен қатар ‘киелі’ деген ұғымды да қоса қамтиды. Табу ертедегі адамдардың табиғаттағы құбылыспен заттардың атын атамай, басқа сөзбен алмастырып қолданудан қалыптасқан. Табу – этнолингвистикалық құбылыс, барлық тілдерде де кездеседі және этнографияда тыйым ұғымын белгілеу үшін қабылданған термин.

Тыйым–әрхалықтың салт-дәстүрімен қалыптасқан және халық санасынан көрініс тапқан мәдени ұғымдардың бірі. Көптеген зерттеушілер тыйымды философия, психология, этнография, теология, этнопедагогика, лингвомәдени және басқа да қырларын ерекше қызығушылықпен зерттеді. Профессор Әділ Ахметов: «Табу немесе ырым-тыйымдар – адамзаттың сан-алуан наным-сенімдерінен туындап, халықтардың рухани мәдениеті мен тілдерінен көрініс тапқан әмбебап этнографиялық, этномәдени және этнолингвистикалық категориялар», – деп анықтама береді (Ахметов, 2015: 7).

А.А. Реформатский «Введение в языковедение» еңбегінде табу туралы былай деп анықтама берген: «Табу – этнографическое понятие, касающееся и языка. Табу означает запрет, возникающий в сфере общественной жизни на разных ступенях развития общества. Исходя из различных предпосылок, такой запрет может распространяться и на факты языка. Так и народов, находящихся на ранней стадии общественно-го развития табу слов возникает на почве мифологических верований».

Материалдар мен әдістер

Қазіргі түркітанудың жетістіктері мен жаңа бағыттары әрбір түркі халықтарының өзіндік рухани тәжірибесіне сәйкес маңызды міндеттер мен қызмет атқаратын тарихи-тілдік деректерді зерттеуге жаңа талаптар қойып отыр. Түркі есімдерін этнографиялық, мәдениетаралық

қатынас тұрғысынан зерттеу осы міндеттің үдесінен шығуды көздейді. Мақалада лингвистикалық және этнографиялық мысалдар талдауда қолданылды. Мақаланың мақсатына сәйкес салыстырмалы-салғастырмалы, талдау және жинақтау әдістері қолданылды. Мақалада көрнекті ғалымдардың этнолингвистикаға қатысты теориялық ойларына сабақтастыра отырып түркі тілдеріндегі табуды салыстырма әдіс арқылы пайымдап, мағыналық, мәндік тұрғыдан тамырластық сипатын ашып беру ғылыми тұрғыдан жүйеленеді.

Әдебиеттерге шолу

Әлем халықтарының наным-сенімдері, табу немесе тыйым ұғымына байланысты құнды деректерді Э. Тейлор, Дж.Фрезер, З. Фрейд, Р. Смит, Ф. Стайнер, Л.Я. Штернберг, Д.Е. Хайтун, Л. Расони т.б. батыс ғалымдарының еңбектерінен молынан кездестіруге болады. Табу сөздердің шығу факторларын, оның түрлерін этнографиялық тұрғыдан жан-жақты зерттеген және бүкіл әлемге паш еткен британдық антрополог, фольклортанушы Джеймс Джордж Фрезер болатын. Оның он екі кітаптан тұратын «The Golden Bough», қазақшасы «Алтын бұтақ» деп аталатын еңбегі тарихта маңызды классикалық еңбектер қатарынан орын алады. «Алтын бұтақтың» 2- томы әлем халықтарының рухани мәдениетіндегі табу сөздерге, тыйымға арналған зерттеулердің алғашқы және нағыз үлгісі болып табылады. Дж. Фрезер аталмыш ауқымды ғылыми туындысында табу сөздерді үлкен-үлкен төрт топқа бөліп қарастырады. Бірінші топ: наным-сенімдерге негізделген тыйым іс-әрекет, екінші топ: адамдар, үшінші топ: адам есімдері, ал төртінші топ: тыйым салынған сөздер. Дж.Фрезердің бұл зерттеуі этнографиялық әрі этнолингвистикалық әлемдік деңгейдегі іргелі ғылыми еңбек болып саналады.

Сібірдегі саха, тыва, алтай, хакас, шор т.б. халықтарын этнографиясын В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, А.Золотарев, А.Е. Алекторов, Н. Самойловичтер зерттеген болатын. XX ғасырда Н.А. Баскаков, Г. Ф. Саттаров, Д.К.Зеленин, К.М.Патачаков, В.Я. Бутанаев, Н.Д. Сувандии, Т.Н. Пермьякова, Ш.Жапарова, А.Г. Шайхулов, Г.С. Хазиева-Демирбаш, Г. Галилулина, Г. Жаманкулова т.б. ғалымдардың осы тақырыпта жазылған қызықты зерттеулері жарық көрді. Сондай-ақ өткен ғасырдағы қазақтың лингвист-этнограф ғалымдары А.Х. Марғұлан, Ә.Т. Қайдар, Х.А. Арғынбаевтардың, соңғы жи-

ырма жылдықтағы Т. Жанұзақов, Ә.Е. Бекболатова, Б. Ертаевалардың зерттеулерін және профессор Әділ Ахметовтың «Түркі тіліндегі табу мен эвфемизмдер» атты көлемді монографиясын ерекше атауға болады.

Нәтижелер мен талқылау

Этнограф ғалымдар әлемнің барлығына жуық адам есімдерінде (антропонимдер) жанама ат қою дәстүрі болғанын айтады. Оның ішінде түркі халықтарының этнографиялық дереккөздерінде «өткір, сұқ көзден» қорғайды деп, «жасырын», «қорғаныш» есімдер қойылатыны туралы жазбалар бар. Мұндай есімдер баланың өмірін қорғауда белсенді қолданылған. Тіпті баланың есімін атауға тыйым салынып, оны жасырып, басқа сөзбен ауыстырып айтуға барынша тырысқан. Оның басты себебі – осы табу ұғымының кең таралуында. Мақалада тыйым сөздерге қатысты деректер қазақ тілі және басқа түркі халықтарымен салыстырыла, табуға айналған «қорғаныш есім», «жанама ат», «ат тергеу» тәрізді салттық дәстүрлері тіл мен мәдениет шеңберінде талданды.

Тіл құпиясының бір ұшығы жалқы есімдердің ішкі формасы, пішім-бейнесі оны қоршаған ортаға көзқарасында, дүниетанымында, этикалық дәстүрінде, тұрмыс-салтында, әдет-ғұрпында, бүкіл ұлттық психологиясы мен логикасы географиясы мен этнографиясынан көрінеді (Қортабаева, 2017:18)

Тұмар аттар немесе қорғаныш есімдер

Халықтардың тамырлас туыстастығы оның тарихы мен тілінде ғана емес, ономастикалық жүйесінде сақталған. Түркі ономастиконы әлеуметтік-мәдени әсерге аз ұшырады, есімдер көне дәуірден сақталып жетті. Ономастикалық деректер этнолингвистиканың қайнар көзі болып саналады. Скопус базасында жарық көрген зерттеуде осы ономастикалық деректердің маңызы атап өтілген: “For any national language, the onomastic system is a source of information about culture, psychology, and history of the people, who are the language speakers. Onomastic units have always appeal to linguists. There are strong onomastics schools based on many national languages, but anthroponymic and toponymic directions are especially highlighted» (Andabayeva, 2016: 2123).

Түркі халықтары жаңа туған баланың есімін ел-жұрт, ағайын-туыс, көрші-қолаңнан жасыратын болған. Бұл халық арасында «тұмар ат»

немесе «қорғаныш ат» деп аталады. Мұндай аттардың миссиясы – наным-сенім бойынша жаңа туған нәрестені зұлым күштер мен сұқ көздерден сақтау үшін жасалған ырымдардың бірі.

Профессор Телғожа Жанұзақов бұрынғы қазақтардың ұнамсыз, сұрықсыз, сүйкімсіз ат қою себептерін зерттеген. Мұндай ат қойылса, баланың өмір жасы ұзақ болады және жолында еш кедергі болмайды деген түсінік қалыптасқанын айтады. Алғашқы қырық күнде олар баланы бөтен адамдарға көрсетпеуге, жалғыз қалдырмауға, киіз үйден шығармауға тырысқан. Бұл уақыт ана үшін де, бала үшін де сынақ мерзімі болған. Балаға зұлым күштердің назарын аудармас үшін айналасындағылар, ата-аналары да жаңа туған нәрестеге назар аудармауға тырысты. Баланы азан шақырып қойған есімімен атамады және сүйкімді қылықтарын да елемеге тырысты. Сондықтан Ұлтарақ, Шұлғаубай, Жаманбай т.б. сияқты есімдер қойған. Т. Жанұзақов «Қазіргі уақытта мұндай есімдер қазақтарда кездеспейді, бірақ олар фамилия ретінде сақталған» дейді (Жанұзақов, 2004: 13).

Қазақ қоғамында дала заңдарының мүлтіксіз орындалғаны көркем шығармалардан, сақталып жеткен хаттардан белгілі, оның ішінде ‘тыйым, ырым’ қағидаттары да бар. Басқа түркі халықтары сияқты қазақтар да сөздің магиясынан, қарғыс сөздерден, тіпті тым мақтау мен ерекше назардан да сескенген. Т. Жанұзақов «Тілеміс, Тұрлыбек, Сағындық, Есенгелді үл күту, бала тілеу мақсатында пайда болған антропонимдер» екенін айтады (Жанұзақов, 2004: 36).

Енді діні басқа болса да, тілі ортақ түркі тілі саналатын Сібірдегі түркітілдес халықтардың дәстүріндегі ат қою ерекшеліктерін салыстыру арқылы мәдениеттегі өзгешеліктері мен ортақтық тұстарын табуға тырысамыз.

Сібір халықтарында балаға ат қоюда мынадай дәстүр сақталған, яғни бірі – паспорттық есімі болса, ал екіншісі күнделікті өмірде қолданатын жанама есім. Ең қызығы, бала жылаған кезде үйдегі пештің мұржасына ерекше есімдерді кезекпен айқайлаған, бала қай есімді айтқанда жылауын тоқтатса, сол есімді берген. Әрине, бұл да бір қызық, ерекше наным-сенім деуге болады.

Бұл туралы зерттеуші В.И. Еремина: «Официальное имя скрывалось, утаивалось, а объявлялось совсем другое имя. Если ребенок родился хилым, имя выкрикивали в печную трубу: кричали разные имена, а называли тем, при котором ребенок переставал плакать» деп жазады (Еремина, 1991: 72).

Жазылған деректерге сүйенсек, жалпы Сібірдегі түркітілдес халықтарда бұл дәстүр берік орныққан. Сәбилерді «зұлым күштерден», яғни барлық келеңсіздік немесе ауру-сырқаттан сақтау үшін ‘жанама есім’ қойылған. Бұл ат қою дәстүрі сахалардың пұтқа табынушылық сенімдеріне байланысты туған болу керек.

Сахаларға көрші тұрған халықтың бірі – тывалар. Олардың балаға ат қоюында да өзіндік ерекшеліктері бар. Тывалар әр адамның төл есімі болатынын мынадай мақалмен айғақтайды: «Кізі полза аттығ полар, Киик полза, тўктіг полар». Аудармасы мынадай: «Кісі болса, аты болар, Киик болса, түгі болар» (Мудрое слово, 2014: 6).

Тываларда мынадай әдет-ғұрып, дәстүр берік сақталған, яғни жаңа туған баланың ата-анасы нәрестені бейтаныс адамдарға мүлдем көрсетпеген, оған бөтен адамның «көзі тиеді», яғни «назары ауады» деп қатты қорыққан. Тываның батыс және оңтүстік аймақтарында аулының сыйлы, ең үлкен адамы үлкен жиын, тойларда жаңа туған балаға ең жағымсыз, сұрықсыз атты тандап қойған. Сол баланың шын есімі 7-10 күннен кейін, тіпті бірнеше жылдан кейін қойылатын жағдайлар да орын алған. Ер балаға қыздың есімін немесе керісінше қызға ер баланың атын қою дәстүрінде бір магиялық сыр бар. Мысалы, ер балаға Ілтік деген есім қойылған, ол ‘әйел сөмкесі’ мағынасын береді. Оның себебі «жаман күштерді» шатастыру. Мұндай аттар ғылымда «лақап аттар» деп аталады.

Өткен ғасырда Алтай өңірінде миссионер болған жазушы В.И. Вербицкийдің жазбасында мынадай мәлімет кездеседі: «Родители стараются дать имя как можно похуже, предполагая, что с худым именем долго будет жить» (Вербицкий, 1893: 86).

Баланың ата-анасы мұндай жағымсыз ат қойғанға ренжімейді, керісінше қуанатын болған. Дүниеге келген нәрестеге денсаулық және ұзақ өмір тілейді. Қысқаша айтқанда, үлкендер жаңа туған шақалаққа құлаққа сүйкімсіз естілетін ең нашар ат қоюды мақсат тұтқан. Ал қазіргі заманның ата-аналары баласына ең әдемі, құлаққа да жағымды есім іздеп шарқ ұратыны бар.

Алтай халықтары да өзге де түркі халықтары секілді адам есімінде бір магия, сиқыр бар деп сенеді. Тіпті есімдерін жиі айта бергенді ұнатпайды. «Как считают алтайцы, имя человека сакрально, следовательно, частое упоминание имени может навредить человеку» (Бельчекова, 2013: 109).

Зерттеуші Н.О. Тадышева да мұны қолдайды: «В семье дают ребенку домашнее имя, которое чужим не говорят, чтобы невозможно было установить «настоящее» имя. Тем самым родители, родственники пытаются уберечь его от «темных сил» (Тадышева, 2016: 100).

Ат тергеу салты немесе әйел тілі

«Әйел тілі» түркі халықтарында бәрінде болмаса да, біразында сақталған. Тұрмыс құрған әйелдерге күйеуі мен оның жасы үлкен туыстарының есімдерін атауға тыйым салған.

Қазақ тұрмысында үлкен адамдардың атын астарлап, жұмбақтап айту ‘ат тергеу’ ғұрпы деп аталады. Жаңа түскен келін осы жұрттың ата-енесі, қайнаға-абысындарын, қайын сіңлі-қайындарын, ауылдағы жасы үлкен адамдардың, тіпті көршілердің де атын атамай, өзгеше ат қойған. Жас келіндер кез келген атты қоя салмайды, ерекше тапқырлықпен қайын жұртындағы адамдарға сыртқы түріне қарай аттар қояды. Аты аңызға айналған, ақылды, тапқыр аналардың ісін кейінгі ұрпаққа үлгі етерліктей үлгілер жиі кездеседі. Бұл дәстүр – қазақтарда бұрыннан бар және әлі де жалғасын тауып келе жатқан жақсы үрдістердің бірі. Мысалы, әлі күнге дейін күйеуін «отағасы» не «баласының әкесі» деп атау Қазақстанның біраз өңірлерінде кездеседі.

Ал ертеде үлкен кісінің атын атамай, оған лақап аттар беру орныққан салт-дәстүрлердің бірі болатын. Бұл туралы Т.Жанұзақов: «Сүттібай – Желінуыз, Бұқабай – Сүзербай, Сарыбас – Шикіл шеке, Сары – Шикіл, Бейсембі – Жұмааттас, Көжекбай – Қояната, Үзікбай – Дөдеге, Жамантай – Жайсыз тай, Ақбай – Қылаңата, Түңлікбай – Қайырма, Қойлыбай – Жандық ата, Қамшыбек – Атжүргіш, Бүйенбай – Жуанішек, Асаубай – Тарпаң, Асыл – Бекзат ата, Ақылбай – Ой ата, Мергенбай – Атқыш т.б. деп ерекше аттар қойылғанын жазады (Жанұзақов, 2004: 66).

Бір жас келіннің түскен елінде Өзенбай, Көлбай, Қамысбай, Қасқырбай, Қойлыбай, Қайрақбай және Пышақбай дейтін қайнаға-қайнылары болыпты. Бір күні келін суға барса, көл жағасында қамыс ішінде қойға қасқыр тиіп жатқанын көріп, ауылға тұра жүгіреді. Жас келін: «Ата, ата! Сарқыраманың ар жағында, Жалтыраманың бер жағында, Сылдыраманың ішінде Маңыраманы Ұлыма жеп жатыр. Жаныманы Білемеге білеп алып келе қойыңыз» дейді. (Ахметов, 2005: 48).

Тапқыр келін Қойлыбай деген атасының атын атап қоймас үшін «қой» сөзін «маңырама»

деп алмастырады. Осылайша басқа да қайнағаларының аттарын теңеумен алмастырып айтып шығады. Қасқырбайды – «Ұлыма», Қамысбайды – «Сылдырама», Бұлақбайды – «Сарқырама», Көлбайды – «Жалтырама», Пышақбайды – «Білем», Қайрақбайды – «Жаныма» деп ат тергеу салтымен қайнағаларының аттарын тура атаудан қашып, жанама атпен атапты. Қойға қасқыр тиген шақта да аспай-саспай сабырлығын, ата салтты сақтаған қазақ келінінің тапқырлығы, атасына айтқан астарлы сөзі бұл күнде табу сөздердің ғажайып үлгісі деуге болады.

Ерге шыққан әйелдің осындай ережелері туралы А.Н. Самойлович зерттеп, жазба қалдырған: *«Большинство запретов, которыми было окружено ее поведение во время сватовства и свадьбы, постепенно снимались, но оставался минимум символов, который на протяжении всей ее жизни на земле мужа подчеркивал особый статус женщины. Она не имела права произносить в слух имена своих старших родственников. Для нее их имен словно бы не существовало, равно как имена мужа»* (Самойлович, 2005: 151).

Сібірдегі түркі отбасыларында әйелдер күйеуі мен оның туыстарының есімдерін атамайды. Ол сөздерді қолданатын әрбір отбасының өз принциптері болады. Осындай бұлжымас салт-дәстүрлердің бірі – «ат тергеу». Ат тергеу салты үлкен тапқырлықты, шеберлікті, ой дәлдігін қажет етеді.

Алтай халықтарында да осы қазақ әйелінің ат тергеуіне ұқсас әзіл әңгіме бар екен. Көрнекті түркітанушы Николай Баскаков оны ел аузынан жазып алған: *« Одна женщина обратилась к группе старших родственников мужа, носивших имена Суи «Вода, река», Тут «Лиственница», Боги «Волк», Qoj «Овца», с просьбой помочь ей отогнать напавшего на овцу волка. Вместо того чтобы сказать: «По ту сторону реки у лиственницы волк напал на овцу и терзает ее». Она вынуждена была сказать Ауасуну qoid janunda, Tugасунут torinde marасуну u-hicykeleledj ipdjat, то есть «По ту сторону текущего, около стоящего прибежал воюющий и ест BLEЮЩЕГО»* (Баскаков, 1975: 7).

Ат тергеудің бұл үлгісі көрші тұрған қырғыздарда да кездеседі. Зерттеуші Г.Жаманкулова «Апакай апам», «Умай энем», «Баатыр атам», «Койчумандын апасы», «Турсунбайдын атасы» деп қолданатынын айтады (Жаманкулова, 2021: 87).

XIX ғасырда Ресейдің орыс емес халықтарының тарихын, этнографиясын және

тілдерін зерттейтін арнайы Миссионерлік бөлім болған. Олардың арасында белсенді оқытушыларының бірі Н.И.Ильминский байқау-зерттеуінде былай деп жазады: «Келін күйеуінің туыстарының атын еш уақытта атамайтын, яғни оның аға-інілеріне, апа-қарындастарына арнайы ат қоятын» (Ильминский, 1861: 73).

Мұндай табу сөздерді қазақ әйелі кейде эвфемизмдермен алмастырып отырған. Профессор Т. Жанұзақов оны былай түсіндіреді: «Адам есімдері белгілі бір жүйе бойынша жалпы есімдермен ауыстырылды. Әйелдің күйеуінен үлкен ер адамдар қайынаға деп аталады. Тыйым салынған кезде белгілі бір адамның жеке есімі бұрмаланған түрде қолданылған, мысалы, оның орнына Әли-Сали, Тұрсын-Мұрсын. Күйеудегі әйел осылайша есімдерді өз атымен атауға тыйым салынды» (Жанұзақов, 2004: 45).

Табу мифологияда көп кездеседі, әсіресе, құдай, пайғамбар т.б. теоним, агионимдерді тікелей атамаудан шыққан. Мифологияда құдайдың атын тура атамау барлық халықтарда бар құбылыс. Мұсылмандардың құдайы «Алла» есім араб тіліндегі «илах» сөзінен шыққан.

Қазақ тіліндегі араб текті есімдердің көбі Алланың «Асмауыл-хусна» деп аталатын 99 «Көркем есімдері» мен оның түрлі фонетикалық варианттары арқылы жасалған. «Асмауыл-Хусна» деген ұғым араб тілінде «Ең жақсы есімдер» деген мағына береді. Қазіргі уақытта қазақ тілінде «көркем есімдер» деп қолданып жүр. «Құран Кәрімде» Алланың есімдері оның мейірімділігін, рахымдылығын, ұлылығын, адалдығын, күштілігін, тазалығын т.б. қадір қасиеттерін бейнелейтін сипаттар болып саналады» деп көрсетеді (Оңдасынов, 1992: 51).

Көркем туындыларда Алдаберген, Құдайберген, Тәңірберген т.б. аттар кездеседі. Қазақ сатирасында теофорлық аттар *Берқұдай, Құдайқұлов, Әулиебайұлы, Тәңірқұлов, Пірбайұлы, Пірманов, Мұсылманов, Тақуаұлы* тәріздес персонаждар кездеседі (Қортабаева, 2013: 149).

Ит тотемінен пайда болған табу аттар

Түркі халықтарында жаман күштерден қорғану мақсатында 'қорғаушы, тұмар' есімдердің ішінде ит зоонимін жиірек қолданған. Қыпшақ тайпаларының тотемдік жануарлары, генеалогиялық аңыздарда 'ит' түркі тайпаларының бастауы болып көрінді. Қыпшақ ақсүйектері өздерінің шежірелерінде итпен байланысты қойылған *Көбек, Кончак, Әнәк, Көчек, Мойнақ, Бойнақ, Барақ* есімдерін мақтан тұтты.

А.М. Иванованың «Сравнительно-сопоставительный анализ охранительных имен в тюркских языках» мақаласында Алтын Орда аксүйектер арасында *Барақ, Итбұқа, Иткөт, Күчүк, Күнчүк* т.б. итпен байланысты есімдердің кең таралғанын айтады. Кейінгі ғасырларда

(XVIII ғ.) Том татарлары: Көчекбай ^с көчек ^с күшік + бай, Кончакугул ^с кончак «ит» + угул ^с угул ^с «үл», Корташ ^с корт «қасқыр» + аш кішірейту, еркелету формасында қолданған (Иванова, 2017: 88).

Профессор Т.Жанұзақов қазақ есімдерінің түрлі ғұрып, салт-сана, наным-сенім, жол-жоралғы дәстүрлерге байланысты қойылып отырғанын айтады. «Қазақтың ен даласы мәдениет пен тіл бірлігі, әдет-ғұрып, салт-сана тұтастығының негізі. Мысалы Итбай, Итбас, Күшік, Барақ деп ат қою дәстүрге айналған. Қазақ ұғымындағы 'итжанды мықты, жаны сірі адам' деген түсінік ертеден келе жатқан ит атын қою ырымымен байланысты болса керек. Мұның негізгі сыры итті тотем ретінде қастерлеуден туған болар» деп түсіндіреді (Жанұзақов, 2004: 77).

Жалпы қазақ халқы итті «жеті қазынаның» бірі деп санайды. Оның дәлелі – мақал-мәтел, жұмбақ-жаңылтпаш, тұрақты тіркестерде көптеп кездесуі. Қазақ итті жеті қазынаның бірі деп санағандықтан, итке деген танымдық көзқарасы бөлек және ит сөзін ауызға бұрын алады және жиі қолданады. Данышпан Абайдың өзі жақтырмаған нәрсесін «ит» деп атаған.

Қазақтарда Итбай, Қасқырбай деген аттар тек табуға байланысты қойылмайды. Оның уәжін профессор Қ.Жұбанов былай деп түсіндіреді: «Қасқырға, итке бай кісі болмайды. Адамның негізгі байлығы – мал. «Бай» анықтауышы белгілі бір адамдардың мәртебесін, дәрежесін көрсетеді. Ол «ит» сөзіне анықтауыш бола алмайды, өйткені кедейлік пен байлық мөлшері итпен өлшенбейді» (Жұбанов, 1966: 62).

Мұндай ат қою дәстүрі балаларды жаман рухтардан сақтау үшін қойылған. Мысалы, сахалар бала тұрмаса, жаңа туған нәрестеге «ит» сөзін қосарлап ат қойған. Неміс ғалымы О.Н.Бетлинг өз жазбасында *Ытым обото / Менің күшігім* деген мысал келтіреді. Бұл үрдіс қазақ даласында да кең таралған: *Итімаш, Ит-жемес, Итқара, Итбай, Жаманқара, Қиқым, Шоқпыт, Сасық* т.б. аттар жиі кездесетін.

Татар және башқұрт антропонимист ғалымы А. Шайхулов *Кесекбай, Көчекбай, Кесеккул, Көчеккоя, Көчеккул, Күсөкбай, Этбай, Эталмас, Эткул, Эткол* т.б. есімдер «ит» тотемдік

түсінікпен байланысты дейді. Башқұрттарда *Эткөл, Эткенә, Этекәй, Көсөкбай, Көсек* есімдері бар, мұндағы *Эт* деген – ит; *Көсек* – күшік деген мағынада қолданылып тұр.

Башқұрт халқында мынадай салт бар екен. Жаңа туған шақалақты иттің үйшігіне жатқызып қояды. «Егер ит келіп жас балаға аяғын тигізсе, онда зұлым рухтардың балаға зияны тимейді деп санаған» (Шайхулов, 2006: 39).

Қазан татарларының этнографиялық материалдарында мынадай әдет-ғұрып жазылған. Жаңа туған нәрестеге «көчек күлмәге», қазақша «ит көйлек» деп аталатын жейде кигізген. Ал қазақтарда баланың көйлегін иттің мойнына байлап, шешіп алған балаларға сыйлық ретінде кәмпит таратаатын салт күні бүгінге дейін бар. Бұл – ит көйлекті қайта киген баланың бойында ит секілді қырсық мінездер болмайды деген ырымнан туған. Осылайша, халық санасында «ит көйлек» түрлі пәледен сақтаушы ырым болып қалыптасқан.

Аңшылыққа қатысты пайда болған табу сөздер

Табуға айналған ұғымдар, әсіресе, тыва халқында өте көп кездеседі. Тыва аңшылары «аң-күс адамның сөзін түсінеді» деп сенген, сондықтан айтатын ойларын басқа шартты сөздермен алмастырып отырған. Тываның көрнекті ғалымы Н.Д. Сувандии мұны былай деп түсіндіреді: «*Охотники в отношении зверей и птиц соблюдали определенные ограничения, а именно – табу. Употребляя табу, охотники старались, чтобы звери и птицы раньше времени не узнали об их намерениях*» (Сувандии, 2016: 139).

Тывалықтар аңдарды Тайганың иесі деп санайды. Сондықтан тыва аңшылары «аңдар адамның сөзін түсінеді» деп сенгендіктен, аң аулау кезінде оларды шартты атаулармен ауыстырып атаған. Осылайша, аңшылар аңдар мен құстарға қатысты белгілі тыйымдарды сақтап отырған. Табуды бұлайша сақтаудың себебі аң-күстар аңшылардың алдағы уақытта не істейтінін білмеуге тиіс еді. Орман ішінде кейде аңдарға алдын ала түрлі тұзақ құрып қояды. «Кейбір аң-күстар адамның тілін түсінеді, сөйтіп өздеріне құрылған тұзақ пен жебелерден қашып кетеді» деп ойлаған.

Бұл туралы көрнекті этнограф-фольклортанушы Д.К. Зеленин: «Чтобы не разгневать «хозяйина тайги», избежать болезни или другой беды, не потревожить души умершего, запрещалось произносить имена животных» деп, мұндай тый-

ымдар аңшылардың сақ жүруінен пайда болған деп топшылайды (Зеленин, 1929: 129).

К.М. Патачаковтың тізіміндегі табу сөздер үй жануарлары мен адамдар бейнесіндегі лексика ретінде танылады: *узын азах «ұзынаяқ» (ат), чызыг пурун «шірік мұрын» (сиыр), маарас «ақшыл» (қой), узун сас «ұзын шашты» (пон), пас пулгас «басын бұлғаушы» (шаман) т.б.* (Патачаков, 2006: 28).

Бұл тізімдегі *ахсах-түксек* қос сөз түрінде *ақсақ-тоқсақ* деп қазақ тілінде де кездеседі. Сонымен, аңшылыққа қатысты хакас тілінде мынадай табу сөздер кездеседі: *соок пас – сүйек бас (түйін); саар асхыр (айғыр); чирж пурун – жырық мұрын (қоян); сазах оды (темекі); кисти (пышақ), сапачах (балта); атынчақ (мылтық), тоглах (оқ); итденген (ит); хызарган (ет), типсечек (күл); сарьи (отын).*

Алтай халықтары мен Хакасияда доңыз жылында туылған нәрестелерді зұлым рухтар ұрлап кетеді деп сенген. Баланы зұлым күштерден қорғау үшін «*Көтен*», «*Жаман*» деген жағымсыз есімдер қойған және оған қатысты түрлі рәсімдер жасайды. Қасқыр не иттің терісін тесіп, жаңа туған шақалақты сол тесік арқылы өткізген. *Поюр // Бөрі, Адай // Күшік* деген есімдер осындай мақсатта қойылған.

Хакастар он екі жылдық цикл уақытымен баланың есімін анықтаған. Әр жылды жан-жануар, хайуанаттармен атайды: 1- жыл – тышқан; 2-жыл – сиыр; 3-жыл – барыс; 4-жыл – қоян; 5-жыл – айдаһар; 6-жыл – жылан; 7-жыл – жылқы; 8-жыл – қой; 9-жыл – маймыл; 10-жыл – тауық; 11-жыл – ит; 12-жыл – доңыз.

Похай – көң, *Мана* – сақта, *Кускечек* – тышқан, *Чабалоол* – жаман бала т.б. жағымсыз есімдер осылайша арнайы қойылған.

Зерттеуші Т.Н. Пермякова көптеген аң-құс атауларын мысалға келтірген: «По их представлениям названия многих животных, растений, а также имена с негативными значениями, оберегали детей от дурного глаза и злых духов: Баҗа «лягушка», Бэдэр «рысь», Куба «лебедь», Кутуйах «мышь», Куһаҗан Сырай «дурная рожа» и т. д.» (Пермякова, 2019: 154).

Әзірбайжан мен Түркияда жаңа туған сәбиге екі есім берілген: бірі жалған, екіншісі шынайы есім: *Иттің құйрығы, Кесір, Қисық, Ақымақ*. Бұлайша қойылу себебі – жаңа туған

сәбиді басқа сұқ көзден сақтау мақсатында қойылады.

Хакас ғалымы В.Я. Бутанаев хакастарда да сәбиге екі есім берілетінін айтады: «Новорожденных нарекали двумя именами, из которых «основное» держали в тайне. В России, например, вплоть до XVII века родители держали в секрете имя, данное ребенку при крещении, пытаясь обмануть тем самым злых духов» (Бутанаев, 1993: 81).

Хакастың «*Ай-Хуучин*» эпосында «атымды кім көрінгенге айта бермеймін, өйткені құтым қашып кетеді» деген ой айтады:

*Адым адирга аарыныстыг,
Асхын-тосхыннарга чоохти чогулбын,
Худым хуттирга хоргыстыг,
Хайдаг ползаларга чоохти чогулбын*
(Ай-Хуучин 1997: 120).

Осы үзіндіге сүйене отырып, түркі халықтарының наным-сенімінде адам есімдерінде магия екеніне сенушілікті айғайтап тұрғанын байқауға болады.

Қорытынды

Мақалада сарапталғандай, табу сипатты аттардың тарихи-этнографиялық, дереккөздер екендігін көз жеткіздік. Қазақ, татар, башқұрт, алтай, қырғыз, саха, хакас, тыва халықтарының ат қою үрдісі, табу сипатты есімдер түркі халықтарының мифологиясы мен фольклорындағы тыйым ұғымдардың бар екенін дәлелдейді. Ат қою, ат тергеу дәстүрі ата-баба мұрасы, яғни бүтіндікті сипаттайтын ұлттық код ретінде сақталған рухани мұрасы ретінде маңызы бар. Тыйым негізінде қорғаныш есімдердің қойылу себептері халықтың тұрмыс тіршілігі, қоршаған ортасы, географиялық орналасуының өзіндік әсері бар екені дәйектелді. Табу мен тыйым сөздерді зерттеу түркі этностарының және оның ұлттық құндылықтары салт-дәстүрі, наным-сенімдерін, яғни ұлттық сипаты мен ойлау қабілетін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Мақаланы қорытындылай келе, түбі түркі халықтарының құндылығы мол дүниелерінің бірі тыйымға негізделген аттар деп түйін жасауға болады.

Әдебиеттер

- Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Астана: «Гылым», 2015. – 204 б.
- Реформатский А.А. Введение в языковедение. –М: «Аспект Пресс», 2005. – 536 с.
- Қортабаева Г. Түркі ономастикасы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2017. – 180 б.
- Andabayeva D., Dossymbekova R., Kortabayeva G., Orszakynkyzy F. Cultural connotation: The ways of culture reflection in language sign // *Man in India*. – 2006. – Vol.96 (7).– P. 2121-2132.
- Жанұзақов Т.С. Есімдер сыры. – Алматы: «Гылым», 2004. – 208 б.
- Еремина В.И. Ритуал и фольклор. – Ленинград: «Наука», 1991. – С. 206.
- Мудрое слово. Хакаские пословицы, поговорки и загадки. – Абакан, 2014. – 84 с.
- Вербицкий В.И. Алтайские инородцы: сборник этнографических статей и исследований алтайского миссионера, протоиерея В.И. Вербицкого. – Москва: Высочайше утв. Т-во Скоропечатни А.А. Левенсон, 1893. – 221 с.
- Бельчкова М.С. Значение имени в представлениях о жизненном пути у южных алтайцев // *Вестник Томского государственного университета. История*. – Томск, 2013. – №3 (23). – С.108-111.
- Тадышева Н. О. Традиционный этикет алтайцев в семейно-родственном аспекте // *Томский журнал ЛИНГ и АНТР*. – 2016. – № 2 (12). – С. 98.
- Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. – М.: «Восточная лит-ра» РАН, 2005. – 105 с.
- Баскаков Н.А. Пережитки табу и тотемизма языках народов Алтая // *Современная тюркология*. – Баку. – 1975. – № 27. – С.128.
- Жаманкулова Г. Национально-культурная особенность табу в кыргызском языке // *Наука. Образование. Техника*. – Бишкек, 2021. – № 2 (71). – С. 83-89.
- Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань: Унив. тип., 1861. – 199 с.
- Оңдасынов Н.Д. Араб текті қазақ есімдері. – Алматы: «Рауан», 1992. – 176 б.
- Қортабаева Г.Қ. Қазақ ономастикасы: поэтонимдердің этнолингвистикалық сипаты. – Алматы: «Қазақ университеті», 2013. – 237 б.
- Иванова А.М., Хазиева-Демирбаш Г.С. Сравнительно-сопоставительный анализ охранительных имен в тюркских языках // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. – Тамбов: Грамота. – 2017. – №5 (71). – Ч. 3. – С. 87-90.
- Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. – Алма-Ата, 1966. – 261 с.
- Шайхулов А.Г., Раемгузина З.М. Башкирские и татарские личные имена тюркского происхождения: учеб. пособие. – Уфа: ИЦ «Аэрокосмос и ноосфера», 2006. – 72 с.
- Сувандии Н.Д. Табу и эвфемизмы в охотничьей лексике тувинского языка // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. – Тамбов: Грамота. – 2016. – № 5 (59). – 212 с.
- Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии // *Сборник Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого*. – Ленинград. – 1929. Т. VIII. – 151 с.
- Патачаков К.М. Некоторые сведения об охоте хакасов // *Рукописное наследие Хакаского научно-исследовательского института языка, литературы и истории*. – Абакан, 2006. – Вып. №1. – С. 36.
- Пермякова Т.Н. Лексико-семантическая характеристика якутских женских эпитетов имен в Олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» // *Современное педагогическое образование*. – Москва: Русайнс. – 2019. – № 8. – С. 154-157.
- Бутанаев В.Я. Хакаские личные имена. – Абакан: Хакаское книжное издательство, 1993. – 108 с.
- Хакаский героический эпос: Ай-Хуучин. – Новосибирск: Наука, РАН, 1997. – Т. 16. – 477 с.

References

- Akhmetov, A. (2015). *Turki tilderindegi tabu men evfemizmdler*. [Tabu and euphemisms in Turkic languages]. Astana. Gylym. 2015. P. 204. (in Kazakh)
- Reformatskiy, A.A. (2005) *Vvedeniye v yazykovedeniye*. [Introduction to linguistics] Moscow. Aspekt Press. P. 536 (in Russian)
- Kortabayeva, G. (2017). *Turki onomastikasi*. [Turkic onomastics]. Almaty. Kazakh University. P. 180. (in Kazakh)
- Andabayeva, D., Dossymbekova, R., Kortabayeva, G. (2006). *Cultural connotation: The ways of culture reflection in language sign*. *Man in India*. India. Vol. 96 (7). P. 2121-2132.
- Zhanuzaqov, T.S. (2004). *Esimder syry* [The secret of names]. Almaty. Gylym. P. 208. (in Kazakh)
- Eremina, V.I. (1991). *Ritual i folklore* [Ritual and folklore]. Leningrad. Nauka. P. 206. (in Russian)
- Mudroye slovo. *Khakass proverbs, sayings and riddles*. (2014). [Word of wisdom. Hakasskiye poslovitsy, pogovorki i zagadki]. Abakan. P. 84. (in Russian)
- Verbitsky, V.I. (1893). *Altaiskie inorodtsy: sbornik etnograficheskikh statei i issledovaniy altaiskogo missionera, protoiereia V.I. Verbitskogo* [Altai foreigners: a collection of ethnographic studies of the Altai missionary, Archpriest V.I. Verbitsky]. Moskva. Most highly approved. T-in the Cursive A.A. Levenson. P.221. (in Russian)
- Belchekova, M.S. (2013). *Znachenie imeni v predstavleniyakh o zhizennom puti u yuzhnykh altaytsev* [The meaning of the name in the ideas about the life path of the southern Altaians]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya* [Bulletin of Tomsk State University. History]. Tomsk. Vol. 3 (23), P.108-111. (in Russian)
- Tadysheva, N.O. (2016). *Traditsionnyi etiket altaitsev v semeino-rodstvennom aspekte* [Traditional etiquette of the Altaians in the family aspect]. *Tomskiy zhurnal LING i ANTR* [Tomsk. Journal LING & ANTHRO]. Vol.2 (12), P. 98-105. (in Russian)

- Samoilovich, A.N. (2005). Tiurkskoe iazykoznanie. Filologiya [Turkic linguistics. Philology]. Moscow. “Oriental Literature” of the RAS. P. 105. (in Russian)
- Baskakov, N.A. (1975). Perezhitki tabu i totemizma v iazykakh narodov Altaia. [Survivals of taboo and totemism in the languages of the peoples of Altai]. Sovremennaya turkology [Modern Turkology]. Baku. Vol. 27, P.128 (in Russian)
- Zhamankulova, G. (2021). Natsionalno-kulturnaia osobennost tabu v kyrgyzskom iazyke [National-cultural feature of the taboo in the Kyrgyz language]. Nauka. Obrazovaniye. Tekhnika [Science. Education. Technic.]. Bishkek. Vol. 2 (71), P. 83-89. (in Russian)
- Ilminskiy, N.I. (1861). Materialy k izucheniyu kirgizskogo narechiya [Materials for the study of the Kyrgyz dialect]. Kazan. Univ. tip. [in Russian]
- Ondasynov, N.D. (1992). Arab tekti qazaq esimderi [Arabic names of Kazakh names]. Almaty. Rauan. (in Kazakh)
- Kortabayeva, G.K. (2013). Kazak onomastikasy: poetonimderdin etnolingvistikalyk sipaty [Kazakh onomastics: ethnolinguistic characteristics of poetonyms]. Almaty. Kazakh University. P. 237. (in Kazakh)
- Ivanova, A.M., Khazieva-Demirbash, G.S. (2017). Sravnitelno-sopostavitelnyy analiz okhranitelnykh imen v tiurkskikh iazykakh [Comparative analysis of protective names in Turkic languages]. Filologicheskie nauki. Voprosy i teorii praktiki [Philological sciences. Questions of theory and practice]. Vol.5 (71), P. 87-90. (in Russian)
- Zhubanov, K. (1966). Issledovaniya po kazakhskomu yazyku [Research on the Kazakh language]. Alma-Ata. (in Russian)
- Shaikhulov, A.G. Raemguzhina Z.M. (2006). Bashkirskiy i tatarskiy lichnyye imena tyurkskogo proiskhozhdeniya: ucheb. Posobiye [Bashkir and Tatar personal names of Turkic origin: textbook]. Ufa, Research center «Aerokosmos i noosfera». (in Russian)
- Suvandii, N.D. (2016). Tabu i evfemizmy v okhotniche i leksike tuvinskogo iazyka [Taboos and euphemisms in the hunting vocabulary of the Tuvan language]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Philological sciences. Questions of theory and practice]. Tambov. Gramota. Vol.5 (59). P.212. (in Russian)
- Zelenin, D.K. (1929). Tabu slov u narodov Vostochnoi Evropy i Severnoi Azii [Taboo words among the peoples of Eastern Europe and Northern Asia]. Sbornik Muzeya antropologii i etnografii im. Petra Velikogo [Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography named after Peter the Great.]. Leningrad. Vol. VIII. P. 151. (in Russian)
- Patachakov, K. M. (2006). Nekotoryye svedeniya ob okhote khakasov [Some information about Khakass hunting]. Rukopisnoe nasledie Hakasskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta yazyka, literatury i istorii [Handwritten heritage of the Khakass Scientific Research Institute of Language, Literature and History]. Abakan. Vol.1, P. 36. (in Russian)
- Permiakova, T.N. (2019). Leksiko-semanticheskaya kharakteristika iakutskikh zhenskikh epicheskikh imen v Olonkho «Niurgun Bootur Stremitelnyy» [Lexico-semantic characteristics of Yakut female epic names in Olonkho «Nyurgun Bootur the Swift»]. Sovremennoye pedagogicheskoye obrazovanie [Modern pedagogical education]. Moscow. Vol. 8, P.154-157. (in Russian)
- Butanaev, V.Ya. (1993). Khakass personal names. [Khakasskiy lichnyye imena]. Abakan. Khakass Book Publishing House. P. 108. (in Russian)
- Khakass heroic epic: Ai-Khuuchin. (1997). [Khakasskiy geroicheskiy epos: Ay-Khuuchin]. Novosibirsk. Nauka RAN. Vol. 16. P.477. (in Russian)

Авторлар туралы мәлімет:

Кортабаева Гүлжамал Кыдырбаевна (корреспондент автор) – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: turki_alemi@mail.ru);

Теменова Гүлзада Канатовна – филология ғылымдарының магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: temenovagulzada@gmail.com);

Шайхыстамова Мәлике Бердібайқызы – PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы – (Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: malika.shaikhystamova@ayu.edu.kz);

Сейдикенова Алмаш Смайылқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессор м.а. (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Seydikenova781022@yandex.ru).

Келін түсті: 14 наурыз 2024 ж.

Қабылданды: 29 мамыр 2024 ж.

С.Қ. Құлманов* , Н.М. Әшімбаева ,
А.Д. Омарова , Ж.Е. Ескендір

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ ТЕРМИНЖҮЙЕСІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақала техника ғылымдары, оның ішінде механика және машинажасау салаларының терминжүйесіне лингвистикалық сипаттама беруге арналып, аталған салалардың терминдерін тұрпат және мазмұн межесі (құрылымдық және мағыналық) тұрғысынан жіктеу, олардың терминдену үдерісін талдау көзделді.

Зерттеу барысында жалпы техника салалары терминдерінің жасалу жолдары көрсетіліп, ғылым мен техника салаларында пайда болған жаңа ұғымдарды атау үдерісі кезеңдерге топтастырылды.

Мақалада механика және машинажасау салалары терминжасамының мынадай ерекшеліктері анықталды: синтетикалық (морфологиялық) тәсіл, яғни жұрнақтар арқылы термин жасау қарқынды қолданылады; аналитикалық (синтаксистік) тәсілмен жасалған терминдердің құрамы әртүрлі болып келеді; аналитикалық (синтаксистік) тәсілдің сөзқосым және сөз тіркестіру түрі басым қолданылады; тіркестіру арқылы жасалған терминдер негізінен орыс тілінен құрылымдық, семантикалық-синтаксистік калькалау әдісіне негізделеді; лексика-семантикалық (конверсия) тәсілмен жасалған терминдік атаулар төл сөздеріміздің мағынасын ұлттық танымға негізделген метафоралық қолданыс арқылы кеңейту нәтижесінде пайда болады; аталған сөздіктерде жарыспалы қолданыс түрлері кездеседі және оларға әртүрлі лингвистикалық және экстралингвистикалық түрткіжайттар (факторлар) себеп болады.

Зерттеуде жүйелеу, лексика-семантикалық топтау, құрылымдық талдау, сипаттау, компоненттік талдау, дедуктивті және индуктивті талдау, синхрондық талдау, пәнаралық салыстыру және ішінара салғастыру әдістері қолданылды.

Мақаладан алынған нәтижелер техника ғылымдары салаларының терминжүйесін, жалпы қазақ тілінің терминологиялық қорын дамытудың ғылыми-теориялық, қолданбалы-практикалық және әдістемелік негіздерін жетілдіруге үлес қосады, яғни ғылыми зерттеулер жазуда, әртүрлі сөздіктер (терминологиялық реестрлік, терминологиялық түсіндірме және т.б.) құрастыруда, терминологиялық жұмыстар жүргізуге арналған әртүрлі әдістемелік нұсқаулықтар жасауда, техника ғылымдары салалары мамандарының біліктілігін арттыру курстарын ұйымдастыруда, терминология бойынша жоғары оқу орындарында дәрістер оқуда маңызы жоғары болады деп санаймыз.

Түйін сөздер: техника ғылымдары, термин, сөздік, біріздендіру, жарыспалылық.

S.K. Kulmanov*, N.M. Ashimbaeva, A.D. Omarova, Zh.E. Eskendir

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

Linguistic Characteristics of the Terminological System of Technical Sciences

The article is devoted to the linguistic description of the terminological system of technical sciences, namely the branches of mechanics and mechanical engineering and the classification of the terms of these branches in terms of plans of expression and content (structural and semantic), analysis of the process of their terminologization.

In the course of the study, the ways of creating terms in the field of technology were identified and the following features of the terminology of the branches of mechanics and mechanical engineering were identified: the synthetic (morphological) method is intensively used; the composition of terms created in an analytical (syntactic) way is diverse; types of an analistic (syntactic) method are often used; terms formed by word combination, based on the method of structural, semantic and syntactic calculus from the Russian language; terminological names created in a lexico-semantic (conversion) way arise as a result of expanding the meaning of the original words of the Kazakh language through metaphorical use

based on national knowledge; in the dictionaries considered, there are various types of use of variants and such uses are due to various linguistic and extralinguistic factors.

The research used methods of selection, systematization, classification into lexical and semantic groups, structural (morphemic) analysis, structural and semantic grouping, component analysis, synchronous analysis, deductive and inductive analyses, interdisciplinary comparison and comparison.

The results obtained contribute to the improvement of scientific-theoretical, applied-practical and methodological foundations for the development of the terminological system of branches of technical sciences and the terminological fund of the Kazakh language as a whole, that is, the study is valuable for scientific research, compiling various dictionaries (registry, explanatory, etc.) and various methodological guidelines for conducting terminological work, organization of advanced training courses for specialists in the branches of technical sciences, lectures on terminology in higher educational institutions.

Key words: technical sciences, term, dictionary, unification, duplication.

С.К. Кулманов*, Н.М. Ашимбаева, А.Д. Омарова, Ж.Е. Ескендир

Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

Лингвистическая характеристика терминосистемы технических наук

Статья посвящена лингвистическому описанию терминосистемы технических наук, а именно отраслей механики и машиностроения и классификацию терминов указанных отраслей с точки зрения планов выражения и содержания (структурного и семантического), анализа процесса их терминологизации.

В ходе исследования были выявлены пути создания терминов в области техники и определены следующие особенности терминологии отраслей механики и машиностроения: интенсивно используется синтетический (морфологический) способ; состав терминов, созданных аналитическим (синтаксическим) способом является разнообразным; часто используются виды аналитического (синтаксического) способа (словосложение и словосочетание); термины, образованные путем словосочетания, основываются на методе структурного, семантико-синтаксического калькирования из русского языка; терминологические названия, созданные лексико-семантическим (конверсионным) способом, возникают в результате расширения значения исконных слов казахского языка через метафорическое использование, основанное на национальном познании; в рассмотренных словарях встречаются различные типы употребления вариантов и такие употребления обусловлены различными лингвистическими и экстралингвистическими факторами.

В ходе исследования были использованы методы отбора, систематизации, классификация на лексико-семантические группы, структурного (морфемного) анализа, структурно-семантической группировки, компонентного анализа, синхронного анализа, дедуктивного и индуктивного анализов, междисциплинарного сравнения и сопоставления.

Полученные результаты способствуют совершенствованию научно-теоретических, прикладно-практических и методических основ развития терминологической системы отраслей технических наук и терминологического фонда казахского языка в целом, то есть исследование является ценным для научных исследований, составления различных словарей (реестрного, толкового и т.д.) и различных методических указаний для проведения терминологических работ, организации курсов повышения квалификации специалистов отраслей технических наук, чтения лекций по терминологии в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: технические науки, термин, словарь, унификация, дублирование.

Кіріспе

Бүгінгі күні қоғамның барлық саласында мемлекеттік тілдің қолданылуы сандық және сапалық жағынан артып келеді. Еліміз Тәуелсіздік алғаннан бастап мемлекеттік тілді қолдану мен дамытуға қатысты көптеген ғылыми зерттеулер жүргізіліп, оқулықтар жазылды, әртүрлі сөздіктер құрастырылды. Соның ішінде қазақ терминологиясы бойынша бүгінгі күні ғылыми-

теориялық, лексикографиялық және әдістемелік тұрғыда үлкен нәтижелерге қол жеткізілді. Бұл сөзімізге мына дерек дәлел болады: 15-тен аса монография мен зерттеу еңбектері, 10-нан астам оқулық, оқу құралдары, жинақтар, конференция, семинар, дөңгелек үстел материалдары жарық көріп, арнаулы басылымдар саны 50-ден, ғылыми мақалалар 1000-нан, газет мақалалары 500-ден, сөздіктер саны 250-ден асса, тіл мамандары арасында 4 докторлық, елуге жуық кан-

дидаттық, PhD диссертация, ал салалық терминологияға байланысты математика саласынан – бір, химия саласынан бір докторлық, әртүрлі салалардан оннан астам кандидаттық диссертация қорғалған (Құрманбайұлы, 2014: 846). Қазіргі ғылым мен білім қарқынды дамып отырған дәуірде ғылым салаларының терминологиясына арналған зерттеу еңбектерінің, сөздіктердің саны артып отырғаны белгілі. Осы орайда қазақ тілін жетік білетін, өз саласының терминдерін қалыптастырумен айналысып жүрген мамандардың қатысуымен 2014 жылы жарық көрген екі тілдегі (қазақ-орыс, орыс-қазақ) 30 томдық салалық терминологиялық сөздіктер топтамасы қазақ терминографиясына қосылған қомақты үлес болды.

Солай бола тұрғанымен, мемлекеттік тілдің техника ғылымдары салаларындағы, өндірістегі қызметі талапқа толыққанды сай деп айту қиын. Бұған себеп болатын мынадай негізгі экстралингвистикалық бірнеше түрткіжайтты (факторды) атауға болады: а) кеңес заманында техника мамандықтарының түгел дерлік орыс тілінде оқытылуы; ә) ғылыми еңбектердің орыс тілінде және қазіргі кезде заман талабына сай ағылшын тілінде жазылуы; б) еуропа тілдерінен орыс тіліне енген терминдердің сол тұрқында қолданылуы және т.б. Сонымен қатар қазақ тілінде жазылған ғылыми зерттеулердің, ғылым мен білім беру салаларына қатысты еңбектер санының аздығы, жекелеген салаларға қатысты баламалы терминологиялық сөздіктер авторларының белгілі бір топтар және жекелеген ғалымдар болуы ғылым салалары терминдерін үйлестіру, жүйелеу, нормалау ісінің толыққанды жүзеге асуына кедергі болып отыр, сондай-ақ Республикалық терминология комиссиясы бекіткен терминдер ұсынымдық сипатта болғандықтан, олардың заңнамада және т.б. салаларда қолдануда бірізділіктің тұрақты сақталмауына жол беріліп отыр.

Осы ретте мақалада мынадай мәселелерді анықтау мақсаты қойылды: біріншіден, механика және машинажасау салалары терминдерінің синтетикалық (морфологиялық) тәсілмен жасалуында жиі қолданылатын жұрнақтарды анықтау, екіншіден, аналитикалық (синтаксистік) тәсілмен жасалған терминдердің құрамын көрсету, үшіншіден, лексика-семантикалық (конверсия) тәсілмен жасалған терминдік атаулардың пайда болу уәждерін анықтау, төртіншіден, аталған сөздіктерде тіркелген терминдердің қолданылу ерекшеліктерін көрсету.

Техника ғылымдары салалары терминжүйесіне қатысты жоғарыда аталған мәселелер

мемлекеттік тілдің ұлтаралық қатынас құралы ретінде, ғылым мен білім беру салаларында қолданысын жетілдіру үшін ұлттық ғылым тілін, яғни ұлттық ғылыми терминологияны дамытудың өзектілігін көрсетеді.

Материалдар және әдістер

Мақалада шетелдік және қазақ тіл біліміндегі терминологияға қатысты соңғы кездердегі теориялық зерттеулердің тұжырымдарына шолу жасалып, қазақ тіліндегі техника ғылымдары терминдеріне арналған мына сөздіктер негізгі нысан ретінде алынды: 1) Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Механика және машинатану. 4-том. – Алматы: «ҚАЗАқпарат» баспа корпорациясы, 2014. – 400 бет; 2) Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Машинажасау. 7-том. – Алматы: «ҚАЗАқпарат» баспасы, 2014. – 371 бет.). Сонымен қатар *зерттеудің ғылыми-теориялық және қолданбалы-практикалық негізі* ретінде қазақ тіл біліміндегі техника ғылымдары терминдеріне арналған негізгі ғылыми еңбектер мен сөздіктер қосымша пайдаланылды.

Мақалада аталған сөздіктерде тіркелген терминдерді жіктеу үшін *іріктеу, жүйелеу, құрылымдық (морфемалық) талдау*, сондай-ақ техника ғылымдары салаларындағы терминдену процесін қарастыру барысында *сипаттау, құрылымдық және семантикалық топтау, лексика-семантикалық топтарға бөлу, синхрондық талдау, лингвистикалық интерпретациялау* (түсіндіру), *пәнаралық салыстыру*, ішінара *салғастыру әдістері* қолданылды.

Зерттеу барысында техника ғылымдары терминжүйесінің лингвистикалық мәселелерін сипаттау мынадай кезеңдерден тұрды: а) терминдердің құрылымдық сипатын анықтау; ә) олардың жасалу жолдарын (жұрнақтар арқылы, сөздерді біріктіру, тіркестіру, метафора әдісі) анықтау; б) олардың қолданылу ерекшеліктерін, жарыспалылық құбылысын және оның себептерін көрсету.

Әдебиеттерге шолу

Әлем тілдерінің көпшілігінде ғылыми-техникалық терминдер *морфологиялық* (синтетикалық), *синтаксистік* (аналитикалық) және *лексика-семантикалық* (конверсия) тәсілдермен жасалып, құрамы жағынан *жай* және *күрделі* терминдер (екі немесе одан көп сөзден біріккен; екі немесе одан көп сөзден тұрып, де-

фис арқылы жазылатын терминдер; екі немесе одан көп сөзден тұратын сөз тіркестері) болып бөлінеді.

Терминолог-ғалым Д.С. Лотте техника салалары терминжасамының: 1) шеттілдік терминді дәл мағынасын беретін сөзбен аудару; 2) шеттілдік терминді дайын күйінде қабылдау (немесе калька әдісімен аудару) сияқты екі тәсілін ата (Лотте, 1961: 29), зерттеуші Ф. Абдуллаева техника саласы сөздеріне: «... (барлық техникалық құралдар мен олардың бөлшектері), процестер, өндіріс салалары, жекелеген адамдар, қасиеттер, атауыштық қызмет атқаратын жалпы сөздер мен сөз тіркестері», – деген анықтама бере отырып, оларды шет тілдерінен қабылдаудың мынадай түрлерін көрсетеді: 1) шет тілдерінің терминдерін сол қалпында алу; 2) калькалау; 3) аралас тәсілдерді қолдану; 4) сөзбе-сөз аудару және экспликациялау (Abdullaeva, 2022: 84-88).

Орыс тіл білімінде Е.В. Лопатина ғылыми терминдер аталым (номинация) теориясымен байланысты болып, метафоралану жолымен (әртүрлі объектілердің жалпы белгілерін ассоциативті ұқсастыру) жанама аталым негізінде де жасалады дей келе, техника салаларының терминжасамында ғалымдар мен өнертапқыштардың тектері (фамилиялары) қолданылуының себебін мына түрткіжайтармен түсіндіреді: «а) антропонимдік терминдер белгілі бір объектіні, құбылысты немесе үдерісті қысқа әрі дәл атайды; ә) мифтердің және т.б. қаһармандары мен кейіпкерлерінің аттарынан, сондай-ақ жалпы есімге ауысқан жалқы есімдерден жасалған терминдер сыртқы белгісі, қызметі және т.б. жағынан нақты техникалық құрылғыны немесе жабдықты сипаттайды; б) эпонимдік атаулар термин ретінде есте тез сақталады; в) антропонимдік терминдер аты нақты техникалық құрылғының немесе үдерістің атауымен байланысты (ойлап тапқан және т.б.) адам туралы мәдени ақпараттан тұрады; г) антропонимдік терминдер сөздік қорды молайтады (Лопатина, 2012: 8-11).

Ағылшын тіл білімінде техника салаларының терминологиясы мынадай бағыттарда зерттеліп келеді: техника салалары терминдерінің кейбір лингвистикалық қасиеттерін айқындау (John, 1995), техника салалары терминдерін аудару ерекшеліктерін көрсету (Polyakova, 2019), техника салалары терминдерінің сөздіктердегі анықтамасын беру (Abdullaeva, 2019), техника салалары терминологиясының теориялық және практикалық мәселелерін зерделеу (Abdullaeva, Isarov, 2019), техника салалары терминдерін оқытудың ерекшеліктерін айқындау (Gulruh,

2020), техника тілінің құзыреттілікті қалыптастырудағы қызметін көрсету (Moldovan, 2022) және т.б.

Нәтижелер мен талқылау

Тіл білімінде техника салалары терминжасамының мынадай ерекшеліктері көрсетіледі: 1) техника салалары терминдерін жасауда терминжасамның барлық тәсілдері қолданылады; 2) техника салалары терминдері негізінен зат есім, сын есім және етістік сөз таптарынан болады; 3) синтаксистік тіркесімділігі шектеулі болады. Сонымен қатар техника салалары терминдерінің табиғаты әлеуметтік-коммуникативтік және когнитивтік тұрғыдан былайша көрсетіледі: 1) *әлеуметтік-коммуникативтік тұрғыдан*: а) техникалық дискурста пайда болады; ә) тақырыптық және жұмсалымдық сипатына сәйкес техникалық дискурста бейімделеді; б) техникалық дискурста басқа тілдік бірліктермен (таңбалық немесе символдық жүйелермен) бірдей қолданылады; в) оқыту үдерісінде меңгеріледі, яғни сол саладағы мамандар қолданады; г) негізінен денотаттық мағынасы болады (кейбір жағдайда коннотаттық мағынаға да ие болуы мүмкін); 2) *когнитивтік тұрғыдан*: а) мәнмәтінге байланысты болады; ә) белгілі бір техника саласының ұғымдық категориясы болады; б) сала мамандары анықтамасын нақтылап, ғылыми және көпшілік айналымға түсіреді (Федюченко, 2021: 19-27).

Техника салалары терминдеріне арналған зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, мұндай терминдер тобы негізінен мына жолдармен жасалады деп тұжырымдауға болады:

1) жалпы қолданыстағы сөздердің (немесе терминдердің) мағынасы объектінің, құбылыстың сыртқы ұқсастығына байланысты өзгеріп (негізінен кеңейіп), жаңа атау (термин) ретінде қалыптасады;

2) әртүрлі қосымшалар (жұрнақтар, приставкалар) жалғану арқылы жаңа термин жасалады;

3) жеке сөздерді біріктіру арқылы жаңа көпқұрамды термин жасалады;

4) жекелеген сөздерді тіркестіру арқылы жаңа термин (терминдік тіркес) жасалады;

5) шет тілдерінің сөздері термин ретінде қабылданады;

6) қайта терминдену (ретерминдену) құбылысы арқылы жаңа терминологиялық бірлік пайда болады (бір салаға тән терминнің мағынасы өзгеріп (негізінен кеңейіп) екінші бір салада жаңа термин жасалады).

Ғылым мен техника салаларында пайда болған жаңа ұғымдарды атау үдерісін мынадай кезеңдерге топтастыруға болады:

1) кірме терминдердің ғылым салаларындағы қажеттіліктен туындап, калька әдісімен аудару арқылы тілден тілге ену кезеңі (кейде енген тілдердің дыбысталу заңдылықтарына сай бейімделіп қабылданады);

2) терминнің өзге тілге еніп, анықталып, жіктеліп, түсіндірмесі беріліп, тілде атау ретінде қалыптасып орнығу кезеңі;

3) кірме терминнің енген тілде арнаулы сала мамандарының оқыту және тәжірибеде қолдану кезеңі (әртүрлі сөздіктер мен оқулықтарға енеді, бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылады).

Зерттеушілер ғылыми-техникалық терминдерді қалыптастыру барысындағы мынадай мәселелерді атайды: біріншіден, ғылыми-техникалық терминдердің қарқынды даму барысында синонимділік құбылысының болмауы мүмкін емес; екіншіден, жаңа терминдерді тез арада аударып, ғылымның дамуына ілесіп отыру қиындық туғызады; үшіншіден, бір терминді аударғанда бейімдеу, эквиваленция, модульдеу, транспозициялау әдістері аралас қолданылуы мүмкін (Омонов, 2020: 105-114).

Техника салалары терминдерін қарастырғанда олардың өзіндік ерекшеліктері анықталады. Қазақ тіл білімінде А.И. Тілембекова байланыс және электроника салалары терминдерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық құрылымын, лексикалық құрамын, жиі қолданылатын морфологиялық тұлғаларды, байласым құралдарын (сөзқосым, аналитикалық) және мәтінтүзушілік құралдарын қарастырса (Тілембекова, 2004), келесі зерттеушілер академиялық терминдердің құрамын шартты түрде бес топқа бөледі: оқу-ісі, ғылым, тәрбие жұмысы, халықаралық қатынастар мәселелеріне арналған және жоғары оқу орындарындағы лауазым атауларын білдіретін академиялық терминдер (Utengaliyeva, Bektemirova, Rivers, 2019: 197). Сонымен қатар зерттеушілер техника салалары терминдерін жасау барысында *академиялық аударма* қолданылатынын атап өтеді (Utengaliyeva, Bektemirova, Odanova, Rivers, Akimishева, 2022: 126).

Қазіргі ғылым мен технология қарыштап дамып отырған дәуірде әлем тілдерінде техника ғылымдары терминдерінің саны күн санап өсіп отыр. Осы ретте біз бұл мақаламызда техника ғылымдары салаларының екі тармағы – «Механика» және «Машинажасау» сөздіктерінде тіркелген терминдердің бүгінгі сипатына лингвистикалық талдау жасауды мақсат етіп отырмыз.

Техника салалары терминдерінің синтетикалық (морфологиялық) тәсілмен жасалуы

Еуропа тілдерінен орыс тіліне енген және орыс тілінің терминдерін аудару арқылы техника салалары терминдерін жасауда тіліміздегі төл сөздерге төмендегі жұрнақтарды жалғау үдерісі жиі қолданылады:

-гі/-ғы/-қы/-кі: *бағдарғы* (ориентир), *батырғы* (грузило), *басқы* (педаль) және т.б.;

-гіш/-ғыш/-кіш/-қыш: *бағыттағыш* (директриса); *жинақтағыш* (коллектор), *соққыш* (боек), *жаққыш* (кисточка), *сұққыш* (штифт), *жонғыш* (фреза), *жалғастырғыш* (муфта), *майлағыш* (лубрикатор), *орнықтырғыш* (фиксатор), *теңгергіш* (балансир), *көтергіш* (подъемник), *буландырғыш* (испаритель) және т.б.;

-лау/-леу/-дау/-деу/-тау/-теу: *кіреукелеу* (эмалирование), *қоспалау* (легирование), *тұралау* (стагнация) және т.б.;

-лық/-лік/-дык/-дік/-тық/-тік: *өкшелік* (подпятник), *серпімділік* (упругость), *ағындық* (протечка), *табандық* (башмак), *межелік* (шкала) және т.б.;

-м/-ым/-ім: *тартым* (тяга), *төсем* (настил, прокладка), *тіктем* (отвес), *бақылам* (слежение), *айналым* (циркуляция), *араласым* (суспензия), *бекітілім* (заделка), *баспақтам* (прессовка), *тығызданым* (уплотнение), *иілім* (пригиб), *опрылым* (излом) және т.б.;

-ма/-ме/-ба/-бе/-па/-пе: *қайтарма* (отдача), *үйілме* (завал), *балқытпа* (расплав), *сұңгіме* (штепсель), *құрылма* (конструкция), *балқыма* (выплавка) және т.б.;

-мақ/-мек: *сормақ* (вытяжка) және т.б.;

-малы/-мелі: *айнымалы* (переменная), *балқымалы сақтандырғыштар* (плавкие предохранители) және т.б.;

-нама/-дама/-тама/-теме: *дайындама* (заготовка), *жабдықтама* (оснастка), *бағыттама* (стрелка), *жиектеме* (филенка) және т.б.;

-у: *сору* (всасывание), *сіңіру* (абсорбция, впитывание) және т.б.;

-уыш/-уіш: *сығымдауыш* (компрессор), *бейімдеуіш* (адаптер), *орауыш* (катушка), *дәнекерлеуіш* (паяльник) және т.б.;

-ушы/-уші: *баптаушы* (наладчик), *жобалаушы* (проектировщик), *жөндеуші* (ремонтник), *дәнекерлеуші* (паяльщик) және т.б.;

-ша/-ше: *өсіміше* (приращение), *арқаниша* (канатик), *белдікіше* (поясок), *табаниша* (лапка) және т.б.;

-шы/-ші: *құралшы* (инструментальщик) және т.б.

-ық/-ік: *илеуік* (месилка), *айналдырық* (шпиндель) және т.б.;

-ынды/-інді: *жабынды* (покров), *үйінді* (отвал) және т.б.;

-ыс/-іс: *айналыс* (вращение), *беріліс* (передача) және т.б.

Осы ретте техника салалары терминдерінің синтетикалық (морфологиялық) тәсілмен жасалуында -гіш/-ғыш жұрнағы жиі қолданылса, соңғы кезде -гі/-ғы жұрнағы басымдық алғаны, сондай-ақ басқа салаларда (тіл білімі) термин жасауда қолданылатын -м/-ым/-ім жұрнағы техника саласы терминдерін жасауда белсенділік танытып келетінін айта кеткіміз келеді.

Қарастырылып отырған сөздіктерде морфологиялық тәсілмен термин жасауда мына ерекшеліктерді атап өтеміз:

- сөзжасам жұрнақтарының мағыналары мен олар жалғанатын түбір сөздердің құрамы нақты ескерілген: *шабыл+ғы* (зарубка), *шабыл+ма* (вырубка), *шаб+ынды* (обрубка), *кер+гі* (растяжка), *кер+ме* (натяг), *кергіш* (расчалка), *қозға+ғыш* (двигатель), *қозғалт+қыш* (двигатель) және т.б.;

- кейбір жұрнақтар әртүрлі сөз табынан болған және құрамы түрліше сөздерге жалғанады: *бағыт+та+ғыш*, *сұқ+қыш*, *бу+лан+дыр+ғыш*; *айнал+ым*, *тығыз+дан+ым*, *оп(ы)р+ыл+ым*; *дайын+дама*, *жабдық+тама* және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздердің орыс тіліндегі жұрнақтары тіліміздің төл жұрнақтарымен аударылады: *дросселдеу* (дресселирование), *конустық* (конусность), *хромдау* (хромирование), *центрлеу* (центрирование) және т.б.;

- сөз алдынан қосылатын болымсыздық мағына білдіретін -бей қосымшасы қолданылады: *бейәстестік* (несоосность), *бейсызықтық* (нелинейность) және т.б.

Техника салалары терминдерінің синтаксистік (аналитикалық) тәсілмен жасалуы

Техника салалары терминдерін жасауда синтаксистік (аналитикалық) тәсілдің сөзқосым түрі белсенді қолданылады:

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген түбір немесе туынды терминді тілімізге негізінен екі немесе одан да көп сөзден тұратын күрделі сөзбен аудару арқылы жасалған терминдер: *штабель* – *қатқабат*, *толь* – *қарақағаз*, *паста* – *майұнтақ*, *шлиц* – *оймакілтек*, *ватман* – *сызбақағаз*, *шевер* – *тісқырғыш*, *кремень* – *шақпақтас*, *шифр* – *шартбелгі*, *верстак* – *шеберүстел*, *флюгер* – *желбағар*, *рычаг* – *иінтірек*, *капилья* – *қылтүтік* және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген екі сөзден тұратын күрделі терминнің екі сыңарын да тілімізге аудару арқылы жасалған терминдер: *вибротранспортер* – *дірілтасымалдаушы*, *потенциалоскоп* – *әлеуеткөргіш*, *потенциометр* – *әлеуетөлішегіш*, *маска-шлем* – *қалқан-қалпақ* және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген екі сөзден тұратын күрделі терминнің бір сыңарын сол қалпында қабылдау және екінші сыңарын аудару арқылы жасалған терминдер: *автокомпенсация* – *автоөтем*, *монорельс* – *дарарельс*, *авиаконструктор* – *авиақұрылымдаушы*, *микроструктура* – *микроқұрылым*, *пневмодрель* – *пневмобәрбі*, *микрошлиф* – *микросылма*, *станок-автомат* – *автомат-білдек* және т.б.;

- бір сыңары еуропа тілдерінен орыс тіліне енген, ал екінші сыңары орыс сөзінен тұратын күрделі терминнің екі сыңарын тілімізге аудару арқылы жасалған терминдер: *эмальпровод* – *кіреужесым*, *виброметр* – *дірілөлшегіш*, *вибробункер* – *дірілшанап*, *виброграф* – *дірілжазғыш*, *контрпривод* – *қарсыжетек*, *контрупор* – *қарсытірек* және т.б.;

- бір сыңары еуропа тілдерінен орыс тіліне енген, ал екінші сыңары орыс сөзінен тұратын күрделі терминнің еуропа тіліндегі сыңарын сол қалпында қабылдау және орыс тіліндегі сыңарын аудару арқылы жасалған терминдер: *автоподача* – *автоберіс*, *автозагрузка* – *автожүктеу*, *турбонасос* – *турбосорғы*, *ультразвук* – *ультрадыбыс*, *микротрещина* – *микросызат*, *микрополет* – *микроұшу*, *пневмомолот* – *пневмобалға*, *пневмошлем* – *пневмодулыға*, *автосцепка* – *автотіркегіш*, *гидроусилитель* – *гидроқушейткіш*, *гидрозатвор* – *гидробекітпе*, *гидроемкость* – *гидросыйымдылық*, *двухавр* – *қоставр*, *виброконвейер* – *дірілконвейер*, *электросверло* – *электрбұрғы* және т.б.;

- орыс тіліндегі түбір немесе туынды терминді тілімізге екі сөзден тұратын күрделі сөзбен аудару арқылы жасалған терминдер: *меевик* – *иректүтік*, *слиток* – *құймакесек*, *перегородка* – *арақабырға*, *масленка* – *майсауыт*, *подшипник* – *мойынтірек*, *бойница* – *оқатар*, *тройник* – *үштармақ*, *целик* – *кентірек*, *шестерня* – *тістегіріш* және т.б.;

- орыс тіліндегі екі сөзден тұратын күрделі терминді тілімізге екі сөзден тұратын күрделі сөзбен аудару жасалған терминдер: *уровнемер* – *деңгейөлшегіш*, *кругломер* – *дөңгелекөлшегіш*, *вибросито* – *дірілелгезер*, *трубогиб* – *құбырбүккіш*, *труборасширитель* – *құбыркеңейткіш*, *огнеупор* – *оттөзімдік*, *пескомойка* – *құмжұғыш*,

стекловата – шынымақта, стеклоткань – шынымата, дымосос – түтінсорғыш, пароочиститель – бутазартқыш және т.б.;

- орыс тіліндегі екі сөзден тұратын тіркесті терминді тілімізге екі сөзден тұратын күрделі сөзбен аудару жасалған терминдер: *перекрещивающиеся нахлест – айқассалын және т.б.*

Техника салалары терминдерін жасауда аналитикалық (синтаксистік) тәсілдің сөздерді тіркестіру түрі басым қолданылады:

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген түбір немесе туынды терминді тілімізге сөз тіркесімен аудару арқылы жасалған терминдер: *треньель (тройной блок) – үш шығыршық, эвольвентомер – эвольвента өлшегіш, пиропатрон – жарғыш оққушы, шлеппер – орнақ жылжымасы, цоколевка – сазақ сұлбасы, клупп – бұранкескіш тұтқа, финишер – таза өңдегіш, шпигель – айналы шойын және т.б.;*

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген екі немесе одан да көп сөзден тұратын терминдік тіркестің барлық сыңарын аудару арқылы жасалған терминдер: *инструмент шлифовальный – ажарлағыш құрал, привод карданный – айқартпсалы жетек, рифление перекрестное – айқыш бұдырлау, блок шпиндельный – айналдырғы жиынтығы, шпиндель регулировочный – реттейтін айналдырғы, штамповка с использованием сверхпластичности – асажайылымдылықты пайдаланып қалыптау, пресс с вращающимся столом – айналма үстелді баспақ, станок карусельно-фрезерный – айналмашақты жонғылау білдегі және т.б.*

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген екі сөзден тұратын терминдік тіркестің бір сыңарын орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау (тіліміздің жұрнақтары мен жалғауларын жалғау арқылы) және екінші сыңарын аудару арқылы жасалған терминдер: *материал шлифовальный – ажарлағыш материал, технология малоотходная – азқалдықты технология, гильза шпинделя – айналдырғы гильзасы, основы автоматизации – автоматтандыру негіздері, проектирование автоматизированное – автоматтандырылған жобалау, автосопровождение – автоматты қадағалау, линия автоматическая – автоматты тізбек, сталь автоматная – автоматтық болат және т.б.;*

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген екі немесе одан да көп сөзден тұратын терминдік тіркестің барлық сыңарын орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау (тіліміздің жұрнақтары мен жалғауларын жалғау) арқылы жасалған терминдер: *цилиндр механизма – механизм цилиндрі, генератор ацетиленовый – ацетиленді генератор,*

таран гидравлический – гидравликалық таран, цилиндр гидравлический – гидравликалық цилиндр, энергия гидравлическая – гидравликалық энергия және т.б.;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздер мен орыс тілінің сөзінен тұратын (екі сөзден көп) терминдік тіркестің барлық сыңарын аудару арқылы жасалған терминдер: *резервуар напорный – арынды сұйыққойма, растяжка диапазона – ауқым кергісі, управление программное – бағдарламалы басқару, шпилька направляющая – бағыттаушы бұрансұқпа және т.б.;*

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген сөздер мен орыс тілінің сөздерінен тұратын терминдік тіркестің бір немесе бірнеше сыңарын орыс тіліндегі жазылуы бойынша қабылдау (тіліміздің жұрнақтары мен жалғаулары жалғау арқылы) және бір немесе бірнеше сыңарын аудару арқылы жасалған терминдер: *вакуум фильтры карусельные – айналмашақты вакуум-сүзгіш, равномерность амплитудно-частотной характеристики – амплитуда-жиіліктік сипаттама бірқалыптылығы және т.б.;*

- орыс тілінің екі немесе одан да көп сөзінен тұратын терминдік тіркестің барлық сыңарын аудару арқылы жасалған терминдер: *смесь оборотная – айналма қоспа, напряжение текучести – аққыштық кернеуі, передача перекрестная ременная – айқас белдікті беріліс, соединение разъемное – ажырамалы қосылыс, уплотнение вращательного соединения – айналмалы қосылыстың тығыздалуы, часть передняя замковая – алдыңғы кілт бөлігі және т.б.;*

- орыс тіліндегі түбір немесе туынды терминді тілімізге екі сөзден тұратын сөз тіркесімен аудару арқылы жасалған терминдер: *барашек – қосқұлақты сомын, обколачивать – айнала қағу, окапывать – айнала қазу, обложить – айнала қоршау, упорка – құрал тірелімі және т.б.;*

- орыс тіліндегі екі сөзден тұратын күрделі терминді тілімізге екі не одан да көп сөзден тұратын сөз тіркесімен аудару арқылы жасалған терминдер: *прогибомер – иілім өлшеуіш, слитковоз – құймакесек тасығыш және т.б.*

Жасалған талдаулардан синтаксистік (аналитикалық) тәсілдің сөзқосым және сөздерді тіркестіру түрінде шет тілдерінен орыс тіліне енген және орыс тілі терминдерін тіліміздің төл сөздермен аудару басты назарға алынғанын байқаймыз.

Техника салалары терминдерінің лексика-семантикалық (конверсия) тәсілмен жасалуы

Зерттеуші Г. Иса лексика-семантикалық тәсілдің негізі саналатын метафоралық әдіспен

жасалған техника салалары терминдерінің баламасы адамның дене мүшелеріне (*пешидің мойны, ошақтың езуі, көріктің көмейі*), жан-жануарлардың түрлері мен дене бітіміне, мүшелеріне ұқсату (*қасқырауыз, құстұмсық, итарқа, қабан-құлақ*) арқылы жасалады деген тұжырым жасаса (Иса, 2019), Г. Бекқожанова термин метафоралық жолмен жасалғанымен, оның негізінде әдеби тілде қолданылатын сөздер жататынын айтты (Бекқожанова, 2009: 96).

Қазіргі техника салалары мәтіндерінде орыс тіліне шет тілдері арқылы енген терминдерге және орыс тілі терминдеріне төл сөздерден ба-

лама тауып, олардың мағынасын лексика-семантикалық (конверсия) тәсілмен кеңейте отырып, метафора әдісі арқылы жаңа термин жасау үдерісі қарқын алып келеді. Мысалы, а) орыс тіліне енген еуропа тілдерінің сөздерінен: *консоль – арыс, пульсация – лүпіл, шпонка – кілтек, фурма – мойнақ, зенкер – үңгі, шайба – тығырық, пинцет – іскек, итырь – істік* және т.б.; ә) орыс тілінің сөздерінен: *брус – білеу, подвес – аспа, задел – бастам, свая – қада, броня – сауыт, резак – кескіш, ярмо – мойынтұрық, износ – тозу, привод – жетек, горн – көрік, щетка – қылиақ* және т.б.

1-кесте – Техника салалары терминдерінің метафоралық қолданыс нәтижесінде жасалуы

№	Орыс тіліндегі термин және оның мағынасы	Қазақ тіліндегі терминнің пайда болуына негіз болған мағынасы	Қазақ тіліндегі термин және оның метафоралық қолданыстан туындаған мағынасы
1	Консоль (фр. console) – архитектурная деталь типа поддерживающей конструкции.	Арыс – үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең ағаш; белағаш.	Арыс – құрылмаларды көтеріп тұратын сәулет құрылғысы.
2	Пульсация (ср.-лат. pulsus (vēnārum) «биение вен») – изменения светового потока с удвоенной частотой электрической сети.	Лүпіл – жүрек қағысының бүлкілі.	Лүпіл – электр желісіндегі жарық ағынының қозғалысы.
3	Шайба (нем. Scheibe («шайба, кружок»)) – подкладка под гайку или головку винта в виде плоского кольца.	Тығырық – мұрындыққа өткізген ағаш шығып кеппеу үшін ойылып кигізілетін былғары тоқтатқыш.	Тығырық – сомынның не бұранда басының астына салынатын жазық сақина пішіндес астар.
4	Пинцет (фр. pincette «щипчики») – инструмент, приспособление для манипуляции небольшими предметами, которые невозможно, неудобно, либо нежелательно или опасно брать незащищёнными руками.	Іскек – сақал-мұртты, қасты бір талдап жұлатын кішкене тістеуік темір.	Іскек – қандай да бір затты ұстауға арналған техникалық құрал.
5	Броня – защитный материал или его слой, обладающий достаточно большой прочностью, вязкостью и другими механическими параметрами.	Сауыт – ұсақ темір шығыршықтарды бір-бірінен өткізіп тоқылатын тордан қысқа жеңді жейде түрінде жасалатын садақ, қылыш, найза сияқты қару-жарақтардан қорғануға арналған батырлардың киімі.	Сауыт – қандай да бір зақымданудан қорғайтын техникалық материал немесе қабат.
6	Привод – это электромеханическое устройство, предназначенное для приведения в движение машин и механизмов, функционирующих на основе электрической (электропривод), гидравлической (гидропривод) или пневматической (пневмопривод) энергии.	Жетек – біреудің, бір нәрсенің ыңғайы, ырқы.	Жетек – мәшине немесе механизмдерді іске қосатын құрылғы.

Келтірілген кестеден байқайтынымыздай, орыс тіліне еуропа тілдерінен енген және орыс тіліндегі техника салалары терминдерінің қазақ тіліндегі баламасына тіліміздегі бұрыннан қолданылатын заттардың сыртқы түрінің, қозғалысының, қызметінің ұқсастығы негіз болып, метафоралану жолымен лексика-семантикалық тәсілмен жасалған деп санаймыз. Бұл жерде әр-

бір терминнің метафоралық қолданыс нәтижесінде пайда болуына талдау жасауға мақаланың көлемі көтермейтіндіктен, бұл тәсілмен жасалған терминдерді жеке зерттеу қажет деп есептейміз.

Сонымен қатар «Механика» және «машина-жасау» сөздіктеріне тіркелген терминдердің мынадай ерекшеліктерін атап өтеміз:

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген түбір немесе туынды терминдер орыс тіліндегі жазылуы бойынша қолданылады: *автогенератор, диафрагма, динамометр, диполь, дюйм, индуктор, инжектор, кинематика, контур, кронштейн, манипулятор, манометр, микрон, модуль, параметр, абиссаль, абляция, калибр, кинетика, лонжерон, магнитуда, матрица, агрегат, карбид, перфоратор, экскаватор, экструдер, элеватор және т.б.*;

- еуропа тілдерінен орыс тіліне енген түбір немесе туынды терминдер тіліміздің заңдылығына бейімделіп қолданылады: *алюминий – әлеумен, машина – мәшине, режим – режім, ось – рөл, руль – якорь – зәкір, мундуштук – мүштік, нуль – нөл (араб) және т.б.*;

- орыс тіліндегі түбір немесе туынды терминдер тіліміздің заңдылығына бейімделіп қолданылады: *завод – зауыт, режим – режім, кабель – кәбіл және т.б.*;

- екі сыңары да еуропа тілдерінен орыс тіліне енген немесе бір сыңары еуропа тілдерінен орыс тіліне енген және екінші сыңары орыс тілінің сөзі болып келетін күрделі терминдердің құрамындағы орыс тілінің «жалғастырғыш» қосымшасы алынып тасталып қолданылады: *электромашина – электрмашина, электромашиностроение – электрмашинажасау және т.б.*;

- түбір немесе туынды терминдер орыс тілінен еніп, орыс тілінің заңдылығына сай қолданылады: *маятник, датчик және т.б.*

Көріп отырғанымыздай, қарастырылып отырған сөздіктерде еуропа тілдерінен орыс тіліне енген және орыс тілі терминдерін орыс тіліндегі жазу жалғасып келе жатқанымен, соңғы кезде олардың қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп қолданылуы басымдық алып келеді.

«Механика» және «Машинажасау» сөздіктері қарастырыла келе, мынадай жарыспалы қолданыс түрлері анықталды:

1. Еуропа тілдерінен орыс тіліне енген түбір немесе туынды терминнің баламасы ретінде сол терминнің өзі және қазақ тіліндегі баламасы (баламалары) жарыса қолданылады. Мысалы, *канал – канал, арна; коррозия – коррозия, жемірілу; зона – зона, аумақ; абляция – абляция, бүліну; адсорбция – адсорбция, үгіту, сіңіру; бандаж – бандаж, құрсау; демпфер – демпфер, бәсеңдеткіш; детонация – детонация, тұтану; таль – таль, аспа; циркулятор – циркулятор, айналдырғыш; амортизатор – амортизатор, бәсеңдеткіш; анкер – анкер, бекітіл; арматура – арматура, арқау, бекемдік; редуктор – редуктор, бәсеңдеткі; шатун – шатун, бұлғақ; диффузор*

– *диффузор, араласқыш; патрон – патрон, қысқы, оқиан; пирометр – пирометр, қызуәлиеуіш; рессора – рессор, серіппегіш; слесарь – слесарь, теміршебер; обсорбер – обсорбер, сіңіргі; асбест – асбест, талшықтас; токарь – токарь, жонушы; циркуль – циркуль, шеңберсызғы; сопло – сопло, шүмек; блок – блок, шығыршық, жиын, жиынтық; ланцет – ланцет, тегістегіш; профиль – бейін, пішін, қырын және т.б.*

2. Еуропа тілдерінен орыс тіліне енген түбір немесе туынды терминнің қазақ тіліндегі екі немесе одан да көп баламасы қолданылады. Мысалы, *линия – тізбек, сызық; строп – жүкбау, темірарқын, арқан; вальцовка – талқы, айналсоқ; форма – пішін, қалып, қорама, тұрпат және т.б.*

3. Орыс тіліндегі түбір немесе туынды терминнің қазақ тіліндегі екі немесе одан да көп баламасы қолданылады. Мысалы, *уступ – кетпеіш, кемер; захват – қармау, қармауыш; возмущение – қозу, ұйтқу; вытягивание – созылу, суыру; лунка – ойық, шұңқырша; червяк – иірмек, бұрамдық, сбой – ағаттық, жаңылыс; слив (деталь) – ағызба, ағызғыш (тетік), разъем – ажырама, ажыранды; перекрытие – аражабын, қосарлама; лебедка – шығыр, жүкшығыр; распорка – кергіш, аралық тірек; складка – қыртыс, бұрмы, бүкпе; шейка – мойын, қылта; подшипник – мойынтірек, ішпек; подвеска – ілме, аспа; вкладыш – ішпек, салындық; насос – сорап, сорғы; нагнетатель – сықағыш, аудауыш және т.б.*

4. Қазақ тіліндегі түбір, туынды немесе күрделі терминнің еуропа және орыс тілдеріндегі екі немесе одан да көп баламасы қолданылады. Мысалы, *айналым – циркуляция, оборот; ақау – дефект, дислокация; аралық – диапазон, интервал, промежуток; бойлық – меридиан, продольный; ауытқу – девиация, отклонение, возмущение, флуктуация; қалып – штамп, колодка; қаңқа – каркас, остов, скелет; құрсау – бандаж, обруч; ауашығарғыш – сапун, выпор воздушный, сөре – стеллаж, полка; сырғақ – штоссель, ползун; бүріккіш – впрыскиватель, опрыскиватель, форсунка; орамдық – рулон, фасовка және т.б.*

5. Қазақ тіліндегі түбір, туынды немесе күрделі терминнің орыс тіліндегі екі немесе одан да көп баламасы қолданылады. Мысалы, *бекітпе – затвор, крепь; бұрғы – бур, буравчик; сверло; кемер – кромка, уступ; қаптама – кожух, обшивка; ажыратқыш – рубильник, разводка (инструмент), выключатель (мех.); кетік – надлом, щербина; ойғыш – пазник, уторник (құрал); соққыш – боек, ударник; тіреушік – жеребейка, стояк және т.б.*

Аталған салалар терминдерінің қолданысындағы мұндай жарыспалылық құбылысына төмендегідей бірқатар лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар себеп болады деп санаймыз: а) сала мамандарының ғылыми тұрғыда негізделген тұжырымдары; ә) тілдік қалыптасу факторы (қолданыс жиілігі нәтижесінде белгілі бір терминнің орнығуы); б) терминдердің семантикалық әлеуеті; в) терминдердің шығу төркіні; г) нормативтік құжаттарда, ғылыми мақалалар мен оқулықтарда және т.б. қолданылған терминдерді өзгертуге болмайды деген қасаң қағиданың алға тартылуы; д) салалық терминологиялық сөздікте қамтылған терминдердің бекітілген нұсқалармен, заңнамадағы қолданысымен біріздендірілмеуі.

Сонымен қатар «Механика» және «Машинажасау» сөздіктерінде тіркелген терминдерге қатысты мына жайттарды да атап өтуіміз керек:

1) Аталған салаларға тікелей қатысты емес терминдер кездеседі. Мысалы, *влага* – ылғал, *влажность* – ылғалдылық, *вложение* – салым, *возврат* – қайтарым, *грунт* – топырақ, *закон* – заң, *звезды* – жұлдыздар, *камень* – тас, *лед* – мұз, *действие* – әрекет, *доля* – үлес, *задание* – тапсырма, *изменение* – өзгеріс, *капля* – тамшы, *копия* – көшірме, *образ* – бейне, *надпись* – жазу, *очаг* – ошақ, *пакет* – десте, *полет* – ұшу, *понятие* – ұғым, *ручей* – жылга, *сведение* – мәлімет, *смысл* – мағына, *таблица* – кесте, *характеризовать* – сипаттау және т.б.

2) Орыс тіліндегі терминді аудару барысында оның құрылымына сәйкес қазақ тіліндегі әртүрлі сөз таптарына жататын сөздер және сөз тіркестері біріктіріліп жазылған. Мысалы, *самобалансирование* – өзітеңгерілу, *гайка самоконтрящаяся* – өзіқатаятын сомын, *винт самонарезающий* – өзіоаятын бұранда, *градуировка* – өлшембөліктеу, *водоотвод* – субұру, *асақысым* – *сверхдавление*, *сверхпластичность* – асаилемділік, *перегрев* – асқынқызу, *резьбофрезерование* – бұрамажонғылау, *резьбонакатывание* – бұрамабұрлеу, *самопиесец* – өзіжазғыш, *самобалансирование* – өзітеңгерілу, *быстродействие* – тезәрекет, *быстроходность* – тезжүргішітік, *вылеживание* – сарылажату және т.б.

3) Еуропа тілдерінен орыс тіліне енген терминдердің қазақ тіліндегі баламалары ретінде сөздіктерде тіркелмеген, мағынасы түсініксіз, тым жасанды сөздер ұсынылған. Мысалы, *лимба* – *межебалдақ*, *пуансон* – *сотан*, *формовицик* – *қорамашы*, *суппорт* – *құралкүймешік*, *ватержакет* – *суқаптам*, *перфолента* – *тесімтаспа*, *юферс* – *анжыма*, *кантователь* – *аударғы*,

люнет – *сүйеуіш*, *валец* – *біліктем*, *сепаратор* – *екшегіш*, *флюгер* – *желбағар*, *реверс* – *керіқимыл*, *реверсор* – *керіқимылдатқыш*, *контрпуансон* – *керісотан*, *акселерация* – *үдеме*, *траверс* – *қагаберіс*, *абразив* – *қажжақ*, *абразия* – *қажжалыс*, *сателлит* – *қосақ*, *серік*; *паллета* (*спутник*) – *лаушық* (*білдектің*), *матрица* (*маш.*) – *ұяқалып* (*маш.*), *процесс* – *ісжүріс*; *расценка* – *ісбаға*, *буфер* – *аралым*, *кривошип* – *қосиін*, *цевка* – *мақарат*, *барельеф* – *оймабедедер*, *отклик* – *сарқын*, *штабелер* – *реттепсалғыш*, *қабаттағыш*; *свиль* – *ізік*; *шликер* – *шылақұрам*, *қоймал* және т.б.

Қарастырылып отырған сөздіктерде сол салаларға тікелей қатысты емес терминдердің берілуі, әртүрлі сөз таптарына жататын сөздер және сөз тіркестерін біріктіріп жазу, еуропа тілдерінен орыс тіліне енген терминдердің қазақ тіліндегі баламалары ретінде сөздіктерде тіркелмеген, мағынасы түсініксіз, тым жасанды сөздердің ұсынылуы 30 томдық терминологиялық сөздіктердің басқа салаларына да тән құбылыс болып отыр.

Қорытынды

Техника салалары терминдерін синтетикалық (морфологиялық) тәсілмен жасауда жиі қолданылатын мына жұрнақтар анықталды: *-гі / -гы*; *-гіш / -гыш*; *-лау / -леу*; *-лық / -лік*; *-м / -ым / -ім*; *-ма / -ме*; *-мақ / -мек*; *-малы / -мелі*; *-нама / -дама*; *-у*; *-уыш / -уіш*; *-ушы / -уші*; *-ша / -ше*; *-шы / -ші*; *-ық / -ік*; *-ынды / -інді*; *-ыс / -іс* және т.б. Техника салалары терминдерінің синтетикалық (морфологиялық) тәсілмен жасалуында *-гіш / -гыш* жұрнағы жиі қолданылса, соңғы кезде *-гі / -ғы* жұрнағы басымдық алғаны, сондай-ақ басқа салаларда (тіл білімі) термин жасауда қолданылатын *-м / -ым / -ім* жұрнағы белсенділік танытып келеді.

Техника салалары терминдерін жасауда синтаксистік (аналитикалық) тәсілдің сөзқосым және сөздерді тіркестіру түрі белсенді қолданылып, олардың жасалуы орыс тілінен құрылымдық, семантикалық-синтаксистік калькалау әдісіне негізделетін жағдайлар көптеп кездескенімен, шет тілдерінен орыс тіліне енген және орыс тілі терминдерін тіліміздің төл сөздермен аудару басты назарға алынғанын байқаймыз.

Терминжасамның лексика-семантикалық (конверсия) тәсілмен ұлттық танымға негізделген метафоралық қолданыс нәтижесінде жасалған техника салалары терминдерінің саны артып келеді.

Қарастырылып отырған сөздіктерде еуропа тілдерінен орыс тіліне енген және орыс тілі терминдерін орыс тіліндегі жазу жалғасып келе жатқанымен, соңғы кезде олардың қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп қолданылуы басымдық алып келеді.

«Механика» және «Машинажасау» сөздіктеріндегі мынадай жарыспалы қолданыс түрлері анықталды: еуропа тілдерінен орыс тіліне енген терминнің баламасы ретінде сол терминнің өзі және қазақ тіліндегі баламасы (баламалары) қолданылады; орыс тіліндегі терминнің қазақ тіліндегі екі немесе одан да көп баламасы қолданылады; қазақ тіліндегі терминнің еуропа және орыс тілдеріндегі екі немесе одан да көп баламасы қолданылады.

Қарастырылып отырған сөздіктердегі жарыспалылық құбылысына төмендегідей бірқатар лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар себеп болады: сала мамандарының ғылыми тұрғыда негізделген тұжырымдары; тілдік қалыптасу факторы (қолданыс жиілігі нәтижесінде белгілі бір терминнің орнығуы); терминдердің семантикалық әлеуеті; терминдердің шығу төркіні; нормативтік құжаттарда, ғылыми мақалалар мен оқулықтарда және т.б. қолданылған терминдерді өзгертуге болмайды деген қасаң қағиданың алға тартылуы; салалық терминологиялық сөздікте қамтылған терминдердің бекітілген нұсқалармен, заңнамадағы қолданысымен біріздендірілмеуі.

«Механика» және «Машинажасау» сөздіктерінде тіркелген терминдерге қатысты мынадай жайттар анықталды: аталған салаларға тікелей қатысты емес терминдер кездеседі; орыс тіліндегі терминді аудару барысында оның құрылымына сәйкес қазақ тіліндегі әртүрлі сөз таптарына жататын сөздер және сөз тіркестері біріктіріліп жазылады; еуропа тілдерінен орыс тіліне енген терминдердің қазақ тіліндегі баламалары ретінде сөздіктерде тіркелмеген, мағынасы түсініксіз, тым жасанды сөздер кездеседі.

Зерттеу нәтижелері техника ғылымдары салаларының терминжүйесін, жалпы қазақ тілінің терминологиялық қорын дамытудың ғылыми-теориялық, қолданбалы-практикалық және әдістемелік негіздерін жетілдіруге үлес қосады, яғни ғылыми зерттеулер жазуда, әртүрлі сөздіктер (терминологиялық реестрлік, терминологиялық түсіндірме және т.б.) құрастыруда, терминологиялық жұмыстар жүргізуге арналған әртүрлі әдістемелік нұсқаулықтар жасауда, техника ғылымдары салалары мамандарының біліктілігін арттыру курстарын ұйымдастыруда, терминология бойынша жоғары оқу орындарында дәрістер оқуда маңызы жоғары болады деп санаймыз.

Мақала ЖТН BR18574183 «Қазақ мәтінін автоматты тану: лингвистикалық модульдер мен ІТ-шешімдер әзірлемесі» атты бағдарламалық нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Abdullayeva F. Theoretical and Practical Issues of Technical Terminology // Journal of Pedagogical Inventions and Practices. – 2022. – Vol.9. – P. 84-88.
- Abdullaeva F.B., Rasulova Z.B., Isarov O.R. On the Definition of Technical Terms and Terminological Dictionaries // International Journal of Advanced Science and Technology. – 2020. – Vol.29. – Iss.7. – P. 7949-7953.
- Abdullaeva F.B., Isarov O.R. Theoretical and Practical Issues of Technical Terminology // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2019. – Vol. 1. – P. 8.
- Бекқожанова Г. Лингвистикалық терминдердің құрылымдық және семантикалық сипаты (қазақ, ағылшын тілдері негізінде): филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2009. – 144 б.
- Gulruh N., Dildora S., Bunyod B., Fazliddin Y. Interactive Learning Environment in the English Language Teaching with the help of Computer Technology // Solid State Technology. – 2020. – Vol. 63(4). – P. 619-623.
- John S.J., Slava M.K. Technical terminology: some linguistic properties and an algorithm for identification in text // Natural Language Engineering. – 1995. – Vol.1. – Iss.1. – P. 9-27. DOI: 10.1017/S1351324900000048
- Иса Г. Техника саласындағы терминжасам мәселелері [Электронды ресурсы]. – URL: <https://termincom.kz/articles/?id=83> (Пайдаланылған күні: 23.09.2023)
- Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928+16 жапсырма бет.
- Лопатина Е.В. Научно-технические термины с бионимичными компонентами в английском и русском языках: автореф. ... дисс. канд. фил. наук. – Уфа, 2012. – 28 с.
- Лотте Д.С. Основа построения научно-технической терминологии. – Москва., Издательство АН СССР, 1961. – 158 с.
- Омонов К.Ш., Зикруллаева Х.Б. Научно-технические термины и переводческие методы, использованные при их создании // Вестник Челябинского государственного университета. Филологические науки. – 2020. – №1(435). Вып. 119. – С. 105-114. DOI 10.24411/1994-2796-2020-10114

Polyakova L.S., Yuzakova Y.V., Suvorova E.V., Zharova K.E. Peculiarities of translation of English technical terms // The I International Scientific Practical Conference “Breakthrough Technologies and Communications in Industry”. Materials Science and Engineering 483. – Volgograd, 2019. – P.1-6. DOI 10.1088/1757-899X/483/1/012085

Тілембекова А.И. Ғылыми-техникалық мәтіндердің (FTM) лингво-прагматикалық құрылымы: филол.ғыл. канд. дисс ... автореф. – Алматы, 2004. – 30 бет.

Utengaliyeva N.A., Bektemirova S.B., Rivers W.P. Academic terms of the Bologna process // Қазақ ҰҰ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – №2(174). – Б. 190-198.

Utengaliyeva N.A., Bektemirova S.B., Odanova S.A., Rivers W.P., Akimisheva Zh.A. Innovation in Audiovisual Translation: from Reproduction to Perception of Texts with Academic Terms // Xlinguae. – 2022. – Vol.15. – Iss.2. – P. 121-129. DOI: 10.18355/XL.2022.15.02.09.

Федюченко Л.Г. Терминологическая база данных как трансферная модель технического знания: автореф. ... дисс. док. фил.наук. – Тюмень, 2021. – 42 с.

References

Abdullayeva, F. (2022). Theoretical And Practical Issues of Technical Terminology. Journal of Pedagogical Inventions and Practices. Vol.9, P. 84-88.

Abdullaeva, F.B., Rasulovala, Z.B., Isarov, O.R. (2019). On the Definition of Technical Terms and Terminological Dictionaries. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, Vol.1, P. 7.

Abdullaeva, F.B., Isarov O.R. (2019). Theoretical and Practical Issues of Technical Terminology. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, Vol. 1, P. 8. (in English)

Bekqozhanova, G. (2009). Lingvistikalıyq terminderdin qurylymdyq zhane semantikalyq sipaty (qazaq, agylshyn tilderi negizinde) [Structural and semantic nature of linguistic terms (based on Kazakh, English)]. Filol. gyl. kand. ... diss. [Dissertation ... on Candidate of Philological Sciences]. Almaty. (in Kazakh)

Gulruh, N., Dildora, S., Bunyod, B., Fazliddin, Y. (2020). Interactive Learning Environment in the English Language. Teaching with the help of Computer Technology. Solid State Technology, Vol. 63(4), P. 619-623.

John, S.J., Slava M.K. (2008). Technical terminology: some linguistic properties and an algorithm for identification in text Natural Language Engineering. Vol. 1, Iss. 1, P. 9-27. DOI: 10.1017/S1351324900000048

Isa, G. Tehnika salasyndagy terminzhasam maseleleri [Problems of term formation in the field of technology references]. [Electronic resource]. URL: <https://termincom.kz/articles/?id=83> (in Kazakh) (Date of use:: 23.09.2023)

Qurmanbayuly, Sh. (2014). Qazaq terminologiasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografiya [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography]. Almaty. (in Kazakh)

Lopatina, E.V. (2012). Nauchno-tehnicheskie terminy s bionimicheskimi komponentamy v angliiskom i russkom iazykah [Scientific and technical terms with bionymic components in English and Russian]. Avtoref. diss. kand. filol. nauk. [Abstract of the dissertation of the Candidate of Philological sciences]. Ufa (in Russian)

Lotte, D.S. (1961). Osnova postroeniya nauchno-tehnicheskoi terminologii [The basis for the construction of scientific and technical terminology]. Moscow. (in Russian)

Omonov, K.Sh., Zikrullaev, H.B. (2020). Nauchno-tehnicheskie terminy i perevodcheskie metody, ispolzovannye pri ih sozdaniı [Scientific and technical terms and translation methods used in their creation]. Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filoloficheskie nauki [Bulletin of the Chelyabinsk State University. Philological sciences]. Vol.1 (435). Vol. 119, P. 105-114. DOI 10.24411/1994-2796-2020-10114 (in Russian)

Polyakova, L.S., Yuzakova, Y.V., Suvorova, E.V., Zharova, K.E. (2019). Peculiarities of translation of English technical terms. In The I International Scientific Practical Conference “Breakthrough Technologies and Communications in Industry”. Materials Science and Engineering 483. Volgograd, P.1-6. DOI 10.1088/1757-899X/483/1/012085

Tlembekova, A.I. (2004). Gulymi-tehnikalıyq matinderdin (GTM) lingvo-pragmatikalıyq qurylymy [Linguo-pragmatic structure of scientific and technical texts (STM)]. Filol. gyl. kand. ... diss [Dissertation ... on Candidate of Philological Sciences]. Almaty. (in Kazakh)

Utengaliyeva, N.A., Bektemirova, S.B., Rivers, W.P. (2019). Academic terms of the Bologna process. KazUU Habarshysy. Filologia seriasy [Bulletin of KazNU. Philology series]. Vol. 2(174), P.190-198.

Utengaliyeva, N.A., Bektemirova, S.B., Odanova, S.A., Rivers, W.P., Akimisheva, Zh.A. (2022). Innovation in Audiovisual Translation: from Reproduction to Perception of Texts with Academic Terms. In Xlinguae, Vol. 15, Iss. 2, P. 121-129. DOI: 10.18355/XL.2022.15.02.09.

Fedyuchenko, L.G. (2021). Terminologicheskaya baza dannyh kak transfernaya model tehniceskogo znaniya [Terminological database as a transfer model of technical knowledge]. Avtoref. diss. doktora filol. nauk [Abstract of the dissertation of the Doctor of Philology]. Tiumen. (in Russian)

Авторлар туралы мәлімет:

Құлманов Сәрсенбай (корреспондент автор) – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология орталығының жетекшісі (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: k.k.sarsen@mail.ru);

Әшімбаева Нағима – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: nagima010@mail.ru);

Омарова Аягүл – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: awonai_januy@mail.ru);

Ескендір Жарас – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: jaras.eskendir.98@mail.ru).

Келін түсті: 8 қараша 2023 ж.

Қабылданды: 29 мамыр 2024 ж.

D.B. Rakhimova^{1*} , **T.S. Sadykov²**

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

²Kyrgyz State University, Kyrgyzstan, Bishkek

*e-mail: rah.dinara@gmail.com

TURKIC KINSHIP TERMINOLOGY: COMPARATIVE LINGUISTIC AND CULTURAL ANALYSIS

The article is intended to analyze and compare kinship relations in the Kazakh and Kyrgyz languages from a linguistic and cultural point of view. Kindred terminology is a part of the oldest lexical fund, and in terms of the complexity of its history, it occupies a special place in the lexical composition of the language. Kindred names are a special cultural treasure that absorbs the user's national culture, history, social position, and relationships with people, and is memorized and absorbed as a vocabulary from generation to generation. Kazakh and Kyrgyz anthroponymics contain a large number of personal names, surnames, nicknames, kindred names that have not been studied at a sufficient level. This problem shows the need to collect, systematize materials, produce various definitions and to study the relevance and history of kindred names, including the active-passive fund deeper. In this regard, the purpose of the article is to analyze the kindred names in personal names of the Kazakh and Kyrgyz languages, to determine the usage and linguistic-cultural features of relative terms in both languages. Bilingual dictionaries and previous studies were used as materials. Collection, description, comparison and analysis methods were also used in the research work. As a result of the work, the expression of kinship in the Kyrgyz and Kazakh languages was analyzed, and their features and commonalities were determined.

Key words: the Kazakh language, the Kyrgyz language, linguistic and cultural studies, comparative linguistics, kindred names.

Д.Б. Рахимова^{1*}, Т.С. Садыков²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.

Қырғыз мемлекеттік университеті, Қырғызстан, Бішкек қ.

*e-mail: rah.dinara@gmail.com

Түркі туыстық терминологиясы: салыстырмалы лингвистикалық және мәдени талдау

Мақала түркі тілдеріндегі туыстық қатынасты білдіретін атауларға лингвомәдени талдап, салыстыруға арналған. Туыстық терминология – ең көне лексикалық қордың бөлігі, тарихының күрделілігі жағынан да тілдің лексикалық құрамында айрықша орын алады. Туыстық атаулар – өз қолданушысының, яғни ұлттық мәдениеті, тарихын, әлеуметтік орнын, адамдармен қарым-қатынасын өз бойына сіңіріп, жылдар бойы ұрпақтан ұрпаққа сөздік қор ретінде жатталып, сіңіріліп отыратын ерекше мәдени қазына. Қазақ тілі мен қырғыз тілі антропонимиконды әл күнге дейін жетерлік деңгейде зерттелмеген жеке есімдер, тек, лақап аттары, туыстық атаулар қатары мол. Бұл мәселе де осы бағытта материалдар жинақтау, жүйелеу, түрлі анықтамалар шығару және сөздіктердің шығарылу өзектелігі мен тарихы терең туыстық атаулардың, оның ішінде актив-пассив қордың зерттелу қажеттілігін көрсетеді. Осыған орай мақаланың мақсаты да – қазақ және қырғыз тілдеріндегі кісі есімдеріндегі туыстық атауларды талдап, екі тілдегі туыстық терминдердің қолданылу және тілдік-мәдени ерекшеліктерін анықтау. Материал ретінде қос тілдегі сөздіктер мен осы күнге дейінгі зерттеулер қолға алынды. Сондай-ақ зерттеу жұмысында жинақтау, сипаттау, салыстыру және талдау әдістері қолданылды. Жұмыс нәтижесінде қырғыз және қазақ тілдеріндегі туыстық қарым-қатынастың тілдегі көрінісі талданып, ерекшеліктері мен ортақтықтары айқындалды.

Түйін сөздер: қазақ тілі, қырғыз тілі, лингвомәдениеттаным, салыстырмалы тіл білімі, туыстық атаулар.

Д.Б. Рахимова^{1*}, Т.С. Садыков²

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

Кыргызский государственный университет, Кыргызстан, г. Бишкек

*e-mail: rah.dinara@gmail.com

Тюркская терминология родства: сравнительный лингвистический и культурный анализ

Статья посвящена языковому и культурному анализу и сопоставлению родственных отношений на казахском и кыргызском языках. Родственная терминология является частью старейшего лексического фонда, занимает особое место в лексическом составе языка и по сложности его истории. Родственные имена-это особый культурный фонд, который в течение многих лет запоминается и усваивается как словарный запас из поколения в поколение, впитывая в себя национальную культуру, историю, социальное место, отношения с людьми. В антропонимике казахского и киргизского языков много тысяч личных имен, не изученных до сих пор на достаточно высоком уровне, только, клички, родственные имена. Этот вопрос также свидетельствует о необходимости изучения в данном направлении глубоко родственных названий, в том числе актив-пассивный фонд, актуальности и истории сбора, систематизации материалов, издания различных определений и издания словарей. В этой связи цель статьи – проанализировать родственные имена в казахском и кыргызском языках, выявить особенности употребления и Языково-культурные особенности родственных терминов в двух языках. В качестве материала были использованы двуязычные словари и исследования до наших дней. В исследовательской работе также использовались методы обобщения, описания, сравнения и анализа. В результате работы были проанализированы языковые проявления родственных отношений в кыргызском и казахском языках, выявлены особенности и общность.

Ключевые слова: казахский язык, кыргызский язык, лингвокультурология, сравнительное языкознание, родственные имена.

Introduction

Language is a very important treasure that forms and preserves what we know and understand about the world. It is known that through language we can follow not only our own society, but thousands of years of traditions and beliefs, superstitions and principles of life. This feature has been raising various problems of language research for years. According to the hypothesis of Sapir-Whorf: the ways of knowing the external world and the system of thought are determined with the help of the structure of language, that is, the logical structure of thought is determined by language (Sapir, 1993: 12).

It is clear that each nation has its own history, common language and culture, traditions. Obviously, they come into contact with other people and nations through this world. For example, the Turkic peoples are historically, culturally, and socially interwoven with each other and have the same roots. Also, religious similarities are one of the important factors of understanding in international and inter-ethnic relations. That is why studying, comparing, etymological and usage features of the kindred names of the Turkic-speaking peoples is a way to reveal important conclusions and to recognize the nature of words and language. This will clarify the relevance of the topic. In this regard, in this article, the names of kinship relations in the

Kazakh and Kyrgyz languages are studied and analyzed in two directions: etymological and semantic. The scientific novelty of the problem raised in the article lies in our linguistic analysis of the historical, cultural, and social features of two nationalities that were called by the same name (Kyrgyz) in the 20th century.

The common spiritual and cultural heritage, language and history of the Turkic peoples are still the main object of research. Today, common concepts serve as the basis for creating intercultural relations. In this regard, the linguistic features of related peoples are the main focus in the researches of the last years, and comprehensive studies are being conducted (Khazieva, 2015; Khodzhakulova, 2021; Zhussupovna, 2022). Modern Turkic linguistics has significant achievements in understanding the nature and essence of the various phenomena of the phonological, grammatical and lexical structure of Turkic languages (Sagdieva, 2019: 103-105).

In the Kazakh and Kyrgyz languages, in the Turkic languages in general, there is a large number of words that have been preserved from the old days and are still providing comprehensive service in everyday life (Kaidar, 2009: 78). They are common Turkic words. We can say that the common dictionaries of the Turkic languages are the main index and fund of commonalities. According to such cross-linguistic lexical and semantic commonalities

and peculiarities, researchers divide common Turkic words into several groups:

- 1) Kindred names
- 2) Names associated with human life
- 3) Natural phenomena
- 4) Animal and plant names
- 5) Quantitative and qualitative names
- 6) Nicknames (Sagdieva, 2019: 105).

Names related to traditions, rituals, holidays, as well as common root words can be added to this classification. So, as we have seen, among kindred words, names of kinship relations are the leading lexical group. An important characteristic of kindred relations lies in closeness, interdependence, constant interaction of the participants of the relationship. In the context of kinship, there is no distinction between subject and object. Each of the relatives is a subject, regardless of who and where the brotherhood begins (Sagdieva, 2019: 106). That is, cognate names are a set of words that are still not in order in languages, they form a certain system. However, this system varies from language to language. For example, the Kazakh people, we divide family names into three categories: grandfather, uncle, and father-in-law. A.Kaidar (Kaidar, 2009: 135), who in his ethnolinguistic research considered the relationship between people as kinship and closeness, shows that this relationship is much deeper and more comprehensively developed in Kazakhs than in other Turkic peoples. In the Turkic peoples, each person has a place, rank, duty and position in relation to kinship and family relations, according to age and gender (Shadkam, 2006: 123-125).

Materials and methods

The material of the work analyzes linguistic units that are still used in Turkic languages, but have become different in language-language usage and linguocultural character. In accordance with the objectives of the research work, about 20 specific related names were taken into the form, about 300 examples and definitions were considered. In particular, units reflecting the linguistic and cultural nature and specifics of use were analyzed in the work.

In his research work, the Kyrgyz scientists A.Kochkunov (Kochkunov, 2013), Ch. Musaeva (Musaeva, 2007), M. Zhusupovna, who studied the materials related to the ethnic tradition of the Kyrgyz people, including the Kyrgyz nomadic society, family and kinship relations, developed special researches on the topic of family culture. K. Seydak-

matov's (Seydakmatov, 1988) and other researches, dictionaries of the Kyrgyz language, works, modern researches of some Kyrgyz scientists were taken as a basis, as well as scientific researches guided in the Kazakh language by A. Kaidar (Kaidar, 2009), R. Sagdieva (Sagdieva, 2019), Z. Shadkam (Shadkam, 2006), from Turkish studies A. Khazieva (Khazieva, 2015), D. Aksan (Aksan, 2000), D. Kaplankiran (Kaplankiran, 2017), E. Aydogmush (Aydogmush, 2018), A. Mashrabov (Mashrabov, 2000) comprehensive studies of scientists were obtained. In order to analyze the collected materials and present the results, methods of comparison, differentiation, observation, working with dictionaries, thematic analysis, surveys, and statistical analysis were used during the research.

More or less names related to kinship in a certain language are closely related to the historical-cultural, social, and kinship relations of that people (Aksan, 2000: 12-13). At the same time, in Turkic languages, the scope of such names narrows or expands in relation to social changes, cultural values, attitudes. That is, the strength of the relationship in the family is the only factor that affects the further development of the concept of kinship in the knowledge of the people without narrowing or losing its strength. Therefore, some names and words in the language sometimes disappear from use (Shadkam, 2006: 285). In Turkic languages, especially, sister, brother, aunt, uncle, godfather, son-in-law. It was found that family names are not used in modern Turkish.

Literature review

The study of socio-anthropological and ethnographic foundations of kinship relations between people provides a rich list of content. Because kinship has been considered the main concept of ethnography and social anthropology sciences for a long time (Shadkam, 2009). The researches such as K. Lévi-Strauss A.N. Maksimov, R. Lowy, L. Morgan, W. Rivers, A.R. Radcliffe-Brown, R. Firth, M. Fortes, E. Evans-Pritchard in this direction consider kinship relations from the point of view of their importance for a certain ethnic group, for an individual. Linguistic and structural studies of family relations can also be recognized as the main research direction. Because on the basis of social relations, kinship relations formed by the connection of people with each other have certain names in the language and are marked in the word system. Therefore, the study of kinship relations

from a linguistic point of view also gives many results. O. Yu. Artemova, N.A. Butinov, G.V. Dzibel, D. Kronenfeld, Y.I. Levin, M.V. Kryukov, D.A. Olderogge, A.V. Popov, considered kinship relations in relation to certain ethnic groups. The works of scientists such as A.M. Reshetov, D. Reed, S.A. Tokarev are also considered fundamental studies for the system of kinship relations.

Since the first research period of kinship relations, consideration of this category from the point of view of biological and social connection has become widespread. Because if kinship is established on the basis of biological connection, kinship between people in society determines the social structure. Therefore, we cannot call kinship only a biological or social category. Depending on

the aspect of the research, it can be seen that kinship relations border on different sciences.

Results and discussion

As mentioned above, the names of kinship relationships are formed in two directions. There is also a classification of blood relatives or non-blood relatives in languages. Accordingly, in the first group there are close relatives from the same ancestor, and in the second group we can include close relatives (from the wife's or husband's side). M. Kashkari analyzes some words related to this topic in his dictionary. Let's analyze the word *ögey* ~ *ozaü* among the related names that are not related by blood (given in Table 1).

Table 1 – Analysis of the word “ögey” in Turkic languages.

1	<i>Ögey:</i> < <i>ög+ey</i> .	In Old Turkish, the word “ög” “mother, mother-in-law” was formed in Middle Turkish with the suffix -ey “ <i>ög+ey</i> ” meaning “stranger, not related by blood”. <i>Ögey ana</i> (Uighur, Chagatai); The usage of <i>ögey ata</i> (Karakhan Turkish, Shagatai), <i>Ögey oğul</i> (Karakhan), <i>Ögey oğulan</i> (Kypchak), <i>ögey kız</i> (Karakhan) is reflected in Uyghur, Karakhanli, Shagatai, Kypchak Turkish (Sertkaya, 2012).
2	<i>ög-süz</i>	In Turkic languages, <i>ög-süz</i> is used in the form of “ <i>öksüz</i> ” meaning “motherless, mother dead“ in modern Turkish from the Oghuz languages. And in the Kazakh language, stepmother is a criticism. 1. He was not born by him/her (father, mother). 2. Adopted, not born (boy, girl). 3. figur. Foreign, strange, different (Qazaq tilinin enciklopediyalary men sozdikteri). In the related Bashkir language, this name is used as <i>ögey ata</i> ~ <i>zaiü amaü</i> (stepfather), <i>ögey ogul</i> ~ <i>рай ул</i> (stepson), <i>ögey kız</i> ~ <i>zaiü xbiü</i> (stepdaughter).

In general, regardless of nationality, it is no secret that the stepfather (father, mother, child) is perceived as a stranger in the family as an unpleasant, unattractive, cold character. There are several units established in the language regarding the heterogeneity of this step-relative relationship. For example, in the Bashkir language, *ugay bala ukkasel* a strange child is hurtful”; We can cite the proverb *әсәйең үзәй булһа, үз атайың да ят була* – even father becomes a stranger with stepmother”. Also, in the Oghuz languages, in the Turkish language, in the person of *üvey*, the name “not related, foreign” is found in the language *üveye etme üzüzün bulursun, geline etme kızında bulursun* if you take offence on stepdaughter – you will be taken offence, if you take offence on your daughter in law – your daughter will be taken offence; *üvey öz olmaz, kemha bez olmaz* is reflected in the

proverbs stranger will remain a stranger as stone will remain hard” (Aktamov, 2008: 129).

As for the Azerbaijani language, scientist A. Khaziyeva says that the word *ögey* in this language is: 1) foreign; 2) representative; 3) figur. shows that it is used in cold meanings (Khaziyeva, 2015: 63). Thus, we have come to the conclusion that in almost all Turkic languages, the term step-relative is a word that is used in relation to relatives who are not born together, alien to both parties, in the sense of being separated from their parents.

One of the family names common to the Kazakh and Kyrgyz languages and still in use today is the word *brother / baur*. Brother/Aga in Kazakh. 1. *People born together by blood, brothers, and relatives.* 2. *Brothers born from the same father.* 3. *Younger brother of a woman.* If we show the definitions related to this word using a table, it is as follows (given in Table 2):

Table 2 – Definition of the word “*bauyr/baur*” in Turkic dictionaries.

The Ancient Turkic Dictionary	Dictionary of E.V. Sevortyan	Brief Etymological Dictionary of the Kyrgyz language
The Ancient Turkic Dictionary of <i>boor</i> shows the following meanings of the word <i>bagir</i> : 1. <i>Liver</i> ; 2. <i>Stomach, belly</i> ; 3) <i>figur. Heart</i> ; 4) <i>blood relatives</i> (The Ancient Turkic dictionary, 1969: 78).	In the dictionary of E.V. Sevortyan, the meaning of the word “ <i>bagir</i> ” is: 1) <i>liver</i> ; 2) <i>heart</i> ; 3) <i>chest (chest)</i> ; 4) <i>abdomen</i> ; 5) <i>the front part of the object</i> ; 6) <i>soul, spouse of the mountain</i> ; 7) <i>relative, blood relative</i> ; (Sevortian, 1978: 18). Through these predictions, the author shows that the word “ <i>liver</i> ” evolved from the meaning “ <i>life</i> ” and the rest developed from it.	In the brief etymological dictionary of the Kyrgyz language, in addition, the word <i>baur</i> in the Yellow Uyghur language, pegin “ <i>ichegi</i> ” was changed to <i>bag>beg</i> , and the words <i>bagyr</i> and <i>peyen</i> are formed by the morphemes <i>bag+ar</i> , <i>bag+yn</i> , “ <i>bag</i> ” verb - <i>ar</i> and - <i>yn</i> suggests that <i>machsu</i> is a word derived from falsehood” (Seydakmatov, 1988: 58).

As mentioned in the table in the brief etymological dictionary of the Kyrgyz language, the Mongolian language “*mah(an)*” (Kaz. *mykyn*) of the liver is matched with the change of the Mongolian “*mah(an)*” (Kaz. *mykyn*), the Kyrgyz *bykyn* // *mykyn* meaning “the lumpy meat near the trunk” to “*bykyn*”) makes predictions about the possibility of words coming from one root. We can add truth to this statement by G. Ramsted’s opinion that the Turkish word *bagyr* (Kaz. *байыр*; Kyrgyz. *boor*) comes from the Mongolian word *bagir* “soft”. So, we can assume that the word “*baur*”, which came from the name of the internal member and later became widely used in the meaning of “closest, relative”, comes from the word “*bagir*” in the Mongolian language (The Ancient Turkic dictionary, 1969: 59).

However, although *baur* / brother is not used as a relative name in modern Turkic languages, the Turkish and Azerbaijani languages, we notice that the word “*çiğeri*” (Kazakh: *baur* / brother) is often used in the sense of “*çiğirim* – my brother”. We know that similar words “*bagarsuk*” and “*bagyr-suk*” appear in the language as names of internal soft organs in the Turkish and Azerbaijani languages. However, in the studies of the Turkic languages, *boorsak* claims that the word “belly oil” is not closely related to the word *boor* (liver).

Among the relative names, *taga* is a name that has been used in various relational uses in Turkic languages. In the Kazakh language, the word “*taga*”, which is used in daily use only in the southern region of Kazakhstan, is also used in some dialects of the Kyrgyz language in the sense of “*father*”. K. Seydakhmatov shows the personality and semantic similarity of the word *taga* to the word “*tai father*” and points out that it is composed of the words “*tai aga*”. Together with the word *aga*, we can assume that “*taga*” came from the person *ta(y)aga* / uncle.

In order to determine the level of closeness of the word *Taga* as a common relative name, let’s pay attention to the definitions in the Kazakh language: (Kyzylorda: Jalagash, Syrdariya Shieli; Zhambyl; Shymkent: Sairam.; Uzbekistan: Tashkent) *nagashy* / uncle. 1. A man’s family is his cousin / *tagasy* (Kyzylorda, Jalagash);

2. His *taga* / uncle will walk tomorrow (Shymk., Sayr.);

3. We grew up together with Akhmet *tagam* (Uzb., Tashk.);

4. *Taga* is still used for all males from the maternal line (Türk Dili Kurumu sözlükleri).

In the Turkish language, the word “*dayı*” (Turk. *dayı*) with a similar personality is used: 1. Noun: Mother’s male brother: *Dayımı el pençe divan karşılar*, he asked what he ate and what he drank because he knew. Aydın Boysan 2. Criticism, a word for a brave person said orally. 3. union. A saying for older men: *O kadcarcık okumaktan kanun inışılsa avukata ekmek mi kalır, dayı!* – Sait Faik Abasıyanak (Türk Dili Kurumu sözlükleri).

A younger or older male relative on the father’s side is called *amca* in Turkish, *amaki* in Uzbek, *aba* in Kyrgyz, and *taga* in Uyghur. On the mother’s side, we noticed the correspondence of *dayı* (Turkish) – *tog’a* (Uzbek) – *taga* (Kyrgyz) – *taga* (Kazakh) to a younger or older male brother.

M.Kashkari’s dictionary, which is the main dictionary that we start with in the study of the root connection of the names of relatives in Turkic languages, provides an explanation for the following relatives names:

JEZNE YEZNE: Sister’s husband. A companion of an older female relative (Kashkari, 2017: 50).

DADA – grandfather, ancestor (oral) (Kashkari, 2017: 300)

Sister KÖKY; to the aunt (koku).

TAGAI (TAF AJ): uncle: cousin (Kashkari, 2017: 321)

TAGAI (TAF AJ): uncle (MK, 2017: 238; DTS, 1969: 526). Mainly it was told to the cousins on the father's side. "Brother, uncle" in the modern Kazakh language.

SINIL (SIHİL): younger sister; younger sister of men (Kashkari, 2017: 492).

Among the given relative names, we notice that the meaning of the word *sinli* / sister in the dictionary is "younger sister / qaryndas of men" in modern Turkic languages, especially in Kypchak languages, only as "brother of a woman". If we look for its reasons in dictionaries:

In Kazakh it is noun. The youngest of daughters born together, close wives; a term used by older women to refer to a younger woman. I have only one *sinlim* / sister with me, and our father went to the army (A. Sharipov, Kapasta.). If it is true that Zhol was given to his aunt, he will take one of the prizes to his mother's *sinli* / sister (A. Khangeldin, Karatorgai). Klara is the *sinli* / younger sister of the wife of a man named Azhikei (A. Sataev, Akyn Izi).

Sinilendi (accepted as a sister, made a sister) (Kashkari, 2017: 302). We saw this same correspondence in the dictionary of Abilgazy in the sense of sister. *A man of the Durman people who had a servant named Dingali was a man who had a daughter and a sister.* (There was a servant named Dingali from Durman people, he had one daughter and one sister.) (Qazaq tilinin enciklopediyalary men sozdikteri).

In Bashkortostan, *siñil* ~ *henle* (little sister of husband). In this language, the word *senkelkash* is used in the sense of younger sister (368). In the Bashkir language, *henle*: 1) sister, younger sister; 2) *henlem* sister, (*henlekesh*) is a meaningful word of caress (*henlekesh*) spoken to a girl, a young woman. In proverbs, a mother cries when she sees her brother, she cries when she sees her sister: "Looking at brother, you grow a younger brother, looking at your sister, you grow a younger sister" (Akhtamov, 2008: 134).

As we can see from the researches and observations, the ancient form of *siñil* has not been preserved in Azerbaijani and Turkish literary languages. And in the Tatar language, it is used in the person of *sengel*, and it is found in the persons of *senglem* and *senkelkai*. According to scientist A. Khaziyeva,

if in ancient Turkic languages the name of your husband's sister is called "sister", in modern Bashkir, Tatar, Kazakh languages, the semantics of this name is somewhat expanded and it is generally used in the sense of a younger sister. And in the Azerbaijani and Turkish languages, the word *bacı* is used instead of the name of a sister relative. That is, this old vocabulary is not preserved in all Turkic languages. In Kazakh and Karakalpak languages sister is – *ciñli*, in Kyrgyz – *ciñdi*, in Uzbek – *ciñil*. As we analyzed above, in the works of M.Kashkari, it is used only as a younger sister (*qaryndas*) of men, but in modern Turkic languages, it has become a relative name for the younger sister, younger sister of all relatives.

Conclusion

In conclusion, in the researches, relative names are: *genitive* (wife, husband, daughter-in-law, brother-in-law); *level of kinship* (1st level: father, 2nd level: brother; 3rd level: father's brother); It is stated in the studies that they are different from each other, that some family names were in common use under the influence of the western culture of the Turks. However, in the linguistic or family, kinship relationship of the names of the two countries: 1 – regulatory, i.e. defining the position, duty and status of family members, 2 – as a reference word, drawing people's attention according to their age, gender, 3 – emotional, i.e. related to family members in between we can say that they perform important services that convey feelings of closeness, respect, brotherhood.

As a result of the research work, kindred names in common Turkic languages were analyzed and their common and redundant points were described. Examples from the Tatar, Bashkir, Turkish, Azerbaijani, Kazakh and Kyrgyz languages were given among them, and the usage features of some related terms in the language were determined.

Kindred names belong to the lexical-semantic group common to many modern Turkic languages. Such names in Turkic languages are widely used in today's languages from ancient Turkic languages, and we will find out what changes in the lexical-semantic field have undergone through such research. Also, in this direction, *aunt*, *koke*, *abke*, *ajyn* and others in the modern Kazakh language are used. We think that the study of usage features and differences of kindred names should be prioritized.

Әдебиеттер

- Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва: «Прогресс», 1993. – 656 с.
- Khazieva A.A. Terms of Relationship on the Basis of the Dictionary “Divanu Lugat It-Turk” By M. Kashgari in Comparison with The Bashkir Language // Tiltanym. – 2015. – №1. – P. 76-80.
- Khodzhakulova Sh. Terms of kindship of postmarital relations in Uzbek and Russian languages // Society and innovations. Special issue. – 2021. – №2. – P. 305-321.
- Жусуповна М.Ч. Функционально-семантическое поле терминов со значением «родство» в русском и кыргызском языках. – Бишкек, 2022. – 198 с.
- Vakhitova T., Kuzembayeva G., Yergazina A., Zhumakhanova A., Khayrullina R. Kazakh and Russian Kinship Terminology: A Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2022. – Vol.8(1). – P. 28-43.
- Sagdieva R., Husnutdinov D., Mirgazitov R., Galiullin R. Kinship terms as proof of genetic relationship // Journal of Social Studies Education Research. – 2019. – Vol.10 (3). – P. 103-117.
- Әбдуәли Қ. Қазақтар ана тілі әлемінде. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.
- Шадкам З. Қазақ және түрік тілдеріндегі сөз этикетінің лингвомәдени ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы: Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2006. – 147 б.
- Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа. Социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса. – Бишкек. 2013. – 320 с.
- Крецер И.Ю. В поисках родства: к постановке проблемы изучения родственных отношений в современных западных исследованиях // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2016. – № 1 (84). Том XIX. – С. 120-132.
- Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе: «Илим» басмасы, 1988. – 336 с.
- Мусаева Ч.Ж. Функционально-семантическое поле терминов со значением «родство» в русском и кыргызском языках. – Бишкек, 2022. – 198 с.
- Маирабов А.А. Значение терминов родства и их выражение в кыргызском и узбекском языках: дисс...канд. филол. наук. – Бишкек, 2000. – 180 с.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / Под. Ред. Э.Абдуллаева, Д.Исаева. – Фрунзе, 1969. – 765 с.
- Aydoğmuş E. Kazak türkçesinde akrabalık terimleri // Akademik bakış dergisi. – Kırgızistan: İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018. – Vol.65. – S. 145-165.
- Kaplankiran D. Kazak Türkçesinde Kullanılan Akrabalık ve Yakınlık Terimleri. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. – 2017. – Vol.6(2). – S.847-864.
- Aksan D. Türkçenin Sözcüğü. – Ankara: Engin yayınevi, 2000. – 203 s.
- Sertkaya O. Etimoloji nedir – ne değildir ve isimden isim yapan +ay /+ey eki üzerine // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. – 2012. – Vol.19(1). – S. 43-72.
- Әхтәмов М.Х. Башкорт халык мәкәлдәре һәм әйтемдәре һүзлеге. – Өфө: Китап, 2008. – 776 с.
- Қазақ тілінің энциклопедиялары мен сөздіктері [Электронды ресурс]. – URL: <https://sozdikqor.kz/> (Пайдаланылған күні: 20.12.2023)
- Türk dili kurumu sözlükleri. [[Elektronik kaynak]. – URL: <https://sozluk.gov.tr/> (Пайдаланылған күні: 20.12.2023)
- Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. Древнетюркский словарь – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с.
- Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том. Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.

References

- Ahtamov, M.X. (2008). Bashkort halyk makaldere ham aitemdere huzlege [Dictionary of Bashkir folk proverbs and sayings]. Ufa. Kitap. (In Bashkir)
- Aksan, D. (2000). Türkçenin Sözcüğü [The Existence of the Turkish Language]. Ankara. Engin yayınevi. (In Turkish)
- Aydoğmuş, E. (2018). Kazak türkçesinde akrabalık terimleri [Kinship terms in Kazakh Turkish]. Akademik bakış dergisi [Journal of academic review]. Kırgızistan: İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü [Kyrgyzstan: University of Economics and Entrepreneurship, Turkic World Kyrgyz – Turkish Institute of Social Sciences]. Vol.65, P. 145-165. (In Turkish)
- Kaidar, A. (2009). Qazaqtar ana tili aleminde [Kazakhs in the world of their native language]. Almaty. Dajk-Press. (In Kazakh)
- Kaplankiran, D. (2017). Kazak Türkçesinde Kullanılan Akrabalık ve Yakınlık Terimleri [Kinship and Proximity Terms Used in Kazakh Turkish]. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi [International Journal of Turkish Literature Culture Education]. Vol.6(2), P. 847-864. (In Turkish)
- Kashgari, M. (2017). Turik sozdigi [Turkic dictionary]. Vol.1. Translated by A.Egeubai. Almaty. Arda+7. (In Kazakh)
- Khazieva, A.A. (2015). Terms of Relationship on the Basis of the Dictionary “Divanu Lugat It-Turk” By M. Kashgari in Comparison with The Bashkir Language. Tiltanym. Vol.1, P. 76-80.
- Khodzhakulova, Sh. (2021). Terms of kindship of postmarital relations in Uzbek and Russian languages. Society and innovations. Special issue. Vol.2, P. 305-321.
- Kochkunov, A. (2013). Etnicheskie tradicii kyrgyzskogo naroda. Sociokulturnye aspekty i nekotorye voprosy genezisa. [Ethnic traditions of the Kyrgyz people. Sociocultural aspects and some questions of genesis.]. Bishkek. (In Russian)
- Kreecer, I.Yu. (2016). V poiskax rodstva: k postanovke problemy izucheniya rodstvennyx otnoshenii v sovremennyx zapadnyx

issledovaniyax [In search of kinship: towards the formulation of the problem of studying kinship relations in modern Western studies]. Zhurnal sociologii i socialnoĭ antropologii. Vol.1(84), Iss. XIX, P.120-132. (In Russian)

Kyrgyz tilining tushindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kyrgyz language] (1969). By ed. E. Abdullaeva, D. Isaeva. Frunze. (In Kyrgyz)

Mashrabov, A.A. (2000). Znachenie terminov rodstva i ix vyrazhenie v kirgizkom i uzbekskom yazykax [The meaning of kinship terms and their expression in the Kyrgyz and Uzbek languages]. Diss...kand. filol. nauk. [[Philol. Science. Cand. ... Diss.] Bishkek. (In Russian)

Musaeva, Ch.Zh. (2007). Funktsionalno-semanticheskoe pole terminov so znacheniem "rodstvo" v ruskom i kyrgyzskom iazykah [Functional and semantic field of terms with the meaning of Kinship in the Russian and Kyrgyz languages]. Bishkek. (In Russian)

Nadelaev, V.M., Nasilov, D.M., Tenishev, E.R., Sherbak, A.M. (1969). Drevneturkski slovar [Ancient Turkic dictionary]. Leningrad. Nauka. (In Russian)

Qazaq tilinin enciklopediyalary men sozdikteri [Encyclopedias and dictionaries of the Kazakh language]. [Electronic resource]. URL: <https://sozdikqor.kz/> (Date of use: 20.12.2023) (In Kazakh)

Sagdieva, R., Husnutdinov D., Mirgazitov R., Galiullin R. (2019). Kinship terms as proof of genetic relationship. Journal of Social Studies Education Research. Vol.10 (3), P. 103-117.

Sejdakmatov, K. (1988). Kyrgyz tilinin kyskacha etimologiyalyk sozdigi [A short etymological dictionary of the Kyrgyz language]. Frunze. "Ilim" basmasy. (In Kyrgyz)

Sepir, E. (1993). Izbrannye trudy po yazykoznaniyu i kulturologii [Selected works on linguistics and culturology]. Moscow. "Progress". (in Russian)

Sertkaya, O. (2012). Etimoloji nedir – ne deġildir ve isimden isim yapan +ay /+ey eki üzerine [What is etymology – what is not, and on the conjugation +ay /+ey, which makes the noun from the noun]. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi [Ankara University Faculty of Language, History and Geography Journal of Turkology]. Vol.1, P. 43-72. (In Turkish)

Shadkam, Z. (2006). Kazak zhane turik tilderindegi soz etiketinin lingvomedeni erekshelikleri [Linguistic cultural features of word etiquette in Kazakh and Turkish languages.] Philol. gyl. kand. ... diss. [Philol. Science. Cand. ... Diss.]. Almaty. Kazakh national University after Al-Farabi. (In Kazakh)

Türk dili kurumu sözlükleri [Dictionaries of the Turkish language institution]. [Electronic resource]. URL: <https://sozluk.gov.tr/> (Date of use: 20.12.2023) (In Turkish)

Vakhitova, T., Kuzembayeva G., Yergazina A., Zhumakhanova A., Khayrullina R. (2022). Kazakh and Russian Kinship Terminology: A Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae. Eurasian Journal of Applied Linguistics. Vol.8(1), P. 28-43.

Zhussupovna, M.Ch. (2022). Funktsionalno-semanticheskoe pole terminov so znacheniem «rodstvo» v ruskom i kyrgyzskom iazykax [Functional and semantic field of terms with the meaning of "kinship" in the Russian and Kyrgyz languages.]. Bishkek.

Information about authors:

Rakhimova Dinara Bauyrzhankyzy – Doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, (Astana, Kazakhstan, e-mail: rah.dinara@gmail.com);

Sadykov Tashpolot Sadykovich – Doctor of Philology, Professor of Ala-Too International University, Bishkek, Kyrgyzstan, e-mail: tash_sadykov@mail.ru.

Date of receipt of the article: October 30, 2023.

Accepted: May 29, 2024.

О.Т. Сансызбаев* , Д.А. Алкебаева , Ә.Ж. Әміров

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: omirsansyz@gmail.com

КАУЗАЛДЫҚ ҰҒЫМЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ

Мақалада тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі саналатын функционалды грамматиканың каузалдық категориясы және оның философия, лингвистика ғылымдарында зерттелуі туралы баяндалады. Каузалдық ұғымы жалпы философия ғылымынан бастау алады. Ежелгі ойшылдардың дүниедегі себеп пен салдарды анықтауы философия ғылымында каузалдық ұғымының танымдық-логикалық мәннің ашылуына негіз болды. Алғашқы түсініктері мен көзқарастары, термин ретінде қолданыла бастауы философтар зерттеуінің нәтижесінде қолданысқа енген.

Мақалада каузалдық категориясы философиялық және лингвистикалық заңдылықтар негізінде талданады. Негізінен бұл ұғым философияда әлемнің, дүниенің, жаратылыстың, болмыстың пайда болу себебін іздесе, лингвистикада ол әртүрлі тілдік амалдар топтамасы арқылы осы себептің мәні мен мазмұнын білдіретін функционалды-семантикалық категория ретінде тұжырымдалады.

Каузалдық категориясының семантикалық функционалды қызметін ашу тіл табиғаты және мағыналық қырларының сан алуан екенін көрсетеді. Сондықтан каузалдық ұғымдардың қызметін функционалды-семантикалық өріс теориясы тұрғысынан қарастыра отырып, барлық тілдік құралдардың парадигмасы мен синтагмалық қатынасын көрсету және олардың семантикалық құрылымын ашу арқылы аталған категорияның табиғатын толық тануға болады. Каузалдық категориясына жататын тілдік деңгейлерді грамматикалық тұрғыдан ғана қарастыруға болмайды, тілдің басқа деңгейлері арқылы да көрініс таба алатын категориялардың санатынан орын алады. Грамматикалық тұрғыдан ғана қарастыру оның мағыналық-мазмұнын толық аша алмайды, сондықтан оны философияны таным теориясы деңгейінде саралау осы ұғымның көпқырлы әмбебаптық мәнін ашуға толық мүмкіндік береді.

Функционалды грамматиканың каузалдық категориясы жалпы тіл білімінде және қазақ тіл білімінде зерттелуі сөйлеу әрекетінің негізінде қалыптасып, әлем тілдерінде кеңінен зерттелуде. Сөйлеу әрекетінің негізінде қалыптасқаны ғалымдардың назарын аудартып бірнеше аспектіде зерттелуді бағыт етіп алуына негіз салды. Мақалада каузалдық категориясының философиялық және лингвистикалық заңдылықтары қарастырылып, тіліміздегі семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастырылды. Семантикалық мағынасына терең мән беріліп, айтылар ойдың мақсатын айқындау жолдары қарастырылды. Каузалдық ұғымына қатысты философия және лингвистика ғылымдарындағы теориялар негізге алынып, лингво-философиялық аспекті тұрғысынан сараланды.

Түйін сөздер: функционалды грамматика; функция; қаузалдық; сөйлеу әрекеті; функционалды-семантикалық өріс; категориялық жағдаят.

O.T. Sansyzbayev*, D.A. Alkebayeva, A.Zh. Amirov

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan Almaty

*e-mail: omirsansyz@gmail.com

Philosophical and Linguistic Laws of the Concept of Causality

The article describes the consideration of functional grammar in the philosophic and linguistic sciences in the causal category, which is one of the new directions in linguistics. The concept of causality originates from general philosophy science. The definition of cause and consequences in the world by ancient thinkers was the basis for the discovery of the cognitive-logical meaning of the concept of causality in the science of philosophy. The first concepts and views started to be used as a term came into use as a result of the research of philosophers.

The article analyzes the category of causality on the basis of philosophical and linguistic laws. Basically, while this concept seeks the cause of the world, universe, creation and being in philosophy, it is formulated as a functional-semantic category in linguistics that expresses the essence and content of this reason through a series of various linguistic operations.

The disclosure of the semantic functional role of the category of causality shows the diversity of the nature and semantic aspects of language. Therefore, considering the function of causal concepts from the position of the theory of the functional-semantic field, it is possible to fully recognize the nature of this category by demonstrating the paradigm and syntagmatic relationship of all language tools and revealing their semantic structure. Linguistic levels belonging to the category of causality cannot be considered grammatically, but also occupy a place in the category of categories that can be expressed through other levels of the language. Consideration only grammatically cannot fully reveal its meaning-content, therefore differentiation of its philosophy at the level of the theory of cognition gives a full opportunity to reveal the essence of the multifaceted universality of this concept.

The causal category of functional grammar, studied in general linguistics and Kazakh linguistics, is formed on the basis of speech activity and is widely studied in the languages of the world. The formation on the basis of speech activity has attracted the attention of scholars and initiated the study in several aspects. Philosophical and linguistic regularities of the category of causality are considered in the article and grouped according to their semantic features in our language. A deep emphasis was given to the semantic meaning and ways of determining the purpose of statements were examined. Theories in the sciences of philosophy and linguistics related to the concept of causality were substantiated and differentiated from the lingo-philosophical aspect.

Key words: functional grammar; function; causality; speech activity; functional-semantic field; categorial situation

О.Т. Сансызбаев*, Д.А. Алкебаева, А.Ж. Амиров

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: omirsansyz@gmail.com

Философские и лингвистические закономерности понятия каузальности

В статье рассказывается о категории функциональной грамматики, которая является одним из новых направлений в лингвистике, и ее изучении в науках философии, лингвистики. Понятие каузальности берет свое начало в науке общей философии. Выявление древними мыслителями причин и следствий в мире послужило основой для открытия в философской науке познавательно-логического значения понятия каузальности. Первые понятия и взгляды, начало использования в качестве термина, вошли в обиход в результате изучения философов.

В статье анализируется категория каузальности на основе философских и лингвистических закономерностей. В основном это понятие формулируется в философии как функционально-семантическая категория, выражающая сущность и содержание этой причины посредством ряда различных языковых приемов, в то время как в философии оно ищет причину возникновения мира, природы, творения, бытия.

Раскрытие функциональной семантической функции категории каузальности показывает, что природа языка и смысловые аспекты многообразны. Поэтому, рассматривая деятельность каузальных понятий с точки зрения теории функционально-семантического поля, можно в полной мере распознать природу указанной категории, указав парадигму и синтагмическое соотношение всех языковых средств и раскрывая их семантическую структуру. Языковые уровни, относящиеся к каузальной категории, не могут рассматриваться только грамматически, они занимают особенное место в категории, которые могут быть выражены и через другие уровни языка. Рассмотрение только грамматически не может полностью раскрыть его смысло-содержание, поэтому дифференциация его философии на уровне теории познания дает полную возможность раскрыть сущность многогранной универсальности данного понятия.

Категория каузальности функциональной грамматики, изучаемая каузальной в общем языкознании и казахском языкознании, формируется на основе речевой деятельности и широко изучается на языках мира. То, что сформировалось на основе речевой деятельности, привлекло внимание ученых и положило начало изучению в нескольких аспектах. В статье рассмотрены философские и лингвистические закономерности каузальной категории и сгруппированы по семантическим особенностям нашего языка. Был сделан глубокий акцент на смысловом значении, рассмотрены пути определения цели высказываний. Теории в науках философии и лингвистики, относящиеся к понятию каузальности, были обоснованы и дифференцированы с точки зрения лингво-философского аспекта.

Ключевые слова: функциональная грамматика; функция; каузальность; речевая деятельность; функционально-семантическое поле; категорильная ситуация.

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде функционалдық грамматиканың каузалдық категориясы философия мен лингвистиканың тоғысында зерттелетін ұғымдардың бірі болып табылады. Бұл категория философиялық тұрғыдан адамның таным-түсінігі, болмыстың ақиқатын табу мен оның сан түрлі себеп-салдарын анықтау мәселелерін қарастырады.

Функционалды грамматиканың ғылыми тұжырымдамалары тілдік құбылыстардың табиғатына терең үңілуге және семантикалық мән мен мазмұнын, оның негізгі теориясы функционалды семантикалық өрістер арқылы анықталады. Бұл сала бойынша осы екі ғылымның шектесуінде зерттеушілердің айрықша назарын аудару бастағаны – танымдық және семантикалық категориялардың коммуникативті функциялары. Соның ішінде каузалдық негізгі категориялардың бірі болып саналады. Функционалды грамматика тұрғысынан каузалдық философиялық әрі лингвистикалық зерттеу мен талдауды талап етіп тұрған тың тақырыптардың бірі.

Каузалдық категориясының философиялық және лингвистикалық заңдылықтары бар, алайда олар бір-бірімен үндеседі. Себеп пен салдар түсінігінің мәні философиядан бастау алады. Аристотель, Платон, Гераклит, Анаксимандр, Әл-Фараби еңбектерінде қарастырылуы бұл ұғымның танымдық мәні өзекті екенін айқындай түседі. Философиялық тұрғыдан алғанда табиғатта, қоғамда, ойлауда да белгілі бір себеп бар және оның салдары болады. Себеп-салдар арқылы өмірде өзгерістер болып, жаңа таным-түсініктер қалыптасып дамиды. Сондықтан да философиядағы маңызды заңдылықтар қатарына еніп, ойшыл ғұламаларды ежелден толғандырып келеді. Адам баласы айналасындағы құбылыстар мен заттардың пайда болу, даму, жойылу сияқты мәселелердің барлығына назар аударып, оған түрлі танымдық көзқарастар қалыптастыруы аса маңызды философиялық мәселелердің бірі саналды.

Философиялық энциклопедияда каузалдыққа мынадай анықтама береді: «Каузалдық (лат. себептілік) – себеп пен іс-әрекеттің заңды байланысы. Қағида ретінде мынаны көрсетеді: кез келген құбылыстың себебі бар және ол сол мезгілде басқа бір құбылыстың себебі болады. Себепсіз ештеңе болмайды. Себеп пен әрекет бұрыннан қазірге, одан болашаққа баратын қатар түзейді» (Философиялық энциклопедия, 2021: 313).

Әр дәуірдің философтары себеп пен салдар түсінігін сан тұрғыдан қарастырып, өздерінің философиялық көзқарастарының жаңа аспектілерін түсіндіруге ұмтылды. Антикалық философияда ғаламның жаратылуы мен пайда болу себебін іздеген, одан кейінгі зерттеушілер легі жаратылыстың ғана емес, барлық болмыстың себеп-салдарын тануға ерекше көңіл бөлді. Философиядан да басқа ғылым салаларында, атап айтар болсақ, физика, химия, психология, биология салалары да өздерінің зерттеу нысанында кез келген жаратылыс құбылыстарының себептері мен салдарын анықтауға түрлі ғылыми әрі тәжірибе арқылы түсіндіруді көздейді. Тіл ғылымы саласының функционалды грамматика бағыты бойынша каузалдық ұғымын әртүрлі тілдік деңгейлердің семантикасы беретіндігі анықталды. Бұл түсінік семантика теориясына ғана қатысты емес, таным теориясымен де тығыз байланыстылығы философия мен лингвистика ғылымының тоғысында қарастырылуды қажет етеді.

Материалдар мен әдістер

Лингвистикада каузалдық ұғымы философия ғылымы тұжырымдамаларының негізінде зерттеу қолға алына бастады. Каузалдық ұғымының философиялық және лингвистикалық заңдылықтары қаралып, мотивациялық-салыстырмалы, танымдық, логикалық, функционалды-семантикалық және мағыналық-мазмұндық талдау жасау басты назарға алынды.

Кейінгі уақытта лингвистер тіл бірліктерін философиялық ғылыми ойдың объективі арқылы зерттеуге қызығушылық таныта бастады. Бұл қызығушылық тіл білімі мен философияның ажырамас байланысына және әртүрлі тілдік бірліктердің семантикалық сипатына арналған ғылыми әдістемелік бағдарламалардың жаңа модельдерін тауып зерттеуге негіз болды.

Функционалды грамматиканың каузалдық категориясы қазақ тіл білімінде зерттелінді, ол көбінесе құрылымдық грамматика негізіне сүйеніп жазылды. Ал каузалдық ұғымы философиямен ұштастырыла қарастырылып функционалды-семантикалық өрістері айқындалған еңбектер бар екенін атап өтуге болады. Каузалдықты философияның таным теориясымен байланыстыра қарастыру, философтар мен лингвистердің ғылыми көзқарасы мен пікірлерін, семантикалық категория арқылы салыстыра қарау зерттеуге арқау болады.

Каузалдық категориясы танымдық және функционалды-семантикалық бағытта қарастыруды қажет етеді. Аталған категорияны философиядағы сәт теориясымен (немесе лингвистикадағы атауы – категориялық жағдаят) және функционалды грамматикадағы функционалды-семантикалық өрістер теориясымен тығыз байланыста қарастыру арқылы осы ұғымның лингво-философиялық мәнін толық ашуға болады.

Талдауға алынған пікірлер мен тұжырымдамалар философия ғылымында нақты тарихи және объективті қарастыру, логикалық талдау және біріктіру әдістері мен тәсілдері тұрғысынан зерттелді. Каузалдық ұғымын философияның таным теориясы арқылы зерттеу негізге алынды. Сөйлеудегі түрлі тілдік бірліктердің логика-танымдық, функционалды-грамматикалық және когнитивті-семантикалық табиғатын ашу үшін лингво-философиялық талдау әдістерінің бірлескен жүйесін пайдалану назарға алынды.

Әдебиеттерге шолу

Ежелгі ойшылдардың дүниедегі себеп пен салдарды анықтауы философия ғылымында каузалдық ұғымының танымдық-логикалық мәнін ашылуына негіз болды. Болмысты тану үшін оның ақиқаты мен шындығын анықтауға ұмтылды. Аристотель болмыстағы себепті 4-ке бөліп қарастырды (Аристотель, 1975: 550). Сол арқылы дүниедегі жаратылыс пен құбылыстардың сырына терең бойлауға тырысты.

Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби «Азаматтық саясат» деген трактатында себепті 6-ға бөліп қараған (Нысанбаев, 2009: 656). Ол алғашқы себеп тек Жаратушы қалауымен орындалатынын, оның күдіреті арқылы кейінгі себептер жүзеге асатынын, оның жалғыз екенін, одан кейінгі себептер де болатынын зерделейді.

Себеп пен салдарды алғаш болып грек философы Платон жіктеді. Ол себептен себеп туындап, оның әсерін ашуға ұмтылды (Детерминизм и современная наука, 1987: 172). Демокрит те өз еңбектерінде ештеңе себепсіз туындамайтынын, оған қандай да бір себеп әсер ететінін жазды (Кирвель, 2001: 728).

Орта ғасырда себептілік қағидасы тек Құдайдың табиғатымен ғана байланыстырылып қаралды. Жаңа заманда (Бэкон, Галилей, Кеплер т. б.) сырт күштің әсерінсіз табиғатта болатын себептілік (каузалдық) туралы зерттеулер орын алды. Табиғатта болатын объективті себептіліктің орнына субъективті себептілік туралы ілімдер де пайда болды. Юмның пікірінше, каузал-

дыққа сену ассоциацияға, әдетке байланысты болса, Канттың ойынша, жалпыға бірдей каузалдық қағида болады. Шопенгауэр каузалдықтың үш түрін айырып қарастырады: өз мағынасындағы себеп (биорганикалық әлемге тән), тітіркену (органикалық өсімдіктер әлеміне тән) және себеп-дәлел (мотив барлық жанды тіршілік иелерінің қимыл-әрекеттерінде кездеседі). Милль, Спенсер т.б. себептілікті индукцияның көмегімен тек тәжірибеде ғана кездеседі деп түсіндірді, ал позитивистер (Конт, Авенариус, Мах т. б.) каузалдық ұғымын функционалды тәуелділік ұғыммен алмастырды (Философиялық энциклопедия, 2021: 527).

Т. Гоббс (1588–1679) (Гоббс, 1989: 24), Г.В.Ф. Гегель (1770–1831) (Гегель, 1974: 452) мен Д. Юм (1711–1776) (Юм, 1965: 847) да себеп пен салдарды өз еңбектерінде тереңнен зерттеді. Алғашқы екеуі себеп пен салдарға қоса кездейсоқтықты да ғылыми тұрғыдан түсіндіруге тырысты. Ағылшын философы Давид Юм каузалдықты дәлелдеу мүмкін емес, өйткені әсер себептен пайда болмайды деген пікір білдіреді.

Функционалды грамматика – қазіргі қазақ тіл біліміндегі жетекші салалардың бірі. Алғаш рет қазақ тілші-ғалымдары арасында Е. Жанпейісов бұл саланы «қызметтік грамматика» деп атады (Жанпейісов, 2003: 41-50). Қазақ тілінің функционалды грамматикасы жайлы ғылыми-теориялық тұжырымдары мен ұғымдарына қатысты жазылған ғылыми зерттеулер бар (Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, 2010: 720) (Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, 2013: 808). 2016 жылы Мемлекеттік тілді дамыту институты функционалды грамматикаға арналған З. Ахметжанова, Қ. Рысалды, О. Жүмбаева, А. Жаңабекова, М. Жолшаева, Б. Қапалбек сияқты зерттеушілердің монография-оқулығы жарық көрді (Жұмсалымды грамматика, 2016: 508). Аталған оқулықта функционалды грамматиканың бастау көздері, функционалды грамматика теорияларының қалыптасуы, функционалды және құрылымдық грамматиканың ұқсастықтары мен айырмашылықтары және оның кейбір ұғымдары, атап айтқанда, аспектуальдық, темпоральдық, локальдық/бейлокальдық, таксис, модальдық және т.б. категориялар қарастырылған. Каузалдық категориясы толыққанды зерттеу нысанына ілікпеген.

Осы тұста айта кететін бір мәселе – құрылымдық грамматиканың синтаксис саласында себеп-салдар, пысықтауыштық қатынастар, шартты рай формасына қатысты М. Төлеуп, А. Алтаева, Г. Бекмаганбетованың ғылыми зерттеулері бар.

(Төлеуп, 2002; Алтаева, 2010: 47; Бекмаганбетова, 2010: 30). Бұл еңбектерді атап өтуіміздің себебі – бұл зерттеулердің нысаны болған синтаксистік құрылымдар каузалдық ұғымын жасауға тікелей қызмет етеді.

Функционалды грамматиканың ұғымдары ғылыми тұрғыдан сараланып, ең маңызды категориялар зерттеулерге негіз болған. М. Жолшаева аспектуалдық категориясын (Жолшаева, 2009: 57), Қ. Рысалды сын-сапа категориясын (Рысалды, 2007: 50), А. Жаңабекова темпоралдық категориясын (Жаңабекова, 2012: 154), А. Солтанбекова «Шақтық локалдык/бейлокалдык» категорияларын (Солтанбекова, 2010: 30) зерттеді.

Каузалдық категориясы қазақ тіл ғылымында функционалды грамматиканың негізгі тұжырымдары ретінде функционалды-семантикалық өрістерге топтастырылып, осы ұғымның әмбебаптық және лингво-философиялық мәніне үңілген Д. Алкебаеваның ғылыми зерттеулерін атап кетуге болады (Әлкебаева, 2019: 200). Зерттеу еңбекте функционалды грамматиканың ғылыми-теориялық тұжырымдары мен терминологиялық аппараты, негізгі өзегі саналатын функционалды-семантикалық өріс теориясы және категориялық жағдаят баяндалады. Осы еңбекте каузалдықтың көпқырлы сипаты мағыналық-мазмұндық күрделі тұтастығы жан-жақты қамтылған, осы ғылыми көзқарастардың нәтижесінде каузалдықты одан ары тереңдетіп, лингво-философиялық аспектіде қарастыруға бағыт-бағдар береді.

Каузалдық ұғымы түркі тілдерінде салғастырмалы-тарихи, типологиялық, салыстырмалы әдістер бойынша зерттелген (Абумова, 2002: 24), (Дробышева, 2008: 25), (Казакова, 2007: 20), (Тәжібаева, 2004: 356), (Хораскина, 2006: 17). Оның ішінде қазақ тіліндегі каузалдық категориясын С.Ж. Тәжібаева орыс тілінде алтай және тува тілдерімен, сондай-ақ орыс және ағылшын тілдерімен салыстыра-салғастыра қарастырған. Зерттеу жұмысында себеп-салдарды каузалдық категорияның орталық ұғымы деп алған және құрылымдық бағытта зерттеген (Тәжібаева, 2004: 356).

Каузалдық қатынасты лингво-философиялық тұрғыдан ғана емес когнитивті-прагматикалық аспектіде қарастырудың да маңызы жоғары. Себебі каузалдық заттар мен құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланыс қана емес, ол ойлау мен қорытынды шығару, қазіргі және өткен жағдайларды саралау, оның нәтижесін қолдану мен жоққа шығару секілді субъективті

пікірлердің де жиынтығы бола алады (Дальбергенова, Жаркынбекова, 2013).

Шетелдік лингвистикада каузалдық себеп-салдар тұрғысынан ғана емес, ойлаудың ерекше формасы және логика-семантикалық категория ретінде де зерттеу нысанына айналды. Адамзаттың іс-әрекеті мен көзқарасы, танымы мен ойлауы, сезімдік қасиеттердің қарым-қатынас барысындағы каузалдық ұғымы әмбебап категория екені айқын байқалады. Каузалдық заттар мен құбылыстар арасындағы себеп-салдар байланысы ғана емес, ой және пікір қорытындысы, жағдайға байланысты жеке тұлғаның шешім қабылдауы мен субъективті көзқарасы да негізгі нысанаға алынады және каузалдық мағынасын беруі шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапты (Pasch, 2003: 213), (Redder, 1990: 189), (Zufferey, 2012: 138-153.). Қазіргі заманауи лингвистикада каузалдық ойлау категориясы, логика-семантикалық жүйе ретінде де зерттелуде.

Нәтижелер мен талқылау

Философияда себеп пен салдар ұғымын алғаш жіктеген ежелгі грек философы – Платон (грекше: Πλάτων, б.з.д. 427-347). Оның ілімі бойынша, кез келген зат белгілі бір құбылыстар әсерінен жасалады, жойылады және қайта жаңғыртылады, себебі әлемде бір заттың пайда болуына белгілі бір себеп бар, себептен түрлі салдар пайда болатынын көрсетеді (Детерминизм и современная наука, 1987: 172).

Аристотель (б.з.б. 384-322 жж) болмыстағы себепті 4-ке бөліп қарастырады:

1) материалдық себеп – бір заттан бір заттың туындауы мен пайда болуы;

2) формальды себеп – заттың немесе құбылыстың бастапқы мәні;

3) қазіргі себеп – қозғалыс көзі;

4) мақсатты себеп – нақты бір мақсатқа жету жолындағы себеп (Аристотель, 1975: 550).

Дүниенің жаратылуы, ғаламның пайда болуы мен құбылыстардың құпиясын анықтаудағы себеп пен салдарды ұлы ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби де өз трактаттарына өзек етеді (Әл-Фараби, 1973:22). Оның себеп пен салдар, қозғаушы күш жайлы түсінігі мен тұжырымдары Аристотельмен сәйкес келмейді. Оған себеп – діни ұстанымы, дүниеге көзқарасы мен мәдени ортасы.

Аристотель үшін бірінші қозғаушы күш немесе себеп дүниені Жаратушы еншісінде емес, оның көзқарасы мен түсінігі, ғылыми болжамы бір орыннан қозғалмайтын дерексіз қозғаушы

күш және бүкіл әлемге еш қатысы жоқ трансценттік ақыл негізінде өрбиді. Салдардың себебін діни немесе мифологиялық таным-түсінікпен астастырмайды. Әл-Фарабидің діни көзқарасында себеп-салдар, дүниенің жаратылуы жайлы түсінік мол. Ол өзінің «Ғылымдардың шығуы туралы» атты трактатында Жаратушы жайында: «Білгейсің, субстанциялар мен акциденциялардан басқа және сол субстанциялар мен акциденцияларды жаратқан мәңгілік жарылқаушыдан (Жаратушыдан) өзге ештеменің жоқ екенін. Осыдан соң бұлардың жаратушысы бар ма әлде оны ешқандай жаратушысыз көзге елестету мүмкін бе дегенді қарастырамыз; Осыны зерттеу себепті Хақ Тағаланы танимыз. Ол бар. Бұл ғылым ең жоғарғы табиғат ғылымы – метафизика немесе күдіретті ғылым деп аталады. Ғылым осымен тәмам» (Есім, 2004: 304).

Әл-Фараби Жаратушының кез келген құбылыс пен ғаламдағы тіршілікке себеп боларын айқындайды және оның күдіретіне еш шек келтірмейді. «Азаматтық саясат» деген трактатында себептің өзін 6-ға бөліп қарастырады. «Бірінші себеп – Жаратушы (Алла), екінші себеп – аспан денелерінің әсері, үшінші себеп – әрекетшіл ақыл-парасат, төртінші себеп – жан, бесіншісі – форма, ал алтыншысы – материя. Осы себептердің басында тұрған бірінші дәрежедегі себептің (Жаратушы) көп болатындығы әсте мүмкін емес, ол жалғыз болады, қалған дәрежедегілердің әрбірінде көптік бар, – дейді ғұлама. (Нысанбаев, 2009: 656) Шығыстың ұлы ойшылы бірінші себепті Жаратушы деп тануды ұйғарады. Оның болмысы жалғыз деген категориямен түсіндіріледі. Ол дүниеге тікелей емес, жанама түрде, ақыл-парасат арқылы әсер етеді. Философ бірінші себептің артықшылықтарын айрықша атап та жазады: «Ол – әрқашан Бірінші. Оны егер бөлінбейді деп есептесек, онда оны сан яки басқа да бөліну түрлері тұрғысынан қарастыруға болмайды және ол осы турасында да Біреу болмақ. Сол себепті әлемдегі өзге де нәрседен өзгешеленіп тұратын өзінің жеке-дара болмысының басқаша мәнге ие болуы да яки басқа бір нәрсе болуы да неғайбыл. Сондықтан ол – өзінің мәніндегі ерекше Себеп болып отыр» (Сандыбаев, 2020: 92).

Каузалдық ұғымына қатысты философияда әртүрлі теориялар бар. Соның ішінде ең көп таралғандары төмендегідей:

- детерминизм – дүниедегі барлық оқиға алдында болған жағдайлар арқылы жүзеге асады. Себеп салдардан бұрын болады, ал нәтиже себептен туындайды.

- индетерминизм – детерминизмге қарсы түсінік. Оқиғалар алдыңғы жағдайларға тәуелді емес, кездейсоқ болады. Себеп салдардан бұрын болмауы мүмкін, ал салдарға себеп түрткі болмауы да ықтимал.

- процедурализм – себеп оқиғалар арасындағы байланыс құралы. Оқиға барысына байланысты себеп пен салдар тәуелді шартты ұғым саналады.

Философиядағы себеп пен салдар ұғымы *қажеттілік, кездейсоқтық және талап* түсінігімен де байланысты. Кей философтар тек себеп-салдар ғана байланыста емес, кездейсоқтық, қажеттілік пен еркіндік те бірге жүреді деп санайды. Бұл көзқарасты ұстанушылардың бірі – нидерланд философы Бенедикт (Барух) Спиноза (1632-1677). Ол Құдайды ішкі себеп және әлемнің әмбебап себепкері деп санайды. Ол үшін дүние мінсіз, шексіз және өзіне өзі ғана себеп болады. Құбылыстардың пайда болуы, дамуы мен жойылуына объективті себептер әсер етеді (Спиноза, 1957: 631).

Француз ағартушысы Поль Анри Гольбах (1723-1789) себепті қандай да бір қажеттілік деп қарайды, ал кездейсоқтықты жоққа шығаруға тырысады. Ол үшін дүние қажеттілікке негізделген себеп пен салдардан құралған. Бәрі де қажеттілік, ал кездейсоқтық деген болмайды (Гольбах, 1963: 715).

Философия тарихында кездейсоқтық белгісіз себептердің салдары болады деген көзқарас бар. Ежелгі грек ойшылы Демокрит (б.з.д. 460-360 жж) дүниеде бәрінің де негізі бар, себепсіз ештеңе орын алмайды, ал «кездейсоқтық деген – адам санасындағы белгісіз себеп қана» деп ой түйеді (Детерминизм и современная наука, 1987: 172). Нақтырақ айтсақ, бір себептен екіншісі туындайды, екіншісінен үшіншісі пайда болып жалғаса береді.

XVII ғасырдың философы Т. Гоббс (1588-1679) дүниеде болып жатқанның бәрі қажеттілік бойынша жүзеге асырылады, ал кездейсоқтықты біз бағамдай алмаймыз деген пікірде болды (Гоббс, 1989: 24). Неміс классикалық философиясының өкілі Г.Ф. Гегель (1770-1831) «кездейсоқтық – бұл өзінің себебі жоқ, өзге бір мәнге ие» деп қарады (Гегель, 1974: 452). Оның көзқарасы бойынша әрбір құбылыс, әрбір ұғым іштей бір-бірімен байланыста дамып жетіледі және қайта беріледі. Мысалы, арман мақсатқа, керісінше мақсат арманға айналып кетуі мүмкін, сол секілді сан сапаға, сапа санға, себеп салдарға, салдар қайта себеп болуы мүмкін.

Ағылшын философы Д. Юм (1711-1776) себеп пен салдарды агностицизм ілімі негізінде қарастырады (Юм, 1965: 847). Ол себеп-салдар қатынасы барын дәлелдеу мүмкін емес деген пікір айтады, салдар себепке қатысты болмауы да мүмкін. Егер себеп пен салдар арасында қатынас болса да, ол белгісіз қалады, өйткені біз қайсысы себеп, қайсысы салдары болатынын анықтай алмаймыз деген қорытындыға келеді.

Философиядағы каузалдық заңдылықтарына қатысты «толық себеп», «негізгі себеп» деген де түсініктер бар. Толық себеп – барлық себептердің жиынтығы, негізгі себеп олардың ішіндегі ең маңыздылары. Бұдан өзге философияда нақты, жанама, қосымша, ішкі, сыртқы, объективті, субъективті, материалдық, идеал және т.б. себеп түрлері бар.

Лингвистер қолданыстағы себеп пен салдарды, каузалдық ұғымды зерттеу үшін тіл тарихына назар аударады. Кей сөздердің этимологиясына үңіліп, ұғымның адам ойлауындағы қалыптасу кезеңін анықтауға тырысады. Мысалы, санскрит тіліндегі *hinoti* сөзі қозғалысқа түсу, ынталандыру, мәжбүрлеу, лақтыру, көмектесу, насихаттау деген мағынаны білдіреді. Көне грек тіліндегі *aitia* сөзінің бастапқы мағынасы қандай да бір үлеске ие болу немесе қатысу деген ұғымға тура келеді. Латын тіліндегі *causa cudo* (ұру, соғу, үгіту, басу) сөзімен байланысты. *Cudo* етістігі латынның *causa* зат есімі арқылы көптеген роман тілдерінде (итальян, француз, румын, ағылшын) себеп ұғымын білдіреді.

Каузалдық категориясына жататын тілдік деңгейлерді грамматикалық тұрғыдан ғана қарастыруға болмайды, тілдің басқа деңгейлері арқылы да көрініс таба алатын категориялардың санатынан орын алады. Демек себеп-салдар ұғымдары семантикалық категория болып танылады да, оның тұрпат межесін құрайтын тілдік бірліктер парадигмасы нақты жүйеленуді меже етіп алады.

Қазақ тіліндегі каузалдық категориясын семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастыруға болады. Ол үшін мағынасына терең мән беріп, айтылар ойдың мақсатына үңілу қажет.

1. Ықпалды себеп. Бір істің толық аяқталып, оның қандай да бір әсері болған жағдайда байқалатын каузалдық қатынас. Салдардың себебі айтылғанда немесе жазылғанда айқын байқалады. Мысалы: *Мүмкін, санайын десе, мыңға дейін де, одан да әрі санай алар ма еді, бірақ олардың кемпірге қажеті шамалы болды* (Жармағамбетов, 2002: 212). *Соңғы бес-алты жылда Ораштың қалың бауының да сәні кеткен. Бау*

ағаштарын жұрт отынға жағып жіберді (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Осы берілген мысалдардағы бірінші сөйлемде каузалдықтың семантикасы «бірақ» деген жеке сөз арқылы берілген. Екінші сөйлемде каузалдық мағынасы екі жай сөйлемнің қатарласып келуі арқылы айқындалады. Жай сөйлемнің екіншісі біріншісінің себебін толық түсіндіріп тұр, яғни Ораштың қалың бауының сәні кетуі – жұрттың оны отынға жағып жіберу себебінде жатыр. Соңғы сөйлемнен ықпалымен қатар салдары да айтылады.

2. Бейсаналы себеп. Бұл қатынаста басты рөлді адам атқарады. Адамның көңіл-күйі, эмоциясы мен психологиялық жағдайымен тікелей байланысты болады. Мысалы: *Отамалының денесінде ыстық қан ойнап кетті, беті балбырап, тізесі ысыды* (Жармағамбетов, 2002: 212). *Аспаннан найзағай шарт етіп құлап түскендей болды: кемпір итсигек шауып жатқан шотын әнтек қоя беріп, селк етіп еріксіз жоғары қарады* (Жармағамбетов, 2002: 212). Бұл екі мысалда да Отамалы мен кемпірдің көңіл күйі, психологиялық жайы мен еріктен тыс сезімі көрініс табады.

Мысалдарда көрсете кеткендей, бейсаналы себептің салдары бейсаналы күйде немесе саналы да бола алады.

А) Бейсаналы себеп бейсаналы салдарға алып келгенде, мысалы: *Таңырқаған, қайран қалған кемпірдің жүрегіне қорқыныш кіре қойған жоқта, бірақ өзі түсінбейтін, бұрын білінбеген белгісіз бір сезімге енді* (Жармағамбетов, 2002: 212). Сөйлемде кемпірдің белгісіз бір сезімге бөленгені бейсаналы қалыпта жүзеге асады.

Б) Бейсаналы себеп саналы салдарға алып келгенде, мысалы: *Үсентай әуелде тымырайып отырғанмен шайдан өтіп, етке жеткен кезде ірі сөйлеп, мол күліп, еңсесін өзгелерден көтеріп алды* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Сөйлемде Үсентайдың айналадағы жағдайға қарай еңсесін тіктеп, өзін ортада айрықша ұстауы аңғарылады.

3. Салдары бар себеп. Бұл себеп күнделікті өмірде көптеп кездеседі әрі міндетті түрде қандай да бір нәтижесі болады. Мысалы: *Отағасы осылай дей бергенде дәрігер-хирург қайта кіріп келді де, ол әңгімесін доғара қойды* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). *Мыңдаған, миллиондаған дыбыстар – гүлдердің шайқалуы, құстардың шиқылы, жәндіктердің қыбыры, желдің ызыңы – жаз мелодиясын шертеді* (Жармағамбетов, 2002: 212). Қарап отырсақ, екі сөйлемде де себептің салдары айқын аңғарылады: дәрігер кіргенде әңгімесі доғара қалуы мен жаз мелодиясын жұртқа аян ететін құбылыстар. «Ұстазымен ұзақ сөйлескен-

нен кейін, ол осы тақырыпқа қызыға бастады... Асығамын деп қолын күйдіріп алды» десек те, салдары бар себепті байқаймыз.

4. Қайтарымы бар себеп. Қандай да бір оқиға немесе процесс кейіннен басқа бір жағдайдың жүзеге асуы себеп болуы мүмкін. Сол себептен қандай да бір нәтижеге айналып шыға келеді. Мысалы: – *Ах, Марфий, мен саған көрсетермін. Әлсіз адамға бокстың техникасын таныстыруға шебер екенсің* (Жармағамбетов, 2002: 212). *Бөлінердің алдында достарымен арада несиеге алған үлкен сомадағы ақша дау боп... соны шамасы Шәріпхан пайдаланып кеткен-ау... Олай дейтіні Шәріпхан достарына көп жолагысы келмесе де, достары мұның соңынан қалмай жүрді* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Келтірілген мысалдардағы себептің түбі бір өтеуі бары байқалады. Болмыстағы шындықты танудағы бір себептің мәні көрініс табады.

5. Ынталандыратын себеп. Бұл қолдау, адамды ынталандыру, мотивация сыйлау мақсатында қолданылады. Оның салдары қуанышын елеу, ескеру және көпшілікке үлгі ретінде көрсетуді танытады. Сол істі қайталауға немесе өзгелер де солай жасауға болатынын, өзгелердің де қолынан келетініне үндейді. Мысалы: *Олар аңнан кештетіп олжалы қайтты. Қырғауылдың дәмді етін екеуі бір жетіге дейін асып та, қуырып та жеді* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Жылдың қай мезгілі болса да, қолына тиын-тебен түссе, клубқа асығатын (Жармағамбетов, 2002: 212). Берілген бірінші мысалдағы екінші сөйлем біріншісінің нәтижесін көрсетіп, қырғауыл етінің дәмді әрі бір жетіге жуық мол азық болғаны тағы да баруға ынталандырады. Екінші мысалда клубқа барып кино көргенді жақсы көретіні, қолына ақша түссе сонда асығатыны айтылады.

6. Ойдан шығарылған немесе болжамды себеп. Бұл айтушының немесе ойын жеткізушінің дәл осындай нәтижеге алып келудегі сенімсіздігі мен күдігін білдіреді. Мысалы: *Мұғалім төбелестің шын мәнін білмеді ме, әлде біле тұрса да ештеңе дегісі келмеді ме, әуелі тіс жарып ештеңе айтқан жоқ* (Жармағамбетов, 2002: 212). *Мырзамыз одан әрі өзін-өзі қинамай-ақ әлгі жалаңаш қыздың суретін бетіне жамылған күйі қисая кетті де, түсінде де үздік... үздік... сол жалаңаш қызды көріп жатты* (Нұрмағамбетов, 2001: 440). Берілген екі мысалда да болжамды себеп айтылады: біріншісінде мұғалімнің төбелес жайлы тіс жармауы жазылса, екіншісінде де «үздік» сөзімен ойдан шығарылып айтылады (ол түсінде жалаңаш қызды көрмей жатуы да мүмкін).

7. Беймәлім себеп. Бұл салдары бар, бірақ себебін әлі күнге дейін анықтау мүмкін болмай келе жатқан құбылыстар мен түсініктер. Мысалы, жер дүмпуін алдын ала ешкім болжап айта алмайды. Заманауи технологиялар арқылы болжамдар жасалғанмен, қай күні болатынын нақты айту қиын. Ал сілкіну себебін жалпылама білгенмен, нақтысын табу қиын. Осы секілді галактикадағы қара құрдым да адамзат үшін әлі белгісіз. Қара құрдымның кей аспан денелерін жұтып алуы – ғылым үшін әлі де беймәлім дүние. Сондай-ақ қазіргі медицинадағы қатерлі ісік дерті де дауасы жоқ ауруға айналып барады. Ал оның туындау себебін әлі ешкім дөп басып айта алмай келеді. Осыған қатысты каузалдық категориясының осы бір семантикалық ерекшелігі тілімізде де кездеседі.

Функционалды грамматиканың теориясы бойынша оның ұғымдары семантика тұжырымдамасын негізге алады, бұл – қарастырылып отырған каузалдыққа тән құбылыс. Каузалдық функционалды-семантикалық өрісте орталық және шеткері аймақтарға жіктеледі. Функционалды-семантикалық өрістің орталық өзегінде осы ұғымның семантикасы анық, айқын көрінеді. Оны әртүрлі деңгейдегі тілдік топтамалар деңгейі атқарады, ал шеткері аймақтарында каузалдық семантикасының мәні солғындап, көміскіленіп, қарсылық, шарттылық, салдарлық мәндерді білдіретін тілдік бірліктердің деңгейлері атқарады. Мысалы: *Бәйшешек гүлдеп, қырлардың қойнауы өртеніп жатқандай қып-қызыл, сап-сары ала болып кетті. Дүние қыс құшағынан босап, рақатқа малынды* (Жармағамбетов, 2002: 212).

Қазақ тіліндегі каузалдық мағынасының компоненттері «неге?», «не себептен?», «қандай негізде?», «неліктен?», «не үшін?» деген сұрақтарға жауап береді. Каузалдық категориясын өріс теориясы негізінде зерделегенде грамматикалық формалар мағынасы мен қызметі жағынан морфология деңгейінде сипатталмай, олардың сөйлеу жағдаяттарындағы қызметтері мен басқа тіл деңгейі бірліктерімен тығыз қарым-қатынасқа түсе отырып, қолданылуы басты назарда болады. Бұл орайда сөйлеу актісінде оқиғаның себеп-салдарын, мақсаты мен шарттылығын айқындап отыратын танымдық құбылыстарды көрсететін түрлі тіл бірліктерінің топтамасы нысанаға алынып отырған категорияның ұғымдық, танымдық мәні айқындалады. Каузалдықтың лингво-философиялық мәнін логикалық-танымдық және лексика-грамматикалық, синтаксистік компоненттер бір-бірімен өзара әрекеттесіп, ай-

тушы сөзінің мағыналық-мазмұнды күрделі тұтастығын танытады.

Каузалдық категориясын грамматикалық тұрғыдан ғана қарастыру оның мағыналық-мазмұнын толық аша алмайды, сондықтан оны философияны таным теориясы деңгейінде саралау осы ұғымның көпқырлы әмбебаптық мәнін ашуға толық мүмкіндік береді.

Қорытынды

Каузалдық категориясы – аса мәнді функционалды-семантикалық категория. Оның әмбебаптық рөлі функционалды грамматика теориясы негізінде қазіргі лингвистикадағы ең өзекті мәселелердің бірі саналады. Бұл ұғымның негізі философия ғылымының арналарынан таралады. Сондықтан каузалдықтың түсініктемелері мен анықтамаларын ұсыну ежелгі философтардың себеп-салдардың мәнін ашу ұстанымдарына сүйенуді басшылыққа алады. Функционалды грамматиканың ең маңызды категорияларының бірі болып саналатын каузалдықты тек лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, философияның таным теориясы негізінде зерттеу оның көп векторлы аспектілік қырларын ашуға көмектесіп, осы ұғымды жанаша модельдеу ғылыми тұжырымдарын қалыптастырады.

Себеп-салдар түсінігі философтарды ежелден-ақ қызықтырып, зерттеулер мен пікірталастардың негізгі объектісі болды. Еуропа және орыс тіл білімінде каузалдық лингвистикалық категория ретінде әртүрлі аспектіде зерттелген, ал түркітануда аз зерттелген және көп жағдайда басқа тілдермен салыстыра қарастырылады. Мақалада каузалдық категориясының философиялық және лингвистикалық заңдылықтары басты назарға алынды.

Каузалдықты философияның таным теориясымен байланыстыра қарастыру, философтар мен лингвистердің ғылыми көзқарасы мен пікірлерін саралау, семантикалық категория арқылы себеп түрлерін ажырату мақалаға арқау болды. Аристотель, Әл-Фараби, Платон, Демокрит және т.б. ойшылдардың себеп-салдар жайлы ғылыми көзқарастары айтылып, каузалдық ұғымына қатысты философиядағы әртүрлі теориялар негізге алынды.

Функционалды грамматика тұрғысынан алғанда каузалдық семантикалық түрлі мәнге ие кең мағыналы категория. Оны назарға ала отырып, қазақ тіліндегі каузалдық категориясын семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастыруға болады. Ол үшін мағынасына терең мән беріп, айтылар ойдың мақсатына үңілу қажет. Зерттеуде себеп-салдар ұғымы семантикалық ерекшеліктеріне қарай 7 түрге топтастырылды. Грамматикалық формалар мағынасы мен қызметі жағынан морфология деңгейінде сипатталмай, олардың сөйлеу жағдаяттарындағы қызметтері мен басқа тіл деңгейі бірліктерімен тығыз қарым-қатынасқа түсе отырып қолданылуына мән берілді. Зерттеулер нәтижесіне сүйене отырып, каузалдық ұғымын анықтау үшін тілдік амалдардың семантикалық мән мағынасына назар аудару басты ұстаным екендігі анықталды.

Қазіргі қазақ тіліндегі функционалды грамматиканың каузалдық ұғымын лингво-философиялық тұрғыдан зерттеу осы саланың қиын да қызықты мәселелерін игеруге мүмкіндік туғызады. Каузалдықтың семантикалық табиғатын түсіндіруде мағыналық-мазмұндық жағынан жүргізілген зерттеу бұрынғы талдаулардан өзгешеленіп, әлі де тереңдете зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

- Философиялық энциклопедия. – Алматы: Лантар Трейд, 2021. – 527 б.
 Аристотель. Сочинения: в 4 т. – Москва: Мысль, 1975. – Т. 1. – 549 с.
 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы, 1973. – 22 б.
 Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ф., Сандыбаев Ж. Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 656 б.
 Детерминизм и современная наука: межвузовский сборник научных трудов. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1987. – 172 с.
 Кирвель Ч.С., Бородич А.А., Розенфельд У.Д., История философии: учебник // – Мн.: Новое знание, 2001. – 728 с.
 Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. – Москва: Мысль, 1989. – Т.1. – 24 с. - ISBN 5-244-00020-9
 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Москва, 1974. – Т.1: Наука логики. – 452 с.
 Юм Д. Сочинения: в 2-х т. – Москва: Мысль, 1965. – Т.1. – 847 с.
 Жанпейісов Е. Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары // ҚР БЖҒМ мен ҰҒА Хабарлары. Филология сериясы. – 2003. – №1. – 41-50-бб.
 Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, – Алматы: ЖШС «Ануар-KZ», 2010. – 720 б.

- Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. –1-кітап – 808 б.
- Жұмсалымды грамматика / монография-оқулық. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 508 б.
- Төлеуіп М.М. «Қазіргі қазақ тіліндегі себеп-салдарлықтың функционалдық аспектісі»: филол. ғыл. кан... дисс. автореф., – Алматы, 2002.
- Алтаева А.К. Шартты рай формасының қатысуымен жасалған тұлғалар, олардың синтаксистік және коммуникативтік потенциалы: филол. ғыл. кан... дисс. автореф., – Алматы, 2010. – 47 б.
- Бекмағанбетова Г.Ш. Қазақ тіліндегі шарт қатынасындағы құрмаластық құрылымдардың функционалдық-семантикалық табиғаты: филол. ғыл. кан... дисс. автореф., – Алматы, 2010. – 30 б.
- Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы // Оқу-әдістемелік бірлестігі оқулық ретінде ұсынған – Алматы: ҚР Білім және ғылым м-гі, Әл-Фараби атын. ҚазҰУ, Қазақ университеті – 2019. – 200 б.
- Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн: филол. ғыл. докторы дисс. автореф., – Алматы, 2009. – 57 б.
- Рысалды Қ.Т. Сын дәрежесі категориясы: функционалды грамматикалық табиғаты (қазақ жән неміс тілдері негізінде): филол. ғыл. докторы дисс. автореф., – Алматы, 2007. – 50 б.
- Жаңабекова А.Ә. Қазақ тіліндегі функционалды-семантикалық темпоралдылық категориясы. – Алматы, «Елтаным баспасы», 2012. – 154 б.
- Солтанбекова А. Қазақ тіліндегі шақтық локалдылық/бейлокалдылықтың функционалды-семантикалық категориясы: филол. ғыл. кан... дисс. автореф. – Алматы, 2010. – 30 б.
- Абумова О.Д. Структурная типология тюркских причинно следственных конструкций и ее семантическая реализация в хакасском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Новосибирск, 2002. – 24 с.
- Дробышева Н.Н. Категория обусловленности в русском и чувашском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2008. – 25 с.
- Казакова Э.П. Синонимия в смысловых отношениях обусловленности: на материале русского и чувашского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2007. – 20 с.
- Тажибаева С.Ж. Способы выражения каузальных отношений в казахском языке: сопоставительный аспект: дис. ... докт. филол. наук. – Новосибирск, 2004. – 356 с.
- Хораскина Г.В. Синкретичные отношения обусловленности в разноструктурных языках: на материале русского и чувашского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2006. – 17 с.
- Дальбергенова Л.Е., Жаркынбекова Ш.К. Исследования каузальных отношений в современной лингвистике // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – №6. [Электронный ресурс]. – URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=10878> (дата обращения: 09.05.2024)
- Pasch R., Brauße U. Breindl E., Waßner U. H. Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfen. Berlin: de Gruyter, 2003. – P. 11-44.
- Redder A. Grammatiktheorie und sprachliches Handeln: „denn“ und „da“. – Tübingen: Niemeyer, 1990. – P. 190-349.
- Zufferey S. Car, parceque, puisque revisited: Three empirical studies on Frenchcausal connectives // Journal of Pragmatics.– 2012. – Vol.44. – P. 138-153.
- Есім Ф. Фалсафа тарихы: Оқулық – хрестоматия. – Алматы: Паритет. – 2004. – 304 б.
- Сандыбаев Ж. Азаматтық саясат // Араб тілінен аударған және түсініктеме берген филос.ғ.к. Ж. Сандыбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 92 б.
- Спиноза Б. Избранные произведения: в. 2-х т. – Москва: Госполитиздат. – 1957. – Т. 1. – 631 с.
- Гольбах, П.А. Избранные произведения: в 2-х т. – Москва: Соцэкгиз. – 1963. – Т. 1. – 715 с.
- Жармағамбетов Т. Отамалы. Әңгімелер мен хикаяттар // Құрастырған Е. Дүйсенбайұлы – Алматы: Паритет, 2002 – 212 б.
- Нұрмағанбетов Т. Айқай: Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Өнер, 2001. – 440 б.

References

- Abumova, O.D. (2002). Strukturnaia tipologia turkskih prichinno sledstvennyh konstruktsii i ee semanticheskaia realizatsia v hakasskom iazyke [The structural typology of Turkic causal constructions and its semantic implementation in the Khakass language]. Novosibirsk. (in Russian)
- Al-Farabi. (1973). Philosophical treatises. Almaty. (in Kazakh)
- Alkebaeva, D.A. (2013). Qazaq tilinin funktsionaldy grammatikasynyn ozekti maseleleri [Actual problems of functional grammar of the Kazakh language]. Almaty. Kazakh University Publishing House. (in Kazakh)
- Alkebaeva, D.A. (2019). Qazaq tilinin funktsionaldy grammatikasy [Functional grammar of the Kazakh language]. Almaty. Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan Al-Farabi KazNU, Kazakh University. (in Kazakh)
- Altaeva, A. K. (2010). Shartty raj formasynyn qatysuymen zhasalgan tulgalар, olardyn sintaksistik zhane kommunikativtik potentsialy [Persons formed in the presence of a conditional mood form, their syntactic and communicative potential]. Almaty (in Kazakh)
- Aristotel (1975). Sochinenia [Aristotle. Writings]. Moscow. Thought. (in Russian)
- Bekmaganbetova, G.Sh. (2010). Qazaq tilindegi shart qatynasyndagy qurmalastyq qurylymdardyn funktsionaldyq-semantikalyq tabigaty [Functional and semantic nature of complex structures in the relationship of contracts in the Kazakh language]. Almaty (in Kazakh)

- Dalbergenova L.E., Zharkynbekova Sh.K., (2013). Research of causal relations in modern linguistics // Modern problems of science and education. [Electronic resource]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=10878> (access date: 05/09/2024)
- Determinizm i sovremennaiia nauka: mejvuzovski sbornik nauchnyh trudov (1987). [Determinism and Modern Science: an interuniversity collection of scientific papers]. Voronezh. Voronezh University Press. (in Russian)
- Drobysheva, N.N. (2008). Kategorija obuslovlennosti v russkom i chuvashskom jazykah [The category of conditionality in the Russian and Chuvash languages]. Cheboksary. (in Russian)
- Esim, G. (2004). Falsafa tarihy [History of philosophy]. Almaty. Rarity (in Kazakh)
- Filosofiyalyq Enciklopediya (2021). [Philosophical encyclopedia]. Almaty. Lantar Trade. (in Kazakh)
- Gobbs, T. (1989). Sochinenia: v 2 t. [Hobbes, T. Works: in 2 vols.]. Moscow. Thought. (in Russian)
- Gegel, G.V.F. (1974). Ensiklopedia filosofskih nauk [Encyclopedia of Philosophical Sciences]. Moscow. Science of Logic. (in Russian)
- Golbach, P.A. (1963). Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. Moscow. Sotsekgiz (in Russian)
- Horas'kina, G.V. (2006). Sinkretichnye otnosheniya obuslovlennosti v raznostrukturnykh jazykah [Syncretic conditionality relations in multistructural languages]. Cheboksary. (in Russian)
- İum, D. (1965). Sochinenia [Essays]. Moscow. Thought. (in Russian)
- Jolshaeva, M. (2009). Qazaq tilindegi aspektualdy semantika: forma jane mazmun [Aspectual semantics in the Kazakh language: form and content]. Almaty. (in Kazakh)
- Janabekova A.A., (2012). Qazaq tilindegi funktsionaldy-semantikalıyq temporaldylyq kategoriasy [Category of functional-semantic temporality in the Kazakh language]. Almaty. «Eltanym publishing house». (in Kazakh)
- Kazakova, Je.P. (2007). Sinonimija v smyslovyh otnoshenijah obuslovlennosti: na materiale russkogo i chuvashskogo jazykov [Synonymy in the semantic relations of conditionality: based on the material of the Russian and Chuvash languages]. Cheboksary. (in Russian)
- Kirvel, Ch.S., Borodich, A.A., Rozenfeld U.D., (2001). İstoria filosofii [The History of Philosophy]. Mn. New knowledge. (in Russian)
- Malbaqov, M. (2011). Qazaq tilinin funktsionaldy grammatikasy [Functional grammar of the Kazakh language]. Almaty. Dyke Press. (in Kazakh)
- Nysanbaev, A., Qurmangalieva, G., Sandybaev, Zh., (2009). Al-Farabi. Tandamaly traktattary [Al-Farabi. Selected treatises]. Almaty. Publishing House "Arys". (in Kazakh)
- Nurmaganbetov, T. (2001). Aiqai [Aikhai: Stories and stories], Almaty. Art. (in Kazakh)
- Pasch, R. (2003). Handbook of German connectors. Linguistic foundations of the description and syntactic features of the German sentence linkers. Handbuch der deutschen Konnektoren. Linguistische Grundlagen der Beschreibung und syntaktische Merkmale der deutschen Satzverknüpfen, Berlin. de Gruyter. P. 11-44.
- Redder, A. (1990). Grammar theory and linguistic action: "because" and "there" Grammatiktheorie und sprachliches Handeln: „denn“und „da“,Tübingen. Niemeyer , P.190-349.
- Rysaldy, Q.T. (2007). Syn darezhesi kategorijası: funktsionaldy grammatikalıyq tabıgaty [Category of degree of criticism: functional grammatical nature]: filol. gyl. kan. ... diss. avtoref.. Almaty. (in Kazakh and deutsch languages)
- Sandybaev, Zh. (2020). Azamattyk sajasat [Civil policy]. Almaty. Kazakh University (in Kazakh)
- Soltanbekova, A. (2010). Qazaq tilindegi shaqtyq lokaldylyq/beilokaldylyqtyn funktsionaldy-semantikalıyq kategoriasy [Functional-semantic category of tense locality/nonlocality in the Kazakh language]. Almaty. (in Kazakh)
- Spinoza, B. (1957). Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. Moscow. Gospolitizdat (in Russian)
- Tazhibaeva, S.Zh. (2004). Sposoby vyrazhenija kausal'nyh otnoshenij v kazahskom jazyke [Ways of expressing causal relations in the Kazakh language]. Novosibirsk. (in Russian)
- Toleu, M. M. (2002). Qazirgi qazaq tilindegi sebep-saldarlyqtyn funktsionaldyq aspektisi [Functional aspect of causality in the modern Kazakh language]. Almaty (in Kazakh)
- Zhanpejiso, E. (2003). Qyzmettik grammatikanyn bastau ugymdary [Starting concepts of Service grammar]. Almaty. Reports of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and the National Academy of Sciences. Philology series (in Kazakh)
- Zhubaeva, O. (2010). Personalıyq funktsionaldy-semantikalıyq orisi [Functional-semantic field of personhood]. Almaty. Anuar-KZ LLP. (in Kazakh)
- Zharmagambetov, T. (2002). Otamaly. Angimeler men hikajattar [Otamaly. Stories and stories]. Almaty. Rarity. (in Kazakh)
- Zufferey, S. (2012). Because, because, since revisited: Three empirical studies on French causal connectives. Car, parce que, puisque revisited: Three empirical studies on French causal connectives, Journal of Pragmatics. Vol.44, P. 138-153.
- Zhumsalyndy grammatika/monografija-oqulyq. (2016). [Practical Grammar / monograph-textbook]. Almaty. State Language Development Institute. (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Омирбек Сансызбаев (корреспондент автор) – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: omirsansyz@gmail.com);

Дина Алкебаева – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: alkebaeva@mail.ru).

Әбдібек Әміров – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: abdibek71@mail.ru).

Келіп түсті: 1 наурыз 2024 ж.

Қабылданды: 29 мамыр 2024 ж.

Ж.Б. Саткенова* , Г.Б. Мадиева , Л.Т. Алимтаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: jaina1978@mail.ru

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІН КОРПУСТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР КӨМЕГІМЕН ЗЕРТТЕУ

Мақалада Абай өлеңдерін корпустық технология көмегімен зерттеудің ерекшеліктері қарастырылады. Қазақ поэтикалық мәтін корпустарын зерттеу мен құру сала мамандары үшін ғана емес, қоғамдық-әлеуметтік мәселе ретінде де маңызды. Шетелдік және ресейлік ғалымдардың еңбектерінде корпус құрылғаннан кейін академиялық сөздіктер мен грамматикалар қайта қаралып, қайта жазылғандығы туралы ақпарат бар. Абай өлеңдерінің кіші корпусын жасау, қазақ әдеби тілінің мәтіндері негізінде тілдік корпустарды пайдалану мүмкіндіктерін қарастыру және осы мүмкіндіктерді іске асырудың ғылыми-теориялық негіздемесін әзірлеу қажет. Өйткені, тілдік корпусты құрастыруда, атап айтқанда, әртүрлі сөздіктерді құрастыруда, ғылыми грамматиканы қайта жазуда немесе белгілі бір лингвистикалық құбылыстарды анықтауда алынған нәтижелерді қолдану корпустық лингвистиканың болашақ дамуы үшін ғана емес, сонымен қатар ғылыми зерттеулердің жаңа технологиясын қалыптастыру үшін де маңызды. Ұлттық корпус бірінші кезекте тілдің лексикасы мен грамматикасын ғылыми зерттеуді, сондай-ақ тілде салыстырмалы түрде шағын кезеңдер – бір ғасырдан екі ғасырға дейін болатын тілдік өзгерістерді қамтамасыз етуге арналған. Корпустың тағы бір функциясы – лексика, грамматика, акцентология, тіл тарихы салаларына қатысты әртүрлі анықтамаларды ұсыну. Қазіргі заманғы компьютерлік технологиялар мәтіндердің лингвистикалық өңдеу рәсімдерін бірнеше рет жеңілдетеді және жеделдетеді. Поэтикалық мәтін корпусын жетілдіру арқылы Абай тілінің кіші корпустарын жасауға, электронды тілдік корпустар қызметін жетілдіруге, лексикографиялық зерттеулер жүргізуге, Абай өлеңдерінің кіші корпусын автоматтандырудың ғылыми методологиясын негізін жасауға мол мүмкіндік туады. Абай қолданысындағы сөз байлығын жинақтап корпуста енгізу – қазақ тілін ғылым тіліне, IT платформалар мен техника тіліне айналдырудың, әлемдің сұраныстағы тіл деңгейіне көтерудің басты қадамы болмақ.

Түйін сөздер: корпустық лингвистика, ұлттық корпус, ақпараттық технология, корпустық технология, Абай поэтикасы, қазақ поэтикалық мәтіні.

Zh.B. Satkenova*, G.B. Madiyeva, L.T. Alimtayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: jaina1978@mail.ru

Learning Abai's Poems with Corpus Technology

The article discusses the features of studying Abai's poetics using corpus technology. The research and creation of corpora of Kazakh poetic texts is important not only for industry specialists, but also relevant as a social task. In the works of foreign and Russian scientists there is information that after the creation of the corpus, academic dictionaries and grammars were revised and rewritten. Thus, there is a need to create a small corpus of the Abai language, consider the possibilities of using language corpora based on the texts of the Kazakh literary language and develop a scientific and theoretical justification for the implementation of these possibilities. After all, the use of the results obtained in compiling a language corpus, in particular, when compiling various dictionaries, rewriting scientific grammar or defining certain linguistic phenomena, is important not only for the further development of corpus linguistics, but also for the formation of a new technology for scientific research. Another function of the corpus is to provide various references related to vocabulary, grammar, accentology, and history of the language. Modern computer technologies greatly simplify and speed up the process of linguistic text processing. By improving the corpus of poetic text, it is possible to create a small corpus of the Abai language, improve the functions of electronic language corpora, conduct lexicographic research, and create the basis for a scientific methodology for automating the small corpus of the Abai language. Generalization and implementation of the vocabulary wealth of Abai's language into the corpus will be a key step towards transforming the Kazakh language into the language of science, the language of IT platforms and technology, raising it to the level of a language of global demand.

Key words: corpus linguistics, national corpus, information technologies, corpus technologies, Abai's poetry, Kazakh poetic text.

Ж.Б. Саткенова*, Г.Б. Мадиева, А.Т. Алимтаева
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: jaina1978@mail.ru

Изучение стихов Абая с помощью корпусных технологий

В статье рассматриваются особенности изучения поэтики Абая с помощью корпусных технологий. Исследование и создание корпусов казахских поэтических текстов важно не только для специалистов соответствующей сферы, но и актуально как общественно-социальная задача. В трудах зарубежных и российских ученых имеются сведения о том, что после создания корпуса были пересмотрены и переписаны академические словари и грамматики. Таким образом, возникает необходимость создания малого корпуса языка Абая, рассмотрения возможностей использования языковых корпусов на основе текстов казахского литературного языка и разработки научно-теоретического обоснования реализации этих возможностей. Применение полученных результатов при составлении в целом поэтического корпуса, важно не только для составления различных словарей, переписывании научной грамматики или определении тех или иных языковых явлений, но и для дальнейшего развития корпусной лингвистики и формирования новой технологии научных исследований. Национальный языковой корпус предназначен в первую очередь для обеспечения научного изучения лексики и грамматики языка, а также языковых изменений, происходящих в языке в течение относительно небольших периодов – от одного до двух столетий. Другая функция корпуса заключается в предоставлении различных справок, связанных с лексикой, грамматикой, акцентологией, историей языка. Современные компьютерные технологии многократно упрощают и ускоряют процесс лингвистической обработки текстов. Малый корпус языка Абая необходим для совершенствования поэтического корпуса, это дает возможность улучшить функции электронных языковых корпусов, проводить лексикографические исследования, создавать основу научной методологии автоматизации малого корпуса языка Абая. Обобщение и внедрение в корпус словарного богатства языка Абая станет ключевым шагом на пути совершенствования казахского языка как языка науки, языка IT-платформ и техники, поднятия его на уровень языка мирового спроса.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, национальный корпус, информационные технологии, корпусные технологии, поэзия Абая, казахский поэтический текст.

Кіріспе

Ақпараттық жаһандану үдерісі әлемдік деңгейде белең алып келеді. Ақпараттық-технологияның даму деңгейі адамдардың өмір сүру сапасына, қоғамның, экономиканың, ұлттық қауіпсіздіктің және мемлекеттің дамуына әсер етеді. Ақпараттандыру үдерісі білім беру жүйесіне де қатысты. Қазіргі білім беру жүйесіндегі негізгі міндет – оқу үдерісінің сапасын жақсарту, білім деңгейін арттыру, заманауи ақпараттық технологияларды қолдану. Оның негізгі көзі интернет. Қазақстан Республикасының білім беру саласында, оқу үдерісін ақпараттандыруда интернет маңызды құралға айналууда. Интернет оқытушыға оқу үдерісін барынша жоғары деңгейде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Білім алушылар да оқу материалын меңгеру мақсатында түрлі ақпараттармен танысады. Заманауи оқытушы интернет кеңістігін жақсы меңгеріп, студенттердің әлемдік желі ресурстарымен сауатты жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Мәтіндердің көптігі электронды ұсынылғандықтан және интернетке қолжетімділік еркін болғандықтан, интернеттің өзін (Web as Corpus) ең

үлкен корпус деп санауға болады. Корпус – бұл электрондық нысандағы кейбір тілдегі мәтіндер жинағына негізделген ақпараттық-анықтамалық жүйе.

Корпустық технологиялар – бұл электронды лингвистикалық корпустардың деректерін өңдеу және талдау құралдары мен әдістерінің жиынтығы. Корпустық технология көмегімен қазақ поэтикалық мәтіндеріне зерттеу жүргізу – қазіргі зерттеулердің функционалды бағытын дамытады. Бұл күрделі әрі зерттеуді қажет ететін мәселе. Қазақ поэтикалық мәтіндерін жаңа ақпараттық технологиялар көмегімен зерттеу компьютерлік технологиялардың қарқынды дамуына да байланыста болады. Абай өлеңдерінің кіші корпусын жасауда Абай өлеңдерін корпустық технологиялар көмегімен зерттеу көзделеді. Абай шығармаларының маңыздылығын арттырып, қазақ әдебиетінің әлемдік кеңістікке орнын айқындайды. Бұл мәселелер шешімін тапқан жағдайда Абай өлеңдері сандық технология көмегімен корпус құрамына енеді. Қазіргі қоғамдағы сандық жүйені жасауға, сандық тіл білімі мен сандық әдебиет салаларының жаңа қарқынмен дамуына үлес қосады. Қазақ поэти-

калық мәтіндерінің ұлттық корпусын дайындаудың да қажеттілігі осында.

Тілші ғалым, профессор А. Жұбанов, А. Жаңабековалар корпуслық лингвистика саласына қатысты зерттеулерінде ұлттық корпус түзудің қажеттілігіне тоқталады (Жұбанов, Жаңабекова, 2016). Қазіргі уақытта академиялық сөздік құрастыруда, сөйлеу тілі қолданысын айқындауда, лингвистикалық зерттеулер жүргізуде ұлттық корпус қызметі аса қажет. Үлкен көлемді мәтіндерді өндеуге мүмкіндік болады. Қазіргі корпуслық технологиялар көмегімен материалдың көлеміне және ондағы ақпаратты іздеу жылдамдығына шектеу жоқ. Сол мүмкіндікті ұлттық мүддеге сәйкес қолданған абзал. Сандық жүйеге енгізілген қазақ тіліндегі мәтіндерді толықтырудың маңызы орасан зор. Ол мәтіндер ақпараттық, анықтамалық сипатқа ие. Абай өлеңдерінің цифрлық корпусын құру инновациялық жобалардың дамуына, жаңа лингвистикалық және мәдени ресурстарды жетілдіруде өз үлесін қосады.

Материалдар мен әдістер

Корпуслық лингвистиканы дамыту, ұлттық корпусы, оның ішінде түрлі кіші корпусарды жасау ғылым алдындағы өзекті мәселелердің бірі. Корпуслық лингвистика ғылымының негізін қалаған ғалым А. Жұбанов мәтіндер корпусының негізгі белгілерін «мәшине оқи алатын форматта болуы, айрықша іріктеу әрекетінің нәтижесі ретіндегі репрезентаттық (көлемділік) сипаты және металингвистикалық ақпараттың берілуі» деп жіктейді (Жұбанов, 2009). Тілші ғалым тілдік корпус жасаудың, оны қолданудың негізгі шарттарын атайды. Ауқымды, үлкен көлемді репрезентативтілік мәтіндердің, деректердің түріне, типіне тоқталады. «Тілдік құбылыстардың қоғамның барлық саласын ақпаратпен қамтамасыз ететіндігін, корпусарда көптеген деректер түрлерінің табиғи мән-мәтіндік формасында сақталатындықтан, оларды кешенді және жан-жақты зерттеулер жасауға мүмкіндік тудыратындығын, корпусқа бейімделіп жасалған және дайындалған материалдарды зерттеушілер әртүрлі мақсатта пайдалануларына болатындығын» көрсетеді (Жұбанов, 2009).

Корпус жасаудың астарында зерттеушілердің «дәстүрлі карточкаларды құрастыру» тәжірибесі жатқандығы анық. XX ғасырда компьютерлік технологиялардың дүниеге келуі картотеканың компьютерлік қызметін айқындап берді әрі жалпыға қолжетімді болды. Ұлттық

корпусы жасауда жинақтау, топтау, салыстыру, анализ жасау, белгіленім енгізу, логика-семантикалық, дистрибутивтік, т.б. әдістер жиі пайдаланылады. Абай өлеңдерін сақтау, жинау, талдау, салыстыра зерттеудің жаңа әдістерін қолдану, сонымен қатар поэтикалық мәтіндердің автоматтандырылған сөздіктер мен грамматикалар сияқты жаңа түрлерін, жаңа формаларын игеру корпуслық лингвистика саласы үшін аса тиімді. Бұл әдістерді қазақ поэтикалық мәтіндер корпусын, оның ішінде Абай өлеңдерінің кіші корпусын жасауда толық пайдалануға болады. Олар ана тілін немесе шет тілі ретінде білім алушылар үшін да маңызды. Қазіргі уақытта әлемдік оқу үдерісінде оқулықтар мен оқу бағдарламалары корпусқа бағытталған. Кез келген тілді қолданушы адам корпусы пайдалана отырып, өзіне бейтаныс сөзді немесе грамматикалық форманы қолдану ерекшеліктерін тез әрі тиімді қолдана алады. Сандық жүйеде тұтас қалыптағы поэтикалық мәтіндердің сақталуы поэзиялық туындылар үзінділерін, тілдік бірліктерін, сөзтұлғалардың статистикасы мен жиілігін пайдалануға мүмкіндік жасайды.

Жалпы компьютерлік лингвистика ғылымына деген сұраныс күн сайын артып келеді. Ал оның ішінде корпуслық лингвистика саласының негізгі зерттеу нәтижесі қазіргі қоғам үшін аса қажет. Түрлі мәтіндік корпусарды пайдалану арқылы тілдік зерттеулерде тәжірибе жүргізудің пайдасы орасан зор. Әсіресе лексикография саласында, сөздік түзу қызметінде корпуслық технология көмегіне жүгіну келелі мәселелердің шешімін табуға көмектеседі.

Әдебиеттерге шолу

Корпуслық лингвистика саласына қатысты шетелдік ғалымдарының (Л.Н. Засорина, А.П. Ершов, В.Б. Касевич, А.В. Венцов, Е.В. Грудева, Е.В. Ягунова, А.Н. Баранов, С.А. Шаров, И.М. Богуславский, т.б.) еңбектері басшылыққа алынды. Жалпы тілдегі корпусының маңыздылығы турасында В.М. Плуноян: «Тілдің ұлттық корпусы атауына сай келетін корпуста материалдардың қамтылуы толық әрі көлемі жағынан үлкен болса, бұл өте тиімді және (тар саладағы мамандармен қатар басқа да сала мамандары да қолдана алатын) пайдалы құрал болары анық», – деген тұжырымға келеді (Плуноян, 2005). Абай өлеңдерін корпуслық технология көмегімен зерттеу барысында, алдымен, лингвистикалық корпус жасаудың теориясы мен технологиясына қатысты 1960 жылы құрылған

Браундық корпус, 1980 жылы жасалған Швециялық мәтіндік корпус, Чех ұлттық корпусы, орыс әдеби тілінің ұлттық корпусы туралы мәліметтерге шолу жасалды. Орыс тілінің ұлттық корпусын зерттеген ғалымдар (Н.Р. Добрушина, Е.В.Рахилина), қазақ ұлттық корпусы теориясы бойынша (А.Жұбанов, Э.Д. Сүлейменова, Б.Қалиев, С. Бизақов, М. Малбақов, Д. Ельдесов, Т.Е. Калдыбеков, А.Жаңабекова, М. Мансурова) зерттеулері, Алматы қазақ тілі корпусы бойынша (Мадиева Г.Б., Ж.М. Уматова, С. Бектемирова, М. Мамбетова), Абай поэтикасын, Абай шығармаларының тілдік ерекшеліктерін зерттеген (Р.Сыздық, Қ. Жұбанов, З. Ахметов І. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев, А. Аманжолов) тұжырымдары басшылыққа алынды.

Нәтижелер мен талқылау

XXI ғасыр – ақпарат ғасыры. Қазіргі қоғамдағы экономикалық, саяси, әлеуметтік жағдайларға байланысты ақпарат ағыны сәт сайын қарқынды дамып келеді. Жаһандану кезеңіндегі мұндай ақпарат ағымының тез таралуы тіл қызметінің өрісін кеңейте түсері анық. Қоғам талабына сәйкес ақпарат ағынын игеру, соған сәйкес зерттеу жүргізу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болмақ. Ол үшін тілдік корпустар қызметін жетілдіру қажет. Корпустық лингвистикада қазақ тілінің поэтикалық мәтіндерінің жеке корпусы қызметін дамыту керек. Қазақ поэтикалық мәтіндерінің жеке корпусын толықтыруда ақын-жазушылар шығармаларының орны ерекше. Бұл арқылы қазақ тілші-ғалымдарына көлемді тәжірибелік материалдарды пайдалануына, ұлттық корпус базасын толықтыруға, зерттеушіге керек тілдік бірліктерді табуға мүмкіндік туады. Зерттеушілер тілдік корпустар жасауда өз шешімін таппаған мәселелердің бар екендігін атап, қолданбалы лингвистика жетістіктерін ұлттық мүддеге сай жаратудың маңыздылығына тоқталады (Пірманова, Жаңабекова, Барменкүлова, 2021).

Ұлттық корпустарды толықтыру, оны жүзеге асырудың ғылыми-теориялық негіздемесін жасау да кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі. Ұлттық корпусты бір жүйеге негізделген тілдік материалдар базасы деп қана қарау дұрыс емес. Ұлттық корпус қазіргі ақпараттар кезеңінде, виртуалды кеңістікте мемлекеттік тіл қызметін жетілдіру, тілдік ресурстарға қол жеткізу тетігі болып саналады.

XXI ғасырда тіл таным құралы қызметін атқарып келеді. Қоғам сұранысына сәйкес тілдік

бірліктерді, сөз қолданыстарын, сөз жиілігін IT платформаға жинақтап қолданысқа енгізген кезде ғана ұлттық корпустың тиімділігі артады. Әр тілдік қолданыс, әр сөз – ұлт байлығы. Ұлттық корпустың өміршеңдігі де осыған байланысты болмақ. Қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру туралы Президентіміз Қ.К. Тоқаев ұлттық құрылтайдағы сөйлеген сөзінде тағы да шегелеп айтып кетті. Абай қолданысындағы сөз байлығын жинақтап корпустық енгізу – қазақ тілін ғылым тіліне, IT платформалар мен техника тіліне айналдырудың, әлемдің сұраныстағы тіл деңгейіне көтерудің басты қадамы болмақ.

Қазақтың ұлы ақыны, қазақ жазба поэзиясын жана сапалық белеске көтерген, қазақ әдебиетіне көркемдік құндылықтардың әлемдік үлгісін алып келген, ақындық мектеп, қайталанбас дәстүр қалыптастырған, Абай Құнанбайұлы поэзиясының ерекшеліктері әдебиеттану ғылымында жан-жақты зерттелді. Абай шығармаларының ғылым тіліне айналуына зор үлес қосқан ғалым академик Рәбиға Сыздықова болатын. Тілші-ғалым алғашқы зерттеу еңбегін Абай шығармаларына, оның лексикалық, морфологиялық, грамматикалық, поэтикалық ерекшеліктерін зерттеуге арнады. Көп жылғы зерттеу еңбегінің жемісі ретінде 1968 жылы ғалым Шоқан Уалиханов сыйлығымен марапатталады. Бұл еңбекте Абай мұрасының қазақ әдеби тіліне қосқан үлесін сөз етеді. Ақын шығармаларындағы тілдік бірліктердің лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерін саралап, тың қолданыстырдың мағынасын ашып береді. Тұңғыш рет Абайдың жазба әдеби тілді қалыптастырудағы орнын айқындайды. Абайдың тілдік тұлғасын танытып, ақын шығармаларына тән авторлық қолданыстарды зерттейді.

Абай – қазақ поэзиясын, қазақ әдеби тілінің сарқылмас байлығын, қазақ дәстүрін, философиялық ойын өзінің дара тұлғасымен биік белеске көтерген дара тұлға. Ақын шығармалары, ақын өлеңдері арқылы Абайдың әлемді, дүниені қабылдауын тануға болады. Дәстүр мен жаңашылдық ұғымдарының негізгі белгісін де ақынның тілдік тұлғасы арқылы қабылдаймыз. Боямасыз өмір шындығын, ұлт болмысын суреттей отырып, салмақты әлеуметтік ой айтады. Өмір құбылыстарын, заман мен қоғам шындығын шынайы бейнелеу арқылы оқырманға ой тастайды. Айналасында болып жатқан қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер мен жаңашылдыққа үнемі үн қосып, өмір көшінің алдында жүріп, замана желінің қайда соғарын тап басып танып отырған қаламгер өлеңі арқылы өзгелерге жол сілтейді.

Ақын қаламына тән, ақынның тілдік тұлғасын өзгелерден ерек ететін даралық белгілерді табиғатты суреттеуінен, кейіпкер бейнесін, кейіпкер портретін жасаудан, кейіпкердің тілдік мінездемесін сипаттаудан, оқиға желісін баяндаудан анық аңғарамыз. Ақын дүниетанымындағы рухани құндылықтарды бүгінгі ұрпаққа жеткізіп, келешек ұрпаққа аманат ету басты парызымыз. Қазақ жазба әдеби тілінің негізін қалаған Абай мұрасын бүгінгі қоғам сұранысына сай цифрлық корпус құру инновациялық жобаларына енгізу арқылы қазіргі қазақ әдеби тілінің қарыштап дамуына зор үлес қосуға болады. Абай кезеңінен бастау алған қазақ жазба әдеби тілі – бір арнаға тоғысу үрдістері мен амалдарының өзгерісіне қарай тілдік құралдары әр сатыдан өткен сайын көбейіп, жетіліп отырған, құрамы күрделі, бүгінгі таңдағы қоғамда басты рөл атқаратын, күрделенген тіл. Қазіргі қазақ әдеби тілі – қарым-қатынас жасаумен қатар таным құралы қызметін де атқарады. Қоғам сұранысына сай үнемі толығып, жетіліп, тіл заңдылықтарына сәйкес өзгеріп отырады. Сондықтан қазіргі қазақ әдеби тілі қазақ халқының сан ғасырлық рухани және мәдени байлығының көрсеткіші әрі нәтижесі ретінде бағаланады. Қазіргі қазақ әдеби тілі ұлт тілінің негізінде пайда болғандықтан өміршең. Ата-баба дәстүрі, тарихи мұрасы оның тілінде сақталады. Кезеңдік өзгерістерді де тіл арқылы зерделей аламыз. Қазіргі қоғам дамуының қарқынды болуы мен ғылыми-техникалық прогрестің серпінділігі тілдік үдерістердің де тез өтуіне, өзгеруіне әсер етуде. Көпвалеттілік, нормалық, стильдік сипатқа ие қазіргі қазақ әдеби тілі қоғамның барлық саласы үшін қызмет етіп келеді. Қазіргі қазақ әдеби тіл халықаралық тілдермен қатар тұрып, жаһандану кезеңінің түрлі өзгерістерін қабылдап, тіл тазалығын сақтаудың түрлі жолдарын қарастырған тіл. Сондықтан қазіргі қазақ әдеби тілінің мүмкіндігін ұлттық корпус жасауда молынан пайдалану керек. Қазіргі қазақ әдеби тілі ауызекі қарым-қатынаспен қатар, бұқаралық ақпарат құралдары электронды түрлерінің қарым-қатынас жасауын қамтамасыз етуде. Қазақстан Республикасының территориясында мемлекеттік тіл функциясын атқарып отыр. Абай негізін қалаған жазба әдеби тіл қазақ тілінің ережелеріне сәйкес бекітілген, нормалық, стильдік белгілермен дәйектелген, кодификацияланған тіл. Сондықтан Абай поэтикасын корпуслық лингвистика талаптарына сәйкес зерттеу Абай өлеңдерінің кіші корпусын жасауға мүмкіндік ашады. Ғалым Р.Сыздықова зерттеулеріндегі Абай мұрасына тән ерекше-

ліктерді поэтикалық мәтіндер корпусын және Абай өлеңдерінің кіші корпусын жасауда қолдануға болады. Поэтикалық мәтіндер корпусы 2006 жылы пайда болды. Оған қаламгерлердің өлеңдер енгізілген. XVIII ғасырдан осы уақытқа дейінгі туындылар қарастырылады. Ақын өлеңдеріне тән лексикалық, морфологиялық, синтаксистік белгіленімді ажыратуға болады. Абай мұрасын поэтикалық мәтіндер корпусына енгізудің төмендегідей артықшылықтары бар:

Поэтикалық корпус мәтінін толықтыруда бір сөзді қайталамай жаңартып қолдану маңызды. Сөзді құбылтып қолдану, бір ұғымды түрлі көркемдеуіш амалдармен беру – ақын қолданысына тән құбылыс. Ал «поэтизм дегеніміз – белгілі бір кезеңдегі поэзия тілінде пайда болған немесе іріктеліп шыққан сөздер мен тіркестер (обороттар)» (Виноградов, 1962), яғни өлеңнің көркемдік талабын өтеу үшін қалыптасқан элементтер. Адам келбетін бейнелеуде Абай персонификация әдісін қолданады. Ақын танымында табиғаттағы құбылыстар адам кейпінде суреттеледі. Күн – *елжірей қарайды, қырындайды, күлімдейді*, өсімдік атаулы – *майысып қарайды*, су жай ақпайды, *бұлаңдай ағады*. Бұл қолданыстар табиғатты, адам келбетін, адам бейнесін, олардың ерекше белгілерін оқырман көз алдына елестетіп, эстетикалық әсер беру мақсатында жұмсалған. Мұндай қолданыстарды академик Р. Сыздықова «стильдік қызмет атқарып, поэтикалық құралға айналған» қолданыстар ретінде қарастырады (Сыздықова, 2014). Абай Құнанбайұлы шығармаларында, поэзиялық туындыларында көркем шығарманың шырайын келтіретін амалдарды, көркемдеу құралдарын сәтті қолданады. Танымдық көзқарастан туындаған метафора, эпитет, теңеу, метонимия, айшықтау сияқты троптар мен фигуралар ақын өлеңдерінде ұтымды қолданыс табады. Заттың, қимылдың сындық-сапалық сипатын білдіретін эпитетті қолданыстар ақын өлеңдерінде – кейіпкердің бейнесін, кейіпкер келбетін, іс-әрекетін, кейіпкерлердің табиғатқа деген көзқарасын ашық білдірудің ұтымды да үнемді амалы ретінде жұмсалған. Эпитеттің экспрессивтік, эмоционалдық сипаты да ақын қолданысынан тысқары қалмаған. Дәл, орынды, жүйелі қолданылған эпитетті тіркестер ақынның өзіндік қолтаңбасын айқындайды. Ақын туындыларында дәстүрлі эпитетпен қатар авторлық қолданыстан туған эпитеттерді де кездестіруге болады. Халық тіліндегі *ет жүрек, жау жүрек, ит жүрек, ауру жүрек* сияқты дәстүрлі қолданыстарғы эпитеттермен қатар *ыстық жүрек, асау жүрек, қырық жамау жүрек, мұз жү-*

рек, жылы жүрек, ұрпаған жүрек, асыл жүрек сияқты соны, тың эпитеттерді ұсынады. Ақын өлеңдерінде жүрек сөзі 128 рет түрленіп жұмсалыады. Ақын өлеңдеріндегі эпитеттер тұлғасы жағынан біркелкі емес, дара эпитеттерден көрі күрделі эпитеттердің қолданылуы басым. Мысалы, *аума-төкпе заман, қырмызы қызыл жібек бозбала, күркіреп жатқан өзен, шұрқырап жатқан жылқы, түсі суық сұр бұлт, ыңғайлы ықшам киім*, т.б.

Абай поэзиясын сөз еткенде ақын қолданысындағы фразеологизмдер мен перефрастический тіркестерін атап өтпеуге болмайды. Қазақ әдеби тіліне ақын енгізген соны жаңалық деп атау керек. Перефразалық тіркестерді поэзиялық мәтінде қолдану Дулат Бабатайұлы шығармаларынан бастау алса, Абай сол дәстүрлі жалғастырады. Абайға дейін қолданыста болған *сұм дүние, сұм жалған* деген тіркестерді ақын *бұлдыр заман, кемді күн* деп қолданады. Ақын танымында **арман** – *қарсақ жортпас қара адыр*, **надандық** – *қараңғылық пердесі*, **Абай заманы** – *соқтықпалы соқпақсыз жер*, **махаббат** – *бейнет сусыны*, **өкініш** – *өткен күн улары*, **саналылық** – *жүректің көзі*, **надандық** – *қараңғылық пердесі*, **уайым** – *көңілдің сызығы*, **қайғы** – *өмірдің шыжығы*, **үміттену** – *үміттің оты*, т.б. Абай поэзиясында етістікті перифраздар да шебер қолданылады. «Қартаю» етістігін ақын өз өлеңдерінде – *ажары қайту, ажары тозу, өмірдің өрін тауысу, қайратсыз тарту* сияқты жаңа, тың қолданыстармен берген.

Поэтикалық корпус мәтінінде метафоралық қолданыстардың да қызметі ерекше. Абай өлеңдеріндегі дерексіз сөздердің қолданысы аясы, жаңа образ жасаудағы ерекшелігі, ақын қолданысын танытатын ерекше тіркесімдердің берілуі көркем әдебиет стилін дамытып қана қоймайды, бір кезеңге тән, яғни Абай өмір сүрген кезеңнің тілдік бейнесін тануға мүмкіндік жасайды. Абай образ жасау үшін эмоционалды-эксперсивті етістікті сөздерді шебер қолданады. Болыс-билердің портретін жасауда *далпылдау, жалпылдау, барқылдау, бартылдау, шаңқылдау, аңқылдау, тарпылдау, қарқылдау, шартылдау, лепілдеу, дікілдеу, өкімдеу, күнілдеу, шыбындау, жымыңдау, суылдау* сияқты етістіктерді қолданады. Бұл етістіктер болыс, би, шабармандардың жағымсыз бейнесін сипаттауда ұтымды қолданыс тапқан. Болыс портретін жасауда ақын *лүпілдеу, жүрегі лүпілдеу* етістігінен гөрі *суылдау, жүрегі суылдау* тіркесін қолданады. Бұл етістікті тіркес образ бейнесін ашуда ақын қаламына тән ерекше қолданып деп айтуға болады. Көсемше тұл-

ғасы өткен шақ етістікті сөздердің поэтикалық қолданыстағы ерекшелігін әдебиетші ғалым З. Ахметов қазақ әдеби тілінде «поэтикалық міндет атқарған құрал» ретінде бағалаған (Ахметов, 1973).

Абай шығармаларында ойбейне тәсілі шебер қолданылады. Қоршаған әлемнің шындығы ақын өлеңдерінде ойбейне сияқты концептілік құрылым арқылы да беріледі. Суреттеу тәсілі арқылы жансыз бейнені жанды бейнеде суреттеуде символ, метафора, аллегория сияқты амалдар қызмет атқарады. **Ойбейне** – белгілі бір ұлттың әлем шындығын тануы үшін қалыптасқан заттар мен құбылыстар жайлы ұғым. Адам образын оқырман көз алдына белгілі бір бейнені елестету арқылы беру – қазақ поэзиясы үшін тың қолданыс болған еді. Бұған ақын өлеңдеріндегі *саусағы суыну, йықтары тиісу, көздері төмендеу*, т.б. тілдік бірліктерді мысал ретінде келтіреміз. Осы сияқты бейнелі образдарды беретін тілдік бірліктерді поэтикалық корпус базасына енгізу арқылы корпус қорын толықтыруға болады. Академик Р. Сыздықова ақын өлеңдеріндегі, ақын поэзиясындағы тағы бір ерекшелік ретінде поэзия тіліне тән емес сөздерді өлең жолдарына қосып, поэзия тілінің лексикалық құрамының толығын атап өтеді. (Сыздықова, 2014). Бұл мүмкіндікті заман талабына сәйкес ұлттық корпус жұмысын жетілдіру мақсатында пайдаланған жөн болар. Поэтикалық мәтіндерді сандық жүйе талаптарына сәйкес қарастыру, статистикалық зерттеу жүргізу көркем туындыны, оның авторын, шығарма тілін жаңа аспектіде қарастыруға мүмкіндік ашады. Ақын өлеңдеріндегі жаңа қолданыстарды айқындау, оны сандық технология көмегімен ұлттық корпусқа енгізу сандық жүйедегі поэтикалық мәтіннің құндылығын арттырады. Абай поэзиясындағы *үміт аты, соқтықпалы соқпақсыз жер, мөңіреп қайтқан ой* тәрізді тың қолданыстар, соны тіркестер қазақ әдеби тілінің лексикалық қорын толықтырып қана қойған жоқ, әдеби тіл қолданысын биік белестерге көтерді. Абай «фразеологияны поэтикалық экспрессияның құралы» (Сыздықова, 2014) ретінде жұмсайды. Тілдік қолданыстағы *дүниеге келу, өмірге келу* тұрақты сөз тіркестері қатарын ақын поэтикасына тән *өмір тонын кию, өмірдің өріне шығу* сияқты бейнелі тіркестермен толықтыруға болады. Абай поэтикасынан перефрастический тіркестердің мол қолданылғанын, жаңа, соны тіркестер жасағанын, бұрынғы тіркестерді өзгертіп қолданғанын бізге дейінгі зерттеушілер айтқан болатын.

Абай – ақын ретінде көркемдік шеберлік биігінен көрінетін өзіндік дара тұлға. Жазушы туындыларындағы оқиғаның шынайылығы, табиғилығы, ойдың нақты, жинақы берілуі, аз сөзге көп мағына сыйғызуы, қарапайымдылығы – ақынның өзіндік өрнегін, ешкімге ұқсамайтын стилін танытатын белгілер. Абай өлеңдерін сөз еткенде өлең өлшеміне қатысты ерекшеліктерін де атап өткен жөн. Абай өзіне дейінгі дәстүрлі буын өлшемін, яғни силлабикалық буын өлшемін қолдана отырып, өлеңнің тармағына, буын санына өзіндік қолтаңба қалдырды. Оған ақынның «сегіз аяқ» атты өлеңін жатқызуға болады. Абай поэтикасындағы осы жетістіктерді поэтикалық мәтіндердің кіші корпусын жасауда басшылыққа алу керек. Абайдың қазақ әдеби тіліне енгізген жаңа қолданыстары мен перефразаларын, авторлық фразеологизмдерін Абай өлеңдерінің кіші корпусын жасауда қолдану арқылы Абай мұрасын келешек ұрпаққа аманат етеміз.

Поэтикалық мәтін корпусының грамматикалық ерекшеліктерін толықтыруда да Абай қолданысына тән тілдік бірліктердің қызметі орасан зор. Бұл тұста да академик Рәбиға Сыздықова пайымдап кеткен тұжырымдардың мәні жоғары. Ғалым пікірінде қазақ грамматикасында көп қолданыла бермейтін кейбір грамматикалық тұлғалардың жаңа сөз жасаудағы қызметінің ерекше назар аударатындығы айтылады. Ақын өлеңдеріндегі *-сы/-сі* жұрнағының жаңа мән үстеудегі қызметін *әсемсі, көлгірсі* сияқты мысалдармен түсіндіреді (Сыздықова, 2014). Абай поэтикасындағы етістікті сөздердің қолданысы ерекше назар аударады. Абай поэтикасындағы психолінгвистикалық бірліктер, яғни адамның психологиялық күйін білдіретін лексемалар *жүрегі лүпілдеу, жүрегі жарылу, жүрегін жаралау, жүрегі алып ұшу, жүрегі шайылу, жүрегі күпті болу, жүрегі елжіреу, жүрегі тебірену, жүрегі сыздау*, т.б. сияқты етістіктер ұлттық корпус қорын айтарлықтай толықтыра түсері даусыз. Академик Рабиға Сыздықованың «Абайдың сөз өрнегі» (1995) атты лингвостилистикалық аспектіде зерттелген еңбегін Абай өлеңдерінің кіші корпусын түзуде лингвостатистикалық негізде қарап, линвопоэтикалық мәтіннің, Абайдың тілдік тұлғасын танудың құралы ретінде қарауға болады. Зерттеу еңбегіндегі «Сөз – өлеңнің арқауы» деп аталатын тарауда қазақ поэтикалық мәтін корпусына қажетті тұжырымдар мен пайымдаулар кездеседі. Абай өлеңдерінің мәтінін ұлттық корпус базасына енгізу негізінде ақын тілінің жиілік сөздік қорын толықтыруға болады.

«Абай тілінің сөздігі» жасалған, ол статистикалық мәліметтерге негізделген. Абай өлеңдерінің жиілігін анықтау, оның статистикалық сипатын айқындау «Қазақ поэтикалық корпусы әзірлемесі: Абай өлеңдерінің морфологиялық және поэтикалық белгіленімі» БНҚ бағдарламасы негізінде жүзеге асыру көзделіп отыр. Ақын қолданысындағы сөздердің түрленіп жұмсалы ерекшелігін, Абай поэтикасының тілдік, стильдік сипатын, бүгінгі цифрлық корпус құру жобаларында пайдалану қажет. Абай өлеңдеріне морфологиялық белгіленім жасау арқылы поэтикалық белгіленім жасауға қажетті ұғымдар мен түсініктердің қатарын айқындауға, толықтыруға болады. Ақын өлеңдерінің мәтіндік жиынтығы, бір-біріне тығыз байланыстылығы, тұтынушы сұранысына бейімділігі, бір орталықта жүйеленуі де корпус жұмысын жетілдіруге септігін тигізеді. Сондықтан ғылыми, технологиялық мүмкіндіктер мен жетістіктерді қолдана отырып, жүйелі, сапалы поэтикалық мәтін корпусын, Абай өлеңдерінің кіші корпусын жасау қажет.

Қорытынды

Абай тілінің кіші корпусын жасау, қазақ поэтикалық мәтіндерінің корпусын толықтыру қазіргі қоғам үшін аса маңызды, өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Жалпы, әлемдік тәжірибеде тілдің ұлттық корпусы түрлі тақырыптағы кіші корпустардан тұрады. Әлем тілдеріндегі кез келген корпус сол тілдің лексикасы мен грамматикасын, ондағы өзгерістерді ғылыми зерттеу үшін аса қажет. Ақпаратты табу, көлемді материалдарды іздеу, талдау, өңдеу, статистикалық мәліметтерді алу үшін оңтайлы. Абай шығармаларындағы тілдік бірліктерді корпуслық технология көмегімен модельдеп, қоғам қажеттілігіне жарату қажет. Абай шығармаларының лингвистикалық белгіленім талдамасын жасау, морфологиялық және синтаксистік белгіленімдерін айқындау үлкен ұжым, мемлекет деңгейінде атқарылатын шаруа. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың осындай ұлттық құндылықты қолдау мақсатында «қазақ поэтикалық корпусы» жұмыстарына, гранттық жобаларға айтарлықтай қолдау көрсетуі Абай өлеңдерінің кіші корпусын түзіп, ел игілігіне жаратудың бастапқы қадамы болмақ. Қорыта келе, поэтикалық мәтін корпусын жетілдіру, Абай өлеңдерінің кіші корпусын жасау арқылы төмендегідей нәтижелерге қол жеткіземіз:

- Абай өлеңдерін автоматтандырудың ғылыми әдіснамасын айқындау;

- Абай өлеңдерінің суреттеу қорын жасақтау;
- электронды тілдік корпустар қызметін жетілдіру;
- Абай тілінің сөздігін жасау, лексикографиялық зерттеулер жүргізуде пайдалану;
- Абай поэтикасына қатысты жасалған ғылыми тұжырымдарды ұлттық корпус жасау ісінде қолдану;
- морфологиялық және поэтикалық белгіленімдер қойылған Абай өлеңдерінің негізінде қазақ поэтикалық мәтіндерінің кіші корпусын толықтыру;
- қазақ өлеңдеріне цифрлық өңдеу жасай алатын бағдарламалар әзірлеу;
- Абай тіліне қатысты лингвистикалық алгоритмдер мен кешенді сипаттағы теориялық,

тәжірибелік материалдарды біріктіретін бағдарламалар қорын дайындау.

Абай тілі ұлттың, халықтың құнды қазынасы болғандықтан, соның барлық болмысын, ерекшеліктерін корпус қорына енгізу маңызды. Абай өлеңдерінің цифрлық корпусын құру инновациялық жобалардың дамуына және жаңа лингвистикалық және мәдени ресурстардың жандануына септігін тигізеді.

Зерттеуді ҚР Жоғары білім және ғылым министрлігі, ғылым комитеті қаржыландырады. Мақала ЖТН BR21882334 «Қазақ поэтикалық корпусы әзірлемесі: Абай өлеңдерінің морфологиялық және поэтикалық белгіленімі» БНҚ бағдарламасы негізінде орындалды.

Әдебиеттер

- Жұбанов А., Жаңабекова А. Корпустық лингвистика (оқу құралы). – Алматы, 2016. – 336 б.
- Жұбанов А.Қ. Қазақ тілі мәтіндер корпусының компьютерлік базасын құрудың алғышарттары // ҚР ҰҒА-ның академигі, ф.ғ.д., профессор Р.С. Сыздықтың 85 жылдығына орай өткізілген «Әдеби тіл және қазақ тілінің өнермендігі» атты ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2019. – 175-179 бб.
- Плунгян В.А. Зачем мы делаем Национальный корпус русского языка? // Отечественные записки. – 2005. – № 2. – С. 296-308.
- Добрушина Н.Р. Как использовать Национальный корпус русского языка в образовании? // Национальный корпус русского языка: 2003-2005. – М.: Индрик, 2005. – С. 308-329.
- Рахилина Е.В. Корпус как творческий проект // Национальный корпус русского языка: 2006-2008. Новые результаты и перспективы. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С. 7-26.
- Мадиева Г.Б., Уматова Ж.М. Об Алматинском корпусе казахского языка // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия филологическая. – № 4. – 2015. – С. 98-103.
- Мадиева Г.Б., Бектемирова С., Мамбетова М. Алматы қазақ тілі корпусы: болашағы мен нәтижесі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. – № 3. – 2015. – 58-62 бб.
- Ельдесов Д. Язык без корпуса: возродится ли казахский язык? – 2012. – 21 июня. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.altyn-orda.kz/dastan-eldesov-yazyk-bez-korpora-vozdroitsya-li-kazaxskij-yazyk/>. (дата обращения: 3.03.2024).
- Сулейменова Э.Д. Языковая политика – фактор укрепления национально-государственной идентичности. – 2013. – 29 ноября. [Электронный ресурс]. – URL: <http://dknews.kz/yazykovaya-politika-faktor-ukrepleniya-nacionalno-gosudarstvennoj-identichnosti/>. (дата обращения: 23.02.2024).
- Алматинский корпус казахского языка. [Электронный ресурс]. – URL: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru. (дата обращения: 23.02.2024).
- Национальный корпус русского языка. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.ruscorpora.ru/> (дата обращения: 23.02.2024).
- Британский национальный корпус. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/> (дата обращения: 23.02.2024).
- Калдыбеков Т.Е. Англо-Казахский параллельный корпус для статистического машинного перевода // Молодой ученый. – 2014. – №6. – С. 92-95.
- Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Тіл порталы. [Электронный ресурс]. – URL: <http://dawhois.com/www/til.gov.kz.html>. (Пайдаланылған күні: 01.03.2024).
- Kazakh Language Corpus. [Электронный ресурс]. – URL: <http://kazcorpus.kz/kleweb/en/> (Пайдаланылған күні: 01.03.2024).
- Makhambetov O., Makazhanov A., Yessenbayev Zh., Matkarimov B., Sabyrgaliyev I., Sharafudinov A. Assembling the Kazakh Language Corpus // In Proceedings of the 2013 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing. Association for Computational Linguistics – Seattle. – Washington. – USA. October, 2013. – P. 1022-1031.
- Alimzhanov Y., Mansurova M. An approach of automatic extraction of domain keywords from the Kazakh text // Lecture Notes in Computer Science (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics). – Proc. of the ICCCI-8, Halkidiki, 2016. – P. 555-562.
- Mansurova M., Madiyeva G., Aubakirov S., Yermekov Zh., Alimzhanov Ye. Design and Development of Media-Corpus of the Kazakh Language // Computational Collective Intelligence. N.T. Nguyen et al. (Eds.): ICCCI, 2017. – Part II. – LNAI 10449. – P. 509-518.

- Пірманова К., Жаңабекова А., Барменқұлова А. Ұлттық корпустарға негізделген лингвистикалық зерттеулер жүргізу // ҚазҰУ Хабаршысы. – Филология сериясы. – №3 (187). – 2021. – 84-85 бб.
- Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 580 б.
- Махмудов Х.Х. Некоторые вопросы теоретической стилистики // Филологический сборник. – Алматы, 1966. – Вып.4. – С. 226.
- Виноградов В.В. Поэтика и ее отношение к лингвистике и теории литературы // Вопросы языкознания. – 1962. – №5. – С. 5.
- Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы, 1973. – 48-б.

References

- Almatinskiy korpus kazakhskogo yazyka [Almaty corpus of the Kazakh language]. [Electronic resource] – URL: http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru. (Date od use: 23.02.2024). (in Russian).
- Alimzhanov, Y., Mansurova, M. (2016). An approach of automatic extraction of domain keywords from the Kazakh text. [An approach of automatic extraction of domain keywords from the Kazakh text]. Lecture Notes in Computer Science (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics), P. 555-562.
- Axmetov, Z. (1973). Өлең сөздің теориясы [The poem is the theory of words]. Almaty. Mektep (in Kazakh).
- Britanskiy natsional'nyy korpus [British National Corps]. [Electronic resource] – URL: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/> (Date od use: 23.02.2024). (in Russian).
- Dobrwżyna, N.R. (2005). Kak ispolzovat Natsionalny korpus rwsckogo yazyka v obrazovanii? [How to use the National Corpus of the Russian Language in education]. Moscow. (in Russian)
- Jubanov, A., Jañabekova, A. (2016). Korpwstiq lıngvıstıka [Corpus linguistics]. Almaty. (in Kazakh).
- Jubanov, A.Q. (2019). Qazaq tili mätinder korpwsınıñ kompyuterlik bazasın qurwdıñ alğışarttarı [Prerequisites for creating a computer database of the corpus of Kazakh language texts]. Almaty. (in Kazakh).
- Kaldybekov, T.Ye. (2014). Anglo-Kazakhskiy parallel'nyy korpus dlya statisticheskogo mashinnogo perevoda [Anglo-Kazakh parallel corpus for statistical machine translation]. Young scientist, P. 92-95. Almaty. (in Russian).
- Kazakh Language Corpus [Electronic resource] – URL: <http://kazcorpus.kz/klcweb/en/> (Date od use: 01.03.2024). (in Kazakh).
- Qazaqstan Respwblıkası Memlekettik Til portalı [State Language Portal of the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource] – URL: <http://dawhois.com/www/til.gov.kz.html>. (Date od use: 01.03.2024). (in Kazakh).
- Madıeva, G.B., Wmatova, J.M. (2015). Ob Almatınskom korpwse kazaxskogo yazıka [About the Almaty Corpus of the Kazakh language]. Vestnik KazNU. Seria filologicheskaiia [Bulletin of KazNU. The series is philological]. Iss.4, P. 98-103. Almaty. (in Kazakh).
- Madıeva, G.B., Bektemırova, S., Mambetova, M. (2015). Almatı qazaq tili korpwsı: bolaşağı men nätiyesi [Almaty corpus of the Kazakh language: future and results]. Vestnik ENU. Seria filologicheskaiia [Bulletin of ENU. The series is philological]. Iss. 3, P. 58-62. Almaty. (in Kazakh).
- Makhambetov, O., Makazhanov, A., Yessenbayev, Zh., Matkarimov, B., Sabyrgaliyev, I., Sharafudinov, A. (2013). Assembling the Kazakh Language Corpus. In Proceedings of the 2013 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing. Association for Computational Linguistics. Seattle. Washington. USA, P. 1022-1031.
- Mansurova, M., Madiyeva, G., Aubakirov, S., Yermekov, Z., Alimzhanov Ye. (2017). Design and Development of Media-Corpus of the Kazakh Language. Computational Collective Intelligence. Part II, P. 509-518.
- Maxmwdov, X.X. (1966). Nekotorie voprosı teoretıcheskoy stılıstıkı [Some questions of theoretical style]. Almaty. (in Kazakh).
- Natsional'nyy korpus russkogo yazyka [National Corpus of the Russian Language]. [Electronic resource] – URL: <http://www.ruscorpora.ru/> (Date od use: 23.02.2024). (in Russian)
- Pirmanova, K., Jañabekova, A., Barmenqulova, A. (2021). Ulttıq korpwstarğa negızdelgen lıngvıstikalıq zerttewler jürgızw [Conducting linguistic research based on national corpora]. Vestnik KazNU. Seria filologicheskaiia [Bulletin of KazNU. The series is philological]. Iss.3 (187), P. 84-85. Almaty. (in Kazakh).
- Plwngyan, V.A. (2005). Zaçem mı delaem Natsionalny korpus rwsckogo yazıka? [Why are we making the National Corpus of the Russian language?]. Moscow. (in Russian).
- Raxılına, E.V. (2009). Korpws kak tvorçeskıy proekt [Housing as a creative project]. Moscow. (in Russian)
- Suleymenova, E.D. (2013). Yazykovaya politika – faktor ukrepleniya natsional'no-gosudarstvennoy identichnosti [Language policy is a factor in strengthening national-state identity]. – URL: <http://dknews.kz/yazykovaya-politika-faktor-ukrepleniya-natsionalno-gosudarstvennoj-identichnosti/>. (Date od use: 23.02.2024). Almaty. (in Russian).
- Sızdıqova, R. (2014). Abaydıñ söz örneğı [Abai's expression]. Almaty. (in Kazakh).
- Vınoogradov, V.V. (1973) Poétıka i ee oñoşenie k lıngvıstıke i teorıı literatwı [Poetics and its relation to linguistics and theoretical literature]. Moscow. (in Russian).
- Yel'desov, D. (2012). Yazyk bez korpwsa: vozroditsya li kazakhskiy yazyk [Language without corpus: will the Kazakh language be revived?]. – URL: <http://www.altyn-orda.kz/dastan-eldesov-yazyk-bez-korpwsa-vozroditsya-li-kazaxskij-yazyk/>. (Date od use: 3.03.2024). Almaty. (in Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Саткенова Жайна Бағашаровна (корреспондент автор) – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: jaina1978@mail.ru);

Мадиева Гүльмира Баянжановна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: gmadi@kaznu.kz);

Алимтаева Лаззат Тургыновна – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: lazalim_72@mail.ru).

Келіп түсті: 9 наурыз 2024 ж.

Қабылданды: 29 мамыр 2024 ж.

R.Zh. Saurbayev¹ , F.T. Yerekhanova^{2*} ,

A.K. Zhetpisbay³ , G.A. Kuzembaeva⁴

¹Toraighyrov University, Kazakhstan, Pavlodar

²Central Asian Innovation University, Kazakhstan, Shymkent

³Pavlodar Margulan Pedagogical University, Kazakhstan, Pavlodar

⁴K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe

*e-mail: siliconoasis702@gmail.com

MORPHONOLOGICAL PHENOMENA IN THE ENGLISH SCIENTIFIC AND TECHNICAL VOCABULARY

The purpose of this article is the study of morphonological phenomena in the word-formation of the English language of science. Morphonology is a relatively new discipline, and before proceeding to the study of specific material. The authors consider it necessary to acquaint the reader with its main provisions. Morphonology word formation of modern English scientific and technical literature contributes to the standardization of terminological systems based on the mutual influence of the general standard language and the language of science as its functional type. It should be noted that there is no strict dependence between the parameters of word families and modifications of the basis, except for one thing: there is no change of the basis in the adverbial direction of the derivative. Morphological modifications of the producing base in one direction or another, as a rule, are obligatory, but optional. The scientific value is that the wide prevalence of morphological phenomena in the word-formation of the English language puts forward the provision on taking into account morphological modifications in the producing basis in the formation of producing words, which is very important in the process of teaching professionally oriented scientific English.

The practical value of this research is that special research in the field of teaching reading literature in the specialty is the main purpose of teaching a foreign language to scientific and technical workers and students of non-linguistic universities. The article concludes that the practice of teaching foreign languages shows that the use of word formation achievements as one of the linguistic disciplines greatly facilitates learning a foreign language. The research uses a comparative method, transformational, descriptive, and semantic. The studies' results indicate the regularity and wide prevalence of morphonological modifications in the generating basis for the formation of derived words in the process of teaching English.

Key words: English language, word formation, scientific and technical vocabulary, morphonology, morphonological phenomena, derivatives; derivation model, a family of words.

Р.Ж. Саурбаев¹, Ф.Т. Ереханова^{2*}, А.К. Жетпісбай³, Г.А. Күзембаева⁴

¹Торайғыров университеті, Қазақстан, Павлодар қ.

²Орталық Азия Инновациялық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

³Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан, Павлодар қ.

⁴Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

*e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Ағылшын тілінің ғылыми-техникалық лексикасындағы морфонологиялық құбылыстар

Бұл мақаланың мақсаты – ағылшын тілі сөзжасамындағы морфонологиялық құбылыстарды зерттеу. Морфонология салыстырмалы түрде жаңа пән және белгілі бір материалды зерттеуге кіріспес бұрын авторлар оқырманды оның негізгі ережелерімен таныстыру қажет деп санайды. Қазіргі ағылшын тіліндегі ғылыми-техникалық әдебиеттердің морфонологиялық сөзжасамы жалпы стандартты тіл мен ғылым тілінің оның функционалды түрі ретіндегі өзара әсерін негізделген терминологиялық жүйелерді стандарттауға ықпал етеді. Айта кету керек, сөз семьяларының параметрлері мен негіздің модификациялары арасында қатаң байланыс жоқ, тек туынды үстеу бағытында негіздің өзгеруі жоқ. Туынды негіздің бір бағытта немесе басқа бағытта морфонологиялық модификациясы әдетте міндетті емес. Ғылыми құндылығы мынада: ағылшын тілінің сөзжасамында морфонологиялық құбылыстардың кең таралуы кәсіби бағытталған ғылыми ағылшын тілін оқыту процесінде өте маңызды болып табылатын туынды сөздерді қалыптастыру

кезінде туынды негіздегі морфологиялық модификацияларды есепке алу туралы ережені алға тартады.

Бұл зерттеудің практикалық құндылығы мынада: мамандық бойынша әдебиеттерді оқуды оқыту саласындағы арнайы зерттеулер ғылыми-техникалық қызметкерлер мен тілдік емес жоғары оқу орындарының студенттеріне шетел тілін оқытудың негізгі мақсаты болып табылады. Мақалада шетел тілдерін оқыту практикасы сөзжасам жетістіктерін лингвистикалық пәндердің бірі ретінде қолдану шетел тілін үйренуді едәуір жеңілдететінін көрсетеді деген қорытынды жасалады. Зерттеу салыстырмалы әдісті, трансформациялық, сипаттамалық және семантикалық әдісті қолданады. Зерттеу нәтижелері ағылшын тілін оқыту процесінде туынды сөздерді қалыптастыру үшін өндіруші негіздегі морфонологиялық модификациялардың жүйелілігі мен кең таралуын көрсетеді.

Түйін сөздер: ағылшын тілі, ағылшын тілінің сөзжасамы, ғылыми-техникалық лексика, морфонология, морфонологиялық құбылыстар, туынды сөздер, деривациялық модель, сөздер семьясы.

Р.Ж. Саурбаев¹, Ф.Т. Ереханова^{2*}, А.К. Жетписбай³, Г.А. Кузембаева⁴

¹Торайғыров Университет, Қазақстан, г. Павлодар

²Центрально-Азиатский Инновационный университет, Қазақстан, г. Шымкент

³Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Қазақстан, г. Павлодар

⁴Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Қазақстан, г. Ақтобе

*e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Морфонологические явления в научно-технической лексике английского языка

Целью данной статьи является изучение морфонологических явлений в словообразовании английского языка науки. Морфонология – относительно новая дисциплина, и прежде чем приступить к изучению конкретного материала авторы считают необходимым ознакомить читателя с его основными положениями. Морфонологическое словообразование современной англоязычной научно-технической литературы способствует стандартизации терминологических систем, основанных на взаимовлиянии общего стандартного языка и языка науки как его функционального типа. Следует отметить, что нет строгой зависимости между параметрами семейств слов и модификациями основы, за исключением одного: нет изменения основы в наречном направлении производного. Морфонологические модификации производящей основы в ту или иную сторону, как правило, но необязательны. Научная ценность заключается в том, что широкая распространенность морфонологических явлений в словообразовании английского языка выдвигает положение об учете морфонологических модификаций в производящей основе при образовании производящих слов, что очень важно в процессе преподавания профессионально-ориентированного научного английского языка.

Практическая ценность данного исследования заключается в том, что специальные исследования в области обучения чтению литературы по специальности являются основной целью преподавания иностранного языка научно-техническим работникам и студентам неязыковых вузов. В статье делается вывод о том, что практика преподавания иностранных языков показывает, что использование достижений словообразования как одной из лингвистических дисциплин значительно облегчает изучение иностранного языка. В исследовании используется сравнительный метод, трансформационный, описательный и семантический. Результаты исследования указывают на регулярность и широкую распространенность морфонологических модификаций в производящей основе для образования производных слов в процессе преподавания английского языка.

Ключевые слова: английский язык, словообразование английского языка, научно-техническая лексика, морфонология, морфонологические явления, производные слова, деривационная модель, семейство слов.

Introduction

L.A. Bedouin de Courtenay's idea of phoneme alternations is regarded as a crucial turning point in the development of linguistics. Its impact can be seen in the development of the independent subfield known as "morphology", also known as "mor-

phophonology" or "morphophonemics". The specific definition of this subdiscipline varies among linguists. N.S. Trubetzkoy deserves most of the credit for developing the conceptual foundation of morphonology. He defined it as

1) a branch of word phonology concerned with the phonological structure of morphemes;

2) a crucial aspect of grammar;
 3) a discipline that bridges morphology and phonology. The first and third of these definitions are accepted.

Despite the name “morphoneme”, which some linguists have introduced but which lacks empirical support, morphonology remarkably lacks an autonomous unit. Instead, morphonology investigates phonemic and stress-related changes while doing morphonological tasks, using the terms “phoneme” and “morpheme” from other linguistic strata. The study of combinatory phonetic shifts within particular morphemes and the investigation of the phonological structure of morphemes, however, are outside the purview of morphonology.

Morphonology is an intermediate, non-basic level linking two basic levels of language structure: phonology and morphology (Reformatskiy, 1975). Word formation also has a dual character: it has the right to claim independence, and numerous works performed in this area confirm its relative independence. At the same time, it is characterized by close contact with nearby levels – morphemic and lexemic. We can talk about more complex inter-level relationships, in particular, between morphonology and word formation. Proceeding from the position that morphonological modifications contribute to the differentiation of primary and secondary forms, we set the objective to determine how wide the scope of this phenomenon is in English word production and what is its regularity.

Since one of the characteristic features of word formation is its consistency, it seems interesting to combine the search for regularity of morphonological phenomena with the description of the word-formation group (hereinafter “a family of words”). The complexity and consistency of the latter will likely contribute to determining the status of morphonological means as regular, functionally significant phenomena in the language.

This objective was solved based on the vocabulary of scientific and technical prose - one of the variants of the language of science, which, as noted, is one of the functional varieties of the general literary language. The vocabulary of the language of science is heterogeneous. In addition to terminology, there are common words that make up the neutral deverbial fabric of special texts, and general scientific vocabulary, the use of which is not limited to any one specific science.

Accordingly, the analyzed families of words can be divided into three subgroups:

1. Terminology proper;

2. Formed by general scientific lexical units;
 3. Everyday words.

The affiliation of the last two subgroups to the vocabulary of the language of science is indicated, in particular, by the fact that they are registered with special terminological words, for example: to apply “apply”, adequate “adequate”, etc.

However, a clear division of families of words is not always possible: in some cases, the vertex of the family of words and the derivatives are ambiguous and, along with the terminological meaning, have a common one. In addition, the semantic structure of derivatives is not entirely determined by the semantic structure of the producer, and therefore a derived word may have a terminological meaning that is not directly deducible from the semantic structure of the motivating word. The search for common patterns of morphonological variation in families of words with a different ratio of terminological and non-terminological meanings of their members can once again demonstrate the interconnectedness of the term and non-term.

The study of morphonological variation in the family of words can be approached from different positions. We limited ourselves to the study of the variation of the generating base in suffix word production. This choice is explained by the following: in the works devoted to the system of word production of the English language and morphonology itself, it is indicated that suffixal word production is characterized by the morphonological marking of both the basis and suffixes. Morphonological changes in some suffixes have been investigated very thoroughly, which cannot be said about the basis. In the works on morphonology, attention was paid to changes in the root, which, strictly speaking, is not a unit of word formation, morphonological changes in the producing base within the family of words have not yet been investigated.

The main purpose of this study – the establishment of regular features of variation of the producing base in the family of words – identified specific tasks:

1. To determine how much variation is characteristic of the generating base within the family of words and whether it has distinctive features in the terminological family of words in comparison with the families of words formed by units of general scientific and everyday vocabulary;

2. Find out if there is a connection between the parameters of the family of words (configuration, valence, depth, and volume) and modifications in the base;

3. To determine the influence of specific derivational models on the fact of variation of the base and its types: alternation of vowels, consonants, truncation of the base, etc.

The main objective of morphonology is to show the place of alternating morphemes in the language system, answer the question of which area of the language is marked morphonologically, and thoroughly investigate it. At the present stage of the development of the English language, morphonological phenomena (alternation, truncation, extension, superposition of sounds at the junctions of morphemes) are characteristic of it primarily in the field of word formation. They allow differentiating primary forms: for example, the secondary nature of the units “description”, and “descriptive” is formally expressed primarily by suffixes, but along with this, morphonological alternation is used as the main means on the basis: [dis:kraib-] – [diskripf-, diskript-], signaling the derivation process.

Materials and methods

In the process of the work, we used the following ways:

– descriptive research method aimed at empirical research and description of the word-forming process in modern English;

– the comparative method used in the study, considers the average depth of a word in the Old English word forming;

– the use of the transformational approach is connected with the possibility of certain transformations to identify differences in semantic and syntactic nature between the components of word-forming elements.

In the study, we also use component analysis, which is considered a discrete analysis, the competence of which includes:

1) decomposition of lexical meaning into semes;

2) their matrix description;

3) opposition of the semantic level to the linguistic one;

4) quantitative method.

The material of the study was 200 families of words of the English language formed by suffix derivatives in which at least one pair of “producing-derivative” is marked by morphonological variation of the basis. The families of words number 674 derivatives. The vertices of the families of words are word-formatively simple.

Literature review

The origins of morphonology are in the theory of phonetic alternations, created by I.A. Baudouin de Courtenay (Baudouin de Courtenay, 1963), and N.S. Trubetskoy (Trubetskoy, 1963) created a unified generalizing theory of alternations. In his works, the term “morphonology” is used for the first time and a research program is given. N.S. Trubetskoy defined morphonology as an independent scientific and linguistic discipline, whose task is to study the use of phonological alternations in grammar and the language system as a whole. N.S. Trubetskoy’s approach to changes in the morpheme structure from the point of view of their functional significance is still relevant today. There is another point of view on morphonology, according to which morphonological alternations do not correlate with meaning. “Morphonology is distracted from the content side of language, from the relation of the sound side of language to the content plan”.

According to the approach of developing the positions of N.S. Trubetskoy, morphonology deals with the organization of the plan of expression, but it is interested in such phenomena that carry certain morphonology information. This point of view was put forward and substantiated by E.A. Makaev and E.S. Kubryakova (Makaev and Kubryakova, 1972) in a series of works on theoretical and practical problems of the morphonological description of languages.

According to H.M. Zyuzkina and H.V. Olimova, morphonological phenomena in the English language system have already been the subject of special research (Zyuzkina, 2014), (Olimova, 2015). The main objectives that were solved in this case were to identify the inventory of morphonological phenomena in modern English and their phonological substrate (Aloyan, 1967), (Telegin, 1975), (Patlaty, 1969), (Saurbayev, 2013), (Saurbayev et al., 2013), (Saurbayev et al., 2021), comparative analysis of the specific weight and role of morphonological means in ancient and modern English (Ermatov, 1971) and the creation of economical ways to describe the phenomena of sound variation of morphemes, i.e. identification of laws of morphonological modifications that would relate not to individual units, but to whole classes of units (Pankratz). In the research of Bashkir linguists, the main attention is paid to morphological phenomena occurring in the formative system of the modern Bashkir language according to the authors,

the following morphonological phenomena types are highlighted in modern Bashkir language: stem clipping, morpheme augmentation, and juxtaposition of phonemes, phoneme alternation (Abdullina et al., 2016).

Results and Discussion

The study of morphological variation in nests involves analyzing and identifying the characteristic features of variation that occur in three groups based on the lexical and grammatical affiliation of the vertex: verb, adjective, or noun. Each group is examined separately to determine the unique properties of the families of words.

The group of verbal families of words is the largest, consisting of 112 families of words. However, there are relatively few families of words with an exclusively terminological meaning of the vertex and its derivatives. An example of such a family of words can be seen in the following:

Figure 1 – A family of words

Verbs and their derivatives are characterized by both terminological and commonly used meanings. For instance, cohere [kou,hi] means “to interlock (those)” or “to be consistent,” while coherence [kou,hiaps] means “connectedness” or “consistency,” and cohesion [kou,hi:ʒən] means “spike” or “cohesion.” Similarly, cohesive [kou,hi:siv] means “capable of cohesion” or “binder.”

The preliminary analysis reveals that terminological and non-terminological verbal vertices form families of words of the same type in terms of basic parameters. Hence, the study of morphological variation is conducted undifferentiatedly.

The material of the study was 200 families of words of the English language formed by suffix derivatives in which at least one pair of “producing-derivative” is marked by morphonological variation

of the basis. The families of words number 674 derivatives. The vertices of the families of words are word-formatively simple.

Preliminary analysis showed that terminological and non-terminological deverbal vertexes form families of words of the same type according to the main parameters, and therefore the study of morphonological variation was carried out undifferentiated. So, having determined the typical parameters of the marked families of words, we conclude the predominant variation of the basis of nouns of the first, second, and third stages of derivation and the basis of adjectives of the first stage.

Nevertheless, variation may not occur in families of words with such parameters. The fact of morphonological modifications is influenced by several factors, including such a parameter of the family of words as its volume.

The resulting configurations give an idea of the valence of the vertex and derivatives in the marked families of words, i.e., the realization of the lexical unit's ability to word production. Vertexes and deverbal nouns of the first step are most active in the formation of nouns and adjectives; adjectives of the first and second steps most often serve as the basis for the formation of nouns and adverbs.

Nevertheless, variation may not occur in families of words with such parameters. The fact of morphonological modifications is influenced by several factors, including such a parameter of the family of words as its volume.

As a rule, the volume of the family of words is on average two or three units more than the number of realized directions, since several different derivation models can operate in the same direction of derivation. It can be assumed that the fact of the marking of the family of words directly depends on which suffix model a particular derivative is formed.

The types of specific base changes in word production may depend on both the producing base and the derivational suffix. For example, the N1 model is accompanied by a truncation of the generating base if it ends in –ate: penetrate – penetrable “penetrate – permeable”. This operation is regular. When attaching the derivational suffix –ion or its allomorphs to a verb ending in [t], [d], [s], [z], there is a regular alternation of the consonant outcome of the base with [ʃ] or with [ʒ] accelerate – acceleration [æk:seləreɪt – æk:seləreɪʃən] divide – division divide – division [di:vəɪd – di:vi:ʒən].

Table 1 – Table of Suffixal models in deverbal families of words

The derivation model	D.S.	Variation of basics	Examples
1. V+able A	1	+	navigate – navigable
2. V+ive A	1	+–	demonstrate – demonstrative
3. V+ory A	1	+–	compensate – compensatory
4. V+ant A	1	–+	coagulate – coagulant
5. V+ate	1	–+	define – definite
6. N _v +al	2	–	motion – motional
7. V+ion N	1	+	destroy – destruction
8. V+ant ⁿ	1	–+	lubricate – lubricant
9. V+age	1	–+	pass – passage
10. V+anse / ence	1	–	cohere – coherence
11. V+ment	1	–	move – movement
12. V+er / or	1	–	conduct – conductor
13. V+ate ⁿ	1	–	condense – condensate
14. V+ing	1	–	dip – dipping
15. V+y	1	–	discover – discovery
16. A _v , A _{n+} +ity	2,3	+	additive – additivity
17. A _v , A _n +ness	2,3	–	active – activeness
18. N _v +ist	2	–	motor – motorist
19. N _v , A _{n,v} +ism	2,3	–	conventional – conventionalism
20. A _v +ize	3	–	conventional – conventionalize

Note. V – verb, N – noun, A – adjective, N_v – verbal noun, A_v – verbal adjective etc. Sign «+» – the probability of marking the basis is close to 60-100%, «+–» – 30-60%, «–+» – to 30%, «–» –

Model 16 also causes similar changes in the basics: a change in the accent structure without a change in vocalism (·active – activity) or with alternating vowel or diphthong (corrosive – corrosivity) If the suffix of this model is attached to the base, which includes the suf. –able or its allomorphs, then regular alternation occurs [i / əbl – I / əbiliti]: compressible – compressibility [kəmˈpressibl – kəmˈpresɪbiliti].

As can be seen from the above techniques, more often there is not one kind of variation, but several at once. Typical combinations of species will be the following:

1) change of accent structure and vocalism: define-definite [diˈfaɪn-defɪnɪt];

2) change of accent structure and consonant outcome: dissipate-dissipation [dɪsɪˈpeɪt-dɪsɪˈpeɪ ʃən];

3) change of vocalism and consonant outcome: receive-reception-receptive [rɪˈsiːv-rɪˈsep ʃən-rɪˈseptɪv].

Let us summarize the results of the study of the variation of the basis in deverbal families of words:

1) modification of the generating base is observed in all three groups of families of words, which means that the family of words belonging to the technical terminology vocabulary is not a limiting factor for its labeling;

2) marked families of words formed by verbs terms and non-terms form the same type of family of word parameters. Knowing the configuration and volume of the family of words, it is possible to predict with relative probability in one or another direction of the derivative and the depth of the family of words the presence of variation of the generating base;

3) the models by which suffix derivatives are formed in different semantic families of words are basically the same type. Knowledge of the derivation models helps to speak with a greater degree of confidence about the possibility of variation of the base in the family of words;

4) the addition of a number of suffixes to the generating base is accompanied by regular morphological modifications of the latter. The action of

some models is accompanied by not one type of variation, but several.

So, the course of the study of morphonological character modifications in the generating base with suffixal word production was outlined on the example of a group of deverbal families of words. The same principles and stages of the study were observed in the study of denominative and deadjective families of words, so let's focus on the final results of each stage and compare them with the results of the analysis of deverbal families of words.

The material of the study includes 69 denominative families of words, most of which belong to terminological ones.

The deadjective group of families of words is the smallest – only 19 families of words, most of the vertices are non-terminological, or their semantic structure includes the terminological meaning.

Deadjective and denominative families of words of a terminological nature, unlike deverbal families of words, have some features in comparison with families of words formed by common and general scientific vocabulary. Thus, adjectival vertices-terms more often form a family of words with a minimum volume – two terms: a vertex and a noun; the adjectival direction of derivation does not develop in the family of words; the maximum depth of the families of words, as a rule, does not exceed two steps. In the denominative families of words, the nominal direction of derivation is more often realized.

If a deverbal family of words is modeled by a relatively small number of configurations, then families of words with adjectives and nouns are characterized by a large number of very diverse configurations. Therefore, some configurations presented in the tables do not simulate real-life families of words but are the sum of several configurations with low

modeling power. They are marked with the letter “C”.

It follows from the tables that in the group of de-adjective families of words, variation of the base is characteristic primarily for nouns of the first stage – it is noted in five of the six configurations. Changes in the basis can occur during the formation of verbs in the first stage. In the second stage, the same pattern of variation can be traced as in deverbal families of words: it is characteristic of deverbal nouns.

In the group of the denominative families of words, morphonological modifications appear in the basis for the formation of adjectives, nouns and verbs of the first stage of derivation. At the remaining stages of derivation, the same directions of derivation are marked as in deverbal and deadjective families of words: deverbal and deadjective nouns, deverbal and desubstantive adjectives.

As in deverbal families of words, the marking of the base is not obligatory. There is a similar tendency for the volume of the families of words to exceed the number of realized directions of the derivative by two or three units. Consequently, several derivational models operate in the same direction of derivation, some of which are accompanied by modifications of the generating basis. These models are listed in Tables 1 and 2.

Models of the formation of nouns in the first stage are not given because of the large number (17 models). As noted, the formation of derivatives in this direction is characteristic primarily for terminological families of words. As a rule, according to these models, the name of another substance is formed from the name of a substance. At the same time, one of the types of morphonological modifications of the basis occurs – its truncation. For example, arsenic-arsenide “arsenic-arsenide”, “chlorine-chloryl”, “chloro-chloryl”, etc.

Table 2 – Suffixal models in deadjective families of words

The derivation model	D.S.	Varieties of basics	Examples
1. A+ity N	1	+	tensile – tensility
2. A+ion N	1	+	adequate – adequation
3. A+ance N	1	+	aberrant – aberrance
4. A+ness N	1		capacious – capaciousness
5. V _a +ion	2	+	complete – completion
6. A+ate ^v V	1	+	mature – maturate
7. A+ize V	1	+	mobile – mobilize

As for the substantive characteristics of variation, its types are the same regardless of the lexical and grammatical characteristics of the top of the families of words. There is only a greater or lesser proportion of one or another type of modification in different directions of productivity. Just as in

deverbal families of words, combined changes in the base occur more often in the denominative and deadjective families of words: for example, a change in the accent structure and a vowel or consonant of the base, a change in the accent structure and an increase or truncation of the base.

Table 3 – Suffixal models in the denominative families of words

The derivation model	D.S.	Varieties of basics	Examples
1. N+ic A	1	+	argent – argentic
2. N+iferou ^e A	1	+	pore – poriferous
3. N+ar Φ	1	+	angle – angular
4. N+al A	1	+	mercury – mercurial
5. N+ine A	1		argent – argentine
6. N+less A	1		base – baseless
7. V _{na} +ory A	2,3	+	circulate – circulatory
8. V+able A	2		modify – modifiable
9. N _n +ous A	2	+	alumina – aluminous
10. N _n +al ^a A	2		paraboloid – paraboloidal
11. N+ate ^v V	1		mercury – mercurate
12. N+ify V	1	+	mode – modify вид – видоизменять
13. N+ize V	1		atom – atomize
14. A _n +ate ^v V	2	+	circular – circulate
15. A _n +ize V	2		artificial – artificialize
16. V _n +ation N	2	+	carbonize – carbonization
17. V _n +ation N	3	+	normalize – normalization
18. A _n +ity N	2	+	angular – angularity

Table 3 provides an overview of the typical structures of subjective and nominal families of words. While verbal clusters are modeled by a relatively small number of structures, word families with adjectives and nouns are characterized by a wide variety of structures. Some of the structures presented in the table do not represent real-life families of words, but rather a combination of several structures with limited modeling power.

The table shows that in the category of subjective families of words, noun base variation is primarily characteristic of the first stage, as noted in five of

the six structures. Changes in the base can also occur during the formation of first-stage verbs. In the second stage, a similar pattern of variation is observed in verbal word families, primarily in verbal nouns. In the group of nominal families of words, morphological modifications form the basis for the creation of adjectives, nouns, and verbs in the first stage of derivation. In the other stages of derivation, the same patterns of derivation are observed in verbal and non-verbal families of words, including verbs and non-nouns, and verbal and substantive adjectives.

The analysis of the marking of the families of words allows us to draw the following conclusions.

1. Morphonological modifications in the generating base within the site of the family of words suffix derivatives are not a random and isolated phenomenon in the vocabulary of the modern English language of science, but widespread and regular, with a wide scope of action. It is observed in all semantic groupings of vocabulary: proper terms, general scientific words and commonly used. At the same time, the variation of the basis in the families of words of a terminological nature has its own peculiarities.

2. There is no rigid dependence between the parameters of the families of words and the modifications of the base, except for one: there is no variation of the base in the adverbial direction of the derivative. Morphonological modifications are most characteristic of the basis when forming nouns from it; adjectives are in second place, followed by verbs. Variation of the basis is possible in several directions of the derivative in the family of words at once.

3. Morphonological modifications of the producing base in one direction or another, as a rule, are not obligatory, but optional. A specific model for the formation of a derivative allows you to clarify the probability of changes. From this point of view, models can be divided into three groups: models that are never accompanied by modifications; models with an average probability of modifications, and models that are mainly accompanied by morphonological changes. The appearance of modifications can be influenced by factors such as the number of syllables in the generating base, its outcome, the suffix, or its allomorph attached to the base.

4. The differences in the substantive characteristics of variation in the families of words with vertices of different parts of speech are small. It can be based on either one type of morphonological modification or several at the same time.

5. As a rule, the phenomenon of variation of the basis is not affected by its derivational complexity. Several models are accompanied by a modification of the basis, regardless of the degree of derivation at which they operate.

Conclusion

Knowledge of how morphonology manifests itself in the field of word formation of the modern English language of scientific and technical literature can contribute to the ordering and standardization of existing terminological systems, as well as the identification of new points of contact and mutual influence of the general literary language and the language of science as its functional variant.

As a result of the analysis just presented, it is clear that the most effective method for assisting students in comprehending novel lexical elements is to help them improve their capacity for determining the meanings of unfamiliar words while taking into account the word-formational architecture. On the other hand, giving vocabulary to students for memorizing inside conceptual clusters bound together by word-formational derivations speeds up the acquisition process. Pairs of “producing derivatives” word-formational trajectories, and term families are all included in these clusters. Yet, the combination of words into such groupings is frequently accompanied by a number of difficulties. The main cause of these difficulties is modern English’s propensity for morphonological phenomena, which is a feature shared by the language of science and technology, including its terminological vocabulary.

English language learners and instructors occasionally run into unique difficulties while examining a term’s word-formational makeup or when classifying it within these categories. This is because morphonological changes occasionally obscure a word’s grammatical makeup and its word-formational affinities with other terms. Therefore, the clarity of the simultaneously established word-formational relationship between verbs like “distract” and “distract” is compromised due to morphonological shifts in the phonological framework of the base form, which complicates the correlation between the noun and the verb and hinders their memorization. This emphasizes how important it is to incorporate findings from morphonological research into pedagogical strategies for teaching English.

The conclusion concludes the regularity and wide prevalence of morphonological modifications in the generating base in the formation of derived words in the process of teaching English.

References

- Reformatskiy A.A. Phonological studies. – Moscow. Nauka, 1975. – 116 p.
- Baudouin de Courtenay I.A. Experience with the theory of phonetic alternations. Selected works on general linguistics. – Moscow, 1963. – 185 p.
- Trubetskoy N.S. Some considerations regarding morphonology. Prague Linguistic Circle. – Moscow. Publishing House “Progress”, 1967. – 210 p.
- Makaev E.A., Kubryakova E.S. Diachronic morphology of ancient Germanic languages. Historical and typological morphology of Germanic languages. – Moscow. Nauka Publishing House, 1977. – 232 p.
- Zyuzkina H. M. The main features and principles of the description of derivational morphonology of derivatives of foreign origin in the modern Ukrainian language // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences Premier publishing. – 2014. – №9 (10). – P. 201-204.
- Olimova H.V. Phoneme and stress alternations. Morphonology // Young scientist. – 2015. – № 4 (84). – P. 792-794.
- Aloyan L.O. About some features of English adjectives with suffixes – ous. – Yerevan, 1967. – 195 p.
- Telegin L.A. Morphonological structure of suffixal derivatives on -ion in modern English. Ph.D. thesis. – Tashkent, 1975. – 170 p.
- Patlaty I.G. Morphonological alternations in the word production of the modern English language. Ph.D. thesis. – Donetsk, 1969. – 217 p.
- Saurbayev R.Zh. The tagseme as a component of structural-semantic sentence Complexification // Middle East Journal of Scientific Research. – 2013. №16 (3). – P. 432-436.
- Saurbayev R., Tekzhanov K., Amrenov A., Ergaliyev K. On the issue of structure-semantic and predicative features semi-composite sentences and their functions in the bounds of paradigmatic syntax // Life Science Journal. – 2013. №10 (4). – P. 1042-1050.
- Saurbayev R., Zhetpisbay A., Demessinova G., Kulbayeva B., Vafeev R. The Principles of Economy in Word-Formation in Functional Styles of English // Arab World English Journal (AWEJ). – 2021. № 12 (2). – P. 424-435. DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol12no2.29>
- Ermatov S. Variation of root morphemes and morphological alternations in the word production of the Old English language. Ph.D. thesis. – Tashkent, 1975. – 195 p.
- Abdullina G., Ishkildina Z., Karabaev M., Samsitova L., Fayzullina M. Morphonological Phenomena in Derivation Process (as Exemplified by the Bashkir Language) // Indian Journal of Science and Technology. – 2016. № 9 (36). – P. 1-7. DOI: [10.17485/ijst/2016/v9i36/102018](https://doi.org/10.17485/ijst/2016/v9i36/102018)

References

- Abdullina, G., Ishkildina, Z., Karabaev, M., Samsitova, L., Fayzullina, M. (2016). Morphonological Phenomena in Derivation Process (as Exemplified by the Bashkir Language). Indian Journal of Science and Technology. Iss. 9 (36), P. 1-7. DOI: [10.17485/ijst/2016/v9i36/102018](https://doi.org/10.17485/ijst/2016/v9i36/102018)
- Aloyan, L.O. (1967). About some features of English adjectives with suffixes – ous. Yerevan.
- Baudouin de Courtenay, I.A. (1963). Experience with the theory of phonetic alternations. Selected works on general linguistics. Moscow.
- Ermatov, S. (1975). Variation of root morphemes and morphological alternations in the word production of the Old English language. Ph.D. thesis. Tashkent.
- Makaev, E.A., Kubryakova, E.S. (1977). Diachronic morphology of ancient Germanic languages. Historical and typological morphology of Germanic languages. Moscow. Nauka Publishing House.
- Olimova, H.V. (2015). Phoneme and stress alternations. Morphonology. Young scientist. Iss.4 (84), P. 792-794.
- Patlaty, I.G. (1969). Morphonological alternations in the word production of the modern English language. Ph.D. thesis. Donetsk.
- Reformatskiy, A.A. (1975). Phonological studies. Moscow. Nauka.
- Saurbayev, R., Tekzhanov, K., Amrenov, A., Ergaliyev, K. (2013). On the issue of structure-semantic and predicative features semi-composite sentences and their functions in the bounds of paradigmatic syntax. Life Science Journal. Iss.10 (4), P. 1042-1050.
- Saurbayev, R., Zhetpisbay, A., Demessinova, G., Kulbayeva, B., Vafeev, R. (2021). The Principles of Economy in Word-Formation in Functional Styles of English. Arab World English Journal (AWEJ). Iss. 12 (2), P. 424-435. DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol12no2.29>
- Saurbayev, R.Zh. (2013). The tagseme as a component of structural-semantic sentence Complexification // Middle East Journal of Scientific Research. Iss.16 (3), P. 432-436.
- Telegin, L.A. (1975). Morphonological structure of suffixal derivatives on -ion in modern English. Ph.D. thesis. Tashkent.
- Trubetskoy, N.S. (1967). Some considerations regarding morphonology. Prague Linguistic Circle. Moscow. Publishing House “Progress”.
- Zyuzkina, H.M. (2014). The main features and principles of the description of derivational morphonology of derivatives of foreign origin in the modern Ukrainian language. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences Premier publishing. Iss. 9 (10), P. 201-204.

Information about authors:

Saurbayev Rishat Zhurkenovich – Candidate of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University (Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: rishat_1062@mail.ru);

Yerekhanova Fatima Turekhanovna (corresponding author) – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Central Asian Innovation University (Shymkent, Kazakhstan, e-mail: e-mail: siliconoasis702@gmail.com);

Zhetpisbay Aliya Kozhamuratkyzy – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Pavlodar Margulan Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru);

Kuzembaeva Gulzhana Aitzhanovna – PhD, Associate Professor, K.Zhubanov Aktobe Regional University (Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kuzembayeva@mail.ru).

Date of receipt of the article: October 12, 2023.

Accepted: May 22, 2024.

2-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 2
LITERARY CRITICISM

Раздел 2
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

P. Auyesbayeva* , T. Akimova

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: ksaryarka@inbox.ru

THE EPIC “EDIGE BATYR”: TYPOLOGY OF THE EXISTING TURKIC VERSIONS

Edige is a major figure who appeared on the stage of history in the second half of the 14th century, when the Golden Horde has weakened and was destroyed due to the strives between the rulers who were competing for the Khanate, and the once powerful state began to disintegrate. He was a famous bi and a brave batyr who ruled the country. Not only the Kazakhs, but also the Turks, the Kyrgyz, the Karakalpak, the Uzbek, the Turkmen, the Tatar, the Nogai, the Bashkir peoples honor him as a “heroic ancestor”. This situation shows that ones these peoples were called “Nogayli” and represented a whole country under one roof.

The main goal of the article is to compare the national variants of the epic “Edige batyr” which takes great place in the literature of not only the Kazakh people, but also the Turkic peoples, and by comparing it with the epics and general historical heritage of other peoples, to prove that it is not a historical epic, but a genre which is between heroic and historical epic, and that the epic is a common heritage of the Turkic peoples. Typological comparisons have been conducted which show that the Kazakh, the Nogai, the Karakalpak and the Tatar versions of the plot have more typological similarities. To clarify that all national versions have mythical and fairy-tale motifs and episodes, and especially in Karakalpak, Bashkir and Tatar versions.

Key words: folklore, epic, typology, variant, manuscript, national version, Golden Horde.

П. Әуесбаева*, Т. Әкімова

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: ksaryarka@inbox.ru

«Едіге батыр» эпосы: түркі нұсқаларының типологиясы

Едіге – XIV ғасырдың екінші жартысында Алтын орданың әлсіреп, хандыққа таласушы билеушілердің өзара қырқысуынан іргесі босап, бір кездегі күшті мемлекеттің ыдырай бастаған кезінде тарих сахнасына шыққан ірі тұлға. Ол ел тізгінін ұстаған беделді би әрі қол бастаған батыр болған. Едігені қазақтар ғана емес, түрік, қырғыз, қарақалпақ, өзбек, түркмен, татар, ноғай, башқұрт халықтары да “батыр бабамыз” деп ардақтайды. Осы жағдай бұл халықтардың бір кезде “ноғайлы” атанып, бір шаңырақтың астында бір тұтас ел болғанын көрсетеді.

Мақаланың негізгі мақсаты – тек қазақ жұрты ғана емес, сол сияқты түрік халықтарының әдебиетінде үлкен орны бар “Едіге батыр” жырының ұлттық версияларын өзара салыстыру және өзге халықтардың эпосы мен жалпы тарихи мұрасымен салғастыра зерттеу арқылы оларға тән ортақ ерекшеліктерді, сарындарды анықтау. Соның нәтижесінде оның тарихи жыр емес, батырлық жыр мен тарихи жыр арасындағы жанр екендігін және жырдың түркі халықтарының ортақ мұрасы екенін дәлелдеу. Типологиялық салыстырулар жүргізіліп, түркілер ішіндегі қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар версияларында сюжеттің типологиялық ұқсастығы молырақ ұшырасатынын көрсету. Ұлттық версиялардың бәрінде де мифтік, ертегілік сарындар мен эпизодтар бар екені, бұларға қарақалпақ, башқұрт, татар версияларында мол орын берілгендігін айқындау.

Түйін сөздер: фольклор, эпос, типология, вариант, қолжазба, ұлттық нұсқа, Алтын Орда.

П. Ауесбаева*, Т. Акимова

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауезова, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: ksaryarka@inbox.ru

Эпос “Едіге батыр”: типология существующих тюркских вариантов

Едіге – великая личность, появившийся на исторической сцене во второй половине XIV века, когда Золотая Орда ослабла и была разрушена из-за распрей правителей, соперничавших за ханство, и некогда сильное государство начало распадаться. Он был знаменитым бием и отважным героем, который держал в руках бразды правления страной. Не только казахи, но

и тюрки, киргизы, каракалпаки, узбеки, туркмены, татары, ногайцы, башкиры чтят его как “героического предка”. Эта ситуация показывает, что когда-то эти народы назывались “ногайлы” и представляли собой целую страну под одной крышей.

Основная цель статьи – сравнить национальные варианты эпоса “Едиге батыр”, который занимает важное место в литературе не только казахского народа, но и тюркских народов, и, сравнивая его с эпосами и общим историческим наследием других народов, определить их общие черты и характеристики доказывают, что это не исторический эпос, а жанр, находящийся на пересечении героического и исторического эпоса, и что эпос является общим наследием тюркских народов. Точно так же говорится, что эпос “Едиге батыр” имеет особенность, непохожую ни на один другой эпос, то есть здесь отражены признаки сказки, легенды героического и исторического эпоса. Проведены типологические сравнения, которые показывают, что казахская, ногайская, каракалпакская и татарская версии сюжета имеют больше типологических сходств. Уточнить, что во всех национальных версиях есть мифические, сказочные мотивы и эпизоды, и особенно в каракалпакской, башкирской и татарской версиях.

Ключевые слова: фольклор, эпос, типология, вариант, рукопись, национальный вариант, Золотая Орда.

Introduction

“Edige Batyr” is one of the legends that have been told in the country for centuries. Since ancient times the epic poems and legends about Edige batyr have been widespread among many peoples of Kazakhstan, Turkey, Central Asia, Siberia, the Volga region, the Caucasus and the Crimea.

The epic poem is a common Turkic heritage. It tells a lot about the history of the Golden Horde, the Nogai Horde, the Emir-Temir dynasty and the Desht Kipchak of the late XIV and early XV centuries. Edige not only gained independence for the Nogay Horde but also became a legendary hero in the territory of the former Golden Horde (Kara, 2010). Although the plot of the poem gives the illusion of various historical events related to the life, historical surroundings and ways of struggle of a historical person who once influenced the entire territory of Eurasia, the poem also contains a lot of fantastic events characteristic of the old epics. In other words, although the epic poem has the name of a famous person, its structure forms a complex framework that has acquired a special character, worthy of the spirit of folklore and traditions of epic poetry.

The basis for many years of irrational accusations about Edige hero was the resolution adopted by the the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union-Bosheviks on 9 August 1944 “On the state of the mass political and ideological work of the Party organisation in Tatarstan and measures for its improvement”. Then the poem “Edige Batyr”, the popular poetry of the Kazakh people since ancient times, became prohibited. No one paid any attention to those who said that the poem was historical, artistic and popular among the people. It was the eminent scholar V.M. Zhir-

munsky who played an important role in making the long-forgotten history of the “Edige Batyr” known and seriously studied. A detailed analysis of “Edige Batyr” and many other poems was made in his monograph on Turkic epic (Zhirmunsky, 1974). In this work, Zhirmunsky not only presents the facts related to Edige, but also describes the historical foundations that gave rise to the Kazakh Nogai epic in general. We know that the essence of V.M. Zhirmunsky’s research is to restore the value of the epic poem, which has been considered unilaterally and presented as hostile, and to draw public attention to it. At the same time, the scholar’s concern for the cultural heritage is emphasized by identification of the genre characteristics of the “Edige” epic poem and the proof that it is important monument created by the people’s imagination. This work by V.M. Zhirmunsky contributed much to the Edige studies.

The epic poem “Edige” is a legacy and like other zhyrs, it has undergone many changes in the course of its creation and development and has survived to the present day. From the first small versions of the poem “Edige”, which became a voluminous poem, it was spread orally all over the country. Today there are about twenty versions of the Kazakh poem, which have spread all over the country. A. Divayev, M.Zh. Kopeev, K. Sattarov and others have collected different versions of the poem. And the zhyrshi Zhumagul, Nurtugan, K. Zhasarbayev and other zhyrshi sang this epic poem and thus contributed much to the spread of this poem among the public. It is worth noting that they tried to sing the epic poem “Edige” in their own way and not to repeat each other. They used to add the most favourable moments of the epic story. It is known that there are about forty versions of the poem. These include the versions of other Turkic peoples.

The fact that this epic poem was widely spread among the people is proved by the large number of singers and versions of the poem.

Material and methods

In their research the authors used the following available materials: the 39th volume of the “Babalar sozy” (Words of Ancestors) 100 volume collection series, which was published on the basis of folklore values in the framework of the “Cultural heritage” State programme, the 1st volume of the “Anthology of the Steppe Folklore” published in 2019, handwritten versions of the epic kept in the rare collections of the Central Scientific Library and of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art. The research on the epic “Edige” is based on the research works of the domestic and foreign scholars working in the field of epic studies. The article analysed the epic “Edige” from the point of view of the latest theoretical and methodological conclusions of the folklore and epic studies.

Typological, textological, historical-typological, and comparative-typological methods of research form the methodological basis of the work.

Literature Review

In different periods, Sh. Ualikhanov, P.M. Melioransky, A.M. Samoilovich, P.A. Falev, V. Radlov, G. Potanin, A. Khodzko, K. Satbayev, M. Auezov, V.M. Zhirmunsky, R. Berdibayev, S. Kaskabasov, Anuar Mamut, Sagadat Chagatai, M. Osmonov, H.Zarifov, Sh. Ibraev and others scholars gave their valuable comments on the epic poem “Edige”.

Shokan Ualikhanov was the first person to record the Kazakh version of “Edige Zhyr”. According to Sh. Ualikhanov, he heard the poem for the first time in 1841. It was sung by the Kipchack akyn Zhumagul. The oldest version of the poem was presented to Genghis by Zhumagul. Genghis had three versions of this epic. Combining these three versions, Sh. Ualikhanov asked his father for advice, consulted with him and created a single version of the poem. And the Sultan Ahmet Zhanturin wrote it down on paper.

Sh. Ualikhanov suggests that the poem “Edige” describes the events of the end of the 19th century, but must have been composed at the beginning of the 20th century (Ualikhanov, 2010: 238). Sh. Ualikhanov was the first Kazakh folklorist to note that historical poems were a new type, distinct from ancient heroic epics. He says that the epic Edige is

about a real historical person about whom people made legends.

In 1904 the first volume of the collection was published under the direction of professor N.I. Veselovsky, the Vice-Rector of St. Petersburg University. And the poem “Edige”, translated into Russian by Shokan, was included into this collection. P.M. Melioransky, Russian scientist and professor at St. Petersburg University, wrote a preface to the original poem manuscripted by Shokan. And in 1905 he published a book in St. Petersburg entitled “The Legend of Edige and Tokhtamysh” based on this manuscript.

The importance and value of this publication lies not only in the fact that the most artistic and complete version of the poem is published for the first time, but also in the fact that the poem tells about the degree of imagining the historical reality, about the stages of creating it. The version of Shokan, in terms of its beauty, size and antiquity, is recognised as the most valuable of the surviving poems about Edige. Scholars call this poem the classical version of Shokan Ualikhanov.

The version of Shokan of the epic “Edige”, which is very popular among the Kazakh people, has been the subject of a number of publications during the Soviet period. In particular, it was reprinted in 1927 by K. Satbayev, in 1933 – by S. Seifullin, in 1939 – by S. Mukanov. There was then a ban on the publication of poems about Edige, and only fifty years later the poem was republished.

The epic “Yer Edige” was published twice in 1989. It was published in the magazine “Zhuldyz” (No. 7) and in the 5th volume of “Batyrlar Zhyry” (The Epic of Heroes) published by the Writers’ Publishing House (Kazakh Folk Literature, 1989).

Later, in 1993, E. Magauin published this version while his research on it (Edige, 1993). The epic “Yer Edige”, which was published in Moscow in 1927 with a preface by K.I. Satbayev, was republished in 1995, 1996, 1999 and 2019.

In the early eighties, academician of the National Academy of Sciences R. Berdibayev began to draw public attention to the issue of the epic’s historical features and worked on improving the methodology of scientific work. With positive views on “Edige Batyr”, individual versions and fragments of this poem started appearing on the pages of newspapers, magazines and collections.

After the country gained sovereignty, literary heritage and valuable researches about a person like Edige, who played a special role in national history, began to be published. Over the next two decades,

research was carried out from a new perspective to complete the work on Edige. The gaps left by the Soviet era were filled in. The following researches can serve as evidence of the above: research works done by R. Berdibayev (Berdibayev, 2013), E. Magauin (Edige, 1993), Zh. Asanov (Asanov, 2020) and “Babalar Sozi” (Words of Ancestors) a one-hundred volume publication (Babalar Sozi, 2006), “Anthology of Steppe Folklore” (Anthology of Steppe Folklore, 2019) as well as “Kazakh folklore and literature in the collections of Russian orientologists-Turkologists before the beginning of the XX century. Narrative sources” published by M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Auyesbayeva et al., 2022). In 2011, Jensen wrote about the Kazakh version of the epic: “The tradition is known in a variety of more or less closely related Turkic languages, Noghay, Kazakh, Tatar, Bashkir, and Karakalpak, and versions were recorded in writing already in the 19th century. Especially, manuscripts of Kazakh versions, written between 1820 and 1950, are preserved in the archives. The last Kazakh singer to know the epic was Murin-jiraw Senirbek-uli, who died in 1954. In his repertoire the epic of Edige formed part of a cycle about the forty Noghay heroes” (Jensen, 2011).

Results and Discussion

Issues of collecting and publishing original versions of the poem “Edige Batyr” from different countries began in early periods. The poem about “Edige” was first published in 1820 in “Siberian Vestnik”. This publication is summary of the Kazakh poem about Edige in Russian. It was written by the writer G.I. Spassky, who was born and grew up in Siberia. G.I. Spassky (1783-1864) was the first corresponding member of the Russian Academy of Sciences in the field of Oriental studies. He made a significant contribution to the study of ethnography and folklore of the Kazakh people.

A. Khodzko (1857-1883), Polish poet and Orientalist, is another person who published the poem “Edige”. He recorded a number of poems about Edige from the Nogai people who lived near Astrakhan. The book “Persian folk poetry”, published in London in 1842, contains the translation of the manuscript into English.

In his book, published in 1895, N. Semenov quotes a translation of the epic “Edige”, which he recorded in 1880 - 1881 among the Nogai, who lived near Astrakhan. Osmanov’s anthology “Nogai and Kumyk texts”, published in St. Petersburg in 1883, includes this and other existing versions of

Nogai. Commenting on the version he prepared, M. Osmonov said “The stories and poems of Edige are performed in different ways by storytellers and epic reciters. At the time of writing this book I also had several different stories about Edige in my hands, I chose from these versions and wrote here what I liked best” (Yarlykapov, 2016: 322-330). This text is similar to Shokan’s version. However, some scenes described at the end of M. Osmonov’s version do not exist in Shokan’s version. These include Kadirberdi’s torture, Nuraddin’s cunning capture, the great battle between Kadirberdi and Edige, and both dying.

It was G.N. Potanin (1835-1920) who collected tales, poems, legends of Siberian Tatars, Altai, Mongolians and also travelled much in Kazakh steppes to collect and study folklore samples of tales, stories, epics and other works. The works connected with Edige are the ones that G. N. Potanin has studied with a great deal of diligence. He analysed the legends about Edige and proved that the plot of the works is the plot about the judgement that comes from the old Bible. For example, Potanin found that Edige Bi’s judgement over Bota and Ingen is the same as the biblical example of Solomon’s settlement of the dispute between two women over a child. He argues that the legends about Edige existed among the Turks long before the Islam, independently of the Bible, and many years before the historical figure of Edige appeared in history (Kazakh folklore in the collection of G.N. Potanin, 1972).

G.N. Potanin published in 1897 in the magazine “Living antiquity” the fairytale “Turkic Fairy tale about Edige”, which he had collected and studied (Potanin, 2006).

Special attention to the theme of Edige was also paid by the academic V.V. Radlov, who diligently collected samples of the oral literature of Turkic-speaking peoples and published them in many volumes. He recorded one Barabian, three Omsk Tatar and one Teleut version between 1866 and 1872. Also in 1896, Radlov found four other versions from Nogai tribes, who lived in the Crimean steppe. In his book “Folk Literature Patterns from the North Turkic Tribes” he published the Barabian inscription and the Crimean version. And the version recorded from the barabi Tatars was published in 2004 in the book “Tatar epic. Dastans” (Tatar epic, 2004).

The scholar O. Nurmaganbetova, who has contributed much to the study and publication of a number of selected Kazakh epics, such as “Kobylandy” and “Edige”, gives the following argument in support of I.N. Berezin’s assumption that the work must be a Turkmen work: “I.N. Berezin is of the opinion

that this work is a creation of the Turkmen people. But if you pay attention to the content, there is no doubt that it is not Turkmen, but an original Kazakh work. Other versions of Edige have the same meaning. The reader who reads it for the first time would find it incomprehensible and difficult to understand” (Kazakh Folk Literature, 1989: 126).

A.N. Beloslyudov (1887-1939) – teacher, collector of Kazakh folklore, ethnographer. He was also acquainted with Kanysh Satbayev. He travelled around the country with Zatayevich. They collected stories and poems. Speaking of the versions and editions of the epic, we should mention the version “Edige bi and Tokhtamysh”, the prose version of the epic, published in 1915 by Alexei Beloslyudov in the book “Kyrgyz Stories and Tales” (Kazakh Folklore and Literature in the Collections of Russian Orientalists and Turkologists, 2022: 20-22).

Although the content of this work is similar to the epic poems about Edige, it differs in how the work is presented and resolved.

The epic poem “Edige Tore” was recorded by I.A. Belayev in Karakalpakstan in 1903. Both this version and its Russian translation were published in Ashgabat in 1917 (The Legend of Edige and Tokhtamysh, 2012).

The Karakalpak folklorist and scholar Kali Aimbetov recorded a Karakalpak version of Edige’s poem from Erpolat zhyrshy. This version was published in Moscow in 1937. Kali Aimbetov wrote a small introduction to the book called “From the Collector”, in which he says that “Edige” was first recorded on paper by Erpolat zhyrau in 1929 and was lost for some reason. In October 1934 the manuscript was redone from Erpolat, who lived in Shymkent City.

Kiyas Kairaddinovich was the most famous poet of Karakalpak, and his son Kalbay manuscripted a version of the epic poem “Edige” recited by him (Edige, 1990).

The legend of Edige was also well known among the nomadic Uzbeks. One of them was published in 1939 under the title Tulymbi in the Uzbek collection by H. Zarifov. According to professor Mamatkul Zhurayev: “The work was recorded from the son of Shomurod Samandar in the Hijra year 1414”.

According to V.M. Zhirmunsky, this epic is known among the Bashkir people as “Idukai I Muradym”. Some parts of the poem were published in Kazan and Ufa publishing houses even before the Soviet period (Bashkir folklore, 2000: 109). The version which was recorded from the recitation of the Bashkir speaker M. Borongulov during the So-

viet years was published in the magazine Oktyabr in 1940.

The Turkish scholar Sagadat Chagatai succeeded in recording an extensive version of “Edige”. It was recited by an epic reciter of the Nogai tribe, who came to Turkey from the Crimean steppes as a young man. In 1953, the scholar published this poem with German translation.

As far as the poem itself is concerned, the epic poem “Edige” is based on the events that were characteristic of the Nogai period. The poem tells how the main hero, Edige, was in the service of Tokhtamysh Khan and won the khan’s trust. Stories about how Edige skillfully and subtly resolved all sorts of lawsuits begin in the epic from the days when he matured somewhat and became a herdsman (Kabulovna, 2023). Later there was a conflict between them, and the young hero left for the distant Satemir Khan in order to take his revenge on Tokhtamysh Khan. Edige’s return with a large army was a victory over the Khan.

Edige has enough features of ancient heroic epics to be not a purely historical poem. In Shokan’s version, for example, the hero is the son of a saint and a fairy’s daughter, which means that there are special circumstances surrounding his birth. It is well-known that this is a fantasy that was caused by the thoughts of the people who wanted to see Edige as a unique hero of the native people. This is one of the main features of the heroic epics. The birth of such a figure as a miraculous child can be found in the epics of many Turkic nations. In the Nogai version, for example, Barkaya (Baba Tukles) was fishing in the Sugar Lake one day. Nine swans flew to the shore of the lake, flapped their wings and turned into beautiful girls. The man married one of them. After a while, the woman becomes pregnant. One day, when Barkaya came back from hunting, he saw a child crying in his hut. He found out that his wife had turned into a swan and left them. The child was given the name Kuttykia. Kuttykia grows up and becomes a hunter. He looked after Tokhtamysh Khan’s hawks. Kuttykia later had a son named Edige. There is an idea in the poem that a tribe is born from a certain animal, plant or something miraculous and the wonderful qualities of the ancestor are passed on to the descendants. These are totem concepts that are often the subject of discussion in the ancient epics of the Turkic peoples. Such explanations can also be found in the book “Korkyt Ata”, the heroic epic of the Oghuz.

The wisdom of Edige as a Bi is recognised by the fact that he is a fair judge in various disputes.

“The leader is also humane and can’t treat everyone equally, he’s not perfect, so it’s a great ancestral tradition to advise and guide him properly. We can see the noble basis of this unbroken tradition in the lives of the advisers, biys and orators who surrounded the Khans of the recent age” (Doszhan, 2023: 24). These examples are taken from traditional Kazakh folklore. However, a motif of this kind can be found in the folklore of peoples from all over the world. For example, one of the four judgements of Edige described in the epic (dividing the child) is found in the Bible, where Salomon resolves the dispute (Auyesbayeva, 2002: 83-84). Epics also have a motif where a friend assists to save the hero. When Edige is assassinated, it’s his friend Angisin who saves him. When Edige was on the run from the Horde, Angisin cut off the stirrups of the horses of the people who were at the feast. A similar motif can be found in the folklore of other peoples as well. For example, according to Zhirmunsky, the Scottish historical poem tells of Robert Bruce’s escape from his enemies in the similar way (Zhirmunsky, 1974: 353). The religious and mythological motifs seen in this poem “Edige” are well analysed in the article by G. Şehriyar (Şehriyar, 2020: 158-169).

Another common motif in all the Heroic poems is “the Hero’s search for bride”. In the epic poem, this scene corresponds with Edige’s quest to find Satemir Khan. The poem “Nogayly Kara Kypchak Koblandy” describes the fight with the Black Giant when the hero was on his way home with his bride Akkur. Koblandy killed the giant and reached his land safely. In Nurtugan’s version, Edige arrives looking for a bride and finds the land ravaged by a giant called Kabantin. The similar scene can also be found in Karakalpak version.

The scene where the hero meets his bride is one of the most common plots in epics. For example, Edige sneaks into the tent, disguised as a bald boy, and learns that Kabantin is going to forcibly taking the Khan’s daughter. Forty men came to Satemir Khan with the news that Edige had been saviour of his daughter Kagaz and was on his way with her. The Khan was very happy. He sent three thousand people to meet them. Satemir arranged a great wedding feast for his daughter’s marriage to Edige and gave him the throne. This is similar to the episode where Alpamys, disguised as a dervish, sneaks into his village and sees Gulbarshyn being forcibly taken away by the slave Ultan.

Edige became the Khan in the land of Satemir. He ruled the country and his subordinates justly. The country’s prestige and glory increase. Satemir’s daughter Kagaz gave birth to a son by the name of

Nuraddin. The poem describes at the same time the happy life of Edige and the tradition and the way of life of the Kazakh people.

In the Tatar version, when Shah Temir hears of Edige’s arrival, he sends three ambassadors to make sure that Edige and his daughter arrive in the country safe and sound. On their arrival in their homeland, there is a great feast and marriage. Edige is elected to be the Biy (Tatar epic, 2004: 114).

According to the Qiyas’ alternative, the Karakalpak version, the Khan married his daughter Akbilek to Edige with the words: “You have saved my only daughter and my honour”. The Khan gave the throne to Edige. Edige became a righteous Khan for the country. “One of the most common themes in the folklore works of the peoples of the world is that of a child who learns of his father’s revenge (or some other secret) from a stranger. The Epic also reflects this motif. The story has two parts in which many episodes repeat themselves: the biography of a father and his son. These two, as well as their main enemy (Tokhtamysh) and their main helper (Satemir, or Timur Lenk/Tamerlane) are historical figures, as is the struggle for power and authority between them (chapter 2). Yet, the Epic of Edige is a story, and not a historical chronicle, never mind historical truth. It is a work of oral literature and built accordingly on all literary levels” (Jason, 2009).

One day, when Nuraddin was 12 years old, he was playing with his asyks. While playing, he accidentally broke the net of an old man who was hunting small birds for a living. Having heard from the old man that his father had old revenge on Tokhtamysh Khan, Nuraddin took the troop from Satemir and went against the enemy. So he killed Tokhtamysh Khan for the revenge of his father. However, the authorities who were under the rule of Tokhtamysh had a direct attempt to belittle Nuraddin on the grounds that he was not a descendant of Genghis Khan. Nuraddin’s answer, which he gave them, is best described in the article by folklorist S. Saken: “Standing there, Nuraddin answered them: “I have been a believer and a worshipper of one God since my birth, and I have read many holy books. I belong to the family of the glorious Turkic hero Kozhaakhmet Baba Tukty, and the fact that I do not come from the Genghis dynasty does not harm me in any way” (Saken, 2019: 202).

Abubakir Divayev’s version of the epic “Edige” begins with the following story: In ancient times, a rich, brilliant, holy, wonderfully rich man had no children. And the Karakalpak version of the epic has a similar opening story. This version often contains elements of a heroic fairy tale. Similar motifs such

as childlessness, the miraculous birth of the future hero, his rapid growth, the attempt on his life, the hero’s heroic victory over his enemy and his heroic marriage, etc. are found in “Alpamys Batyr”, “Yer Sayin” and other tales and epics. The epic has both the above differences and motifs similar to those of versions of the epic “Edige”. For example, episodes such as the birth of Edige from the hairy Aziz and the daughter of the fairy; the leaving of the newborn Edige to hang from a tree because Aziz broke the three conditions.

If we compare the different versions of the poems related to “Edige”, we find a number of differences in their events and structure. The article on epic motifs and types discusses this view (Dogan, 2016: 307-310). Obviously, none of the people’s heroic epics appeared in one day. In the beginning, the heroic deeds and images of men who defended their country and fought against the enemies were the basis of legends, short historical poetry. These poems are passed down orally and spread throughout the country. And later, the storytellers would skilfully put them all together and turn them into works of epic poetry. The epic poetry that spread in this way was full of episodes and exaggerations that were shaped by the imagination of the epic reciter. The historical illusion of the events described in the Epic, however, remains. Although the new version of the epic “Edige” found among the Crimean people has its own peculiarities, some situations where Edige’s intelligence and courage are challenged, as well as the conflict between Edige and Tokhtamysh, the war between Kadirberdi and Edige described in the epic, are similar to those that happened to the historical real person Edige. The names of the heroes of the epic and of the historical figures are also the same (Gulayhan, 2022: 439-462). The historical facts in the poem “Edige” were not fully reconstructed in comparison with the classical heroic epics. The “Edige” is not a historical poem, but its general form had enough of the characteristics of the ancient heroic epics. The epic “Edige” does not reflect the real history, but such sayings as “Edige the Trustworthy Leader of the Nation”, “Edige the Ruler”, reflecting the path of Edige, remained in the minds of the people.

These features are the evidence that this epic can be considered as intermediate genre between historical epic and heroic epic. But you can easily see that the poem was first distanced from its historical foundation. This, too, is a multilevel characteristic of epic: “We cannot say that the work is neither

an exact picture, nor a copy, nor a chronological sequence of historical events” (Alpysbaeva, 2013: 59).

The authors of the article “the Edige epic poem in Kazakhstan” say that the epic poem “Edige” will allow the citizens of this country to learn about the history of the spiritual heritage of the Turkic people, revive this heritage in the memory of the people, strengthen the national consciousness, raise the patriotic spirit (Zhanpeissova, 2019: 35).

Conclusion

In conclusion, we can say that, in general, all versions of the epic “Edige Batyr” have common plots. However, there are also some differences. Typological comparisons reveal many interesting similarities between the Kazakh, the Nogai, the Karakalpak and the Tatar traditions. One of the things that makes them so similar is the unbreakable historical and cultural ties between these peoples. And no matter which of the versions of the poem we take, what we have in common are the heroic deeds of Edige, his high spirit and his love for his country. In all the works about Edige Batyr, no matter to which people these works belong, the hero himself and his son Nuraddin have always been described and sung in a positive way only.

The fact that Edige is honoured as a “Heroic Ancestor” not only by the Kazakhs but also by other Turkic peoples is an indication that they were once “Nogayli” and were a single country under one roof. Later on, when the Nogai Horde was divided into different khanates and the unity of the Turkic peoples broke up, each country cherished the “Edige Batyr” and claimed that the “Edige” was unique to them. When reciting the epic “Edige Batyr”, each people created their own original work, including their nation’s folklore traditions, poetic skills, circumstances that influenced their lives and marked their history. All this contributes to the revival of the ancient unity, mutual harmony, spiritual memory of the Turkic peoples, the definition of national codes of their representatives, the strengthening of patriotic feelings, internal unity.

This research was funded by the Scientific Committee under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14871357). We express our gratitude to the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, which supports the implementation of the project.

Әдебиеттер

- Kara D. Baba Tükli and the swan girl. Legitimising elements in the Turkic epic Edige // *Acta Orientalia*. – 2010. – Т. 63. – №2. – С. 117-132. <https://doi.org/10.1556/aorient.63.2010.2.1>
- Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974. – 728 с.
- Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. I-том / 2-басылым. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 376 б.
- Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Т.5: Батырлар жыры. Қырымның қырық батыры: Едіге / Құрастырғандар: О.Нұрмағанбетова, Қ.Сыдықов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
- Едіге: Халық эпосы / Текстологиясын қарап, баспаға әзірлеген, алғы сөзін, соңғы сөзін жазған Е.Мағауин. – Алматы: Айқап, 1993. – 76 б.
- Бердібаев Р. Қазақ эпосы // Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т. 16. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – 432 б.
- Асанов Ж. «Едіге» эпосы – түркі халықтарына ортақ мұра. – Ақтөбе, 2020. – 360 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т.39: Батырлар жыры / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Алпысбаева Қ., Әуесбаева П. – Астана: Фолиант, 2006. – 448 б.
- Дала фольклорының антологиясы. Т.2: Батырлар жыры: Он томдық / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: С. Сәкен, Н. Сәрсек. – Алматы: Brand Book, 2019. – 572 б.
- Әуесбаева П. Қазақ фольклорындағы әңгіме жанры. – Алматы: Ғылым, 2002. – 118 б.
- Jensen M. S. Writing Homer // A study based on results from modern fieldwork. – Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab, 2011. – 440 p.
- Ярлықапов А.А. Образцы ногайского фольклора в хрестоматии М. Османова «Ногайские и кумыкские тексты» // Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Черкесск, 2016. – 600 с.
- Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 382 с.
- Потанин Г.Н. Тюркская сказка о Идыге [Текст]. Исследования и материалы Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова М-ва образования и науки РК / сост. тома и указ. транскрипция текстов, историографический очерк К.Ш. Алимгазинова; науч. ред. И. В. Ерофеева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 58 с.
- Татар эпосы. Дастаннар. – Казан: Раннурнәшрияты, 2004. – 640 б.
- Сказания и сказки киргиз. Записал Алексей Белослюдов // Казахский фольклор и литература в собраниях русских востоковедов-тюркологов до начала XX века. Нарративные источники / Составители: Аюсбаева П.Т., Шалғынбай Ж.Ж., Рақыш Ж.С., Мурсалимова Н.М., Салтакова Ж.Т., Ильясова Г., Мадығалиева А. – Алматы, Silver Press, 2022. – 744 с.
- Едіге. Қияс варианты // Едіге. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990. – 400 б.
- Вестник Санкт-Петербургского университета. Востоковедение. Африканистика. Серия 13. Вып. 1: Сказание об Едигее и Тохтамыше. Каракалпакская народная поэма. Сообщение И.А.Беляева. – Санкт-Петербург, 2012. – 40 с.
- Башқорт халық ижады. 5-том. – Өфе: Китап, 2000. – 392 б.
- Kabulovna M.M. Edige's wisdom in solving daily problems // *American Journal of Social Sciences And Humanity Research*. – 2023. – Т. 3. – №4. – С. 61-66. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue04-12>
- Досжан Р.А., Смайлов А.Б. Билік және даналық ілімі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2(128). – Б. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.02>
- Şehriyar G. Edigey Destanında Dinî-Mitolojik Motifler // *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. – 2020. – Т. 19. – №1. – С. 158-169. <https://doi.org/10.21547/jss.514336>
- Jason H., Shiloah A. Karl Reichl, ed. & trans. Edige: A Karakalpak Oral Epic as performed by Jumabay Bazarov // *Asian ethnology*. – 2009. – Т.68. – №1. – С. 170-174.
- Сакен С. Едіге туралы жыр-аңыздар және тарихи шындық // Электронный научный журнал «edu. e-history. kz». – 2019. – Т. 6. – №3. – С. 193-205. [Электронды ресурс]. – URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/554> (Пайдаланылған күні: 20.10.2023)
- Doğan I., Kaş M. “Edige” Destanında Geçen Tipler ve Motifler Üzerine // Ногайцы: XXI век. История. Язык. Культура. От истоков – к грядущему. Черкесск, 2016. – 600 с.
- Aqtay G., Çulha T. A New Version of the Edige Epic from the Crimea: Karaim or Krymchak? // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – 2022. – Т. 75. – №3. – С. 439-462. <https://doi.org/10.1556/062.2022.00213>
- Алпысбаева Қ. Шокан Уәлиханов және халық мұрасы. – Алматы: Ғылым, 2013. – 383 б.
- Zhanpeissova N., Kuzembayeva G. The Epic “Edige” in Kazakhstan // *Intercultural Communication*. – 2019. – №6. – С. 21-35.

References

- Kara, D. (2010). Baba Tükli and the swan girl. Legitimising elements in the Turkic epic Edige. *Acta Orientalia*, 63(2), 117-132. <https://doi.org/10.1556/aorient.63.2010.2.1> (in English)
- Zhirmunsky, V.M. (1974). *Tjurkskij geroicheskiy jepos* [Turkic epic]. Leningrad. (in Russian)
- Walikhhanov, Sh.Sh. (2010). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy* [Multi-volume collection of literature works]. I Vol / 2nd Edition. Almaty. Tolagay Group. (in Kazakh)
- Qazaq halyq adebieti: Kop tomdyq [Kazakh Folk Literature Multi-volume set] (1989). V.5: Batyrlar Zhyry. Qyrymnyy qyryq batyry: Edige [The Epic of Heroes. Forty Heroes of the Crimea: Edige]. Compiled by: O. Nurmaganbetova. K. Sydykov. Almaty. Zhazushy. (in Kazakh)

- Edige: Halyq jeposy (1993). [Edige: The folk epic]. Text revised by, prepared for publication by, the preface and the last words written by: E. Magauin. Almaty. Aikap. (in Kazakh)
- Berdibayev, R. (2013). Qazaq jeposy [Kazakh epic]. Klassikalyq zertteuler: Kop tomdyq. [Classical studies: Multi-volume set]. T. 16. Almaty. Adebyet Alemi. (in Kazakh)
- Asanov, Zh. (2020). “Edige” jeposy – tyrki halyqtaryna ortaq mura [The epic “Edige” is a common heritage of the Turkic peoples]. Aktobe. (in Kazakh)
- Babalar sozy (2006). Zhyz tomdyq [One hundred volume set]. T.39: Batyrlar Zhyry [The Epic of Heroes]. The volume was compiled and prepared for the publication by: K. Alpysbaeva., P. Auyesbayeva. Astana. Foliant. (in Kazakh)
- Dala fol’klorynyn antologijasy [Anthology of Steppe folklore] (2019). T.2: Batyrlar Zhyry: On tomdyq [The Epic of Heroes: Ten volume set]. The volume was compiled and prepared for the publication by: S. Sakenov, N. Sarsek. Almaty. Brand Book. (in Kazakh)
- Auyesbayeva, P. (2002). Qazaq fol’kloryndagy angime zhanry [Genre of stories in Kazakh folklore]. Almaty. Gylym. (in Kazakh)
- Jensen, M.S. (2011). Writing Homer. A study based on results from modern fieldwork. Copenhagen: Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. (in English)
- Yarlykapov, A.A. (2016). Obrazcy nogajskogo fol’klora v hrestomatii M.Osmanova “Nogajskie i kumykskie teksty” [Samples of Nogai folklore in the chrestomathy of M. Osmanov “Nogai and Kumyk texts”]. Nogajcy: XXI vek. Istorija. Jazyk. Kul’tura. Ot istokov – k grjadushhemu [Nogais: XXI century. History. Language. Culture. From the origins to the future]. Cherkessk. (in Russian)
- Kazahskij fol’klor v sobranii G.N. Potanina [Kazakh folklore in the collection of G.N. Potanin] (1972). Alma-Ata. Nauka. (in Russian)
- Potanin, G.N. (2006). Tjurkskaja skazka o Idyge [The Turkic tale about Edige]. Issledovaniya i materialy In-t istorii i jetnologii im. Ch.Ch. Valihanova M-va obrazovaniya i nauki RK [Research and materials of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology under the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. Volumes compiled by and a transcription of texts, a historiographical essay written by: K.S. Alingazinov; scientific ed. by I.V. Yerofeyev. Almaty. Daik-Pres. (in Russian)
- Tatar jeposy. Dastannar [Tatar epic. Dastans] (2004). Kazan. Rannur publishing house. (in Tatar)
- Skazaniya i skazki kirgiz [Kyrgyz Stories and Tales] (2022). Recorded by Alexey Beloslyudov. Kazahskij fol’klor i literatura v sobranijah russkih vostokovedov-tjurkologov do nachala XX veka. Narrativnye istochniki [Kazakh Folklore and Literature in the Collections of Russian Orientalists and Turkologists. Narrative sources]. Compilers: P.T. Auyesbayeva, Zh.Zh. Shalgynbai, Zh.S. Rakysheva, N.M. Mursalimova, Zh.T. Saltykova, G. Ilyasova, A. Madygalieva. Almaty. Silver Press. (in Russian)
- Edige. Qijas varyanty [Edige. Qiyas’ version] (1990). Edige. Nukis. Karakalpakstan. (in Karakalpak)
- Skazanie ob Edigee i Tohtamyshe [The Legend of Edige and Tokhtamysh] (2012). Karakalpakskaja narodnaja pojema. Soobshhenie I.A. Beljaeva [The Karakalpak folk poem. The message of I.A. Belyaev]. Bulletin of St. Petersburg University. Oriental studies. African studies. Series 13. Issue. 1: St. Petersburg. (in Russian)
- Bashqort halyq izhady [Bashkir folklore]. (2000). 5th volume. Ufa. Kitap. (in Bashkir)
- Kabulovna, M.M. (2023). Edige’s wisdom in solving daily problems. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 3 (04), 61-66. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue04-12> (in English)
- Doszhan, R.A., Smailov, A.B. (2023). Bilik jane danalyq ilimi [Knowledge of power and wisdom]. Bulletin of Yassawi University. №2 (128). P. 21-33. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.02> (in Kazakh)
- Şehriyar, G. (2020). Edigey Destanında Dinî-Mitolojik Motifler [Religious and mythological motifs in the epic of Edige], Gaziantep University Journal of Social Sciences, 19 (1), P.158-169. <https://doi.org/10.21547/jss.514336> (in Azerbaijani)
- Jason, H., & Shiloah, A. (2009). Karl Reichl, ed. & trans. Edige: A Karakalpak Oral Epic as performed by Jumabay Barzov. Asian ethnology, 68(1), 170-174. (in English)
- Saken, S. (2019). Edige turaly jyr-aңызdar jāne tarihi şyndyq [The legend and historical truth about Edige]. “edu.e-history.kz” electronic scientific journal, Vol. 6 (3), P.193-205. [Electronic resource]. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/554> (Date of use: 20.10.2023) (in Kazakh)
- Dogan, I., Kaya, M. (2016). Edige Destanında Geçen Tipler ve Motifler Üzerine [On the Types and Motives in the epic of Edige]. Nogajcy: XXI vek. Istorija. Jazyk. Kul’tura. Ot istokov – k grjadushhemu [Nogais: XXI century. History. Language. Culture. From the origins to the future]. Cherkessk. (in Turkish)
- Aqtay, G., Çulha, T. (2022). A New Version of the Edige Epic from the Crimea: Karaim or Krymchak? Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 75 (3), P.439-462. <https://doi.org/10.1556/062.2022.00213> (in English)
- Alpysbayeva, K. (2013) Shoqan Ualihanov zhane halyq murasy [Shokan Walikhanov and the National Heritage]. Almaty. Gylym. (in Kazakh)
- Zhanpeissova, N., Kuzembayeva, G. (2019). The epic “Edige” in Kazakhstan. Intercultural Communication, (6), P.21-35. DOI:10.13166/inco/102845 (in English)

Information about authors:

Auyesbayeva Pakizat (corresponding author) – Candidate of Philological Sciences, M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan, e-mail: ksaryarka@inbox.ru);

Akimova Togzhan – PhD student, M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan, e-mail: togjan_akim@mail.ru).

Date of receipt of the article: January 31, 2023.

Accepted: May 29, 2024.

А.М. Ахметова

Кембридж университеті, Ұлыбритания және
Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігі, Кембридж қ.
e-mail: qazakhmetova@gmail.com

ЖАВЛОН ЖОВЛИЕВТИҢ «ҚОРЫҚПА» РОМАНЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫ ЖАСТАРЫ МЕН ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢ ҚОҒАМЫНЫҢ ОБРАЗЫ

Посткеңестік Орталық Азия қаламгерлері соңғы отыз жылда көркем әдебиетте тарих тақырыбын қайта баяндауға ерекше назар аудара отырып, халық жадындағы (пост)отаршылдық жарақаттардың себеп-салдарын көрсетуге тырысады. Мемлекеттер отаршылдық билікпен қош айтысқанымен, отаршылдық із қалдырған қоғам жадындағы жарақаттар қоғамның әртүрлі саласында постотаршылдық синдромын тудырады. Жазушылардың бір бөлігі отаршылдық ой-сананы отарсыздандыруға ұмтылыс жасау үшін тарихтың сәтті оқиғаларын үлгі ретінде әдеби өнімі арқылы ұсынып келеді. XX ғасырда Түркістан аймағын – қазіргі Орталық Азия өлкесін «ұйқыдан ояту» үшін жәдидизм бағытының өкілдері қоғам салаларын ілгерілетуде орасан күш жұмсады. Қазіргі жазушылардың кейбірі бүгінгі қоғамның әлеуметтік проблемаларын қозғай отыра, халық санасын отарсыздандыру үшін жәдидтердің реформаторлық қызметтерін роман арқылы интерпретациялайды. XX ғасырда жәдидтер ұлттық әлеуетті күшейту үшін өзара қаржы жинап, Түркістан аймағының студенттерін Берлинде оқытуға бел бұады. Студенттер Батыста алған білімді өз отанында қолдануға ынталы болады. Жәдидтер Орталық Азияны білім ресурсымен қаруландыру арқылы гүлдендіруге ұмтылады. Отаншыл жәдидтердің ағартушылық жолындағы қадамдары Өзбекстан жазушысы Жавлон Жовлиевтің «Қорықпа» («Құрқма») романын жазуына әсер еткен. Романда Берлинде білім алып, өз елінде қызмет еткені үшін сталиндік зорлық-зомбылыққа ұшыраған Түркістан аймағының білім алушылары мен ХХІ ғасырдағы тәуелсіз мемлекет студенттерінің бет-бейнесі параллель ыңғайда «бауыры ауырған қоғам» көріністерімен қоса бедерленген. Роман көпқырлы болғандықтан, контекст әртүрлі мағыналарды меңзейді. Роман жарық көргенде зерттеушілер қауымы назар аударғанымен, роман дискурсы постотарлық аспектіде қарастырылмаған болатын. Бұл мақалада «Қорықпа» романының постотарлық сын, рецептивтік эстетика және жаңа сын тұрғысынан зерделенеді.

Түйін сөздер: Жавлон Жовлиев, қазіргі өзбек әдебиеті, роман, Құрқма.

А.М. Akhmetova

University of Cambridge, The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Cambridge
e-mail: qazakhmetova@gmail.com

The Image of the Turkestan Region's Youth and the Independence Period Society in the Novel "Not Afraid" by Javlon Jovliyev

For the past thirty years, post-Soviet Central Asian writers have focused on presenting historical topics, thereby trying to show the causal relationships of traumas caused by (post)colonialism. Even though states have declared farewell to colonial power, the traumas preserved in society's memory, remaining from the colonial trace, cause post-colonialism syndrome in various spheres of society. Some writers, with the aim of decolonizing colonial thinking, present victorious historical events through their literary products as role models. In the twentieth century, to "awaken" the Turkestan region – the contemporary Central Asian – representatives of the Jadidist direction made great efforts to promote society. Some contemporary writers interpret the reform activities of the Jadids through the novel to decolonize people's minds by addressing the social problems of modern society. In the twentieth century, the Jadids raised funds to strengthen national potential and decided to train students from the Turkestan region in Berlin. The students wanted to use the knowledge gained in the West in their homeland. The Jadids sought to develop Central Asia by supplying it with educational resources. The efforts of the patriotic Jadids on the path to enlightenment influenced the Uzbek writer Javlon Jovliyev to write the novel "Not Afraid." The novel depicts students from the Turkestan region who were subjected to Stalinist violence for studying in Berlin and serving their country, and parallel scenes of a society consisting of "people who have been exposed to liver disease" describe images of students in an independent state in the 21st century. Since the novel is multifaceted, the context of it points to different meanings. When the

novel published, the research community paid attention, but the novel's discourse was not considered from a postcolonial perspective. This article examines the novel "Not Afraid" from the perspective of postcolonial criticism, receptive aesthetics, and new criticism.

Key words: Javlon Jovliyev, contemporary Uzbek literature, novel, Not Afraid.

А.М. Ахметова

Кембриджский университет, Соединённое королевство Великобритании и Ирландии, г. Кембридж
e-mail: qazakhmetova@gmail.com

Образ молодежи Туркестанского региона и общества периода независимости в романе Жавлона Жовлиева «Не бойся»

Писатели постсоветской Центральной Азии за последние тридцать лет, помимо затрагивания различных тем в художественной литературе, особое внимание уделяют изложению исторических тем, тем самым пытаясь показать причинно-следственные связи травм, вызванных (пост) колониализмом. Несмотря на то, что государства попросились с колониальной властью, травмы сохранившиеся в памяти общества, оставшиеся от колониального следа, вызывают синдром постколониализма в различных сферах общества. Часть писателей с целью деколонизации колониальной мысли представляют успешные события истории через свою литературную продукцию в качестве образцов для подражания. В XX веке для «пробуждения» Туркестанского региона – современного Центральноазиатского края-представители джадидистского направления приложили огромные усилия для продвижения отраслей общества. Некоторые современные писатели интерпретируют реформаторскую деятельность джадидов через роман, чтобы деколонизировать сознание людей, затрагивая социальные проблемы современного общества. В XX веке джадиды с целью усиления национального потенциала собирают средства и решают обучать в Берлине студентов Туркестанского региона. Студенты хотели использовать знания, полученные на Западе, на своей родине. Джадиды стремились развивать Центральную Азию, вооружив ее образовательным ресурсом. Шаги патриотических джадидов на пути к просветительству повлияли на то, чтобы узбекистанский писатель Жавлон Жовлиев написал роман «Не бойся». В романе изображены студенты Туркестанского региона, которые подверглись сталинскому насилию за то, что обучались в Берлине и служили в своей стране, а также с параллельными сценами общество, состоящее из «людей, которые подверглись болезни печени» изображены образы студентов независимого государства XXI века. Поскольку роман многогранен, контекст направляет на разные значения. Когда роман был опубликован, сообщество исследователей обратили на него внимание, но дискурс романа не рассматривался в постколониальном аспекте. В данной статье роман «Не бойся» рассматривается с точки зрения постколониальной критики, рецептивной эстетики и новой критики.

Ключевые слова: Жавлон Жовлиев, современная узбекская литература, роман, Не бойся.

Кіріспе

Соңғы жылдары Қазақстандағы ғылыми көпшілік пен әдеби ортаға жас қаламгерлер шығармашылығында роман жанрында аз қалам тербелетіні және тарих тақырыбы жиі қозғалмайтыны (бұл жас әдебиет өкілдерінің шығармашылығына қатысты) таныс үдеріс. Сонымен қатар, Қазақстанмен көршілес мемлекеттердің немесе Орталық Азия аймағының әдебиеттері бір-біріне кеңірек танылмаған. Бұл туралы алдыңғы зерттеулерімізде қарастырғанбыз (Ахметова, 2023: 119-131). Десек те, тарих тақырыбын қайта жазу арқылы пост(отаршылдық) мәдени сананың қалай қалыптасқанын және қазіргі көрінісін ауқымды роман жанры аясында кескіндеуге ұмтылыс жасаған санаулы жас шығармашыл өкіл(дер)і де кездеседі. Бүгінгі жас авторлар – болашақ көрнекті жазушылар мен

ақындардың отаршылдық тақырыбын қозғауы отарсыздандыру бағытындағы жұмыстарды ілгерілету үшін өте маңызды екені түсінікті және қажет. Мақалада Орталық Азияның қазіргі әдебиетіне арналған ғылыми жобамызға негізделген зерттеулеріміздің ізімен жоғарыда аталған екі мәселе бойынша постотаршылдық контексте ой қозғаймыз. Біріншісі, посткеңестік кеңістікте орналасқан Өзбекстандағы жас жазушының ауқымды тарихи роман жазуы және оның оқырмандар арасында резонанс тудыруының себебін роман контекстіне әртүрлі талдаулар жүргізу арқылы айқындауға тырысамыз, сонымен қатар, рецепциялық эстетикаға да назар аударамыз; екіншісі, қазіргі өзбек әдебиетінің бестселлер үлгісін – «Қорықпа» романы туралы талқылау мен талдаулар нәтижесін Қазақстандағы ғылыми және әдеби ортаға, сонымен қатар, оқырмандарға ұсынуға бағытталған. Роман мәтінінің

дискурсын талдауда постотаршылдық тақырыптарға назар аудару – зерттеу мақсатының ауқымды бөлігін қамтиды.

Тарих тақырыбында жазу оңай емес екені мәлім әрі көп ізденісті қажет етеді. Ал тарихты шынайы жазу қашан да маңызды. Жазушы Ж. Жовлиевтің «Қорықпа» романы – 2020 жылы жарық көргеннен кейін бестселлерге және әдеби орта мен әдебиеттанушылардың да назарын аударған туынды. Бұл роман 2021 жылы Өзбекстанда көп оқылғандықтан, «Жыл кітабы» атанған және мемлекет басшысы авторға «Болашақтың құрылысшысы» медалін табыстаған (Тоқтарбай, 2022). Өзбекстандағы Өнер және мәдениет институтының «Көркем журналистка» және «Өнер теориясы және тарихы» (аспирантура) мамандықтарын аяқтаған жас автор аталған романы жарық көргенге дейін 2019 жылы «Екі жүректің ұшырасуы» деп аталатын кітабымен және «Бұхара, Бұхара», «Ассалаумағалейкум немесе Мянма трагедиясы», т.б. әңгімелерімен танылған болатын.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне қолжеткізу үшін төменде көрсетілетін бірнеше әдістер комбинациясы қолданылды. *Сапалық әдіснаманың сұхбаттасу* (роман туралы бұрын берілген дайын сұхбаттар), *шолулар* және *мәтіндік талдаулар* деп аталатын *әдістері* мен *рецептивтік эстетика әдісі* арқылы қабылдау аудиториясының «Қорықпа» романы дискурсы арқылы көрініс тапқан күрделі тарихи-әлеуметтік құбылыстар жайында жеке көзқарастары қарастырылды. Интерпретивтік зерттеу философиясына сәйкес, шынайы әлемді тануда көркем шығарма субъективті көзқарас жиынтығына жататындықтан, қабылдаушы сананың роман туралы интерпретациялары да маңызды саналады. Жазушы Ж. Жовлиевтің «Қорықпа» романының мәтіні және аталған туындыны талқылаған және автор өзі қатысқан Youtube арнасындағы бірқатар видео-сұхбаттар мен интернет кеңістігіндегі басқа да жазба материалдар пайдаланылды. Сонымен қатар, *академиялық оқу әдісі* арқылы аталған роман авторы және әдеби шығарма, онда көрініс тапқан тарихи кезеңдер мен шығарма тақырыбы, жанры туралы жарық көрген әдеби сын материалдары мақала авторына белгілі бір деңгейде қорытынды тұжырымдар жасауға септігін тигізді. Әдеби сындардың маңызы туралы «Әдебиеттерге шолу» бөлімінде жазылады.

Мақалада жаңа *сын әдісі арқылы* роман мәтінін мұқият және барынша назар сала оқу арқылы роман дискурсынан мемлекеттік тәуелсіздік үшін күрес, миграция, ұлттық бірегейлік, автор мен кейіпкердің өзін өзі іздеуі, санадағы үрей деп аталатын пост(отаршылдық) сыни көзқарастар мен тақырыптар айқындалды. Постотарлық теорияларға сүйене отырып, роман контексіндегі Сталиндік террор зардаптарын көрсетуге ұмтылыс жасалды.

Әдебиеттерге шолу

Мақаламыздың кіріспе бөлімінде «Қорықпа» романы жарық көргеннен кейін Өзбекстанда бестселлерге айналғанын атап өттік. Роман тақырыбы, жанры – ішкі және сыртқы композициясы жайлы әдебиеттанушылармен қатар, бұқаралық ақпарат құралдарында, Youtube арнасында және әртүрлі сайттарда автормен кездесулер өткізіліп, сұхбаттар жасалған. Роман туралы жазылған сын материалдардың көбі оқырмандардың шағын пікірлері мен студент, магистрант және докторанттардың шағын мақала немесе әдеби сындарынан тұрады. Сыни пікір білдірушілердің көбі Берлинде білім алып, өз елінде қызмет еткен Түркістан аймағы студенттерінің Сталиндік террорға ұшырауы және отаны үшін білімге ұмтылған сол жетпіске жуық студент (романда репрессияға ұшыраған Түркістан аймағы жастарының саны жетпіске жуықтайтыны көрсетілген, мақаланың кейбір тұсында «жетпіске жуық студент» деген мағынада осы көрсеткішке сілтеме жасалады) пен бүгінгі студенттер туралы параллель, тарихи нарративтерден әсерленгені байқалады. Төменде біз роман дискурсын әртүрлі деңгейде (шолу, талдау, шығарма туралы жеке пікірлер, т.б.) қарастырған материалдарға шолу жасаймыз.

Профессор Б. Каримов «Қорықпа» – лиротрагик роман» атты мақаласында шығарма қазіргі өзбек әдебиетінде әртүрлі қырынан алғанда түбегейлі жаңа стильмен, жаңа сарынмен жазылған туынды екенін атап, ондағы жанр мәселесіне қысқаша тоқталып өтеді. «Романда поэзия мен трагедия (элементтері) ұштасады. Драма тегінде трагикомедия деген жанр кездеседі. Бірақ лиротрагедия деген романның әдеби-теориялық тұжырымдамасы жоқ. «Қорықпа» – осындай роман. Айтушы күледі, ойлайды, түс көреді, ұйықтайды, оянады. Бұл роман арман мен ләззат, ұйқы мен сергектік, махаббат пен жеккөрушілік сынды бірқатар қарама-қайшылықтар тоғысынан туған» (Хуршид Даврон кутубханоси, 2021).

М. Бобохоновтың «Қазіргі заманғы өзбек прозасындағы бейсаналылық: «Қорықпа» романындағы нарратив және интерпретация мәселесі» атты мақаласында романның көбіне бірінші жақтан баяндалуы және оқиғалардың бейсаналылық / «сана ағымы» әдісі тұрғысынан бейнеленуі уақыт пен кеңістік шекарасын еркін бұзып, екі ғасыр оқиғаларын параллель суреттеуге қызмет ететіні аталған (Бобохонов, 2022: 49-57). Яғни, романдағы аты аталмайтын басты және жанама кейіпкерлердің ішкі әлемінің бедерлену тәсілдерін психоаналитик К. Юнгтің көлеңке архетипі негізінде түсіндіруге күш салған. Бұл мақала қысқа жазылса да, роман туралы тереңірек талдау ұсынған.

Өзбекстандағы Әлішер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік Өзбек тілі және әдебиеті университетінде «Жавлон Жовлиевтің «Қорықпа» романындағы әйел образын талдау» деп аталатын бітіру (диплом) жұмысында қорғаушы романдағы басты және қосалқы кейіпкер ретінде көрініс тапқан әйелдер бейнесіне талдау жасаған (Ахрорхожаева, 2023: 71). Романдағы бір шоғыр әйел образы арнайы зерттеу жұмысы ретінде қарастырылуы қажет екені даусыз. Зерттеу авторы шығармадағы әйелдердің қоғамдағы және отбасындағы рөлі мен зиялы әйелдердің образын ашуға тырысқан.

Шолу жасалған материалдардан байқанымыздай, «Қорықпа» романы К. Юнгтің ұжымдық бейсаналылық теориясы, жанрлық трансформация және гендерлік зерттеулер аспектісінде қарастырылғанымен, роман контекстіндегі отаршылдық зардаптары тереңірек талданбаған. Басқа да әдеби сын сипатындағы шағын жазбаларда ХХ және ХХІ ғасырдағы білім алушылардың отаншылдық және болашаққа деген көзқарастарын салыстыруға деген ұмтылыстары роман мазмұны аясында ой қозғаудан аса алмай жатады. Романның бестселлерге айналуының сыры жазушы екі ғасыр оқиғаларын параллель ыңғайда (Сталин саясатының зорлық-зомбылығына ұшыраған Түркістан аймағының студенттері мен бүгінгі тәуелсіз қоғамның білім алушыларының мақсаты, дүниетанымы, өмірлік көзқарастарын «есеккүрт жайлаған немесе бауыр ауруымен ауырған қоғам» контекстінде салыстыру) барынша шынайы және сана ағымы әдісіне негізделген баяндаулар арқылы беруінде деп болжам жасаймыз. Біз жұмысымызда роман дискурсына тереңірек үңілу арқылы қоғамның әлеуметтік қабаттарының көрінісі (бауыры іріген және «есеккүрт» жайлаған әлсіз, ұйқы-

шыл қоғам) мен постотаршылдық мағыналарға назар аударамыз.

Нәтижелер мен талқылау

Бұл роман – қуғын-сүргінге ұшыраған Түркістан аймағының жастары туралы және КСРО-дан тәуелсіздік алғаннан кейінгі ауылдардағы қиын тағдырлар, шалғайдағы халықтың орындалмай қалған немесе «су арықтарына ағып кеткен» асқақ армандары, жоқшылық, мектеп жетіспеушілігі, жұмыссыздық, т.б. әлеуметтік мәселелер туралы жазылған шығарма. Шынайы махаббатқа, дамыған және мәдениетті қоғамға қол жеткізуді шексіз армандау, көзсіз батырлықтың қандай болатынын нақты елестете алмаса да, шалғайдағы аймақта өмір сүріп жатқан есімі белгісіз баяндаушының болашаққа көзсіз ұмтылысын немесе өз ұйығынан (дамымай қалған аймақтан) шығуға талпынысын ұғындырған туынды. Автор аллегория мен метафораларды шебер құрған. Автордың «оғаш» ойлары көркемдік амалдың әртүрін тудыруға қызмет еткен. Роман – қуғын-сүргінге ұшыраған Түркістан жастары жайлы ғана емес, білім алуға, жеке басы үшін білім алуды ғана мақсат тұтпай, ұлтын алға жетелеу үшін жастарды білім алуға үндейтін шығарма. Әке-шешесі өз бойындағы сырқаттығын, еңбектің ауырлығын елемей, ұл-қызының бірінші кезекте шынайы білімнен гөрі дипломға қол жеткізуі үшін жанталаса, шығындала жүріп оқытып жатқан сол студенттердің оқудағы/білім алудағы мақсаты қандай? Автордың суреттеуіндегі олардың бейнесі: телефон ойындарынан бас алмайтын және қыздармен танысуға және әдемі киімге әуес студенттер. Бүгінгі ұрпақ үшін жанын өлімге айырбастаған өткен ғасырдағы Түркістанның білімге құштар жастарының халық тарихында интеллектуалдық бетбұрыс жасаудағы батыл ұмтылыстары қазіргі буынның түсіне де кірмейді. Ал роман авторы қазіргі жастарға арнап «тарих туралы түс көру сценарийін жазғысы» келген екен және бұл түстен іске – романға, репрессия құрбандарының рухына сөзден соғылған мүсінге айналды деп айтуға болады. Роман «Мен олардың тірілгенін қалаймын» деп аяқталған. Бұл шығарма – қуғын-сүргінге ұшыраған Түркістан жастарын халық санасында және сөз өнерінде тірілтудің басы деп айтуға болады.

«Қорықпа» – мыңқатпарлы туынды. Берлинде оқып, кейін репрессияға ұшыраған Түркістан жастарының трагедиясы басты тақырып болса, ХХ-ХХІ ғасырдың әлеуметтік бет-бейнесін көрсететін арман мен мақсаты, көрген түсі Кеңестік

территория шекарасынан және тәуелсіздік кезеңінде белгілі бір қалалар кеңістігінен аспай қалған студенттер, ауылдағы жұмыссыздық және аймақтардың ағартушылықтан тыс қалуы, жоғары оқу орнының дипломдарына мал қаржысы (романда ата-аналар қолындағы малын сатып оқытатыны айтылатындықтан, біз де осы сөзді қолданып отырмыз) арқылы қол жеткізу, тарихты бұрмалап жазған тарихшылардың қорқақтығы мен әділетсіздігі – авторды терең толғандырған мәселелер.

Ж. Жовлиевтің тарих тақырыбын архивтен қазу арқылы өзінің ұлттық және тарихи бірегейлігін іздегені көрінеді. Романның бір тұсында баяндаушы «Мен сауалдарыма жауап іздеп Берлинге дейін келдім. Ақтардым. Шын мәнінде *өзімді іздедім*»; «Жайлауда ұйықтап жатқан тобырды теуіп, желкесінен түртіп ояпақшы болдым» (Жовлиев, 2020: 9) деген жолдармен бұл романды жазудағы мақсатын білдіреді. Автордың *өзін өзі іздеуі* және *халықты ояту* мотивтері Кеңес кезеңінен кейінгі әдебиеттерде белсенді жүзеге асырылғаны белгілі. Мысалы, посткеңестік кеңістіктегі қазақ қаламгерлері жергілікті қоғамның шынайы немесе түпкілікті тарихын қалпына келтіру үшін тарихына тікелей қатысты архив материалдарымен жұмыс істеді (Kudaibergenova, 2019: XV). Автор сұхбаттарында осы шығарманы жазуға өзі жоғары оқу орнында білім алып жүргенде жатақханадағы замандастарының бірнеше сағат бойы ұйықтап жататын кездерін көрген сәттері түрткі болғанын айтады (Madaniyat va Maʼrifat, 2021) және тарих пен бүгінгі уақыт көріністерін байланыстыру мақсатын алға қойғанын атап өтеді. Романды жазуға төрт жылдай уақыт жұмсалған (2016-2020), архив құжаттарымен жұмыс істеп, арнайы сұхбаттар жүргізгені де автордың интернеттегі видео-сұхбаттарында айтылған (Xabar.uz, 2021).

Романның «Қорықпа» деп аталуы репрессияға ұшыраған Түркістан жастарының өлімінен кейін халықтың үміті мен сенімі жоғалып, өз ұлты үлкен қорқынышпен өмір сүргенін астарлағанын меңзейді және жігер мен сенімге толы «Қорықпа» сөз қолданысы арқылы халық санасындағы сол қорқынышты жоюға тырысады. Шын мәнінде, роман халық санасында үлкен сілкініс тудырғанын және болашақта осы ізбен белсенді оқылуы ықтимал екенін шығарманы және оған қатысты бірқатар талқылауларды оқып, тыңдағаннан кейін жазып отырмыз. Халық білім алғанда және «шындықтың көзіне тура қарағанда» ғана қорқынышынан арыла алады. Автордың осындай мәлімдемелері қазіргі қоғам өкілдері-

не қаттырақ әсер еткен көрінеді. Яғни, бірқатар оқырман медиа алаңдарында «Қорықпа» романын өзара интерпретациялап, автор меңзеген астарлы ишараттардан тыс, басқа мағына тудыратын болжамдар келтіріп, шығарма контексін өз бетінше тереңдетуге талпыныс жасайды және жастардың білім алғанынан қауіптеніп, оларды зорлық-зомбылыққа ұшыратқан Сталиндік саясаттың жұмыс істеу тәсілі бүгінгі оқырмандар эмоциясына әртүрлі әсер еткен. Мысалы, Youtube арнасында пікір білдірген оқырман Кеңес одағының қоластында болған Түркістан жастарының саяси зорлыққа ұшыраған тұсын баяндағанда даусын зорайтып шығарып танданыс білдіріп, бұл оқиғаға арнап жүздеп кітап жазуға болатынын атап өтсе (Boymatov, 2024), тағы басқа пікір роман атауы «Қорықпа» деп аталғанымен, кітап мұқабасындағы адам көзінің суреті қорқынышты әсер етуі мүмкін деп қайшы мағына барын байқайды (About justice, 2021). Келесі жас оқырмандар Youtube арнасында «Қашанға дейін артта қала бермекпіз? Қашанға дейін ұйықтамақпыз? Бұл қанша ғасырға созылмақ? Жүздеген жылдар керек. Қорықпа! Қорықпа! Қорықпа! Қорықпа!» деп күшейтілген дауыспен қоғамды жігерлендіретін шағын видео форматтық түсірілім жасаған (Asaxiy, 2021). Мұндай оқырмандар қабылдауы роман контексіне динамикалық сипат дарытып, аудиторияның арқасында роман арықарай әртүрлі аспектіден интерпретациялана беретіні белгілі.

Роман жанры туралы қысқаша айтар болсақ, шығарманың соңына жеткенде бір жанрдың бойында бірнеше жанрлық элементтер тоғысқанын байқаймыз. Психологиялық шығарма оқып отырғандай болып, бір кезде кейіпкер екі ғасыр арасында еркін саяхат жасағанда, өлілермен еркін тілдескенде, елестермен ұшырасқанда, қоғам шындықтарын айнытпай баяндағанда, қарғыс атқан немере ағалары мен айлар бойы телефонда ойын ойнап, курстасы ойын үстінде қаза тапқанда және тағы бір курстасы – ауыл баласы реңін бозарту үшін күні-түні шомылып, өлім құшқан тұстарында, т.б. мистикалық, реалистік, фантастикалық, қорқыныш тудыратын оқиғаларға ұшырасамыз. Романға кірістірілген оқиғалар автордың аталған шығармасын жазуға дайындығын, архив құжаттарын іздестірген сәттерін, сұхбаттарын және жазып жатқан сәттерін де көрсетеді деп айтуға болады. Осы тұстарда автор бей(саналы) түрде метапроза техникасын қолданған. Яғни, автор өзіне сілтеме жасайтын метанарративтік құрылымдарды (self-reflexivity) қолданады (Elias, 2012: 15).

Автор романын өткен ғасырда Германияда білім алып, кейіннен Кеңес билігі тұсында өлім жазасына кесілген жастардың рухына арнағанын әрі ұлт алдындағы азаматтық борышын өтеу мақсатында жазғанын атап өткен. Автордың осы жазбасынан кейін оқырман халық жадындағы тарихи трагедия жайында шығарма оқитынын алдын ала болжап біле алуы мүмкін. Бірнеше технология түрлері шапшаңдықпен қолданысқа еніп, Марс тіршілігі зерттеліп жатқан қазіргі уақытта Орталық Азия жазушылары ұлтын оятуға үмтылумен келеді және әртүрлі тарихи факторларды ескерер болсақ, авторлар осыған мәжбүр. Бұл аймақ қаламгерлері әдебиет арқылы өз қоғамын ояту дәстүрі қашанға дейін жалғасатыны да белгісіз... Неге халық әлі күнге дейін «сүйкі-да жатыр»?.. Автор романында осыған жауап іздейді.

Орталық Азияның көптеген авторлары Кеңес одағы ыдырағаннан кейін тоқсаныншы жылдардағы әлеуметтік, экономикалық қиындықтар жайында жазды. Жұмыссыздық, ішкі миграция, урбанизация мәселелері әдеби туындылардың тақырыбы ретінде белсенді қамтылды. Ауылдық аймақтағы жұмыссыздықты аталған романдағы нарратор да амалсыз еске алады. Посткеңестік мемлекеттердің тәуелсіздігімен құрдас автор романын 2020 жылы аяқтап, келесі жылы баспадан шығарса да, отыз жыл бұрынғы еліндегі қиындықтарды еске алуға мәжбүр болған. Ол кездерде «ақша әкеге, ақша күйеуге, ең өкініштісі, ақша Отанға айналды» (Жовлиев, 2020: 41); «Халық өз бағасын арзандатып алды»; «Өзін өзі құл қылды» (Жовлиев, 2020: 41). Шынайы өмірден де, әдебиет кейіпкерлерінен де байқайтынымыз, жастардың көп бөлігі сырт елге кеткісі келетіні. Бір бөлігі шетелде білім алғысы келсе, келесі бір бөлігі Ресейде жұмыс істегісі келеді. Түбінде отанына оралатынына үміт етсе де, бірақ әрқашан өз елінен кетуді армандайды. «Қорықпа» романындағы қышпақ балалары да «Өскенде Ресейге кетуді» және сонда еңбек етуді армандайды. Автор шығармасында ХХ ғасырдағы және қазіргі ұрпақ санасындағы мәнғүрттік белгілерін көрсетеді. Уақыт пен кеңістік арасында шекарасыз байланыс орнатады. 90 жылдардағы жұмыссыздықтың кейбір көріністері ХХ ғасыр басына да тән болғанын байқауға болады.

Кеңес билігінен бүгінгі ұрпаққа қалған «мұраның» бірі – санадағы үрей мен жарақат. Сталиндік зорлық-зомбылық салдары: ату жазасына бұйыру, итжеккенге айдау, ұзын-сонар тергеулер, отбасына, туған-туысына жасалған қысым,

қорқыту бүгінгі ұрпақтың санасында үрейге айналған. Үрей мен қорқыныш санасына мықтап орныққан қазіргі ұрпақ өмір сүрудің тиімді жолы – үнсіздік деп біледі. Халық арасында «Үндемеген үйдей бәледен құтылады» деген мақал да белсенді қолданылады. Үнсіздік немесе үндеместер – «Қорықпа» романының да кейіпкерлері. Әкесі Сталиндік репрессияның құрбанына айналған адамның баласы – бүгінгі қария әкесі туралы ауыз ашуға қорқады. Әкесі туралы сұхбаттан да, сұраулардан да қашады. Өйткені әкесі сатқын болған еді. Түркістан жастарының жоспарларын астыртын билікке жеткізген.

Сталин қуғын-сүргіні құрбанының ұрпағы мен сұхбат алушының диалогы:

«Естідің бе? Жүрегімді жарып жібере жаздадың ғой. Сталинге әлдеқашан тәубе еткенбіз.

– Қазір біз тәуелсізбіз. Ешкімнен қорықпаңыз.

– Сенбеймін, бәрі жалған уәде.

– Есіңіз дұрыс па, телефонды немереңіздің біріне беріңізші!

– Тәуелсіздікте жұмысым жоқ. Маған тыныштық бер, жүрегім нашар. Сендерді білемін ғой, Кеңес түрмесіне тықпақсындар...

– Әкеңіз тірі дегеніме сенбейсіз бе?

– Міне, көрдің бе? Кім екенінді байқатып қойдың.

– Иә, байқатып қойдым... Әкеңіз әлі күнге дейін тірі...

– Қалайша, менің өзім сексенге келдім ғой... жалған сөйлем, оңбаған!

– Өлігін көрмеген бе едіңіз?

– Жоқ!

– Тірі екеніне де сенбейсіз, ең болмаса үміттенбейсіз де. Бөтен болсам да мен тірі екеніне сенемін! Сіз әкеңізден қорқасыз.

– Өйткені, ол – «халық жауы». Басымыздан ит күндер өткен. Менің ондай әкем жоқ.

– Міне, мәселе осында. Көзіне қарауға батпайсыз. Әкеңіз тірі келген жағдайда есіктен аттар-аттамастан бірінші болып өзіңіз басынан темір шойынмен ұрып өлтіресіз. Өйткені, сіз қорқыныштан бөлек байбаламға бой алдырып үйренгенсіз. Сізге айтар сөзім де осымен тәмам. Әкеңіз емес, сіз әлдеқашан атылып кеткен мүрдеге айналғансыз.

– Маған өлім тілеме, ішімдегі үреймен әлі де біраз өмір сүрермін» (Жовлиев, 2020 : 110-111). (Аударған: мақала авторы).

Бұл үзінді Сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған Түркістан өлкесі адамының бүгінгі ұрпағының қандай екенін көрсетеді. Мұндағы сұхбаттасушы – роман жазуға дайындалған, архив ақтарған автордың өз бейнесі.

Оқиғаның бәрін баяндайтын басты кейіпкер ойша Берлинге сапар шегіп, онда шамамен алғанда жетпіс студенттен де басқа білім алушылармен (бұлар, яғни жетпіс студенттен басқа білім алушылар және елшілік өкілі ұлттық мәселелерге қызығушылық танытпайды. Яғни, мұнда автор Түркістан аймағы жастарының арманы ұлтқа қызмет ету болғандығын көрсету үшін мақсаты «басқа» болған сол кездегі білім алушыларды салыстыра кескіндеген), сондағы елшілік өкілімен және Африка иммигранттарымен де кездеседі. Кейіпкер өзі мен африкалық жұмысшылар арасынан ұқсастық табады. Бірі мақта, екіншісі қант қызылша (шекерқамыс) өсіреді. Біздіңше, бұдан басқа ұқсастық: отарланған екі халықтың өкілі де армандары бөгде ел арқылы жүзеге асатынына сенетіні және отанының болашағына күмәнмен қарауы. Мысалы, Францияның отары болған Антилл аралдарындағы қаранәсілді африкалықтардың «барлық күш-жігері ақнәсілді адамдар өміріне қол жеткізуге бағытталған» (Ғапон, 2008: 178) болатын. Отарланған қаранәсілді қауымның арманы өздерін отарлаған ақнәсілділер өркениетіне қол жеткізу еді.

Автор тек басты және белсенді кейіпкерлердің ғана емес, жанама кейіпкерлердің де портретін, мінездемесін, психологиялық әлемін ашады. Автор тек ХХ ғасырда Берлинде білім алғаны үшін Сталиндік жүйенің құрбанына айналған Түркістан жастарын ғана баяндамай, өзіне таныс қоғамның бет-бейнесін өткір ирония, параллель суреттеу арқылы әр қырынан танытуға ұмтылады. Нарратор – ұлтшыл-сыншыл, ХХ ғасырдан гөрі тура және ауыспалы мағынасындағы бауыры іріген және «есеккүрт» жайлаған әлсіз, ұйқышыл қоғамын жақсы таныған. Қоғамдағы тұрмыстық-әлеуметтік проблемалар басып тастаған адамның елестету мен армандау сынды когнитивтік үдерістері көркемдік модель арқылы белсендендіріле түседі. Бұл екі үдеріс ХХ ғасыр мен ХХІ ғасыр арасын жалғайтын иррационалды кеңістікке және өткенге, нақтырағы Сталиндік репрессия құрбаны болған Түркістан жастарының ұлтшылдық әрекеті мен бейнесін сақтап қалатын таңбалық бірлік түзген. Авторлық интенция бойынша адамдардағы махаббат мен арман өлмеген жағдайда шейіт болған Түркістан жастары да мәңгі тірі. «Олар атылғанымен, түбегейлі жоққа айналмаған, жастар қанымызда, айналамызда бізбен бірге дос, мәңгі өмір сүреді» (Жовлиев, 2020: 221). Түркістан жастарының рухы әрқашан халқымен бірге өмір сүретінін терең ұқтыру үшін автор о дүниедегі балаларының

елесімен шынайы өмірдегідей өмір сүріп жүрген ерлі-зайыпты дәрігерлердің образын кейіптейді. Адам елестету мен армандай білу қабілетінің арқасында ғана әлемнің әрбір нүктесімен қарым-қатынас құра алады. Бұл – адамның когнитивтік қызметінің жетістігі.

Автор кейіпкерлерінің образын жағдаят пен әрекеттер үстінде бірнеше тұста ашуға тырысады. Тарихи хаттар мен құжаттар арқылы қайсар, жігерлі Түркістан жастарының бейнесі Берлинде білім алған, ауыл шаруашылығының маманы Муродий атты кейіпкер арқылы ашылады. Сонымен қатар, оқудан қол үзген, әйелқұмар, ішімдікке жақын кейіпкердің немере ағалары және оның нақты мақсаты жоқ, бірақ «институтта оқып жүрген» курстастары – бүгінгі қоғамның бір бөлігінің бет-бейнесін көрсетеді. Бұған қоса, қоғамның әртүрлі статусындағы өкілдерінің де (ғалымсымақ, профессорсымақ, жезөкше, сатқынның ұрпағы, т.б.) образы кескінделген.

Халқының болашағы үшін репрессияға ұшыраған Түркістан өлкесі жастарының бүгінгі жалғасы – қазіргі студенттердің айналысатын ісі: телефон ойыны (Қизтака), қыздарға ұнау мақсатында реңін бозарту үшін ұдайы жуыну (Қоравой) және жезөкшемен көңіл көтеру, т.б. Романда тарихтан сабақ алмаған және бүгінгі ұйқыдағы халықпен ісі жоқ заман мен билік өкілдері, тарихты бұрмалаған «ғалымдар» қой малы мен есеккүртқа тенелген. Тәуелсіздік кезеңіндегі білім алудан гөрі дипломға қол жеткізуді артық санайтын қазіргі ұрпақтың – білім алып жатқан студенттердің бет-бейнесін жазушы шеберлікпен аша білген. Дипломдардың бәрі малдың күшімен студенттердің қолына жетіп жатады. Тәуелсіздік дәуірінің бет-бейнесін әдебиетте бедерлеу көп ізденісті қажет етеді. Ал бұл кезеңдегі қазақ қоғамының тұтас болмаса да ауқымды кескінін қазақ әдебиетінде жазушы Тұрысбек Сәукетаевтың «Мен – жындымын» атты романынан көреміз. Сонымен қатар, Жавлон Жовлиев аталған романынан кейін «тарихын іздеген жазушы» ретіндегі ерекшелігімен оқырман есінде қалары сөзсіз. Посткеңестік Орталық Азия аймағының соңғы отыз жылдағы әлеуметтік бейнесі осындай санаулы романдарда ғана көрініс тапқанын айтуымыз қажет.

Романда баяндаушы қазіргі уақыттың үш «студенті»: жезөкшемен көңіл көтеретін, қыздарға ұнау үшін реңін бозартқысы келіп, су себезгісінің астынан шықпайтын және телефон ойынынан бас алмайтын институттың үш «білім алушысының» әрекетін бірнеше тұста ескертеді. Әрқашан олар сол қылықтарын қайталап жатқан

үстінде кескінделеді және олардың әке-шешелері ұдайы сатқан малының қаржысын оқудың төлемақысын төлеу үшін жіберіп тұрады. Әкешеше өз денсаулығынан баласының диплом алғанын артық көріп, тіпті о дүниеге аттанып кетіп жатады. Бұл – бірнеше рет бедерленген оқиға. Автор бүгінгі білім беру мекемелерінің деңгейі қандай екенін үш «студент» пен олардың әке-шешесінің әрекетін және ХХ ғасырдағы Түркістан жастарының білім алуудағы мақсатын бірнеше тұста салыстыра баяндау арқылы шынайы көрсетуге ұмтылады. Яғни, ХХ ғасырдағы жастардың ұлтқа қызмет ету үшін білім алуға ұмтылған мақсатын бүгінгі ата-ана мен жастар жеке бас пайданы ғана көздейтін мақсатқа ауыстырған. «Ұлт үшін!» деген ұжымдық мақсат жекелікке өзгерген. Автордың ойынша, қазіргі білім алып жатқан жастардың көбінде қоғамды дамытуға деген ниет пен мақсат айқын емес және болашақ туралы ойланғысы да келмейді. Романды оқыған оқырманның көз алдына ұйыққа батып шыға алмай жатқан адамдар тобының – қоғамның бейнесі елестейді. Батпаққа батқан қоғам: бауыры іріп, өлім құшып жатқан шалғайдағы ауыл өкілдерінен, әке-шешесінің малын сатып, жіберіп жатқан қаржыға тек диплом үшін «оқып жатқан» студенттерден, жезөкшемен қарым-қатынас жасайтын, телефонға байланған және қаланың жеңіл өмірін ұнататын институт «білім алушыларынан», әжетханаға лақтырылған нәресте және тарихты бұрмалап жатқан тарихшыдан, студент бағасын алкогольге айырбастаған «үстаздан», т.б. құралған. Романның көп бөлігінде осындай көріністер баяндалған.

Бас кейіпкер – баяндаушы сәтсіз оқиғалардың тұсында, тіпті, өлім қарсаңында да жылаудың орнына әрқашан күлгісі келеді. Бұл дәрменсіздіктен, қарсы шығуға күш жоқтықтан, ашындан туған күлкі. Шалғайдағы тұрғындар – қоғам өкілдері көбіне бауыр ауруынан өлім құшады. Бір емес, бірнеше адам. Оқырман тарапынан неге тек бауырдан өлім құшады деген сауал тууы мүмкін. Өткені халық таза ауамен тыныстамайды, дұрыс тамақтанбайды, ауыз су лас, т.б. Халықтың және қарғыс атқан әулеттің бауыр ауруынан өлуіне бұл ғана себеп емес. Бауыр мүшесінің қан тазартып тұратын қызметі ұрпақтың ауысу, жаңару кезеңін түспалдау үшін қолданылған. Яғни, қоғам Кеңес кезеңіндегі сатқындардан тазарғанда ғана алға жылжиды және санасы да, ниеті де ластанбаған ұрпақ ұлтқа адал қызмет етеді.

Роман оқиғалары бойынша қоғам қойлар мен есекқұрттар деп екіге бөлінген. Қой-қоғам – мо-

мын, өзінің қарсы пікірін білдіре алмайды, қалай басқарса да қарсы шықпайды, өзінің құқығын да толық білмейді. Ал есекқұрттар осы қой-қоғамды басқарушы және жағымсыз адамдар есекқұрт бейнесінде кескінделген. ХХ ғасырдағы Түркістан жастары ұлт мүддесі жолында саяси құрбанға айналса, бүгінгілер ұлт мәселесін ойлаудан тысқары надандықтан өз денсаулығын да күте алмай, бауыр ауруынан өледі. Бұл шын мәнінде ұйқыда жатқан қоғамның дәрменсіздігін көрсетеді.

Жазушының уақыт ағымындағы оқиғаларды құрастыруы мен баяндауынан шығыстың сөз өнеріне тән әсемдікке, нәзіктікке, өнерге құштарлыққа, жақсы сөзге, жақсылыққа илану дәстүрінің жалғасқанын байқауға болады. Автор көбіне туындыға өзіне таныс, бәлкім, балалық шағы өткен кеңістік көріністерін де кірістірген. Роман оқиғаларын кейіпкер енді ғана дүние есігін ашқан нәресте кезінен бастап баяндайды. Анасы босанып жатқан сәтті еске түсірген нарратор «маңдайыма жазылған қарғыстан анам бейхабар еді» деген жолдармен болашақ оқиғаларға сілтеме жасайды. Романның оқиғалық желілерін біріктіріп тұрған қарғыстың мәні деп ойлаймыз.

Кейіпкерге тиген «қарғыс» әсері нәресте шағының алты айлығында көріне бастайды. Мұндағы қарғыс ұғымын басқа коннотациялық мағыналарымен қоса көрсетуге болады:

1. Қарғыс кейіпкердің ХХ-XXI ғасырдың жағымсыз оқиғаларының бәрін көзбен көру үшін дүниеге арнайы жіберілгенін білдіреді (алайда кейіпкердің бойында әулиелік қасиет байқалмайды).

2. Кейіпкерді әжесі емес, өз анасы өсіргенде халықтың бақытсыздығы мен қоғамдағы жағымсыз оқиғалардың бәрін болжап біле/көре алатын айрықша қабілеті болмауы мүмкін еді. Өйткені автор санасы ояу бала өсіре алмағаны үшін аналардың көбіне наразы. Аналар тәуелсіздік дәуірінде ұлт үшін қызмет ететін балаларды өмірге әкеле алмады. (Сондықтан да) Кейіпкерді әжесі емес, өз анасы өсіргенде халықтың жағдайына куә болатын бала дүниеге келмейтін еді деген меңзеу жасалған.

3. Сталиндік заманда да, одан кейінгі уақыттарда да халыққа жамандық істегені үшін үлкен буынға, әсіресе, Берлинде оқыған студенттерді сатқан адамның ұрпағына қарғыс тиген. Қарғыс арқалаған адам есімі белгісіз баяндаушы кейіпкердің атасы болып келеді. Сонымен қатар, алға ұмтылмай, ұйқыда қалған халық өкілдері, әсіресе, еркектердің әйелдерге көрсеткен зорлық-

зомбылығы үшін де қарғыс арқалаған және бұл қарғыс әулетке өткен. Қарғыс тиген адам басқа зерттеу жұмысында психоаналитик К. Юнгтің ұжымдық бейсаналылық теориясы негізінде көлеңке образы ретінде қарастырылған. Яғни, адамның күпия, қауіпті жақтары бейсанада көлеңке образында сақталады және бұл адам әрекетінде көрініс табады (Бобохонов, 2022 : 49-57).

Сталиндік қарудан өздеріне оқ атылатынын алдын ала біліп, сезсе де Берлинде әртүрлі сала бойынша білім алған Түркістан аймағының студенттері ұлтына қызмет ету үшін отанына оралады. Араларынан сатқын шығып жастарға төнген ажалды жақындата түседі. Атылғаннан кейін қуғынға ұшыраған жастардың есімі де, атқарған қызметтері де халық жадынан ұмыт қалады. Олар туралы архив ақтарып, Берлинде қалған ұрпағымен байланыс орнатып, халыққа танытпақшы болған кейіпкер өзі құрбан болған жастарды сатқан адамның ұрпағы екенін біліп қалады. Сатқын әулетінен бір де бір жанды тірі қалдырмау – авторлық шешім болған. Өйткені сатқын тарих пен өзі сатқан жастардың рухы алдында осылайша жазасын алуы тиіс. Автордың ойынша қан тазарғанда, ұрпақ жаңарғанда ғана тарих еске алынып, ұлт үшін оң жұмыстар істеледі. Жалпы, түркі халықтарының әдебиетінде жамандықтар мен зомбылықтарды көрсету, қарғыс ұғымы өткенге меңзеу арқылы белсенді қолданылатыны белгілі.

Романның кейбір тұсында мынадай жолдар кездеседі: *«Өздігін/кімдігін білген адамның тарихы болады, кім екенін біледі. Білмесе хайуан болады»; «Менің тарихым да жоқ, өйткені жетіммін. Сенің тарихың бар, балам... Сенің тарихың әкең, мен! Тарихты әкем деп үйрен, балам. Тарих – жігіттің әкесі, тіл болса анасы... Жігіт тарихын ата-анасындай көруі керек. Сенің тарихың – әкең, балам!»* (Жовлиев, 2020: 25). Баяндаушы кейіпкер романның кейбір тұстарында өзін жетім қозыға ұқсатады. Бұл ауыспалы мағынасындағы тарихынан ажыраған жетім мағынасын да білдіреді.

Автор романның тағы бір тұсында өткір аллегорияны қолданады: *«Мен сол күні қойларымызға өз тарихын түсіндірмекші болғам. Атам сияқты. Олардың қай қорада туғанын, қалай қозылағанын, не жегенін, қайдан су ішкенін, енесін қалай емгенін... алайда қойлар тарихына емес, көбірек емуге, өзгенің жайқалып көгеріп тұрған бақшасына қызығады. Қойларға от болса кете береді... Оларға тарих қымбат емес»* (Жовлиев, 2020: 25-26). Осындай өткір астардан кейін авторды өз тарихының қай кезеңі қатты-

рақ толғандырды деген сауал туады. Әрине, бұл Кеңес кезеңінде саны жетпіске жуық жастардың Германияға білім алуға аттануына қатысты трагедиялық жағдай. *«Бұлар халқын зұлымнан, залымдардан және басқыншылардан құтқару үшін күні-түні оқиды және үлкен адам болып қайтады»* (Жовлиев, 2020: 30). Кеңес билігі Орталық Азия даласына ағартушылық үрдісін жүргіздік дегенімен, бұл аймақтың зиялылары мен қаламгерлері бүгінгі уақытқа дейін ұлтын оятумен, оқу-білімге, ғылымға жетелеумен келеді. XX ғасырдағы әдебиеттен басталған ояту, ояну сарыны қазіргі әдеби туындыларға дейінгі аралықта көрініс тапты. Бір әулеттің жеті ұлы жоғары оқу орнында оқығанымен, ешбірі дипломға қолжеткізе алмайтын оқиғалар осы романға негіз болған.

Кеңес одағы саясатының аз ұлттар арасындағы жаңашыл – модернизациялық жобалары білім беру саласында жүзеге асқан болатын. 1920-1930 жылдар арасындағы перифериялық аймақтағы халыққа арнап күндік, айлық курстар ашу, жоғары оқу орындарында оқуға квоталар беру жобалары қолға алынды (Insebayeva, 2022: 65-92). Біздің ойымызша, Кеңес Одағының өлкелік ұлттарды білім алуға ұмтылдыру жолындағы реформалары (жаппай сауаттандыру жобасы) отаршылдық саясатының бір бөлігі болғанымен, ағарту саласындағы ұтымды жобаларының бірі деп есептеуге болады. Десек те, кейінгі пост-кеңестік мемлекеттердегі білім беру үдерісінің (әсіресе, қазақтілді гуманитарлық білім салаларда) әлсіз тұстарын талдауда отаршылдыққа дейінгі және кейінгі тарихи, мәдени, ғылыми контекстер мен факторлар қоса ескерілуі қажет деп есептейміз.

Ж. Жовлиевтің «Қорықпа» романы – Түркістан концепциясы Орталық Азияның қазіргі әдебиетінде де көрініс тауып жатқанының көрінісі. Бұл тақырыптың қазіргі қазақ әдебиетіндегі жазылу жолдарын арнайы зерттеген болатынбыз (Akhmetova, 2023: 43-61.) және Түркістан концепциясы туралы идея бүгінгі өзбек әдебиетінде де қозғалып жатқаны ерекше назар аудартатын әдеби үрдіс. Роман оқиғаларын тудыруға негіз болған Түркістан аймағындағы студенттердің білім алу үшін Германияға жіберілуі – XX ғасырдағы ұлт-ағартушылық бағыттағы жәдидизм өкілдерінің Түркістан аймағының болашағына алаңдағанынан қабылданған шешім болатын. Орталық Азияда жастардың білімін жетілдіруге арналған бағдарлама бүгінгі уақытта жиырма жыл бойы жүзеге асырылып келеді. Мысалы, Қазақстандағы білім алушыларды шетелдің үз-

дік оқу орындарында білім алуға мүмкіндік беретін «Болашақ» бағдарламасын айтуға болады («Bolashak» Centre for International Programmes, 1993). Батыс немесе Америка Құрама Штаттарында білім алу үрдісінің тиімділігін Түркістан зиялылары да ұғынған. Өткен ғасырда Еуропада білім алған, агроном, ауыл шаруашылығының үздік маманы, педагог және ұлттық бірлік пен азаттық үшін күрескен Абдувахов Муродийдің (1903-1937) Ресейдің суық аралдарына айдалып, 1937 жылы түрмеде азапталып өлтірілгені туралы романда қосымша қысқаша түсіндірме берілген. Сонымен қатар, ірі ағартушы, мәдениет жанашыры, педагог және Түркістан жастарының Еуропада білім алуына барынша қолдау білдірген Мунавворкори Абдурашидқонов (1878-1931) 1929 жылы тергеуге алынып, кейіннен Мәскеудегі түрмеде өлтірілгені жайлы ақпарат романда агроном Абдувахов Муродийдің ұлттық-ағартушылық қызметін баяндайтын тұста тереңірек ашылған. Әсіресе, жазушының архив хаттарын көркемдік тұрғыда қолдану тәжірибесі сәтті шыққан. Муродийдің немістен алған жары мен қызының естеліктерін көзге жас алмай оқу мүмкін емес. Бұл тұстар «Тұтас Түркістан идеясының» авторы, Берлинде қаза тапқан Мұстафа Шоқай мен әйелі Марияның да қиын өмірін оқырман есіне түсіреді. Марияның эссесінен Түркістан идеясы жолындағы күрес Мұстафамен қоса әйеліне де оңай соқпағанын ұғынамыз (Шоқай, 2023 : 203-335).

Жәдидтер 1920 жылдары «Көмек» ұйымын құрып, жастарды шетелде оқыту жолдарын қарастырған. Мақсатқа қол жеткізіп, қаншама Түркістан жасы Берлинде білім алып, өз елінде қызмет атқарды, алайда олар халқын ағартушылыққа жетелегені үшін Сталиндік репрессияның құрбанына айналды. XX ғасырдың басында Түркістан өлкесінің азаттығы үшін күрескен Фитрат Абдурауф және Шолпан Абдулхамид сынды жәдидтердің ұлт-ағартушылық бағыттағы идеялары жас жазушыға үлкен орасан әсері болғаны байқалды. Бұған қоса, Германияда білім алып, кейін қуғын-сүргінге ұшыраған өзбек жастарының ұлтының келешегі үшін ағартушылыққа ұмтылыстары роман арқылы жас автордың қазіргі әйел-аналарға үн қатуына түрткі болады. Аналардан Түркістанның бостандығы үшін жанын қиған жастар мен жәдидтер сынды ұлдар мен қыздарды – ұлт батырларын тәрбиелеп жетілдіруді өтінеді. Роман жазу үшін қол жеткізген әртүрлі деңгейдегі материалдар, әсіресе, хаттар шығарманың мәтінаралық мәтіні ретінде сәтті жүзеге асырылған. Шейіт болған Түркістан жас-

тарымен баяндаушының кездесуі де ирреалды кеңістікте – түс әлемінде, елес күйінде өтіп жатады. Түс әлемі, құстармен тілдесу авторға реалды әлемнен ирреалды әлемге еркін өтудің тәсілі ретінде қолданылған. Қазақ халқындағы модернист-ақын Мағжан Жұмабаев іспетті өзбектің Шолпан ақынымен де автор роман кеңістігінде жүздеседі. Жүз жыл уақыт романның көркемдік бірлігі ретінде таңдалып алынып, автор өз мақсатына қарай уақытты сығымдап, кейде созып бедерлейді.

Қорытынды

Өзбекстан жазушысы Жавлон Жовлиевтің «Қорықпа» романындағы Түркістан аймағының – Орталық Азияның XX ғасырда Берлинде біліп алып, өз отанында қызмет еткені үшін Сталиндік террорға ұшыраған білім алушылары мен ХХІ ғасырда университеттерде білім алып жатқан студенттер бейнесі тәуелсіздік кезеңі қоғамының проблемаларымен қоса параллель интерпретациялану жолдарын қарастырған бұл зерттеуде постотарлық нарративтер мен роман контексті кең ауқымда талданды. «Қорықпа» романын талдау жұмыстары тәуелсіздік кезеңде аға буын жазушылармен қатар жас жазушылар да (пост)отаршылдық көріністерге терең мән беретінін көрсетті. Жазушы «Қорықпа» романында XX ғасырда Түркістан аймағын гүлдендіру жолында ағартушылық және мәдени істермен қарқынды айналысқан жәдидизм бағытының өкілдері мен кеңестік репрессияға ұшыраған студенттердің әдеби бейнесін кескіндеген және роман «шикізаты» – тарихқа қатысты архив материалдарын ақтару арқылы тәуелсіздік кезеңінде автордың өзіне – халыққа тән ұлттық, тарихи бірегейлігін іздеуге, табуға және осы арқылы халықты оятуға ұмтылған. Зерттеу нәтижесі әдеби формалардағы қоғамды ояту мотиві бүгінде де жалғасып жатқанын айқындады. Роман атауындағы «Қорықпа» императиві арқылы Кеңес одағы кезеңінде репрессия салдарынан қоғам санасында орнығып қалған қауіп пен қорқынышты жойып, жігер беруді көздеген. Роман контекстін талдау жұмыстары халық қорқыныштан «шындықтың көзіне тура қарағанда» және біліммен қаруланғанда ғана халықтың мәдени жады отаршылдық қорқыныштан арылуы мүмкін деген жазушылық мәлімдеме сипатындағы күрделі меңзеуді айқындады. Автор соңғы екі ғасырдағы білім алушылардың ұлт болашағы туралы көзқарастарын посткеңестік кеңістіктегі қоғам контекстінде параллель салыстыра бейнелеу арқылы

Кеңес одағы отаршылдығының зардабы постотаршылдық кезеңде де жалғасып жатқанын білдіруді көздеген. Роман контекстін зерделеу жұмысы тәуелсіздік кезеңіндегі қоғам: шынайы білімге қол жеткізуден гөрі оның құжатпен бекітілуін артық санайтын; дамыған технология түрлерін тиімді пайдалана алмайтын және алға ілгерілеу үшін нақты мақсат пен жоспар құра алмайтын қабаттардан тұратынын көрсетті. Бұл көрініс қоғамда мәдени және интеллектуалдық ресурстың аздығын және әлсіздігін білдіреді. Постотаршылдық баяндаулар отаршылдықтан шыққан халық буыны өз елінен әлемнің басқа нүктесіне кетуге ынталы (миграцияға байланысты және кейде оған байланыссыз) болып тұратынын, яғни болашаққа күмәнмен қарайтынын, мәдени сана отаршылдық кезеңде әртүрлі

жарақат алғанын (Сталиннің ату жазасына бұйырылғандар, итжеккенге айдалғандар, тергеулер мен қысымға ұшырағандардың ұрпағы әлі де шындықты айтудан қорқады) және сол үшін үндемей құтылуды артық санайтынын көрсетті. Отаршылдықтан кейінгі постотаршылдық синдромдар белең алған кезеңде – бауыр ауырымен ауыратын немесе есекқұрт жайлаған қоғам орнаған.

ҚР ФЖБМ БҒСҚК қаржыландырған АР13067896 «Орта Азия әдебиеті: постотаршылдық эстетика және әдеби байланыстар» жобасы аясында жазылған бұл мақала Орталық Азия әдебиетіне қатысты постотаршылдық бағыттағы кешенді зерттеулерді қалыптастыруға және дамытуға үлес қосады.

Әдебиеттер

- About justice. Javlon Jovliyev “Qo’rqma” romanı asarı. [Электронды ресурсы]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MScguoMuxO4> (Пайдаланылған күні: 04.05.2024).
- Ахметова А. Орталық Азия әдебиетіндегі жаңа құбылыс: Сұлтан Раев шығармашылығы туралы // Филология сериясы. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №4 (192). – Б. 119-131.
- Akhmetova A. Kazakhstan’in bağımsızlık dönemi edebiyatında Türkistan / Tarihî ve edebî metinlerde Türkistan. – 2023. – Cilt 2. – S. 43-61.
- Axrорxo‘jayeva P. Javlon Jovliyevning “Qo’rqma” romanida ayollar xarakteristikasi. – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti, 2023. – 71 s.
- Asaxiy. Жавлон Жовлиевнинг “Қўрқма” китоби. [Электронды ресурсы]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LLfxfJWJWC4> (Пайдаланылған күні: 04.05.2024).
- Бобохонов М. Замоनावий ўзбек насрида ғайришуурийлик: “Қўрқма” романида ривоя ва талкин муаммоси // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги – ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал). – 2022. – № 9 (35) – Б. 49-57.
- Bolashak.gov.kz. “Bolashak” Centre for International Programmes. [Электронды ресурсы]. – URL: <https://bolashak.gov.kz/en/o-kompanii> (Пайдаланылған күні: 05.01.2024).
- Boymatov B. Javlon Jovliyev. Qo’rqma. [Электронды ресурсы]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=i8eBbww0NQc> (Пайдаланылған күні: 04.05.2024).
- Elias A. The Cambridge Companion to American Fiction after 1945. Edited by John N. Duvall. – Cambridge University Press, 2012. – 271 p.
- Жовлиев Ж. Қўрқма. – Тошкент: Ofset Print, 2020. – 376 б.
- Insebayeva N. Modernity, Development and Decolonization of Knowledge in Central Asia: Kazakhstan as a Foreign Aid Provider. Series Editor Timur Dadabaev. – Singapore: Palgrave Macmillan, 2022. – 138 p.
- Kudaibergenova D.T. Rewriting the Nation in Modern Kazakh Literature: Elites and Narratives. – Lexington Books / Fortress Academic, 2019. – 259 p.
- Madaniyat va Ma’rifat. Bugunning gapi: Javlon Jovliyevning “Qo’rqma” romanı haqida. [Электронды ресурсы]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-FWCZPuhflo> (Пайдаланылған күні: 10.01.2024).
- Тоқтарбай Е. Әдебиет – қиянатсыз көпір // Қазақ әдебиеті. [Электронды ресурсы]. – URL: <https://qazaqadebieti.kz/32701/debiet-iyanatсыz-k-pir> (Пайдаланылған күні: 30.09.2023).
- Fanon F. Black Skin, White Masks. Translated by Charles Lam Markmann. – London, Pluto Press, 2008. – 186 p.
- Xabar.uz. 2021. Жавлон Жовлиевнинг “Қўрқма” романи ҳақида 10+ 1 факт. [Электронды ресурсы]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qmPIPsdEUQ8> (Пайдаланылған күні: 10.01.2024).
- Хуршид Даврон кутубханоси. Карим Б. Лиротрагик роман – “Қўрқма” асари ҳақида. [Электронды ресурсы]. – URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/bahodir-karim-lirotragik-roman-qorqma-asari-haqida.html> (Пайдаланылған күні: 07.01.2024).
- Шоқай М. Менің Мұстафам / Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. Т. 3. – Алматы: Қайнар, 2023. – 384 б.

References

- About justice. (2021). Javlon Jovliyev “Qo`rqma” romani asari [“Korkma” by Javlon Jovliyev]. [Electronic Resource]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MScguoMyxO4> (Date of use: 04.05.2024). (in Uzbek)
- Ahrorhojayeve, P. (2023). Javlon Jovliyevning “Korkma” romanida ayollar karakteristikasi [Characteristics of Women in the Novel “Not Afraid” by Javlon Jovliyev]. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti [Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi]. 71 (in Uzbek)
- Akhmetova, A. (2023). Kazakistan’in bağımsizlik dönemi edebiyatında Türkistan: Tarihî ve edebî metinlerde Türkistan [Turkestan in the Literature of Kazakhstan’s Independence Period]. Cilt 2, P. 43-61. (in Turkish)
- Akhmetova, A. (2023). Ortalyk Azija adabietindeki zhana kubylys: Sultan Raev shygarmashylygy turaly [A New Phenomenon in Central Asian literature: about the Work of Sultan Raev]. KazUU Habarshysy. Filologiya serijasy [KazNU Bulletin. The Philological series], Vol. 4(192), P. 119-131. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph11> (in Kazakh)
- Asaxiy. (2021). Жавлон Жовлиевнинг “Қўркма” китоби. [The book “Korkma” by Javlon Jovliyev]. [Electronic Resource]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LLfxfJWJWC4> (Date of use: 04.05.2024). (in Uzbek)
- Bobohonov, M. (2022). Zamonaviy uzbek nasrida gajrishuuriylik: “Kurkma” romanida rivoj va talkin muammosi [The Unconscious in Modern Uzbek Prose: the Problem of Narrative and Interpretation in the Novel “Not Afraid”]. Uzbekiston Millij ahborot agentligi – Uza Ilm-fan bulimi (jelektron zhurnal) [National Information Agency of Uzbekistan – Section of Science of Uzbekistan (Electronic journal)]. Vol. 9(35), P. 49-57. (in Uzbek)
- Bolashak.gov.kz. (1993). “Bolashak” Centre for International Programmes. [Electronic Resource]. URL: <https://bolashak.gov.kz/en/o-kompanii> (Date of use: 05.01.2024).
- Boymatov B. (2024). Javlon Jovliyev. Qo`rqma [“Korkma” by Javlon Jovliyev]. [Electronic Resource]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=i8eBbw0NQc> (Date of use: 04.05.2024). (in Uzbek)
- Elias, A. (2012). The Cambridge Companion to American Fiction after 1945. Edited by John N. Duvall. Cambridge University Press. (in English)
- Fanon, F. (2008). Black Skin, White Masks. Translated by Charles Lam Markmann. London, Pluto Press.
- Hurshid Davron kutubhanosi. (2021). Karim B. Lirotragik roman – “Kurkma” asari hakida [Lyrotragic novel – on the novel “Not Afraid”]. [Electronic Resource]. URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/bahodir-karim-lirotragik-roman-qorqma-asari-haqida.html> (Date of use: 07.01.2024). (in Uzbek)
- Insebayeva, N. (2022). Modernity, Development and Decolonization of Knowledge in Central Asia: Kazakhstan as a Foreign Aid Provider. Series Editor Timur Dadabaev. Singapore, Palgrave Macmillan.
- Jovliyev, J. (2020). Kurkma [Not Afraid]. Toshkent. Ofset Print, 376. (in Uzbek)
- Kudaibergenova, D.T. (2019). Rewriting the nation in modern Kazakh literature: Elites and narratives. Lexington Books / Fortress Academic.
- Madaniyat va Marifat. (2021). Bugunning gapi: Javlon Jovliyevning “Korkma” romani haqida [Today’s talk: on the novel “Korkma” by Javlon Jovliyev]. [Electronic Resource]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-FWCZPuhflo> (Date of use: 10.01.2024). (in Uzbek)
- Shokaj, M. (2023). Menin Mustafam [My Mustafa]. Selected works. Three volumes, Vol. 3. Almaty, Kainar. (in Kazakh)
- Toktarbaj, E. (2022). Adabiet – kijanatsyz kopir [Literature is a bridge without violence]. Kazak adabieti [Kazakh literature]. [Electronic Resource]. URL: <https://qazaqadabieti.kz/32701/debiet-iyansyz-k-pir> (Date of use: 30.09.2023). (in Kazakh)
- Xabar.uz. (2021). Zhavlon Zhovlievning “Kurkma” romani hakida 10+1 fakt [10+1 Facts about the Novel “Not Afraid” by Javlon Jovliyev]. [Electronic Resource]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qmPIPsEUQ8> (Date of use: 10.01.2024). (in Uzbek)

Автор туралы мәлімет:

Ахметова Айну́р Мырза́лиевна (корреспондент автор) – PhD, Кембридж университеті (Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігі, Кембридж қ., e-mail: qazakhmetova@gmail.com).

Келіп түсті: 23 ақпан 2024 ж.
Қабылданды: 19 мамыр 2024 ж.

M.A. Kaiimov* , S.R. Boranbayev , M.A. Nurbek

M. Auezov South Kazakhstan State University, Kazakhstan, Shymkent
*e-mail: m.kaiimov92@mail.ru

RELIGIOUS CONCEPTS AND SOCIAL PICTURE OF THE WORLD IN TOLGAU WORKS OF BUKHAR ZHYRAU

This article analyzes the relationship between religious concepts and the formation of a social picture of the world on the example of the work of the outstanding Kazakh figure and thinker Bukhar Zhyrau. The study is based on the analysis of poems, words of wisdom and philosophical works of Zhyrau, as well as on a contextual analysis of the historical and sociocultural features of his era. The article discusses the main topics related to religious ideas, ethics and worldview, which are absorbed into the work of Bukhar Zhyrau and influence the formation of his understanding of the world and society. The results of the study may be useful for understanding the influence of religious knowledge on the formation of cultural and social values in the context of the tradition and history of Kazakh literature. The purpose of the study is to explain the influence of religious education on the formation of cultural and social values in the context of traditions and history of Kazakh literature, as well as the formation of spiritual and moral values of the younger generation in educational practice. It is quite possible that the introduction of these principles and values in the cognition and lifestyle of modern society will contribute to the positive solution of current problems related to spirituality and morality. In addition, this article provides a deep analysis of philosophical wisdom and artistic creativity of Bukhar Zhyrau, identification of religious and cognitive concepts, spiritual and moral problems addressed in his works, their significance and relevance for modern society. It is assumed that the results of the study will be useful for the development of Kazakh literature and culture, philosophy, as well as the field of social sciences and will allow a deeper understanding of religious, spiritual and moral values celebrated in the works of Bukhar Zhyrau.

Key words: tolgau, religious concepts, Bukhar Zhyrau, philosophical thoughts, akyns and zhyrau.

М.А. Кайимов*, С.Р. Боранбаев, М.А. Нұрбек

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.
*e-mail: m.kaiimov92@mail.ru

Бұқар жырау толғауларындағы діни таным-түсініктер және дүниенің әлеуметтік бейнесі

Бұл мақалада қазақтың көрнекті тұлғасы, ойшылы Бұқар жыраудың шығармашылығын мысалға ала отырып, діни таным мен дүниенің әлеуметтік бейнесін қалыптастырудың арақатынасы талданады. Зерттеу жыраулардың өлеңдерін, нақылдарын және философиялық шығармаларын талдауға, сонымен қатар оның дәуірінің тарихи-әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін контекстік талдауға негізделген. Мақалада Бұқар жыраудың шығармашылығына сіңген, оның дүние мен қоғам туралы түсініктерінің қалыптасуына әсер ететін діни идеялар, этика, дүниетанымға қатысты негізгі тақырыптар қарастырылған. Зерттеудің мақсаты – қазақ әдебиеті дәстүрі мен тарихы контекстінде мәдени және әлеуметтік құндылықтардың қалыптасуына діни білімнің әсерін түсіндіру, сондай-ақ білім беру тәжірибесінде өскелең ұрпақтың рухани және адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру. Осы принциптер мен құндылықтарды қазіргі қоғамның танымы мен тұрмыс-тіршілігіне енгізу руханият пен адамгершілікке байланысты өзекті мәселелерді оң сипатта шешуге ықпал етуі әбден мүмкін. Сонымен қатар, бұл мақала Бұқар жыраудың философиялық даналығы мен көркем шығармашылығына терең талдау жасауды, оның еңбектерінде қозғалған діни-танымдық түсініктерді, рухани-адамгершілік мәселелерді, олардың қазіргі қоғам үшін маңыздылығы мен өзектілігін анықтауды көздейді. Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиеті мен мәдениетін, философиясын, сондай-ақ әлеуметтік ғылымдар саласын дамыту үшін пайдалы болады және Бұқар жырау шығармашылығында дәріптелетін діни, рухани және адамгершілік құндылықтарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді деп күтіледі.

Түйін сөздер: толғау, діни таным-түсініктер, Бұқар жырау, философиялық толғам, ақын-жыраулар.

М.А. Кайимов*, С.Р. Боранбаев, М.А. Нұрбек

Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент

*e-mail: m.kaiimov92@mail.ru

Религиозные представления и социальный образ мира в толгауах Бухар жырау

Данная статья анализирует взаимосвязь между религиозным знанием и формированием социальной картины мира на примере творчества выдающегося казахстанского поэта и мыслителя Бухар жырау. Исследование основывается на анализе стихов, притч и философских сочинений жырау, а также на контекстуальном анализе исторических и социокультурных особенностей его эпохи. В статье обсуждаются основные темы, связанные с религиозными представлениями, этикой и мировоззрением, которые пронизывают творчество Бухар жырау и влияют на формирование его представлений о мире и обществе. Цель исследования – объяснить влияние религиозного воспитания на формирование культурных и социальных ценностей в контексте традиций и истории казахской литературы, а также формирование духовно-нравственных ценностей подрастающего поколения в образовательной практике. Вполне возможно, что внедрение этих принципов и ценностей в познание и образ жизни современного общества будет способствовать позитивному решению актуальных проблем, связанных с духовностью и нравственностью. Кроме того, данная статья предусматривает глубокий анализ философской мудрости и художественного творчества Бухар жырау, выявление религиозно-познавательных концепций, духовно-нравственных проблем, затронутых в его произведениях, их значимость и актуальность для современного общества. Предполагается, что результаты исследования будут полезны для развития казахской литературы и культуры, философии, а также области общественных наук и позволят глубже понять религиозные, духовные и нравственные ценности, прославленные в творчестве Бухар жырау.

Ключевые слова: толгау, религиозные представления, Бухар жырау, философские размышления, акыны-жырау.

Introduction

The article is devoted to the study of religious, educational, philosophical activities and literary creativity of the representative of the philosophical thought of the Kazakh people – Bukhar Zhyrau. Disclosure and analysis of the main ideas, content and artistic vision of the world of religious-cognitive, spiritual and moral problems in his works will also be contained in the content of this article.

The relevance of the article is due to the need to study religious concepts in the works of Bukhar Zhyrau. Bukhar Zhyrau is a representative of a special trend and direction reflecting the philosophical and ethical aspects of culture and the national worldview of the Kazakh people. However, the influence of historical, social and cultural contexts on the formation of religious issues in the works of Bukhar Zhyrau, as well as the specifics of reflecting the worldview in these works, have still not been sufficiently studied.

The object is the works of Bukhar Zhyrau. *The subject of the article* is religious concepts in Zhyrau's works and the social picture of the world. *The aim of the article* is to analyze the religious and moral problems raised in the works of Bukhar Zhyrau and to study the social picture of the world in his works. To do this, we plan to analyze the texts of

Zhyrau, identify the main themes and motifs related to religious knowledge, as well as spirituality and morality, and discuss the ways of artistic expression of the social picture of the world in his works.

To realize this goal, the following *tasks* of the article are defined: to identify and analyze the main religious concepts in the works of Bukhar Zhyrau; to determine the influence of the social picture of the world on the formation and comprehension of spiritual and moral problems in the works of Bukhar Zhyrau; to study the historical, social and cultural contexts that contributed to the formation of spiritual and moral issues in the works of Bukhar Zhyrau;

Bukhar Kalkamanuly lived during “Wars, battles, encounters, campaigns between the two sides in Kazakh-Dzungarian relations that lasted more than 120 years...”, witnessed the difficult circumstances experienced by the Kazakh people, saw them with his own eyes and took direct part in historical events of that time (Karibayev, 2019: 53). Therefore, at present we are considering the reliability of many historical data and stories related to the history of the country, in comparison with data from the works of the akyns and zhyrau who lived at that time, which reached us by word of mouth. Because they are historical figures who saw the events of that era with their own eyes and themselves participated in these events. Of course, the information that has reached

us about the biographical data of Bukhar Zhyrau is different. One source says he was born in 1668 and died in 1781, according to another source he was born in 1684 and died in 1781, and another says he was born in 1693 and died in 1787. Which of these data are correct and which are not is still unclear.

The period when Bukhar Zhyrau set out and intervened in the country's affairs is also unknown. The time when he freely participated in the affairs of the Kazakh Khanate and made decisions on controversial issues coincided with the coming to power of Abylai Khan. Information about his lifestyle up to this time is very rare. Perhaps he was only with Abylai Khan and participated in the most important matters related to the fate of the country. Not a single material came into our hands that would reveal its true causes.

Bukhar has more than fifty tolgau works that have reached us. Although he was literate, he apparently did not leave behind any written work. Mashkhar Zhusup Kopeev mainly collected and recorded tolgau works of Bukhar Zhyrau from the mouths of the people. Most of the later Bukhar scholars rely on the records of the same M. Kopeev. But even in earlier sources there are contradictions about some songs of Zhyrau. For example, in Ibray Altynsarin's *Chrestomathies* the song "Hey, Abylai, Abylai" is designated as a song from Kozhabergen Zhyrau. Now it is impossible to determine which one is correct.

When Abylai came to power, it was a time when the Kazakhs had recovered from the fight against the Dzungar invasion, and the national idea of unity and integrity of the country had stabilized. At that time, influential ancestors, powerful speakers, zhyrau appeared, who began to understand that the conflict between the sultans, who were divided into three zhuzes and each tried to create a separate khanate, was a disastrous path to the destruction of the Kazakh nation as a nation, and that they should directly intervene in the struggle for freedom and not put the interests of an individual above the interests of the people as a whole. This can also be learned by analyzing the works of such outstanding political figures as Tole bi, Kazybek bi, Aiteke bi, as well as such zhyrau as Umbetey, Aktamberdi, Bukhar. In their works one can clearly trace the political situation on Kazakh land in the 18th century, the realistic nature of ideological positions within the country.

Materials and methods

The works of Bukhar Zhyrau were taken as the material for the study.

The theoretical basis of the article was the works of various scholars devoted to the philosophy and literature of the peoples of Kazakhstan, as well as scientific works devoted to the problems of spirituality and morality. The methodological approach involves the study and analysis of written sources, as well as the use of comparative-historical, formal-structural and contextual analysis. Methods and techniques such as contextual analysis, comparative study, textual interpretation and historical analysis were used. The methodological basis of the article was based on intensive analysis and systematization of the studied material, as well as on the dialogue with previous studies on the topic. Systematic literature review, text analysis, comparative study, historical analysis and other approaches were used to obtain complete, comprehensive information about Bukhar Zhyrau's work and its influence on Kazakh literature and culture. Primary and secondary sources of information, including Bukhar Zhyrau's literary works, historical documents, studies of other scholars and theorists, were also used to present a comprehensive and realistic picture of his work. To ensure the scientific validity and originality of this work, new research and conclusions based on new analytical approaches and interpretations of Bukhar Zhyrau's texts were also taken into account.

Literature review

The study of Bukhar Zhyrau's work and its influence on Kazakh literature and culture has been the subject of scientific research by many Kazakh literary scholars and researchers. For example, Mashkhar Zhusip Kopey, Saken Seyfullin, Mukhtar Auezov, Sabit Mukanov, Alkay Margulan, Kazhim Zhumaliev, Auelbek Konyratbaev and others. Thanks to these literary scholars, his poems since the twentieth century have been published on the pages of editions and widely disseminated among the population. They consistently substantiated their scientific ideas about the life and works of Bukhar Zhyrau and directly contributed to the introduction of Zhyrau's literary heritage into the scientific turnover. K. Zhumaliev writes that from the textbooks of Kazakh literature for secondary schools to the monographic chapters on Bukhara, which he wrote in six volumes of the history of Kazakh literature, he considered him the beginning of historical literature, whose authorship was preserved in the XVIII century, and through his didactic reflections described the social reality of that time. A. Margulan considered that Bukhar Zhyrau was a famous poet and an outstanding teacher among Kazakh poets during the reign of

Abylai Khan. A similar assessment is found in the works of E. Ismailov and B. Kenzhebaev. Outstanding folklorist N.S. Smirnova in large-scale studies of Bukhar pays special attention to the peculiarities of the strengthening power and democratic tendencies of his improvisational creativity.

Today there are many opinions of scientists about the tradition of zhyrau who have conducted research in this area. But we should not forget that the word “zhyrau” itself is pronounced differently in different regions of the country. The outstanding literary critic E. Ismailov, having analyzed the conclusions of previous researchers, expressed the following opinion on this matter: “Sypyra zhyrau, Asankaigy, Bukhar Zhyrau are symbols of Kazakh poetry up to the 19th century; they were always close to the khan and took part in solving the problems of the state of that time. Abylai Khan always consulted with Bukhar Zhyrau when solving state issues”. He also noted the following: “Bukhar Zhyrau, who honored Abylai Khan, was not only a poet who expressed the contradictory thoughts of Abylai’s time, but also a peacemaker for Abylai... When relations between the khan and the common people began to diverge, zhyrau played the role of a peacemaker and judge, communicating with both sides to strengthen khan’s domination. The same role was played by Tatigara Zhyrau, a contemporary of Bukhar Zhyrau. Zhyrau rarely interfered in minor life problems, but mostly expressed thoughts, predictions and wise words about the times, the past and the future, morality, good and evil. Tolgau works on this topic do not contain lyrics that evoke feelings; they are often poems, recitatives, which are expressed in the form of allusions, proverbs, and sayings” (Ismailov, 1996: 24).

The poetry of Bukhar Zhyrau began to be studied from the beginning of the 20th century. It is known that Bukhar Zhyrau was recognized and studied as a historical figure of the most ancient period of Kazakh literature, especially in Soviet times. That is, the tradition of teaching the history of Kazakh literature, starting from Bukhar Zhyrau, lasted for several years. We see that there was a chauvinistic motive behind this, for example, not delving into the depths of the country’s history, passing on the culture of the people to the next generation only through certain restrictions. But we, of course, cannot hide the fact that Bukhar also had a school where he studied the art of speech, and that the tradition of eloquence was preserved even before him.

“We see that the poetry of Bukhar Zhyrau is a big step in Kazakh artistic expression. From his works it is recognized that the Kazakhs are a pro-

gressive-minded people, thinking about their integrity, peace and prosperity of the people. Zhyrau left an indelible legacy as an ideologist of the transformation of the Kazakh people into a fundamental, exemplary country” (Berdybayev, 1989: 138). Bukhar was a quick-witted thinker and an excellent zhyrau who deeply understood the situation of his time. That is why the whole truth of the two-century struggle with the Dzhongars was clearly reflected in his poetry. From the works of Zhyrau we can clearly understand not only the inner desires and dreams of ordinary people of that era, but also the life of the khans and judges who ruled the country, as well as famous batyrs, their exploits and shortcomings. It can be understood that behind the lyrical “I” of Zhyrau, who is addicted to solitude, there is no stable connection between the environment and the individual. No matter how we perceive Zhyrau’s poetry as a phenomenon characteristic only of the creative person himself and associated only with the subjective view of the individual, it is still connected with the time and social system in which the creative person lives. Because in his works he expressed the contradictions of the era in which he lived and the reality that he supported with his desires, as well as the thoughts accumulated by his contemporaries. Bukhar in his songs reflected the historical destinies and socio-psychological portraits of his contemporaries. It is impossible to separate the philosophical thought in tolgau works of Bukhar Zhyrau from the opinion of the people, national and religious knowledge of that time. Although we cannot distinguish the lines of the song based on a certain philosophy, we can understand from the content of the song that it emphasizes issues of thinking and morality. In the same 18th century it was impossible to have poetry promoting pure philosophy. Because it’s art. Therefore, the nature of the mood (emotions) and the craving for beauty predominate in him. In the reflections of Zhyrau, thoughts and feelings are intertwined with the knowledge of the lyrical hero. That is why his philosophy is considered as a set of beliefs and views of the poet himself on the world around him. Philosophical motives in his poetry are intertwined with the philosophy of morality, love for his native land, love for the beauty of nature, its beauty and harmony.

Results and Discussion

During the time of Bukhar Zhyrau, the Islamic religion was established in the minds of people, and it became a tendency for many people to use their life bonds in accordance with the principles of this

religion. In the Great Steppe, Sharia law coexisted with the laws of the nomads themselves for thousands of years. Therefore, it was considered normal to emphasize moral issues in literary works, rather than artistic and aesthetic exactingness in literature.

Bukhar Zhyrau was a literate person who received a religious education in accordance with his era and was well versed in the principles of Islam. We think there is no need to prove this; from his poetries it is clear that Zhyrau knew the history of Islam and Muslim rules very well.

Considering the works of Bukhar Zhyrau, we find many ideas related to the principles of Islam in his tolgau works. Biographical sources say that he was a literate Muslim. Bukhar Zhyrau was one of the educated people of his time, who was able to read Muslim books. Of course, there is no information about whose works he read, whether he wrote down his works or not. There is written evidence that the Turkic peoples as a whole adopted Islam back in the 8th-9th centuries. But it may not be easy to give a definite answer to the question of how long the nomadic Kazakhs have been practicing this religion. Because each tribe probably practiced this religion at different times. It is said that Islam became the state religion during the times of Berke Khan and Uzbek Khan of the Golden Horde. If this is so, then we can say with confidence that our ancestors have been practicing Islam since then. In the works of Sypyra Zhyrau, who is said to have lived in the 13th-15th centuries, one can find parables related to the Islamic religion.

Sypyra Zhyrau sang the following in his tolgau “Men zhyraumyn, zhyraumyn (I am a zhyrau)”:

Allah created man
to be friendly.

Or:

Allah has distributed abundance
and prosperity to everyone (Translated by authors).

That is, Sypyra Zhyrau fully adhered to Islam, so it is natural that there are thoughts related to Islam in the works of Bukhar Zhyrau.

Religion is not just faith, it is a set of views that influence a person’s attitude and worldview, especially in the work of a creative person.

Looking through the works of Bukhar, we notice that Zhyrau is well versed in the principles of Islam. The religion of Islam mainly provides stable information about the knowledge of the world, subtle contradictions and harmony in this

world, about society, man and personality. Zhyrau consistently presents instructive examples of the Islamic religion on the mystery and nature of the world, as well as religious concepts in his reflections on the deep psychological layers of human nature. If Zhyrau left behind about fifty tolgau works, then we can say that in all of them there were his thoughts about the Oneness of Allah, his omnipotent power and mercy, about the benefits of Islam, about how he firmly followed the path of the Islamic religion and supported and defended Islam with sincere intentions.

Since the nomadic Kazakhs followed the Muslim religion for more than ten centuries, we can be convinced that the role of the Islamic religion in their lives was enormous by reading the works of that time. For example, this is probably why in the tolgau works of Bukhar Zhyrau we find various words and information related to the religion of Islam. We know that the popular tolgau of Zhyrau “Bırınşı tilek tileñiz (First of all, wish yourself)” consists of eleven wishes. His first wish begins with the words: “Not to be guilty before Allah” The modern generation may not fully understand the meaning of this word. The first meaning of the word “zhazu” to be guilty, deluded. In Kazakh prose there are often sentences with the phrase “My God, what did I do to deserve this!”. That is, according to the indicated verse of Zhyrau, the most important thing is not to be guilty before Allah. Two versions of this tolgau have reached us.

For example, the version of “Bırınşı tilek tileñiz” (“First of all, wish yourself”) written by G.N. Potanin begins like this:

First of all, wish yourself
not to be guilty before Allah (Jyraular poezziyasy, 2022: 101) (Translated by authors),

– this is a tolgau written in the form of a proverb, an edification addressed to the public. It is clear that the most important thing for Zhyrau of the 18th century was not to be guilty before Allah, to fear the wrath of God. The number of wishes in the versions of this tolgau that have come down to us is no more than ten or eleven, of which the fifth wish was fulfilled by Bukhar as follows:

Fifthly, wish yourself
not to miss any of the five prayers every day (Jyraular poezziyasy, 2022: 102) (Translated by authors)

Missing prayer is also a big drawback for Zhyrau, and even it is equal to such great sorrows

and suffering as mourning an orphan, a widowed woman, or mourning the mother of one's child. The following conclusion of religious scholar K. Zholdybayuly also emphasizes the reason why Bukhar Kalkamanuly in the above reasoning attaches special importance to prayer: "Another meaning of worship is to express through worship our gratitude for the countless benefits, support and blessings generously bestowed upon us by the Great Creator and to acknowledge our responsibility to Him" (Zholdybayuly, 2007: 215).

The main purpose of poetry is not only to copy and depict life, but also to absorb into the consciousness of humanity that the lofty ideas of truth and goodness are eternal. Thanks to this quality, poetry is able to reveal the meaning of life, reveal the secret of our aspirations and desires, and teach us to look wisely at our surroundings. It cannot be said that the burden that poetry bears in terms of perception is light: the source of poetry is considered to be historical testaments, plot lines in ancient legends, religious knowledge, truths achieved by humanity through science and philosophy, images of art, the natural universe and the secrets of the inner soul of man. From this point of view, scientists have already given a positive assessment of the meaning and significance of religious elements in artistic creativity. Religion cannot be separated from people's recognition of the truth and traditions of life.

The highest beauty, the highest magnificence, established in the human mind, comes from love for Allah, true love for the Creator. If poetry can touch this feeling, its influence will be eternal. A creative person will definitely show his knowledge and feelings on the path of learning the truth. Reading this song by Bukhar Zhyrau, we understand that from his youth he grew up studying the history of Islam and the principles of the Koran in general.

Oh, speaker, say Allah,
Say the good name of God.
Mustafa, tell me about the four shadiyars,
And the scientist who discovered Mushaf.
Say the God's word – "Furqan".
Say the Kalam Allah – the Koran.
If the heart tells you,
turn to Allah with prayer (Jyraular poezziyasy, 2022: 104)
(Translated by authors).

If we look at the content of this short song, we will see that Bukhar Zhyrau has mastered the principles of Islam very well. The four shadiyars here

are the four companions of the Prophet Muhammad – Abu Bakr Siddiq, Omar, Ospan and Ali. These four are the people who buried Ibrahim, the son of the Prophet. That is why the Prophet gave them the title of Shadiyars. "Mushaf" is one of the names of the Koran. That is, it is known that Zhyrau is talking about the scientist who discovered the Koran. Furqan is a sura of the Koran consisting of 77 verses. It talks about good and evil. In a collection published in Tashkent in 1925, it was written as "burkan", adapted to the Kazakh colloquial language. In the 2023 edition, compiled by scientists from the M. Auezov Institute of Literature and Art, it is corrected and printed as "Furqan" with an explanation. Kalam Allah means the word of Allah, that is, the Koran. Zhyrau turns all these historical events in the history of Islam into poetry and reminds all people. He also says in one of his next verses:

Ibrahim Khalil built
the Kebe for Creator (Jyraular poezziyasy, 2022: 106)
(Translated by authors),

– "Kebe" here means Kaaba. Perhaps since Zhyrau's works came to us orally, the pronunciation subsequently changed. In the history of Islam it is said that the Prophet Ibrahim and his son Ismail built the Kaaba in Mecca, a person who has not read the Koran is unlikely to know this legend; and Khaliullah means a close friend of Allah, he is always mentioned in the books of Muslims along with the name of the Prophet Ibrahim. That is, reading the works of Bukhar Zhyrau, we see that he knew the canons of Sharia very well.

Bukhar Zhyrau is not looking for eternal life like Korkyt, because he has mastered the Islamic religion. He knew that human life is limited, that no one can remain forever in this world, and he mentioned this in his poems.

God has entrusted you,
It is impossible to predict when he will take it back (Jyraular poezziyasy, 2022: 108) (Translated by authors).

As we see, the poet views human life as a gift from God. Indeed, no one knows how long his life will last. The day your life ends is a matter of God's power, so you should not waste your short life in vain.

On the day when Azrael comes,
where will the living soul remain? (Jyraular poezziyasy, 2022: 108) (Translated by authors).

Reading the above verses reminds us that human life is a gift given by the will of God, and the main responsibility of people on earth is to live it meaningfully, usefully and faithfully. That is why from the works of Bukhar we clearly see that he always had the ideal of being faithful to the Muslim religion and not deviating from the principles of this religion. Reading his works, we see that Zhyrau's philosophy of life was formed on the basis of Islamic principles.

If your religion is not Muslim,

What's the point of just saying you're a Muslim? (Jyraular poezziasy, 2022: 109) (Translated by authors)

In this poem he is trying to prove that it is the duty of a Muslim to be as faithful as possible to religion and to follow it not only in words but also to worship with all his heart and soul.

Bukhar treated the text of the Koran with great attention and respect. Because it is clear that most of his thoughts about Islamic conditions are taken directly from the texts of the Koran. At the same time, Zhyrau's works are not just a dry narrative about the principles of the Koran, but are aimed at introducing it into the public consciousness, turning it into an artistic and rhythmic text. He not only conveys to us the worldview and feelings of the people of his time, but also conveys to the next generation the legendary historical events and psychological logic of the depicted subjects.

The problem of the concept of art in Islamic literature may seem trivial to some researchers; they often perceive the problem of art in Islamic religion and literature as two different knowledge, two different concepts. But the Koran does not prohibit the real depiction of human life, the creation of its artistic image in words. Secular moral ideals are subject to change over time, while the spiritual and moral ideals of Islam remain unchanged no matter how many centuries pass. At the same time, fiction also helps us to know the past and present history of the Ummah of the Prophet. Another function of fiction written in the Islamic direction is not only to increase the artistic knowledge of believers in this religion, but also to instill in them the high ideals of the entire civilization created by mankind, ensuring and teaching justice among people in society. Works glorifying Islamic principles are characterized by boundless faith in the unity and omnipotence of Allah, respect for human creativity and hard work, and moral ideals. Speaking about the religious views of Bukhar Zhyrau, we witness how he followed this tradition, convinced people that Allah is one, and urged them not to lose the faith. Zhyrau expresses the

following opinion: if you want to live a good life, if you want to succeed in some business, then do not deviate from the path of Allah, go honestly and be clear. It is well known that to be a slave of God means not to deviate from the path of Sharia and to flawlessly follow the principles of Islam. He sang in his song "Aqtyñ üi meşit-tı (The House of a Sincere Man is a Mosque)" the following:

If you become a slave to your God,

If you are a real son

Allah himself will bless you (Jyraular poezziasy, 2022: 106) (Translated by authors),

Fate is a gift that is destined to a person when he came into this world. If he is honest, if he does not lose morality, God will not leave anyone without His good.

The main goal of Zhyrau's poetry is to make his contemporaries think and educate them in morality through his works. The main role of literary education was preserved in our literature from the earliest times (from ancient times) until the 18th century.

In Bukhar's poem "Eleven Wishes", there is no sentimentality and love in the description of a woman, on the contrary, the need to protect and help a woman is mentioned. The expression "to make a wish" is used here in the sense of praying, not wishing. "He asks to pray to Allah, wishing that he himself would die and his wife, whose ten fingers are covered with henna, whose smell is like musk, whose voice is thin, whose behaviour is pleasant, would not remain a widow" (Nurimanov, 2018:54).

Religious concepts in Bulgari reflections are a treasury of wise thought, consonant with steppe philosophy. Zhyrau constantly propagandised the way of Allah's truth, which would be a guideline for the future of the Kazakh people. Noble deeds of morality were accompanied by verses of the Koran. "Zhyrau (poet-musician) is less known and less examined concept in the social science. In fact, the poets-musicians are indication and symbol of zenith of ethnic-cultural advancement of newly appeared Kazakh Khanate" (Sadykov, 2013: 139).

The worldview, life principles, customs and superstitions of the Kazakh people have merged in one stream, harmonising with Sharia law. From the institution of the family to political institutions, a single path uniting religion and traditions has been formed. The folklore heritage, which became the spiritual treasury of the nation, sowed the seed of values to be found in a Muslim son. "The notion of "non-being" has its theoretical roots in the decentering of being-absence, a tricky subject to address in relation to

devotional poetry” (Cianciola, 2008:16). Perhaps that is why the religious knowledge of the Kazakh people did not remain in a narrow dogmatic circle, and the story told in verses and hadiths linked the precepts with their everyday life.

The essence of Bukhar Kalkamanovich’s reflections on morality is the purity of the soul. In Zhyrau’s works, the personal and social origins of morality, the foundations of the spiritual greatness of the people, are rarely found in connection with religious faith, confessional dogma and symbols of faith as an imperative, the pillar of existential decision. Goodness is not an abstract religious-metaphysical principle or imperative offered to man beyond human origins or on behalf of someone higher, but honesty, truthfulness, wisdom, generosity, courage, etc., manifested through the true work of man.

Culture consists in patterned ways of thinking, feeling, and reacting, acquired and transmitted mainly by symbols, constituting the distinctive achievements of human groups, including their embodiment in artifacts; the essential core of culture consists of traditional [ie, historically derived and selected] ideas and especially their attached values (Hofstede, 1984: 21).

In Bukhar Zhyrau’s formulation, the sign of Muslimism is a good deed, good deeds, artistic character of a person. He asserts the idea that only the soul that has performed its worship sincerely, and not for the sake of outsiders, turns to good. In the author’s knowledge, religion is a heart subordinate to reason, a being unattached to the world. Zhyrau’s reflections elevate virtue in human being and point to the main value of society. Therefore, despite the fact that his reflections are conventionally systematised according to the thematic-ideological structure, we can see which work is spiritual and moral. “Of course, defining the parameters of a scientifically compatible worldview returns us to the issue of lived versus articulated worldview and the confusion of the two concepts” (Cobern, 1989: 23).

He reflects on the transience of life and the fact that every thing finally takes hold, alluding to the visions we see. Bukhar emphasises that the mystery of the existing world is known only to the creator, the essence of human existence is different in understanding the same. Human nature is attached to the fun of life. Bukhar argues that a person who recognises his creator to whom he has given this “happiness” will have a whole, human faith. “Zhyrau poets expressed their works in the form of proverbs, commandments and testaments. The main themes of their tolgau thoughts are love for the homeland, the country, defence of Motherland, call for unity of the

country, propaganda of moral virtues” (Alpysbaeva, 2022: 82).

The author’s worldview determines his attitude to life, contributes to the formation of life experience and ideological and aesthetic evaluation of the work created by him. It helps to copy the author’s final thought into one’s own work. In the work “If you talk, then talk about Allah”, the poet puts the name of God at the very beginning of symbolic series, i.e. the word with the main metameaning plays the role of a sacred leitmotif from which links are drawn to the philosophical field of the Koran as the mythology of Islam (Mazhen, 2022: 59). Of course, the worldview and life experience of the author are not always balanced. It cannot be denied that the formation of life experience is influenced not only by a one-sided worldview, but also the formation of worldview is much more actively, much more influenced by life experience. Sometimes even life experience can change the established worldview itself. But be that as it may, the author’s love or dislike for something directly depends on the worldview. It follows that the author’s worldview is of great importance in relation to the creative process, the results of artistic creation. “Historical development of poetic folklore is one of the most important issues, including the most important thing understanding the historical point of view, recognition of the genre specifics” (Aitbayeva and Rakhimov, 2019: 444).

Bukhar Zhyrau in his works is an art historian who created artistic images of historical personalities of khans, military leaders, heroes of the Kazakh people of the eighteenth century. Of course, in Zhyrau’s poetry we cannot find such a clear system of images as in modern literature. But it is true that artistic images of some historical people, conditioned by the national cognition and understanding of that time, stylistic specificity, are reflected in the works of Zhyrau. “The three-century struggle of the Kazakh people with the Dzhungar conquerors led to the increased actualization of religious ideas in the poetry of akyn-zhyraus as a consolidating ideological factor. This tendency received the most consistent and conscious expression in the work of Bukhar Zhyrau.” (Mazhen, 2020: 40). Scientists themselves note that there is no sign that completely distinguishes philosophy from poetry. In tolgau works of B. Kalkamanuly, man and the world are depicted in harmonious relationships with each other. This emphasizes the figurative nature of the poet’s poetry. The world of images of his thoughts is like a set of meaningful images and metaphors. Zhyrau, as it were, transforms in his poetry contradictory things

and phenomena into one concept, into one related phenomenon. Everything living and inanimate in his works is depicted in connection with the lyrical hero, telling his stories, sharing his sorrows, sharing his secrets. “The peculiarity of Zhyrau poetic images is that it combined traditional mythological stereotypes and new social necessity of language, using language and style of mythology for political and educational purposes” (Zhanabayev, 2022: 20). However, it is also true that Bukhar was a master of the artistic word who deeply studied all the literary traditions that preceded him and developed them on the basis of his work. In the works of the great Zhyrau, the ideas of national integrity, valour, patriotism and pride that came from the Golden Horde era were continued and supplemented with new ideas and new views, based on the situation in which the Kazakh Khanate was at that time.

Conclusion

Since ancient times, our ancestors led a nomadic lifestyle in the steppe. Our ancestors tended to deeply understand the aspects and secrets of nature, graze cattle in the vastness of Eurasia, roam to pastures in the summer, and move to winter quarters in winter to preserve the livestock. Nomadic civilization and nomadic lifestyle taught them to look at the environment with different eyes. Having withstood the ordeal of nature, they learned to take care of their lives independently. It taught them to overcome any difficulties without fear of the ordeal of the ferocious nature. From here the concept of wisdom and knowledge, characteristic of the steppe people, is formed. Of course, for seventy years, the theory that the Kazakh people were just nomads and had no culture was forcibly introduced into the consciousness of the nation. Because of this, most people have forgotten the poetry of Zhyrau. The works of Bukhar, the last heir of the tradition of zhyrau, although a little, have been studied in our literature. The generation of that time became acquainted with the his-

tory of Kazakhstan and Kazakh poetry of the 18th century through the songs of Bukhar Zhyrau. Only at this time did thoughts about Abylai Khan, the history of Kazakh heroes and clans appear. But it was just a glimmer of light. And it was difficult to find a specific document about the culture and literature created by the nomads.

They began to talk and write about the culture created by nomads, their historical and political role on the world stage only in recent years. We must also recognize that many of those who study and evaluate it are foreign scientists. There are many works of scientists of the Turkic peoples, but they are not known to the peoples of the world. Since English is an internationally recognized language, they should be published in foreign scientific journals and discussed at international scientific conferences in this language. You can see that the problem is only now finding its solution.

No one can deny that the life and lifestyle of the nomads were close to nature. Therefore, elements of naturalism predominate in their lives. Nomads and sedentary peoples complemented each other and lived in contact with each other. For example, while nomads depended on city dwellers for products and stuff that only certain sedentary countries could produce, our ancestors were far superior to sedentary populations in terms of good health, flexibility in living in the elements, as well as inclination and ability for oral literature and unique melodies. Because they grew up in an environment of pure nature, they became honest and noble, striving for courage and resistant to difficulties. They also had a quick imagination, as can be seen from the poems quoted from the works of poets and poets who lived during that period.

That is, Bukhar Zhyrau lived in such an environment, moral relations, such as morality and honor, were in the main place for the great Zhyrau. Therefore, when analyzing his works, we must take into account the social environment of that time, their views on the world.

References

- Бердібаев Р. Кәусар бұлақ: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1998. – 360 б.
 Жолдыбайұлы Қ. Ақиқат шуағы. – Алматы: Алтын қалам, 2007. – 232 б.
 Жыраулар поэзиясы. Құрастырғандар: Т. Әкімова, Н. Сәрсек, Н. Елесбай. – Алматы: Silver Press, 2022. – 368 бет.
 Кәрібаев Б. Қазақ хандары туралы зерттеулер. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 228 б.
 Ысмайылов Е. Жамбыл және халық ақындары. – Алматы: Санат, 1996. – 30 б.
 Aitbayeva V.M., Rakhimov B.S. Current issues of a historical poem // *Opción*. – 2019. – Vol 35. Iss.24. – P. 441-454.
 Alpysbaeva K.B. The place of zhyrau poetry in literature // *Keruen*. – 2022. – №1 (74) – P. 75-84.
 Cianciola, H. A Poetics of the Soul: Devotional Poetry in Elizabeth Barrett Browning; Alfred, Lord Tennyson; and Christina Rossetti (Doctoral dissertation, Duquesne University). – 2008. – 187 p.

- Cobern, William W., *Worldview Theory and Science Education Research: Fundamental Epistemological Structure as a Critical Factor in Science Learning and Attitude Development // Scientific Literacy and Cultural Studies Project*. – 1989. – Vol 5. – 25 p.
- Hofstede GH. *Culture's consequences: International differences in world-related values // SAGE*. – 1984. – 327 p.
- Mazhen Y. *Religious motifs in the poetry of kazakh zhyraus in the XVI-XVIII centuries // Bulletin of KazNU. Journal of Oriental Studies*. – 2020. – №3 (23) – P. 35-40.
- Mazhen Y.K., Zhaksylykov A.Zh., Balpanova N.A. *Religious motives and reminiscences in the poetry of kazakh akyn-zhyraus // Bulletin of KazNU. Series of philosophy, cultural studies and political science*. – 2022. – №3. – P. 55-61.
- Nurimanov B., Altay A. *Karacaoğlan ve Bukar Kalkamanuli'nin şiirlerinin karşılaştırılması // Millî Folklor*. – 2018. – Vol.30 (117). – P. 41-56.
- Sadykov N., Erzhanova S., Dalelbekkyzy A., and Tolegenov M. *Lyric Poetry and the Motives in the Works of Poets of Syr Darya River Vicinity // World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences*. – 2013. – Vol 7. – Iss.5. – P. 137-141.
- Zhanabayev K., Nagymzhanova K., Shaimerdenova N. *Formulaic Language and Style of Turkic Zhyrau of the 15-18th Centuries // Rupkatha Journal*. – 2022. Vol. 14. – Iss.2. – P. 1-28.

References

- Aitbayeva, B.M., Rakhimov, B.S. (2019). Current issues of a historical poem. *Opción*, Vol. 35, Iss. 24, P. 441-454.
- Alpysbaeva, K.B. (2022). The place of zhyrau poetry in literature. *Keruen*. Vol. 1, Iss. 74, P. 75-84.
- Berdibaev, R. (1998). *Käuser bülaq: maqalalar men zertteuler*. [Pure spring: articles and research]. Almaty. Jazuşy. (in Kazakh)
- Cianciola, H.A. (2008). *Poetics of the Soul: Devotional Poetry in Elizabeth Barrett Browning; Alfred, Lord Tennyson; and Christina Rossetti* (Doctoral dissertation, Duquesne University).
- Cobern, W. (1989). *Worldview Theory and Science Education Research: Fundamental Epistemological Structure as a Critical Factor in Science Learning and Attitude Development*. Scientific Literacy and Cultural Studies Project.
- Hofstede, Gh. (1984). *Culture's consequences: International differences in world-related values*. SAGE.
- Joldybaiuly, Q. (2007). *Aqiqat şuağy*. [Beam of truth]. Almaty. Altyn qalam. (in Kazakh)
- Jyraular poeziyasi. [Zhyrau's poetry]. (2022). *Qūrastyrğandar*: T. Äkimova, N. Särsek, N. Elesbai. Almaty. Silver Press. (in Kazakh)
- Kärnibaev, B. (2019). *Qazaq handary turaly zertteuler*. [Studies of Kazakh khans]. Almaty. Qazaq universiteti. (in Kazakh)
- Mazhen, Y. (2020). *Religious motifs in the poetry of kazakh zhyraus in the xvi-xviii centuries*. *Bulletin of KazNU. Journal of Oriental Studies*. Vol. 3, Iss. 23, P. 35-40.
- Mazhen, Y.K., Zhaksylykov A.Zh., Balpanova N.A. (2022). *Religious motives and reminiscences in the poetry of kazakh akyn-zhyraus*. *Bulletin of KazNU. Series of philosophy, cultural studies and political science*. Vol. 3, P. 55-61.
- Nurimanov, B., Altay A. (2018). *Karacaoğlan ve Bukar Kalkamanuli'nin şiirlerinin karşılaştırılması*, *Millî Folklor*. P. 41-56.
- Sadykov, N., Erzhanova S., Dalelbekkyzy A., and Tolegenov M. (2013). *Lyric Poetry and the Motives in the Works of Poets of Syr Darya River Vicinity*. *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Humanities and Social Sciences*. Vol. 7, Iss. 5, P. 137-141.
- Ysmaiylov, E. (1996). *Jambyl jäne halyq aqyndary*. [Zhambyl and national poets]. Almaty. Sanat. (in Kazakh)
- Zhanabayev, K., Nagymzhanova K., Shaimerdenova N. (2022). *Formulaic Language and Style of Turkic Zhyrau of the 15-18th Centuries*. *Rupkatha Journal*. Vol. 14, Iss. 2. P. 1-28.

Information about the authors:

Kayimov Mukhamejan (correspondent author) – senior lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University (Shymkent, Kazakhstan, e-mail: m.kaiimov92@mail.ru);

Boranbaev Sandybay – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University (Shymkent, Kazakhstan, e-mail: sandybai60@mail.ru).

Nurbek Muratbek – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of M. Auezov South Kazakhstan University (Shymkent, Kazakhstan, e-mail: muratnur80@mail.ru).

Date of receipt of the article: March 15, 2023.

Accepted: May 30, 2024.

З.Н. Сейітжанов , Н. Набиолла* ,
Б.С. Иманғалиев , Ш.А. Шортанбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nasihat_83@mail.ru

КӨДЕК БАЙШЫҒАНҰЛЫНЫҢ САЯСИ ЛИРИКАСЫ

Мақалада ақын Көдек Байшығанұлының шығармашылығына кең көлемді барлау жасалып, соның ішіндегі азаматтық көзқарасын айқын көрсететін саяси лирикалары талданады. Ақынның өзі ғұмыр кешкен кезеңнің шындығын ашып көрсеткен шығармаларына үңіле отырып, ондағы бейнеленген шындыққа, тарихи оқиғаға баға беріліп, ақынның азаматтық, саяси көзқарастары жан-жақты сараланады. Кеңес үкіметінің қазақ даласына, соның ішінде Жетісуді мекендеген Албан еліне жасаған озбырлығын бейнелеп көрсетудегі ақын шеберлігіне сараптаулар жасалады. Ақын шығармашылығының басым бөлігінде отарға түскен халық өмірінің ақиқаты ашып көрсетілетінін нақтылы мысалдармен береді. Мақалада ақынның өз көзімен көрген, санасынан өшпеген қоғамдық қайшылықты тайға таңба басқандай айқын суреттейтін жыр жолдары терең ашылып талданады. Ақын шығармаларында ХХ жылдардағы Кеңестік кезеңнің қаталдықпен іске асырған қатігез саясаты да назардан тыс қалмайтынына дәлелдер келтіріледі. Бай ауылдың малын сыпырып алып, жер аударған сүркей жылдардың көрінісін де автор ақын өлеңдерімен ұштастыра қарастырады. Тіпті кейбіреуін «халық жауы» деген жаламен атқанын, сөйтіп зорлық жасалып, әділетсіз қысым көрсету халық наразылығын тудырып отырғаны да жеке-жеке талданады. Айықпайтын ақын мұны елдің мұрат-мүддесінен туындағаны туралы қорытынды жасайды. Қоғамның ащы шындығын тарата жырлаған, торыға, үмітін үзе, ашына айту шығарманың драмалық сипатын ширата түскеніне мән беріледі. ХХ жылдардың ішінде болған саяси науқандардың бәрі де «аяусыз қастандықпен халықты қыру» екенін батыл айтып сұмдық оқиғалардың сырына қанықтырған азаматтық лирикалар терең талданады. Ел өмірінде болған қайғылы сәттердің ешқайсысын назардан тыс қалдырмай, өлең өміріне айналдыра көптің көз алдына келтірген ақын мұрасын жаңа қырынан көрсетуге қадам жасалады.

Түйін сөздер: автор, шығарма, поэзия, тарих, уақыт, көзқарас, қоғам.

Z.N. Seyitzhanov, N. Nabiolla*, B.S. Imangaliyev, Sh.A. Shortanbay

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: nasihat_83@mail.ru

Kodek Baishiganuly's Political Lyrics

This article widely examines the work of the poet Kodek Baishiganuly and analyzes his political lyrics, in which his civic position is clearly manifested. Looking at the poet's works, which reveal the reality of the period in which he lived, the truth and the historical events depicted in them are assessed, and the poet's civil and political views are comprehensively differentiated. His skill in depicting the arbitrariness of Soviet power in the Kazakh steppe, including in the Alban tribe inhabited by Zhetyusu, will be appreciated. In most of poet's works, the truth life of the colonized people is revealed through specific examples. The article analyzes in depth the lines of the poem that vividly describe the social contradictions that the poet saw with his own eyes and didn't disappear from his consciousness. Poet's work provides evidence that the tough policies of the Soviet period in the XX weren't ignored. Together with the poet's poems, a scene of harsh years is considered, when the cattle of a rich village were swept out and exiled. Even the fact that some of them were shot as "enemies of the people" and that violence, unfair pressure caused public discontent is analyzed in detail. The incurable poet concludes that his sadness is caused by ideals and interests of the country. The dramatic of the work is emphasized, expressing the bitter truth of society, expressing its despair. The political campaigns of the XX are analyzed in depth, declaring that all political campaigns "killed people with a merciless conspiracy." Without leaving without attention single sad moment in the life of the country, step is being taken to show the legacy of the poet in new light, presenting poet's life to the gaze of many.

Key words: author, work, poetry, history, time, attitude, society.

З.Н. Сейтжанов, Н. Набиолла*, Б.С. Имангалиев, Ш.А. Шортанбай
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: nasihat_83@mail.ru

Политическая лирика Кодека Байшиганулы

В данной статье широко исследуется творчество поэта Кодека Байшиганулы, анализируется его политическая лирика, в которой ярко проявляется его гражданская позиция. Глядя на произведения поэта, раскрывающие реальность периода, в котором он жил, оценивается правда и изображенные в них исторические события, всесторонне дифференцируются гражданские и политические взгляды поэта. Будет оценено мастерство поэта в изображении произвола советской власти в казахской степи, в том числе в Албанской стране, населенной Жетысу. В большинстве произведений поэта правда жизни колонизированного народа раскрывается на конкретных примерах. В статье углубленно анализируются строки стихотворения, ярко описывающие социальные противоречия, которые поэт видел своими глазами и не исчезли из его сознания. В творчестве поэта приводятся свидетельства того, что жесткая политика советского периода двадцатых годов не была оставлена без внимания. Вместе со стихами поэта рассматривается сцена суровых лет, когда скот богатой деревни был выметен и сослан. Подробно анализируется даже тот факт, что некоторые из них были расстреляны как «враги народа» и что насилие и несправедливое давление вызвали общественное недовольство. Неизлечимый поэт заключает, что его печаль вызвана идеалами и интересами страны. Подчеркивается драматургия произведения, выражающего горькую правду общества, выражающего его отчаяние и разочарование. Глубоко анализируются гражданская лирика о политических кампаниях двадцатых годов, смело заявляющиеся, что все эти кампании «убивали народ беспощадным заговором». Не упуская из виду ни одного из трагических моментов, произошедших в жизни страны, делается шаг к тому, чтобы показать наследие поэта в новом свете, который он привнес в «жизни» поэмы.

Ключевые слова: автор, произведение, поэзия, история, время, отношение, общество.

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ әдебиетінің дамуына үлкен қосқан ақынның бірі – Көдек Байшығанұлы. Оның шығармаларында саяси лирика қомақты орын ұстайды. Жауынгер жанр поэзия өмір құбылыстарының сан қырын өлеңмен өрнектейтіні белгілі. Онда ежелден келе жатқан ұлттық болмыс пен идея көрініс беріп отырады. Жазушылар оны адамгершілік жады, ұрпақтар сабақтастығы мәселесімен бірлікте қарастырады. (А.Темірболат, Р.Имаханбет, Г.Орда, А.Оспанова, Т.Омаров, 2017). Кез келген ақын көріп-білгенен, көңілге түйгенін суретті сөзге айналдырады. Сондықтан халық өткені мен жеткенін белгілі қаламгердің мұрасы арқылы танып білеміз десек, асыра айтқандық болмайды. Қалайда белгілі дәуір шындығы сол дәуірдің көркем сөзінен көрініс табады. Академик З. Қабдолов: «Әр дәуірдің әдебиеті сол дәуірдің айнасы. Сөз өнерінің өмір шындығын «шындап» қана қоймай, келешекке, келер ұрпақтан ұрпаққа «шегелеп» қалдырған құдіретті күші де осы арада жатыр (Қабдолов, 1983: 120) – деп орынды айтқан.

Өлең-толғауларында көбіне қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді өз туындыларының арқауына айналдырған. Біз осы мақалада оның саяси

тақырыпқа жазған өлең-толғауларына тоқталуды мақсат еттік.

Кеңес өкіметі құрылғаннан бастап қоғамдық өмірде үлкен өзгерістер бола бастады. Бұрынғы патшалық Ресейдің отары болған елдерге еркіндік берілмеді. Кеңес өкіметі саяси-идеологиялық және экономикалық өзгерістерді жүргізуге шұғыл кірісіп кетеді. Ең алдымен халықты екі жікке (топқа) бөледі. Ауқатты адамдарды тәркілеу, ұжымға біріктіру, отырақтастыру сияқты саяси шаралар жүргізіле бастады. Біртіндеп халықты өзінің ұлттық болмысынан айыруды мақсат етеді. Ол үшін ұлттың діні мен тіліне «шабуыл» жасап, тарихи жадын өзгертуге кіріседі. Осының нәтижесінде бұрыннан қалыптасқан әлеуметтік-қоғамдық жүйе бұзылады. Мұндай озбырлық халықты күйзеліске ұшыратады. Албан елінің игі жақсыларын «көрнекті бай» ретінде ұстап абақтыға жабады. Ақын абақтыда жатқандардың көңілін аулап бірнеше өлең-хат жазады.

Бүкіл елдің тоз-тозын шығарған заң-түзімге қарсылық білдіреді, күдерін үзгендей болады. Көдек шығармаларынан сол кезде халық басынан өтіп жатқан тағдыр тауқыметін танимыз.

Өртең шалған тоғайдай,

Кеткені-ай жұрттың сұрының.

Шөптің таңдап сонысын

Ішетін судың тұнығын (Байшығанұлы, 2008: 91) –

деген жолдар халыққа қанды құрығын салған қилы заманның қиындығы екені хақ. «Шөптің сонысын жеп, судың тұнығын ішіп» емін-еркін көшіп-қонып жүрген елдің өрт шалғандай сұры кетеді. Себебі отырықшылыққа бейімдеп, ұжымға біріктіру халықтың еркінен тыс болған оқиға болатын. Төрт түлік малда күн көрістің қамына айналдырып отырған ел сауып ішер биесінен, қом көтерер түйесінен айырылады, азып-тозуға ұшырады. Өл-ауқатты адамдарды тәркілеу басталады. «Азаматын айдатып, қанды құрығын салады». Мал-мүлкін ортаға алып, азаматтарын «Итжеккенге» айдау қазақ халқының тамырына балта шабумен бірдей еді. Ел қыспаққа түсіп, қысастық көреді.

Көдек халықтың басынан өткен әділетсіз тарихи-саяси оқиғаларды көзімен көреді. «Атаның салған жолы, ананың пішкен тоны» сияқты құндылықтар тәрік етіледі. Сондықтан ақын мұраларының көбі саяси лирикаға жатады. Бұл кедергі түрлі саяси науқандардың бірі жер-суынан, мал-мүлкінен айырса, бірі жазықсыз жандарды жауапқа тартып жер аударды. Түрлі алым-салықтар салып тыныш өмір сүруге мүмкіндік бермейді. Сан түрлі ат қойып, айдар тағады. Ендігі жерде ақын да бас сауғалап «ел шетіне» баруға әрекет етеді.

Материалдар мен әдістер

Бұл жұмысты жазу барысында ғылыми танымның негізгі ұстанымдары басшылыққа алынды. Зерттеудің өзегіне материал ретінде ақын өлеңдерінің Алматыда жарық көрген басылымы пайдаланылды. Осы зерттеуде әдебиеттану ғылымындағы салыстырмалы талдау әдісіне басымдық берілді. Өйткені ақын шығармаларында көрініс тапқан оның саяси көзқарастары сол кезеңнің тарихи шындығымен, атап айтқанда 1916 жылғы «Албан көтерілісі» аталып тарихымызға айналған қайғылы кезеңмен, онан кейінгі саяси жағдайлармен байланысы салыстыра қаралды. Ақынның тарихи шындықты өз шығармасына қаншалықты деңгейде арқау еткеніне назар аударылды. Мақаланы жазу барысындағы алға қойған мақсат-міндеттерді, атап айтқанда ақынның азаматтық ұстанымын айқын көрсету үшін салыстырмалы талдау әдісімен қатар, кешенді талдау, логикалық-поэтикалық сараптау әдіс-тәсілдеріне де сүйендік.

Әдебиеттерге шолу

Бұған дейін де жалпы Көдек ақынның шығармашылығы туралы құнды ойлар кездеседі.

Ең әуелі М.Әуезов «Қазақтың халық шығармашылығы және оның ақындық ортасы» деген мақаласында Көдектің ақындық тұлғасы туралы пікір білдіреді. І.Жансүгірұлы жинаған материалдарда да ақынның бірнеше өлеңі сақталған. Көдек Байшығанұлының шығармашылығына байланысты өткен конференцияда профессор Айгүл Ісімақова «Көдек Байшығанұлы поэзиясындағы заман шындығы»; ф.ғ.к., профессор Анарбай Бұлдыбай «Көдек Байшығанұлының жоқтаулары мен дауыстары»; ф.ғ.к., Сағатбек Медеубекұлы «Көдек Байшығанұлы – қоғамдық санаға қозғау салған замансөз зергері»; т.ғ.д., профессор Жомарт Сімтіков «Көдек Байшығанұлы және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс»; ф.ғ.к., доцент Санагүл Майлыбай «Мұхтар Әуезов және Көдек ақын»; өнертану кандидаты, қауымдастырылған профессор Әлия Сабырова «Жетісу өңіріндегі авторлық әндердің өзіндік ерекшелігі»; PhD, өнертанушы Бағылан Бәбіжан «Көдек әндерінің әуездік құрылымы»; әдебиет зерттеуші Нұрлан Сәрсенбаев «Көдек Байшығанұлының ақындық айналасы»; ф.ғ.к., доцент Советхан Тілеубаев «Көдек өлеңдерінің көркемдік сипаты»; өнер зерттеуші Тілеулес Құрманғалиев «Көдек әндерінің табылуы және жариялануы»; зерттеуші Нұрлан Әбдібекұлы «Көдек поэзиялық туындыларының жиналуы, жариялануы» тақырыптарында баяндама жасап, ақын шығармаларын әр қырынан танытуға мән бергенін білеміз. Көлемді зерттеулерден Көдек Байшығанұлының шығармашылығына арналған профессор З.Сейітжанұлының «Шетелдегі қазақ әдебиеті» атты ұжымдық монографияға мақаласы жарияланған. Бұл мақала шолу түрінде жазылған. Бұдан кейін филология ғылымдарының докторы Қанипаш Мәдібайдың «Көдек Байшыған» деген мақаласы автордың «Өрісті өнер» кітабына енген. Мұнда да ақын мұрасы қысқаша таныстырылады. Бұнда біз ақынның саяси лирикаларына басымдық бере отырып қарастырамыз.

К.Байшығанұлының төгілмелі шабытпен жырлайтын туындыларындағы тегеуірінді ойлары мен мұңдалап тұратын ерекше қарымдылығы анық аңғарылып тұрады. Қанша кедей-кепшіктер «отыншы, сушы болып бірталай жан, өмірі жоқшылықпен жалданып жүр» деп әлеуметтік теңсіздікке сын садағын тартады. «Жемір сиырдай жалманып жүрген мансаптылардың» қошемет-қолпаш көруден жалықпай, қара бастың қамын ғана ойлайтындарға тоқтау-тиым болу керек екенін аңғартады. Әділдігі жоқ қоғамнан күдерін үзіп түңілгендей болады. «Тасығанның бір төгілері» хақ екенін еске салады, тәубеге шақырады. Қытай еліне қоныстанған «алаш азаматтарының

аман болуын» тілейді, кісілікті көңіл толғанысын білдіреді. Көдек Байшығанұлы көптеген толғауларында «Қызырлы не боп кетті қайран Албан», «Қайғылы қайран халық», «Омарбектің өлімі», «Албан тарихы», «Өрге қашқанда», «Кең Текес», «Сасан ауылына барғанда» т.б.) өз заманының шындығын, әлеуметтік саяси ахуалын білгірлікпен баяндайды. Толғау – ақындық поэзияның түрі. Мұнда әр ақынның творчестволық ерекшелігі молырақ көрінеді... Сөздің әлеуметтік, азаматтық әуенінің артуы толғау ерекшеліктерінің бірі (Ахметов, 1964: 254).

Арқалы ақын толғауларының басты тақырыбы – ақиқатты айту, әділдікті алға тарту. «Албан тарихы» толғауында былай дейді:

Сұраған балшайбектің елін көрсен,
Өртең шалған тоғайдай әрі кеткен.
Қыршаңқы қызылшұнақ ат сияқты.
Сымпиып күйрығы мен жалы кеткен.
Ауданнан уәкіл кеп өкіріп жүр,
Бетінің реңі жоқ қаны кеткен.
Сөзіне айтап тұрған құлақ салсан
Дегеннің «қырам-жоям» мәні кеткен.

Бұл ауқатты жақсы-жайсандарды тәркілеу кезінің әрекеті екені аян. Халықты тапқа бөліп біріне-бірін айдап салу мақсатынан туындаған қауіпті саясат. Қазақ халқының басынан өткен қиын кездің бір үзік сыры, түрлі саяси науқандардан мезі болған ел босқын-қашқын атанып, оқтың өтінен, оттың шетінен өтеді.

«Өрге қашқанда» толғауында алдынан қалмақтар тосып, зергерлік бұйымдары мен киім-кешектерін тонап, артынан орыс солдаттары қуады.

Қорықтық күзғын жер деп жазда қалып,
Алдымызды қармады қалмақ алып.
Арт жағымыз солдат пен коматрет,
Біз енді қалай қарап зар қағалық
Тып тыныш жерімізде тұра бермей,
Елімізді құртқаны-ау жалған алып.

Қалмақтар барлық зергерлік бұйымдары мен киім-кешек, тәуір заттарын тонап алады. Кеткен елі де, барған жер де құшақ жайып қабыл алмайды. Басы аман, бауыры бүтін заман баяғыда-ақ келмеске кеткен. Жат елге сіңіп, өзінің жағдайын жасау оңай бола қоймайды. Заман шырғалаңы осындай дағдарысқа тап келтіреді. Ата қонысынан кетіп бөлініп-жарылған халықтың халі мүшкіл болады. Отаршылдық озбырлықтың шеңберінен шығу мүмкін емес еді. Сондықтан

көлденең кезігетін ұрда жықтардың қоқайына істер амал да болмайды.

Ол Сасан ауылының өткені мен бүгінгі халі жайында оралымды ой айтады. Албан елінің бұрын келген алты ақалақшысына сипаттама береді. Мансап иелерінің әділетсіздігін нақты таңбалайды. Халықтың көбі сіңірі шыққан кедей болса, байлық белгілі адамдардың қолына жиналған. Бұлардың айтқаны келіп, атқаны тиетін адамдар. Ақын халықты сүліктей сорған шонжарлардың әрекетін әшкере етеді, шенеп-мінейді. Ұлықтар мен байлардың озбырлығына, халыққа қайырымсыздығына күйінеді.

Ақын толғауларының көбінде-ақ басқаға бағынышты халық өмірінің ақиқатын айтқан. Өленді төгіп те (импровизатор), жазып та шығара беретін Көдектің өлең толғауларында қоғам мен адам байланыста жырланады. Ол XX ғасырдың алғашқы жарымында халық басынан өткен өкініші мен қайғысын жан жүргімен сезіне отырып, бірінде назардан тыс қалдырмай толғауларының арқауына айналдырған. Сондықтан оның өлең-толғаулары халық өмірінің жыр шежіресі іспетті. XX ғасырдың алғашқы жарымы «оңы мен терісі, қойы мен бөрісі» алысқан аласапыран заман болғаны белгілі. Өйткені идеологиялық қыспақ күшейеді. Жаңа тұрмыс-тіршілік орнату дейтін асыра сілтеген, ұрандатқан саясат үдей түседі. «Қақ жарған қара қылды заман қайда, жүзіндей ұстараның ауып қалған» деуі шынайы өмір шындығы болатын.

Сонда Кеңес өкіметі не істеді? Алдымен халықты тапқа (екі жікке) бөлді. Бай мен кедей арасындағы қарама-қайшылықты қоздыра түседі. Бірін өшіреді, бірін өсіреді. Халқым, елім деп соққан ақын жүрекке мұндай саясат ұнамайды. Сол себепті оның азаматтық үні асқақ естіледі.

Көдек кейде жылдарды қуалап, қай жылы қандай жағдай болғанын санамалап тұрып жазады, мәселен:

Жылында он алтының жолыққанда,
Төтенше сол бір жылы сұрың кетті.
Түк көрмеген қазақтан солдат сұрап,
Ұлықтан әділетсіз зұлым жетті, –

дейтін өлең жолдарынан 1916 жылы не болғанын білеміз. Бұрын әскерге бармаған, соғыс көрмеген халықтың төбесінен жай түскендей болады. «1916 жылдың оқиғасы халық тарихындағы қатардағы бір эпизод емес, бүкіл елдің тағдырына тікелей қатысты, көлемі мен салмағы жағынан өзінше бір «ақтабан шұбырынды» еске салатын сұрапыл десек артық айтқандық емес» (Берді-

баев, 1989: 177). Осы жылы патша өкіметінің 18 бен 31 жас аралығындағы жігіттерді майданның қара жұмысына алу туралы «Жиырма бесінші маусым» жарлығы түрткі болады. Мұның арты бүкіл елді қамтыған ұлт-азаттық күреске әкелгені белгілі. Ақын «төтенше сол бір жылы сұрың кетті» деген сөзді бекер айтып отырған жоқ. Сол 1916 жылдың өзінде империялық әкімшілік аярамақсатына жетіп, жергілікті халықты ығыстырып үлгеріп еді. Олардың көбі көрші Қытай жеріне ауып кетті. Ат аяғы жетуі қиын шың-құзды паналады. Иен далаға тентіреп аштық пен жалаңаштық тауқыметін тартты (Жұртбаев, 1990: 189).

Осындай аумалы-төкпелі дәуірді ақын оқырманға ой саларлықтай шынайы бейнелейді:

Таланған мал мен бастың есебі жоқ,
Қайран Албан бұзылып сұрың кетті.
Көгенкөз не жайсанды орыс қырып
Не боздақ оқ ішінде ұлың кетті, –

дейді кейіп. Бұл – ақынның көз алдында болған өзекті өртер өкініш. Ол халық қайғысына ортақтасады. Патша өкіметінің қарулы жасақтары халықты қырғынға ұшыратып, жазықсыз жазалағандары да өтірік емес болатын. Көдек ақ ниетінен айнымай, сорақы сұмдықты көпке жеткізуді парыз санаған. Отарлық озбырлық осы екенін ескертеді.

Жылына он сегіздің келгенінде,
Бүлік сап Мұратаев қырып жетті.
Батырдың Райымбек тұқымы еді,
Диканбай қайран сабаз құның кетті, –

деп күйінеді. Аласапыран шақтың оқиғасы Көдек шығармашылығынан қомақты орын алған. Мұрабаев деп отырғаны Ақ әскердің офицері. Бір жағынан ақтар бүлік сап жетсе, көп ұзамай-ақ «Сәбеттің өкіметі қуып жетті» дейді. Бұл ақ пен қызылдың арасында болып жатқан дүрліккен шақтың шындығы нанымды бейнеленеді.

Осы жағдай халық тарихына қатысты мәселе болғандықтан түрлі жанрда көптеген шығармалар туған және атажұрттан адасуға да себеп болған болу мәнін де ұғындырады. Отаршылдық саясаттан мезі-ығыр болған халық өмірінің қайғы-мұңы ақын назарынан сырт қалмаған.

Кедейлерге көпшік қойып көтермелесе, байлардың меселін басып малдарын алды. Тіпті кейбіреуін кедейлерге бөліп те береді. Ақын бұрын болмаған ұлттық теңсіздікті әшкерелейді. «Үстем тапты жою ұранын ашықтан ашық көтерген

сталиншіл болшевиктер бейбіт келіссөзді емес, күш қолдануды негізгі құрал етті. Бас сауғалап амалсыз атқа қонғандар ешкіммен де бейбіт келіссөз жүргізбеді, ал болшевиктер болса, қан төгуден тартынған жоқ» (Омарбеков, 1994: 48).

Көдектің жоғарыдағы өлең жолдары Кеңестік кезек-кезек-кезегімен талап-шарттарын іске асыру арқылы халықтың өмірін зобалаңға айналдырған деректерді жіпке тізгендей көз алдыға әкеледі. Мысалы:

Әлібек, Бегалыны қатар ұстап,
Албанға қарайтұғын бет қалмады.
Өлгені, ұсталғаны, сотталғаны
Бұл елде күйзелгенде ес қалмады.
Бет алды нақақ күйіп жоғалды деп
Талайдың ішінде боп кетті арманы, –

дейді. 1927 жылы жазылған осы толғауында Текес өңіріндегі елдің хал-жайынан хабардар етеді. Еселенген жоспарды орындай алмағаны үшін бір шоғыр адамдардың ұсталғанын, сотталғанын өлгенін және олардың аты-жөндерін де атайды. «Бір жағы зар, бір жағы қар заманның» болғанын зығырданы қайнайды. «Жетісу елін өрт шалды» деп күйінеді. Жақындарынан бөлінген ел бағыт-бағдарды білмей, естерінен айырылғанына налиды. Қазақ ауылының өмір шындығын нақты бейнелеп, болып жатқан қиянатқа қарсылық білдіреді. Бұл – ауыр кезеңнің жанды суреті, арманда кеткен елдің мұң-шері, көңіл күйі екенін өткір айтады, көпке ой тастайды.

Нәтижелер мен талқылау

Отаршылдық өктемдіктің тізеге салып жазықсызды жазықты етіп елдің ту-талақайын шығарған содыр-сойқанын дөп басады. Көзімен көрген, санасынан өшпеген қоғамдық қайшылықты тайға таңба басқандай айқын суреттейді.

Мұны жиырмасыншы жылдардағы Кеңестік кезеңнің қаталдықпен іске асырған шу-шұрқаны деуге болады. Бай адамдардың малдарын сыпырып алады, жер аударады. Тіпті кейбіреуін «халық жауы» деген жаламен атады. Сөйтіп зорлық жасалып, әділетсіз қысым көрсету халық наразылығын тудырып отырады. Айықпайтын ақын мұңы елдің мұрат-мүддесінен туындайды.

Қоғамның ащы шындығын тарата жырлаған. Торыға, үмітін үзе, ашына айту шығарманың драмалық сипатын ширата түскен. XX жылдардың ішінде болған саяси науқандардың бәрі де «аяусыз қастандықпен халықты қыру» екенін батыл айтып сұмдық оқиғалардың сырына қа-

нықтырады. Ел өмірінде болған қайғылы сәттердің ешқайғысын назардан тыс қалдырмай, өлең өміріне айналдыра көптің көз алдына келтіреді. Бақ-дәулеті құрдымға кеткен, бірін-біріне қарсы қойып күшпен ұжымдастырылған сойқанды бұрын-соңды ел көрмеген-ді. Енді қайту керек? Қоршаған ортаның сиқы ақынның көңіл-күйіне әсер етеді. Сондықтан ол «кезіктік сүм заманға зарықтырған» деп түңіле толғайды. Замана жайына сын айтқан туындылары Көдекте жетерлік. Шырғаланы көп, шырқ бұзған қоғамдық ақиқатты көптің көңіл күйімен байланыстыра жырлау көптеген шығармаларына тән қасиет. Өкінішпен үміт қос өрім тартқан туындыларды ақын жанының адал сыры деп ұққан жөн.

Тоталитарлық жүйе ойына келгенін жасап, бодандық бұғауын тарта түседі. Қарсылық білдіруге ешкімнің құқы жоқ. Жақты ашпастай, көзді көрместей қып қойған. Қит етсе қынапта қылыш дайын. Сол тұстағы – қилы замандағы халықтың қиын тағдыры осындай еді. Көдек осыны өзіндік өрнекпен бейнелеуге ден қойған.

«Сағыздай біріктіріп шайнап алған» деген тапқыр салыстыру арқылы ойын ұтымды жеткізеді. Мұндай жағдайлар шығарманың сапалық белгілеріне де әсер еткен. Ақын Кеңестік жүйенің осы саясатын дәл сипаттайды. «Саясаттың күннен-күнге жіңішкергенін» айыптайды. Ақын жасанды ұстанымдарға бармайды. Көптің сорын қайнатқан заман зауалы екенін тура айтады. Мұның арты жақсылыққа да апармайтынын да сездіреді.

«Саясатқа алданған» елдің сарсаңы мен сергелденін нақты қамти сөйлейді. Әлеуметтік шындықтың бедер-белгісін шеберлікпен ашқанын көреміз. Өйткені «әр заманда, әр дәуір сол кездегі өнерден өз келбетін, өз рухын, өз жүрегінің дүрсіл тынысын, қан тамырының бүлкілді ағысын көруге күштар. Өмір мен өнер орайындағы бұл сабақтастықты ешбір суреткер аттап өте алған емес» (Нұрғалиев, 2019: 297) деген ғалым ойы орынды.

Сонымен, ауқатты адамдардың бәрін айыптап, кедейді керемет етіп шығарады. Күшпен біріктіріп, отырықтастыру кезінде де елдің тартқан тауқыметі аз болмағаны белгілі. Осының салдары отызыншы жылдары ашаршылыққа әкеп соғады. Ақынның осы кезде жазылған өлең-толғауларынан күллі қазақ елінің аянышты тыныс-тіршілігін аңғаруға болады.

Ақынның өлең-толғауларынан әлеуметтік-азаматтық сипат барынша басым көрінеді. Жиырмасыншы жылдардағы саяси науқандарда асыра сілтеу орын алғаны мәлім. Осының

салдарынан ішерге тамақ, киерге киім таппай, «жығылған үстіне жұдырықты» көреді. «1928 жылы байлардың дүние-мүліктерін тәркілеу, салық түрлерін қисынсыз түрде көбейту, ұжымдастыру мен отырықшыландыру науқандарын асқан солшылдықпен күштеп жүзеге асыру, ал солақай реформаға қарсылық көрсеткен халық көтерілістерін қарулы күшпен қырғынға ұшыратып басу, солармен қатар көзі ашық азаматтарды репрессиялайды. Бұлардың бәрі халықты 1931-1933 жылдары алапат ашаршылыққа – ұлттық апатқа душар етті» (Қойшыбаев, 2019).

Көдек халықтың қасіреті атанған ашаршылықты дәл-дәйекті суреттейді. «Мен айтсам шындық пенен сүмдықты айтам» деп өз сөзінің жалған емес екеніне нандыра сөйлейді. Осы ашаршылық халықтың санын күрт кеміткені аян. Себебі қаншама адам тамақ таппай, аштықтың құрығына ілінгені белгілі. Мұндай нәубет отарлық саясаттың ықпалымен болып жатқанын да ұғындырады. Тәуелсіз ел болғаннан кейін ғана оқымыстылар апат әкелген зобалаңға баға бере бастады. «Ашаршылықты геноцид деп айтуға неге болмайды? Әбден болады. Геноцид дегеніміз билік тарапынан белгілі бір әлеуметтік тапты мақсатты түрде жою. Қазақстанда мақсатты түрде жою процесі жүрді. Қазақстанда үш топты: байларды, молдаларды, зиялыларды жоюды патшалық өмір негіздеген. Соны Кеңес Одағы іске асырды» (Қойгелдиев, 2019), – деп жазады тарихшы ғалым М. Қойгелді.

Әдейі қолдан ұймдастырылған ашаршылықтың салдарынан қазақ халқы орасан шығынға ұшырады. Осының бәрі ел тарихының қаралы беттерін құрайтын деректер екені белгілі. Ақын әлеумет өмірінің түйткілдерін мейлінше шыншылдықпен суреттейтіндіктен оның туындылары тұнық ойдың тұнбасындай әсер қалдырады.

Қоғамның заң – түзіміне көңілі толмайды, «өксігі өмірінде ойдан кетпейтінін» еске салады. Байды бітіріп, енді орташаға сұғын қадаған. «Бұзаудай болдың қолға байлап алған» деген тапқыр теңеу халықтың шарасыздығын тартымды жеткізген. Мұның бәрі басқаға басыбайлы болған халықтың күңгірт күші мен күйі екені аян. Ақын туындыларының өз көзінің жыр-қуәлігі десек те болады. «Қазақ халқының шығармашылығынан оның қиын-қыстау жылдарының тарихы ғана емес, қарапайым ғана тұрмыс-тіршілігі де байқалып жатады. Бұл біздің халықтың өмірінде көркем шығармашылықтың, соның ішінде поэзияның, ерекше орын алатынын байқатса керек» (Ержанова, 2021: 117).

Жиырмасыншы ғасырдың алғашқы жартысындағы саяси науқандар әншейін ғана өткінші оқиғалар емес еді. Ол халыққа «қан жұтқызып, қасірет әкелген» тарихи шындық болатын.

Кеткені келмей, кемтігі толмай, өксумен өмірі өткендер қаншама? Адамдарды ес-тұсынан айырып, мұсылмандық әдет-ғұрыпты құртқан кім? Әрине, бәріне тоталитарлық жүйе кінәлі. Толғаудан алынған осы үзіндінің эстетикалық әсерінен гөрі заман рухын шынайы жеткізуімен мәнді. Бұл тұста уақыт талабы басқа еді. Ақынның ұрандатқан өлеңі жоқ. Керісінше «адамды ес-тұсынан ажыратқан» саяси қыспақтың лебін сезуге болады. Әдебиеттің өміршендігі – адам рухын, болмысты бейнелеудегі шындыққа байланысты. Ал белгілі бір жанрдағы көркемдік-идеялық сипаты жоғары шығарма адамзаттың мұң-мүддесін, халықтың рухани өмірі мен тарихи тағдырын көрсетуде қаншалықты терең барлау жасағандығымен қымбат (20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті, 1937: 178)

Көдектің өлең-толғауларында өз кезіндегі жамағаттың басынан өткен сергелдең ешқандай боямасыз көрініс тапқан. Ақын елдегі жағдайды көзімен көрген, жанымен сезген. Осындай аласапыранның кесірінен Қытайға қашуға мәжбүр болған. Сондықтан күнделікті болып жатқан саяси науқандар әсіресе соңғы кезде жазған туындыларынан қомақты орын алған. Ел-жұртынан айрылған босқындардың жағдайлары да ақын назарынан тыс қалмаған. «Арып-ашып, тоналып жаяу жүріп» қиыр кетіп, қиянды қоныс етуге мәжбүр болады.

Осы «өрге қашқанда» толғауында айтылған ой елдің қорлық-зорлық көрген тауқыметті тағдырының көрініс деуге болады. «Қаңғырдық ескі залым дүресін жеп» деген сөзде орны толмас өкініш жатыр. Белгілі ғалым Д. Мәсімханұлы «Көдек ақын екінші рет Қытай жеріне өтіп болғаннан (1930 ж.), соңғы сапарға аттанғанға дейін (1937 ж.), ондағы ел мен жерді, әсіресе Іле-Текес, Қас-Күнес өңірін тынбай аралап, Қытайдың жан түршігерлік отарлық езгісінде жаншылып жатқан қандастарын оянуға, бас көтеруге шақырды», – деген тұжырымы орынды. Д.Мәсімханұлы өз зерттеуінде Көдек және басқа ақындар шығармаларындағы ұлттық идеяны қарастырады.

Ақынның өмірін өлеңнен бөле қарауға болмайды. Тосылмай, іркіліссіз айтатын туындылары ел өмірін өлеңге (ішінде өзі де бар) көшіргендей әсер қалдырады. Көдек өлеңдерінде сыншылдық пен шыншылдық басым. Бөтен елге бас сауғалап кеткен жұрттың мұңын талғамға

тарта отырып ақиқат қалпында жырлауға ден қояды. Босқындардың сорпа-су тауып күн көруі де қиындай түссе, жүдеп-жадап барғандардың қан-тері арқылы қарнын кампайтатындар да табылады екен. Бағыт-бағдарынан жаңылып, бас амандығын ойлаған елдің мүшкіл жағдайын күлбеттене күмілжімей ащы айтады, көрегендікпен түйін-тұжырымдайды.

Көдек өзі барған өңірдегі елді екі жыл аралап талай елді-жерді көреді. Кімнің кім екенін ұғады, ел тұрмысының бірдей емес екеніне қаныға түседі. Елдегі жоқ-жітіктің кедейлігіне налиды.

Ақын осы толғауында «жүр» деген сөзді әлденеше рет қайталап, айтылар ойға ерекше мән беріп, екпін түсірген. Бұл туған жерінен сая таппай босқын болған елдің жай-күйі, жан-мүңы екені аян. «Жылдан жылға азған» заманның тауқыметін таразыға тартқандай етіп жеткізе жырлайды. Әлеуметтік кереғарлықты дөп басып таниды. «Секілді жемір сиыр жалманып жүр» деген салыстыру ойын өткірлей түскен. Немесе «қорлық-зорлық пәленің бәрі осында, кедейді күтқармайтын қармағы жүр» деген сөзінде ащы шындық жатқанын аңғарамыз. Ол әкімдердің қорқаулық әрекетін бетіне айтады, жамағаттың ауыр тұрмысына жаны ауырады. Осындай келеңсіздікке мүмкіндік беріп отырған қоғамға зығырданы қайнайды. «Шындық пен әділеттен дәнене жоқ» деп түңіледі, өкінеді. Ел билейтін әкімдердің бас-басына сипаттама беріп отырып, олардың теріс әрекеттерін ашына отырып ашады, қайталамауын талап етеді.

Көдек Байшығанұлы екі елді көрді. Олардың заң-түзімінен де хабардар болды. Өмірінің соңы Қытай елінде өткендіктен әкімдердің (ақалақшы, мампаң, зәңгі т.б.) ел басқару ісіне қалай қолдары жететініне көзі жетті.

Сайлау деген аты болмаса, заты мүлде басқа. Мансапты пара беріп сатып алатынына көзіміз жетеді. Сайлау кезінде билік иелерінің қалтасы толады да, бұқара қауымның жоқшылыққа душар болуы айыпталады. Ел ішіндегі дау-дамайды да кім пара берсе, соның пайдасына шешіп беретіні де жоғарыдағы жолдар айқын аңғартады. Осы шағын үзіндіден халықтың сайлауға берген бағасын да аңғаруға болады. Ақын шындыққа тура қарайды, сын садағын аямай тартады.

Туып-өскен жерінде мамыражай жүрген ақын заман-түлкінің кейіп-кесірінен шошынады. Бас сауғалауы мәжбүр болады.

Қоштасып қалдырдым да Албан елін,
Адасып ел шетіне барған едім.

Қарқара. Шөлкөде мен Шөкірамбал
Алдың-ау қолжетпестей қайран жерім.
Бос жерде бейқұт өскен қазағым-ай.
Ашыған қымыз емес саумал едің
Біреуді біреуге әкеп ұрындырған,
Дүние қандай түлкі аумалы едің, –

деп төгіле, тебірене «қоштасып «Албан елін қалдырғанына» өкінеді. Бірақ бұдан басқа жол да жоқ. Заман мен қоғам әлпетін қарағанда өскен өңірінен тиянақ таппайтынын білді. «Біреуді біреуге әкеп ұрындырған заманның бір қыжылы барын сезеді. Сонымен бірге елдің де хал-жайы бұрынғыдай емес. Ортасы ойылған, ордасы бұзылғаны да өтірік емес-ті. Ел санасында ашығу мен торығу басым еді. Халықтың қарсы тұрар дәрмені де жоқ болатын.

Жағымпаз болып жан сауғалауға ыңғайы жоқ ақын «атақты қасқыр аштан өліпті» дегізбей бір түнде арғы бет асып кете барады, алдындағы қандасы қазаққа қара тартады. Артында туған жері мен елі қалады. Елдің сұрын кетірген Сүркей шақта «қаңғып» кету қандай ауыр тағдыр! Салы суға кетіп, меселі қайтқан бұқараның халы не болмақ? Ақын жырларының өрім-өзегі – өмірдің өзі. Ел басынан өтіп жатқан нәубеттер ақын ойының аянышты сырындай естіледі. Сан түрлі саяси науқандарды озбырлық деп біледі. Қиын заманның қыспағына түсіп, сергелден болған елдің арман-мұңын анық аңғартады. «Қазақты мал басынан ажыратқан» заңға іші жылымайтынын да кесіп айтады. Кейде шарасыздық байқатса, кейде кектене ашынады. Жаратқаннан медет тілейтін сәттері де жоқ емес.

Аса қиындықпен ашып-арып, жаяу-жалпы босып келе жатқан елді жолда қалмақтар тонайды. Омарбек суға кетіп қайтыс болады. «Омарбектің өлімі» толғауында:

Тау-таста, сай-салада өлендер көп,
Қоймаған бетін жерге жасырып-ай.
Бойыма ішкен асым тарамда,
Соларды ойлағанда ашынып-ай.
Осындай бір дәуірді кезіктірді.
Жаздықпа, жаңылдық па, апырым-ай! –

деген жолдар қысқа күнде қырық құбылған заманның ақиқаты. Көдек ащы болса да шындықты айтуды мақсат еткендіктен оның өлең-толғауларының әр шумағынан халық басынан өткен қайғылы сәттерді оқуға болады. Бір күн мерекемен достасқан елдің, бір күн азып-тозып қоштасқанын өлең өріміне айналдырады. Көңілі қаралы, жүрегі жаралы ақын бардың бағын

шайқап, жоқты жосылта мадақтаған дәуірдің шындығын көз алдыға келтіруі оның басты ұстанымы. «Бойыма ішкен асым тарамда, Жаздық па, жаңылдық па апырым-ай!» деп таңданысын да тарығуын да тарығуы да жасырмайды. Осындай бір дәуірге кез болғанына өкінеді, күйінеді. Құтырғаннан құтылуды ойлап босқын атанады. «Қазанға жақын жүрсең күйесі жұғады» демекші өктемдерден алыс кетуді жөн көреді. Бұл шарасыздықтан, мәжбүрліктен туындаған әлеуметтік қырсық-сор. Халық басынан өткен қайғылы тарихтың бір үзік сыры.

Көдек Байшығанұлы 1937 жылы қайтыс болады. Ақынның өмірі өлеңсіз өтпеген. Өмірінің соңына дейін қолынан қаламы түспеген. Осы жылы бірнеше өлең жазған екен. Соның бірінде былай дейді:

Қырандай көкке өрледім, атымды елім,
Еркелетіп «Көке» деп қойып еді.
Өз мекенін аңсаған аққудайын
Осы жағдай түсім бе өнім бе еді?
Кеселім күннен күнге барады өрлеп,
Шипа қонып, дерт кейін шегінбеді...
Үш ай жаз сайран салып күзде қайтқан,
Жаз құсы сияқтымын өңірдегі.
Тозған торғай секілді жайым мынау
Көре алмай кетіп барам жерімді енді!

Туған жерін кете алмай кету аһ ұрған арманға айналған. Көкіректегі сағыныш пен өкінішті тебірене толғайды. Басындағы мұң-шерін шерте отырып, ел-жұртының қайғы-қасіретін жеткізеді. «Кеселім күннен-күнге барады өрлеп» деп сырқатын да мойындамайды. Бірақ бордай езілмей, үзілмеген үмітке сүйенеді. Алайда бір арманы орындалатын емес. «Көре алмай кетіп барам жерімді енді». Бір белдің ар жағында қалған туған жерін көре алмаудан артық қорлық бола ма? Бұл – қамыққан, жабыққан көңіл наласы. Мұң-түнек еңсесін көтертпей, жапанда жалғыз қалғандай сезінеді.

Ақынның күрсініс-наласының себебі не? Ол кіндік қаны тамып, бесігін тербеткен туған жерінен еріксіз кетті. Бірге өскен аға-бауырынан айрылды. Емін-еркін өсірген қара орман халқы қалды. Осының бәрі келе-келе сартап сағынышқа айналды. Жүрегіне салмақ салып, жанын жаралады

Сырты бүтін іші түтін, іші түтін ақынның аманатындай естіледі. Көңілге бір медеу – арт жағында қалған елі. Қапыда көз жазып қалған еліне-қазағына өзі болмаса да сөзі жететініне сенеді. «Керекті жерге жеткізер кейінгі менен

қалғанды» деп терең тебіреніспен айтқан ақ тілегі, арманы орындалған сияқты. Көдекті асыл жыр-сөзі керекті жеріне жетті. Қазақ халқымен қауышты, зердесіне ұялады. Ұлттық әдебит тарихынан ойып тұрып орын алды. Ол XX ғасырдың басындағы қазақ поэзиясының тақырыптық-көркемдік аясын кеңейте түскен талантты тұлға және өз заманындағы қоғамның өрті мен дертін ашып, елінің ертеңін ойлаған сұңғыла суреткер.

Көдек поэзиясының көркемдігіне, ой тереңдігіне көңіл сүйінеді. Ол өлеңдерін құбылта-құлпырта кейде өзіне ғана тән бейнелеу құралдарын тақырыптықпен тауып қолданатын шебер шайырдың бірі. Өйткені поэзиядағы сөз суреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, соған тікелей жалғас туады. Сөз қолдану шеберлігі, көркемдік шеберлік дегеніміз өмір құбылыстарын танып-білу, ұғып-түсіну қабілетімен, көркем ой-сезім қуаттылығымен терең тамырласып, қабысып жатады (Ахметов, 2009: 8).

Ақын туындыларының өткірлігі көбіне тауып қолданған бейнелеу құралдарына байланысты десек, ол тілге шебер, талғампаздығы жоғары. Мәселен: «Сүзілген күзгі айранның қатығындай», «Ту қойдайын борлаған соғымдағы», «Ебімен қанат жайған қарлығаштай», «Оралған гүл бақшаға тотықұстай», «Бурадай алабұртқан күйге келіп», «Жауқызындай аршыған», «Дауылдай бұлтты айдаған өлеңім бар», «Ерке өсіп түз құсындай шарықтаған», «Құндыздай иін жарға балалаған», «Ақтанау қысыр емген жабағыдай», «Балқыдым қорғасындай күйіп-жанып», т.б. теңеулер және «өр кеуде» «топас ой», «қыран сөз», «аққу үн», «қилы заман», «бұраң жол», «күміс көмей», «бал өмір», «ыстық көңіл», «алтын бас», «өткір тіл», «қисық сөз», «қыңыр мінез», «бура сан», «кең кеуде» т.б. ретіне қарай қолданған эпитеттерді Көдек мұрасынан көп табуға болады. Осы арада айта кетер бір жай – мысалға келтірілген көркемдеу құралдарының кейбіреулері тек Көдек ақынға ғана тән сөз қолданыстары десек жаңсақтық болмайды.

Ақынның жыр үлгісіндегі әсіресе толғауларында бунақ, тармақ, шумақ саны бір келкі емес. Айтар ойға орай бірде аз, бірде көп түйдекке айналып барып ойы түйінделеді. Түйдек шумаққа қарағанда көлемді болып келетіні белгілі. Ақын эпикалық жырлардағы әуендете айтылтын төкпе өлең үлгісін көп пайдаланған. Шығармаларында ұйқастың әр түрін қолданған. Ал, кейбір толғау-

лары бір ғана ұйқаспен жырланғандықтан соңғы сөзі қайталанып отырады.

Ақынның терме, накыл түрінде келетін шумақтары өлең-толғауларының ажарын ашып, ой құнарын арттыра түседі

Бірде Көдек Қалыбек ауылындағы ұзатылатын қыздың тойына келе жатса, отаудан бір келіншек шығып: - ақын мырза, құрдасың ауырып қалды. Бір бақсы тілді, сөзді адамға ұшықтату керек екен, - дейді. Көдек атынан түсіп су алдырып ұшықтауға кіріседі. Бойындағы сырқатты сырттан келген пәле екен, күлін көкке ұшырайын деп былай дейді:

...Көш бойынан қыр асып,
Көшкен қардай сыр етіп,
Үріккен қойдай дүр етіп,
Үшқан құстай пыр етіп
Пу, пу, пу...
Асқар, асқар таумен кет,
Ағыны қатты сумен кет!
Көкпен кетсең, желмен кет,
Жермен кетсең, селмен кет,
Пу, пу, пу, –

деп шұбырта жөнеледі. Бұл кәдімгі бәдік өлең үлгісімен айтылған сөз. Ақын дәтүрлі фольклор үлгісін пайдаланған. Сондай-ақ осы өлеңде көне мифтік түсінік сөздің магиялық күшіне сену бағын аңғарамыз.

Ақын енді бірде Сүйіндік ауылының бір үйінде қымыз ішіп отырады. Оның арт жағындағы бесікте жатқан бала жылайды. Баланың әжесі: Көкем, ана бесікті тербете отыршы! – дейді. Сонда Көдек әндетіп өлең айтады. «Әлди, әлди, ақ бөпем, ақ бесікке жат, бөпем!» деген тармақтарды сол қалпында айтып, ары қарай өзінше жалғастырады.

Осы өлең жолдарына қарағанда «әлди, әлди, ақ бөпем, ақ бесікке жат бөпем!» деген екі тармақ дәстүрлі бесік жырларына тән қайырмаларды пайдалана отырып, қалған өлең жолдарын импровизациялық тәсілмен шығарған. Атақты батыр да, әділ би де, небір арулар да осы бесікте жатып ер жетті дей келіп «жақсы жігіт болар деп» Көкең сені тербетті деп түйеді. Сәбиге үміт артып ойын аяқтаған. Көдек жоқтау-дауысты көп жазған және дамытқан. Оның жоқтау – дауыстары көркемдік жағынан да, мазмұны жағынан да тартымды туындылар болып табылады. Бұған қарағанда, ақын фольклорлық мұраның мағынасын байытады, жаңа мазмұн беріп құлпырта дамытады.

Қорытынды

Мақалада Көдек Байшығанұлының саяси лирикасында ХХ ғасыр басындағы халық басынан өткен қайғылы кезең шындығы шежіредей шертілетіні, әсіресе 1916 жылғы көтеріліс, ұжымға біріктіру, ауқатты адамдарды тәркілеу сияқты халқымыздың азалы тарихы анық айтылатыны жан-жақты ашып көрсетілді. Ақынның саяси лирикасының ХХ ғасырдың басындағы әдебиет тарихынан алар орны зор екені айқындалды. Сонымен бірге оның шығармашылығында дәстүр сабақтастығының сақталғаны, фольклорлық сарыннан қол үзбегені де нақтылы мысалдармен берілді.

Көдек – өлеңді ақпа-төкпе импровизациямен де, жазып та шығаратын ақын. Фольклор ұзақ тарихи дамудан өткен ұлттық әдебиет пен өнердің бастау көзі болғандықтан оның мұрасында фольклордың әсерін аңғару қиын емес. Әдебиет пен фольклордың байланысы – әлем мәдениетінің дамуындағы басты заңдылықтардың бірі. Жер жүзіндегі қай әдебиетті алсақ та, оның шығу тегі – фольклор екенін көреміз. Сондықтан әдебиеттегі фольклоризм барлық әдебиеттің тарихы мен теориясын зерттегенде де, жеке ақын-жазушылардың шығармаларын талдағанда да көрнекті орын алады (Фольклор және қазіргі әдебиет, 2011: 11)

«Қазақ әдебиет тануында кез келген өнер туындысының дүниеге келуі дәстүр жалғастығы негізінде орын алып келеді. Бұл сапалы көркем шығарманың пайда болуының басты

шарттарының бірі» (Мұсалы Л., Кенжеқожаева А., Балтоғаева Ж., 2023: 143). Осы тұрғыдан келгенде Көдек те фольклорлық мұрадан сусындаған. Ол – фольклордың кейбір жанрлық түрлерін дамытып жетілдіре түскен талант иесі. Ақын халықтың белгілі мақал-мәтелдерін өз қалпында да, түрлендіріп те ұтымды қолданып, ойын өткірлей түседі. Екінші жағынан, оның кейбір өлең-толғаулары мақал-мәтел, қанатты сөз сияқты әсер қалдырады. «Берекелі ынтымақ, іргені берік қалаған», «үй көркі, түздің сәні мұндай адам, аққудың көрінісі айдындағы», «бал өмір, ыстық көңіл болды салқын, жүрмейді ел қатарлы ашық-жарқын», «есе тесе есірер, қанқұйлы мен бұзықтар», «әйел жақсы болса жан жолдасың, құдайым ер жігітті тек қолдасын!», т.б. оның өлеңдерінде нәрлі мақалға айналған өлең тармақтары баршылық.

Ақын мұрасында асыра асқақ сөйлеу жоқ. Бұрынғы жыр үлгісімен баяндай отырып өмірдің шындығын әсерлі жеткізеді. Бөлініп-жарылған елдің мұңын айтады, атажұртын аңсайды. Бодандық заманның алғашқы өзгерістерін жан-жақты жеткізе суреттейді. Ақынның өлең-толғауларының ажарын айшықтайтын кестелі ой-оралымдары оның ақындық шеберлігінің жоғары екенін көрсетеді. Көдек Байшығанұлының мұрасын ХХ ғасырдың басындағы елдің әлеуметтік-саяси жағдайынан бөле қарауға болмайды. Сондықтан Көдек поэзиясы қазақ әдебиетінің сапасын көтеретін, саяси шындығын танытатын бағалы мұра деп бағалау керек.

Әдебиеттер

- Temirbolat A.B., Imakhanbet R.S., Orda G.Z., Ospanova A.A., Omarov T.K. Specifics of embodiment of the national idea in Kazakh literature // *Man in India*. – 2017. – №97(20): - P. 435-445. [Electronic resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/323250239_Specificsof_embodiment_of_the_national_idea_in_Kazakh_literature (Date of use: 21.12.2023)
- Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.2. – Алматы, 1983. – 456 б.
- Байшығанұлы К. Қайтейін, жалған дүние. – Алматы, 2008. – 336 б.
- Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алма-Ата, 1964. – 464 с.
- Бердібаев Р. Каусар бұлақ. – Алматы, 1989. – 448 б.
- Жұртбаев Т. Бейуақ. – Алматы, 1990. – 304 б.
- Омарбеков Т. Зобалаң. – Алматы, 1994. – 270 б.
- Нұрғалиев Р. Әуезов және Алаш. – Алматы, 1997. – 432 б.
- Қойшыбаев Б. Халық жады мәңгілік // Алматы ақшамы. – 2019, 30 мамыр.
- Қойгелді М. Ұлттық қасиет // Қазақ әдебиеті. – 2019, 30 мамыр.
- Ержанова С.Б. Қазақ поэзиясындағы тәуелсіздік идеясы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. - №2(182). – Б. 116-129. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph13>
- 20-30 жылдағы қазақ әдебиеті. 1-кітап. – Алматы, 1997. – 175 б.
- Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Алматы, 2009. – 366 б.
- Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы, 2011. – 475 б.
- Мұсалы Л.Ж., Кенжеқожаева А.М., Балтоғаева Ж.Е. Поэтикалық дәстүр және шығармашылық үндестік // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №4(192). – Б.142-155. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph13>

References

- Temirbolat, A.B., Imakhanbet, R.S., Orda, G.Z., Ospanova, A.A., Omarov, T.K. (2017). Specifics of embodiment of the national idea in Kazakh literature. *Man in India*. Iss. 97(20), P. 435-445. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/323250239_Specifics_of_embodiment_of_the_national_idea_in_Kazakh_literature (Date of use: 21.12.2023)
- Kabdolov, Z. (1983). *Eki tomдық tandamaly shygarmalar* [Selected works in two volumes]. 2nd volume. Almaty. (in Kazakh)
- Baishiganuly, K. (2008). *Qaiteyn, zhalgan duniye* [Again, fake world]. Almaty. (in Kazakh)
- Akhmetov, Z. (1964). *Kazakhscoe stihoslozhenye* [Kazakh poetry]. Alma-Ata. (in Russian)
- Berdybaev, R. (1989). *Kausar bulaq* [Clean spring]. Almaty. (in Kazakh)
- Zhurtbaev, T. (1990). *Beyuaq* [Careless]. Almaty. (in Kazakh)
- Omarbekov, T. (1994). *Zobalan* [The burden]. Almaty. (in Kazakh)
- Nurgaliev, R. (1997). *Auezov zhane Alash* [Auezov and Alash]. Almaty. (in Kazakh)
- Koishibaev, B. (2019). *Halyk zhady mangilik* [People's memory is eternal]. Almaty Akshamy [Almaty evening]. (in Kazakh)
- Koigeldi, M. (2019). *Ulttyq qasiret* [National tragedy]. *Qazaq Adebieti* [Kazakh literature]. (in Kazakh)
- Yerzhanova, S.B. (2021). The idea of independence in Kazakh poetry. *KazNU Khabarshysy. Filologiya seriasy* [Bulletin of the KazNU. Philological series]. Iss.2(182), P. 116-129 <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph13> (in Kazakh)
- 20-30 zhyldagy qazaq adebiety (1997). [Kazakh literature of 20-30 years]. Book 1. Almaty. (in Kazakh)
- Akhmetov, Z. (2009). *Poeziya shyny – danalyk* [The height of poetry is wisdom]. Almaty. (in Kazakh)
- Folklor zhane qazirgi qazaq adebiyeti (2011). [Folklore and modern Kazakh literature]. Almaty. (in Kazakh)
- Musaly, L.J., Kenzhekozhaeva, A.M., Baltogaeva, Zh.E. (2023). Poetic tradition and creative consonance. *KazNU Khabarshysy. Filologiya seriasy* [Bulletin of the KazNU. Philological series]. Iss.4(192), P. 142-155. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph13> (in Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Сейітжанов Зүфар Нұрсапаұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Asegizbayeva 84@mail.ru);

Набиолла Насихат – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: nasihat_83@mail.ru);

Иманғалиев Бауыржан Сәбитұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: baur.iman@mail.ru .iman@mail.ru);

Шортанбай Шоқан Амангелдіұлы – аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: shortanbay@kaznu.kz).

Келін түсті: 18 қаңтар 2024 ж.

Қабылданды: 28 мамыр 2024 ж.

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

М.Б. Кенесова , А.Т. Каиржанова* ,

Н.Ж. Шаймерденова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: kairzhanova16@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОРИЧЕСКОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ МИРА В КОНТЕКСТЕ БИЛИНГВАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье внимание авторов фокусируется на роли метафоры в эстетическом восприятии и когнитивном развитии школьников. Метафора играет важнейшую роль в формировании эстетического восприятия и понимания мира у школьников, способствуя их развитию и социализации. Авторы подчеркивают значимость метафор в обучении, социализации и формировании ценностей у детей. Они указывают на недостаточное исследование метафор, особенно в произведениях казахстанских авторов на русском языке. Особый интерес вызывает творчество поэтов-билингвов, таких как Бахыт Каирбеков, чья лирика сочетает тюркские обычаи с современным сознанием. В работе анализируются метафорические концепты в его лирических текстах из сборников «Навстречу солнцу» (2014) и «Путь воды» (2018), выявляя их потенциал как дидактического материала в школе. Изучение художественной картины мира поэта-билингва позволяет выявить ключевые элементы казахской культуры и традиций. В результате анализа было установлено, что поэт использует антропоморфные метафоры, вкладывая в них национальные и общекультурные концепты. Изучение метафор и образов в текстах Каирбекова может послужить фундаментом для развития у учащихся навыков анализа литературы. Исследование его творчества помогает расширить культурное и метафорическое сознание школьников, помогая им погрузиться в мир казахской культуры и развивая их творческое мышление.

Ключевые слова: метафора, антропоморфная метафора, художественная картина мира, казахская культура, билингвальное обучение.

M.B. Kengessova, A.T. Kairzhanova*, N.Zh. Shaimerdenova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kairzhanova16@gmail.com

Features of the Metaphorical Representation of the World in the Context of Bilingual Education

The study focuses on the role of metaphor in aesthetic perception and cognitive development of schoolchildren. Metaphor plays a crucial role in the formation of aesthetic perception and understanding of the world in schoolchildren, contributing to their development and socialization. The authors emphasize the importance of metaphors in learning, socialization, and value formation in children. They point out the insufficient research of metaphors, especially in the works of Kazakh authors in Russian. The particular interest is the work of bilinguals, such as Bakhyt Kairbekov, whose lyrics combine Turkic customs with modern consciousness. The paper analyzes metaphorical concepts in his lyrical texts from the collections "Towards the Sun" ("Navstrechu solncu") (2014) and "The Way of Water" ("Put' vody") (2018), revealing their potential as didactic material in school. The study of the artistic picture of the world of a bilingual poet allows us to identify key elements of Kazakh culture and traditions. As a result of the analysis, it was found that the poet uses anthropomorphic metaphors, putting national and general cultural concepts into them. The study of metaphors and images in Kairbekov's texts can serve as a foundation for developing students' skills in analyzing literature. The study of his work helps to expand the cultural and metaphorical consciousness of schoolchildren, helping them to immerse themselves in the world of Kazakh culture and developing their creative thinking.

Key words: metaphor, anthropomorphic metaphor, artistic worldview, Kazakh culture, bilingual education.

М.Б. Кеңесова, А.Т. Каиржанова*, Н.Ж. Шаймерденова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: kairzhanova16@gmail.com

Қос тілді оқыту контексіндегі әлемнің метафоралық көрінісінің ерекшеліктері

Зерттеу метафораның мектеп оқушыларының эстетикалық қабылдауы мен когнитивті дамуындағы рөліне бағытталған. Метафора мектеп оқушыларының әлемді эстетикалық қабылдау мен түсінуді қалыптастыруда, олардың дамуы мен әлеуметтенуіне ықпал етуде маңызды рөл атқарады. Авторлар метафоралардың оқудағы, әлеуметтенудегі және балаларда құндылықтарды қалыптастырудағы маңыздылығын атап көрсетеді. Олар метафораларды, әсіресе қазақстандық авторлардың орыс тіліндегі шығармаларында жеткіліксіз зерттелуін көрсетеді. Бақыт Қайырбеков сияқты қос тілділердің шығармашылығы ерекше қызығушылық тудырады, олардың лирикасы түркі әдет-ғұрпын қазіргі санамен үйлестіреді. Жұмыста оның «Күнге қарай» («Навстречу солнцу») (2014) және «Су жолы» («Путь воды») (2018) жинақтарындағы лирикалық мәтіндеріндегі метафоралық ұғымдар талданып, олардың мектептегі дидактикалық материал ретіндегі әлеуеті анықталды. Билингв ақын әлемінің көркем бейнесін зерделеу қазақ мәдениеті мен дәстүрінің негізгі элементтерін анықтауға мүмкіндік береді. Талдау нәтижесінде ақын антропоморфты метафораларды қолданып, оларға ұлттық және жалпы мәдени тұжырымдамаларды енгізетіні анықталды. Қайырбеков мәтіндеріндегі метафоралар мен бейнелерді зерттеу оқушылардың әдебиетті талдау дағдыларын дамытуға негіз бола алады. Оның шығармашылығын зерттеу оқушылардың мәдени және метафоралық санасын кеңейтуге көмектеседі, оларға қазақ мәдениеті әлеміне енуге көмектеседі және олардың шығармашылық ойлауын дамытады.

Түйін сөздер: метафора, антропоморфтық метафора, әлемнің көркем бейнесі, қазақ мәдениеті, қос тілді білім беру.

Введение

Метафора играет ключевую роль в эстетическом восприятии и познании мира школьника, способствуя его развитию, обучению и социализации. В частности, метафоры позволяют ему связать абстрактные понятия с конкретными образами или предметами, делая их более доступными и понятными. Кроме того, через метафоры дети могут усвоить ценности и культурные нормы, которые передаются из поколения в поколение. Особенно это актуально для школьника-билингва, у которого две картины мира и метафоры отражают способы мышления и восприятия обоих миров, соприкасаясь и взаимопроникая. Изучение метафор в билингвальном сознании способствует развитию когнитивных навыков, таких как аналитическое мышление, обобщение и метафорическое мышление.

Сегодня в смежных науках исследование метафоры получило широкое признание и значимость. Метафора стала объектом изучения не только в лингвистике, но и в других социогуманитарных науках, таких как психология, социология, философия, литературоведение и др. Её роль в понимании культурных, социальных и когнитивных процессов признана ключевой, что открывает широкие перспективы для междисциплинарного анализа. «Мы переживаем время тотального интереса к метафоре. На фе-

номене метафоры сосредоточили свое внимание философы, логики, психологи, психолингвисты, стилисты, литературоведы, семасиологи» (Склярская, 1993: 3).

Остаются неизученными разные стороны такого многогранного явления, как метафора. В рамках лингводидактического аспекта не столь широко рассмотренным, на наш взгляд, является проблема понимания метафоры в художественном тексте ребенком в школьном возрасте. В этой связи *проблематика данной статьи является актуальной*, в частности, актуальным является исследование теоретико-методологических аспектов изучения проблемы экспликации метафорических языковых единиц, представленных в произведениях казахстанских авторов, написанных на русском языке. Интерес вызывает творчество авторов-билингвов нового тысячелетия, к которым, безусловно, относим Бахыта Гафуовича Каирбекова, в лирике которого гармонично переплетаются тюркские обычаи и новое сознание.

Смешение двух культур в одном сознании передает информацию с уникальными особенностями. Описание первоначальной языковой картины мира билингвальным писателем на языке русской культуры обладает своими характерными качествами, которые оказывают воздействие на русского читателя. Профессор А.Б. Туманова в своих исследованиях развивает

идею о смешанной карте мира и языковой карте мира билингвального писателя. Ученый отмечает, что писатель-билингв представляет собой уникальное явление, поскольку является представителем конкретного этноса (казахского), но при этом неизбежно проявляет свои идиоэтнические черты, что приводит к формированию особой языковой карты мира, отражающей результат взаимодействия двух культур и языков (Туманова, 2008).

В современном мире ученым приходится постоянно критически оценивать существующие исследования, осуществлять обзор актуальных вопросов, обсуждаемых на научных площадках, и создавать новые источники информации, принимая решения в условиях быстро меняющейся действительности. Эти быстротечные события естественным образом находят свое отражение в языке. Языковая среда в Казахстане характеризуется как билингвальная или даже полилингвальная в некоторых регионах. Она формируется в основном за счет проживания разнообразных этнических групп, а также благодаря проводимой языковой политике, нацеленной на поддержку би- и полилингвизма.

В последние десятилетия научные форумы активно обсуждают вопросы, связанные с билингвальным контекстом обучения русскому языку в казахстанских школах, созданием учебников и лексикографических источников. По мнению казахстанских исследователей (Суллейменова, 2017) в рамках билингвального обучения важно учитывать ряд факторов, в числе которых лингвокультурные факторы, что предполагает открытость двум культурам, роль языковой ситуации и контекста в освоении языка и культуры, а также соизучение наследия писателей-билингвов.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили тексты лирических произведений Б. Каирбекова из сборников «Навстречу солнцу» (Каирбеков, 2014) и «Путь воды» (Каирбеков, 2018). Многие из них могут быть включены в качестве дидактического материала при обучении метафоры в школе. Кроме того, отдельные произведения этого периода включены в перечень произведений по функциональной грамотности, рекомендованный НАО «Национальная академия образования И.Алтынсарина» (Казахстанская карта, 2013).

Исследование требует применения различных методов анализа материала. В данной рабо-

те *основными методами* являются лингвистическое описание и комплексный анализ текста, которые использовались при наблюдении над текстами, содержащими ключевые концепты лирики Б. Каирбекова. Также эти методы использовались для отбора, анализа и систематизации фактического материала с учетом поставленных задач.

Изучение особенностей метафоры в поэтическом дискурсе, который может содержать глубокие символические значения и формирует мировоззрение и ценностные ориентиры, продолжает традиции лингвистических исследований, основанных на антропоцентрическом и когнитивном подходах. Основопологающим принципом этого исследования является антропоцентризм, который подчеркивает, что языковые знаки отражают способы восприятия реальности человеком.

Все эти методы обеспечивают успешное исследование поэтических текстов и реализацию обозначенных задач.

Обзор литературы

В контексте билингвального обучения в Казахстане включение наследия русскоязычных авторов, которые также пишут на казахском языке, могут играть важную роль. Их произведения способны расширить литературный кругозор учащихся, поддержать развитие их языковых навыков на обоих языках.

За последнее десятилетие наблюдается увеличение числа исследований, посвященных изучению языковой личности в контексте взаимодействия культур (Амалбекова, 2009; Бахтикиреева, 2020; Кремер, 2010; Туманова, 2008). Исследователи этой области отмечают, что полифония, характеризующаяся множественными голосами и точками зрения, чаще всего интерпретируется через призму национальной культуры. Этот подход позволяет учитывать комплексы ценностей и индивидуальную картину мира, характерные для каждой культурной среды.

Бахыт Каирбеков – поэт, переводчик, сценарист, режиссер, Заслуженный деятель Казахстана, чьи произведения отражают богатство казахской культуры и языка. Изучение его творчества представляется, на наш взгляд, значимым в контексте билингвального обучения. Прежде всего, Б. Каирбеков мастерски владеет как казахским, так и русским языками, и его произведения часто олицетворяют собой слияние или параллельное использование обоих языков. В произведениях

Б. Каирбекова часто затрагиваются темы казахской истории, традиций и обычаев. Это может быть особенно ценно для учащихся, которые изучают как казахский, так и русский языки, помогая им лучше понять и связать собственную культурную идентичность с обоими языками. В нашем исследовании предпринята попытка описать особенности использования метафор в поэтических текстах Каирбекова, которые раскрывают казахскую (тюркскую) картину мира.

Сложность изучения метафорических единиц в художественном контексте, а также попытки описать природу возникновения и продуцирования метафоры в сознании человека привели к тому, что на протяжении многих десятилетий в современном языкознании существуют и активно развиваются по меньшей мере шесть основных теорий (Сильченко, 2007: 7), в числе которых наиболее актуальные семантическая, прагматическая и когнитивная.

В настоящее время в области изучения метафоры все большее предпочтение получают исследования, в которых метафора понимается как один из важнейших способов репрезентации и концептуализации действительности. Выполненные в русле когнитивной лингвистики. Когнитивный подход к метафоре акцентирует внимание на том, как метафорические выражения отражают наше когнитивное восприятие и понимание мира. По мнению отдельных ученых, «метод когнитивной науки заключается, прежде всего, в попытке совместить данные разных наук, гармонизировать эти данные и найти смысл семантической непрерывности» (Маслова, 2006: 44).

Примечательным, на наш взгляд, является то, что когнитивный подход к метафоре позволяет понять, как метафорические концепции различаются в разных культурах и языках, и как эти различия влияют на наше восприятие и понимание мира. Изучение метафор в рамках когнитивного подхода помогает нам лучше понять природу нашего мышления и языкового опыта, а также их взаимосвязь. Эту точку зрения в подробно описали и доказали зарубежные ученые. Дж. Лакофф и М. Джонсон писали: «большая часть обычной понятийной системы человека структурирована с помощью метафор» (Лакофф, 2004: 93), которые в свою осмысливаются как путь от знакомого к незнакомому. Метафоры, по мнению авторов теории, составляют суть концептуальной системы человека. И наиболее отчетливо это проявляется при взаимодействии культурных концептов.

Отдельные ученые, изучая дихотомическую суть метафоры в русле когнитивной лингвистики, отмечали ее важную роль для ребенка в процессе знакомства с окружающей действительностью и миром вообще, а также в процессе формирования новых понятий. (МакКормак, 1990: 360). В работе ученого красной нитью проходит мысль о том, что метафоры являются по сути мостом, связывающим человеческий мозг и культурные константы носителя того или иного языка. Именно метафоры имплицитно влияют на изменение восприятия мира посредством ассоциативных связей. Особенно, в условиях би- и полиязычия.

В лингвистической науке существует также мнение о том, что в основе метафоры лежат контекстуальные сдвиги (Ричардс, 1990: 47). Умение использовать метафоры играет ключевую роль в образовании детей, особенно в школьной среде. Через язык, обогащенный метафорами, дети получают знания о мире от своих окружающих. Метафоры действуют как мощный инструмент, который помогает им осваивать сложные понятия и концепции. По мнению ученого, «метафорические процессы в языке накладываются на воспринимаемый нами окружающий мир, который сам по себе глубоко метафоричен» (Ричардс, 1990: 57).

Последователи когнитивной теории метафоры (Ортони, 1990) считали, что важно отойти от традиционного понимания, что метафора является лишь скрытым или неявным уподоблением, подобием. «Метафора – это тип употребления языка, а сравнение – тип психологического процесса. Вполне вероятно, что этот процесс – неотъемлемый компонент определенных типов употребления языка, однако нельзя точно утверждать, что он совпадает с соответствующим употреблением» (Ортони, 1990: 222).

По нашему мнению, метафора в художественном контексте поэта-билингва – это не просто уподобление или сравнение, это некий мост между двумя культурами. Как видим, метафора влияет на формирование языкового образа мира, а также взаимодействия языка, мышления и культуры. Понимание миромоделирующей роли метафоры в концептуализации действительности очень важно в контексте билингвального обучения. Недооценка значения метафорического мышления может привести к потере абстрактного мировосприятия, что обязательно должно учитываться при развитии метафорического сознания в процессе освоения учебного материала в школе.

Результаты и обсуждение

Осмысление творчества писателя-билингва, коим является Бахыт Каирбеков, представляет собой приобщение носителя одного языка к мироощущению другого народа и его культуры. В этой связи уместно обратиться к следующему мнению, в котором раскрывается уникальность билингва. «Двуязычие – это диалог мировоззрений, систем мира. При нем получается стереоскопичность зрения, объемность мышления. С другой стороны – на этом уровне появляется плодотворная самокритика мысли и слова. Ибо «двуязычник», живя меж двух моделей мира, явственно ощущает недостаточность, относительность каждой из них, чего не видит самоуверенный «одноязычник», на каком бы великом языке он не мыслил» (Гачев, 1980: 37).

Творчество Б. Каирбекова является хранилищем национальных образов мира, культурных архетипов. Как отмечает российский ученый У. М. Бахтикиреева, поэт, принимающий русский язык в качестве средства своего онтологического существования, формирует новые представления о мире и влияет на изменение восприятия своей аудитории (Бахтикиреева, 2020: 88).

Поэтические тексты на русском языке могут служить материалом для выявления этнической идентичности автора, владеющего двумя языками, путем анализа использованных в тексте слов и выразительных средств, таких как метафоры, фразеологизмы, пословицы, символы, которые не всегда имеют точные аналоги в другом языке.

Особенно ярко выражена этническая идентичность в русскоязычных текстах Бахыта Каирбекова. К примеру, метафорический образ степи, находящий отражение в его поэзии:

«Сиротливые пятна от юрт
На всхолмлённом раскинутом теле
Обнажённой степи – потемнели...» (Каирбеков, 2014).

Как видим, в этом контексте исходной понятийной областью метафоры является представление о человеческом теле, которое глубоко корнями уходит в мифологическое сознание, основанное на антропоцентризме, при этом «человеческое тело <...>, занимает совершенно особое место среди других множеств, используемых как эталоны» (Гусев, 1984: 58).

Как показал анализ материала, метафоры в творческом контексте Б. Каирбекова выполняют эстетическую функцию – являясь своего рода элементом инкрустирующим авторский стиль.

Однако, кроме этой функции, можно определить и миромоделирующую функцию метафоры, которая заключается в том, что за каждым метафорическим образом скрывается определенный сценарий. По мнению исследователей функций метафоры, в основе природы данного явления лежит способность концептуализации: «Установление аналогий составляет основу всякого объяснения. Ни одна метафора не может обладать пожизненной эвристичностью, вечно эвристическими свойствами, и всеобщность, всеохватность метафоры оборачиваются со временем ее традиционностью, привычностью» (Харченко, 1991: 58).

Метафора становится ключевым элементом, который формирует смысловые связи и структуру произведения. К примеру, в произведении «Домбауыл» (Каирбеков, 2014) поэт описывает мавзолей XVI-XVII веков, являющийся археологической ценностью эпохи средневековья:

«Домбауыл – степная пирамида,
Повторяющая неба круглый свод,
Как и вся Вселенная в хламиду
Превратилась, разрушаясь каждый год.
Так, наверно, исчезают звезды,
Дырами зияют небеса...
Домбауыл – утраченные грёзы,
Чьи-то выцветшие от тоски глаза» (Каирбеков, 2014).

Образ средневекового мавзолея метафорически передан как древнее строение (артефактная метафора), которое разрушается с годами, превращается в изношенную одежду. Чтобы подчеркнуть ветхость одеяния, автор предпочитает устаревшее книжное слово «хламида», которое в словаре толкуется как «мужская верхняя одежда древних греков» (Ожегов, 2000). Разворачивая метафорический сценарий (автор как бы накидывает древнюю одежду на древний образ разрушающегося артефакта), к финалу произведения уже усиливается нанизыванием другой метафорой – «утраченные грёзы» (Каирбеков, 2014). Прагматический смысл целого комплекса метафор в одном стихотворении заставляет читателя ощутить эмоции грусти от лицемерия уходящей истории, эмоции боли от созерцания разрушающейся красоты средневековой архитектуры.

Персонификация как одна из частотных разновидностей метафор в творчестве Б. Каирбекова выражает определенное свойство психики человека строить образ мира по антропоцентрическому принципу. В рамках исследования явление

персонификации – это приписывание неживым существам качеств человека, выраженных другим именем (Аманжолова, 2011: 183). Согласно теории концептуальной метафоры явление персонификации включается в группу онтологических метафор, которые помогают читателю осмысливать окружающую действительность в проекции собственного опыта (через понимание собственных ощущений, мотиваций, действий). В основе метафоры персонификации лежат представления о человеке. И именно «Человек» является исходной понятийной сферой при метафорическом осмыслении действительности.

Приведем пример метафоры персонификации:

«Согдийский ясень – *гордый аксакал*,
Как будто светится седою бороною!
То светятся в нем дальние века,
Объятые прозрачною листвою» (Каирбеков, 2014).

Автор описывает согдийский ясень, используя метафорические образы, чтобы передать его величие и древность. В первом стихе ясень (дерево) представлен как старейший, уважаемый член рода. Использование слова «гордый» указывает на его могущество и силу. Седая борода ассоциируется с мудростью и опытом. В третьем стихе раскрывается метафорический сценарий: дерево является свидетелем многих далеких эпох и событий, что символично и подчеркивает его историческую значимость в контексте времени. В целом, прагматический смысл метафоры создает образ величественного и мудрого дерева, которое своей древностью и красотой переносит нас в далекие эпохи и запечатлевает множество историй и событий. Рисуемый метафорически образ крайне положительный, вызывает приятные ассоциации и ожидание добрых событий.

В другом стихотворении, посвященном алматинскому апорту (Каирбеков, 2014), поэт при помощи метафор говорит о внутреннем противоречии между желанием познания и боязнью последствия. И эту мысль автор передает через метафорический образ райского сада и яблук, растущих в этом саду:

«Ты плод Эдема – алый, как цветок,
Великий символ знания –
вечного соблазна,
Вкусить тебя так хочется! –
но первый же урок
Грозит изгнанием из класса.
Но кто же хочет жизнь прожить травой?»

Неужто правда: «горе от ума»?
Касаюсь осторожной рукой –
Нет, кистью – тайны
слова тюркского «алма!» (Каирбеков, 2014).

В последней строки игра слов «алма» (каз. «не бери») и «алма» (каз. «яблоко») очень сильно перекликается с символическим смыслом запрета.

Часто поэт обращается к сакральным образам тюркской культуры. Такими образами являются священные места, объекты архитектуры. К примеру, в произведении «Бектау-ата» (Каирбеков, 2014) описание каменных глыб, находящихся вблизи города Балхаш, вызывает у читателя чувства благоговения:

«Там жизнь укрылась до весны,
Там продолжается движенье,
Там плодотворны даже сны,
Там вера жаждет *озаренья*» (Каирбеков, 2014).

В данном отрывке ярким стилистическим приемом оказывается анафора, которая усиливает прагматический смысл метафорического образа. Урочище в представлении поэта – это место силы, место просветления. Персонифицированный образ урочища – это сложный симбиоз символов. Так, в первом стихе жизненное начало урочища метафорически укрывается до наступления весны, что может означать временное укрытие, защиту. Метафора периода покоя, переходный период. Во втором стихе используется метафора непрерывного движения, изменения. В третьем стихе метафорический символ состояния творческого процесса, вдохновения. И, наконец, в четвертом стихе метафора подчеркивает эмоциональную и духовную значимость данного места, где вера обретает новые смыслы и глубину. Как видим, прагматический смысл метафор в произведении Б. Каирбекова положительный, эмоционально насыщенный, субъективный.

Поэзия Бахыта Каирбекова наполнена символами, отражающие историческое, культурное наследие. Образ дома в казахской концептосфере занимает важное место, он связан с культурой кочевого казахстанского общества, с древним жилищем – юртой. Одним из культурных концептов, отражающих ценностные ориентиры казахского народа и всего современного казахского общества, является шанырак – верхняя сводчатая часть, купол юрты. Шанырак – один из главных тюркских концептов, сакральных и многогран-

ных. В поэзии Б. Каирбекова встречаем следующие строки:

«Пусть сгорели стропила, упал шанырак,
Но глядят в небо синее гордые камни...
Кем бы ни был он – скиф или сак,
Он впервые пронзил наконецником Память»
(Каирбеков, 2014).

Известно, что в картине мира тюрков шанырак – это символ дома, родины. В приведённом отрывке описывается разрушение жилища, символизируя конец рода. Метафора «пронзенной Памяти» репрезентирует коллективное историческое прошлое. Автор подчеркивает важность сохранения исторического наследия, несмотря на перемены и разрушения.

Например, в стихотворении «Здравствуй, город!» образ родного Алматы (в тексте – Алма-Ата) предстает через обращение *ты, тебя*: «*ложишься ты*», «*несут тебя*». А дальше автор интерпретирует отношение города и жителя через взаимоотношение «школа – школьник»; в третьей строфе город – это уже друг лирического героя. Как видим, в одном только стихотворении поэт использует многогранные образы:

«Обвалы облаков, и вот под самолетом –
В кружении зеленом, как аэродром,
Ложись ты, – и горные высоты
Несут тебя в пригорнях – к дому дом.
И вот в толпе иду. Стою на остановке.
За поручни хватаясь, лезу напролом
В твою судьбу с привычною сноровкой.
Я – школьник твой!
Я – в свой вернулся дом.
С порога в угол брошу свой портфельчик,
А в нем дневник ошибок – да ну его! – потом...
А воздух твой ложится мне на плечи
Ладонью друга – давнего притом» (Каирбеков, 2018).

Анализ поэтических текстов (Каирбеков, 2014; Каирбеков 2018) позволил выявить в русскоязычном художественном дискурсе уникальные культурно обусловленные концепты казахской картины мира. К примеру, антропоморфные метафорические репрезентации Божества, которые у Б. Каирбекова связаны с мифологическим представлением тюркского мифологического пантеона – образа Тенгри:

Божества населяют пространства:
В лоне неба – Тенгри ... (Каирбеков, 2018).

В следующем примере обращение к божеству Неба понимается автором как Тенгри:

Почему мы Небу доверялись,
Потому что, кто еще бы смог
Оком все объять степные дали,
Все маршруты кочевых дорог? (Каирбеков, 2018).

Этот аспект анализа художественных текстов Бахыта Каирбекова важно учитывать и включать в процессе школьного обучения, особенно с целью расширения литературного образования и развития литературного вкуса. В частности, в аспекте изучения темы «Культура народов мира» (9 класс) и др. могут изучать культурные особенности казахской культуры через анализ текстов Бахыта Каирбекова. Считаем, что включение поэтических текстов автора в качестве дополнительного дидактического материала на уроках русского языка и литературы поможет им расширить свои знания о многообразии культурного наследия и традиций казахского народа. В связи с этим можно рекомендовать НАО «Национальная академия образования И.Алтынсарина» расширить перечень произведений отечественных современных авторов (Казахстанская карта, 2013).

Изучение творчества Б. Каирбекова, осмысление культурных и мифологических образов в его текстах весьма продуктивно в старшей школе для развития навыков литературного анализа учащихся. Школьникам было бы интересно понимать, как автор использует языковые средства для передачи своих мыслей и эмоций, а также для создания образов и атмосферы произведения. Так, например, изучая стихотворение «Молозиво наурыза» («Так выходит кочевник в дорогу / Мир познать, о котором забыл...») (Каирбеков, 2018), можно предложить учащимся проследить этимологию слова «кочевник». В результате учащиеся обнаружат, что «кочевник» образован от глагольной формы «кочевать»; из тюркского «кош» – «путешествие, переселение» (Фасмер, 1964-2006). В семантическом аспекте феномен «кочевник» представляется как: 1) «Человек, который ведёт кочевой образ жизни»; 2) «представитель народа, племени, ведущего кочевой образ жизни» (Фасмер, 1964-2006).

Кроме того, преподаватели могут организовать обсуждение и анализ текстов в классе, чтобы учащиеся могли обмениваться мнениями и взглядами на произведения Каирбекова. Это способствует развитию критического мышле-

ния и коммуникативных навыков. Таким образом, включение текстов произведений Бахыта Каирбекова (равно как и других казахстанских поэтов и писателей) в билингвальном обучении способствует расширению лингвокультурных компетенций учащихся, будет способствовать развитию их литературного вкуса, аналитических способностей и творческого мышления.

Выводы

Основная цель билингвального обучения в Казахстане заключается в формировании двуязычной разносторонней личности, способной свободно общаться и действовать на обоих языках в любых сферах жизни. Билингвальное образование помогает создать глубокий культурный мост между различными языками и народами, способствуя взаимопониманию, толерантности и культурному обогащению.

Изучение поэтического (а также эссеистического) творчества Бахыта Каирбекова является значимым в контексте билингвального обучения

в школе. Бахыт Каирбеков является мастером слова, и его работы могут помочь школьникам развить уважение к языку как средству выражения мыслей и чувств. Это может подтолкнуть их к более глубокому изучению своего родного языка и культуры. Художественный контекст Б.Каирбекова уникален и своеобразен, об этом писали многие ученые. Изучение его творчества будет способствовать развитию метафорического сознания у школьников-билингвов, понять ее уникальные черты и особенности, что способствует развитию метафорического сознания.

В индивидуально-авторском дискурсе Б.Каирбекова антропоморфные метафоры приобретают нестандартный характер из-за их прагматического потенциала. В результате анализа выявлено, что автор наиболее часто использует национальные концепты тюркской культуры, такие как «степь», «шанырак», «юрта» и другие. Это позволяет сделать вывод, что творчество билингвальных личностей более обширно, интересно и насыщено по сравнению с поэтами, владеющими только одним языком.

Литература

- Амалбекова М.Б. Феномен билингвальной личности в этноязыковом ландшафте Казахстана: Научное издание. – Астана, 2009. – 122 с.
- Аманжолова Д.Б. Метафора персонификации в публицистическом дискурсе Казахстана. – Астана, 2011. – 208 с.
- Бахтикиреева У.М., Шагимгереева Б.Е. Языковое бытие творческой личности: Бахыт Каирбеков // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2020. Т. XVII. Вып. 1. – С. 83–89.
- Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Советский писатель, 1980. – 450 с.
- Гусев С.С. Наука и метафора. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1984. – 152 с.
- Казахстанская карта детского чтения в аспекте формирования функциональной грамотности школьников. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 81 с.
- Каирбеков Б.Г. Навстречу солнцу. Дневник путешествий: Стихи, эссе. – Алматы: ЖК «Нурақынов», 2014. – 420 с.
- Каирбеков Б.Г. Путь воды. Избранное. Стихи и проза. – Москва, 2018. – 416 с.
- Кремер Е.Н. Проблемы русско-инонационального билингвизма: языковая и этническая идентичность билингвальной личности: автореф. дисс. ... канд. филол. н. – М., 2010. – 21 с.
- Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.
- МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры: сборник статей / вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюнова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 358-386.
- Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. Учебное пособие. – М.: Флинта : Наука, 2006. – 296 с.
- Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – Москва: Азбуковник, 2000. – 940 с.
- Ортони Э. Роль сходства в уподоблении и метафоре // Теория метафоры: сборник статей / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюнова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 219-235.
- Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры: сборник статей / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюнова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 44-67. – 516 с.
- Сильченко Е.В. Когнитивность как основа прогнозирования метафорического пространства. – Барнаул: Изд-во Азбука, 2007. – 107 с.
- Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка. – СПб.: Наука, 1993. – 153 с.
- Сулейменова А.Х., Лазаренко И.А. Билингвальное образование как одна из тенденций языкового развития современного Казахстана // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2017. №12-1. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bilingvalnoe-obrazovanie-kak-odna-iz-tendentsiy-yazykovogo-razvitiya-sovremenno-go-kazahstana> (дата обращения: 20.03.2024).
- Туманова А.Б. Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва: автореф. ... докт. филол. наук. – Алматы, 2008. – 50 с.

Фасмер М. / Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера (1964-2006). [Электронный ресурс]. – URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> (дата обращения: 22.03.2024).

Харченко В.К. Функции метафоры. Учебное пособие. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 88 с.

References

- Amalbekova, M.B. (2009). Fenomen bilingval'noj lichnosti v etnoyazykovom landshafte Kazahstana [The phenomenon of bilingual personality in the ethno-linguistic landscape of Kazakhstan]. Nauchnoe izdanie [Scientific publication]. Astana. (In Russian)
- Amanzholova, J.B. (2011). Metafora personifikacii v publicisticheskom diskurse Kazahstana [Metaphor of personification in publicistic discourse of Kazakhstan]. Astana. (In Russian)
- Bahtikireeva, U.M., Shagingereeva, B.E. (2020). Yazykovoe bytie tvorcheskoj lichnosti: Bahyt Kairbekov [Linguistic Being of a Creative Person: Bakhyt Kairbekov]. Social'nye i gumanitarnye nauki na Dal'nem Vostoke [Social and Humanitarian sciences in the Far East]. Vol. XVII. Iss.1. P. 83-89. (In Russian)
- Fasmer, M. (1964-2006). Etimologicheskij onlajn-slovar' russkogo yazyka Maksa Fasmera [Max Fasmer's Etymological Online Dictionary of the Russian Language]. [Electronic resource]. URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> (Date of use: 22.03.2024). (In Russian)
- Gachev, G.D. (1980). Nacional'nye obrazy mira. [National images of the world]. Moscow. The Soviet writer. (In Russian)
- Gusev, S.S. (1984). Nauka i metafora [Science and metaphor]. Leningrad. Publishing House of Leningrad University. (In Russian)
- Harchenko, V.K. (1991). Funkcii metafory [Functions of metaphor]. Uchebnoe posobie [Study guide] Voronezh. VSU Publishing House. (In Russian)
- Kairbekov, B.G. (2014). Navstrechu solncu. Dnevnik puteshestvij: Stihi, esse [Towards the sun. A travel diary: Poems, essays]. Almaty. ZHK "Nurakynov". (In Russian)
- Kairbekov, B.G. (2018). Put' vody. Izbrannoe. Stihi i proza [The Way of Water. Selections. Poems and prose]. Moscow. (In Russian)
- Kazahstanskaya karta (2013). Kazahstanskaya karta detskogo chteniya v aspekte formirovaniya funkcional'noj gramotnosti shkol'nikov [Kazakhstan map of children's reading in the aspect of formation of functional literacy of schoolchildren]. Metodicheskoe posobie [Methodical manual]. Astana. I. Altynsarin National Academy of Education. (In Russian)
- Kremer, E.N. (2010). Problemy russko-inonacional'nogo bilingvizma: yazykovaya i etnicheskaya identichnost' bilingval'noj lichnosti [Problems of Russian-foreign bilingualism: linguistic and ethnic identity of a bilingual person]: avtoref. diss. ... kand. filol.n. [abstract dis. ... candidate of Philology.]. Moscow. (In Russian)
- Lakoff, J., Jonsen, M. (2004). Metafory, kotorymi my zhivem [Metaphors that we live by]. Moscow. Editorial URSS. (In Russian)
- MakKormak, E. (1990). Kognitivnaya teoriya metafory [A cognitive theory of metaphor]. Teoriya metafory: sbornik statei [The theory of metaphor: a collection of articles]. Moscow. Progress. P. 358-386. (In Russian)
- Maslova, V.A. (2006). Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku [Introduction to cognitive linguistics]. Uchebnoe posobie [Study guide]. Moscow. Flinta. Nauka. (In Russian)
- Ortoni, E. (1990). Rol' skhodstva v upodoblenii i metafore [The role of similarity in simile and metaphor]. Teoriya metafory: sbornik statei [The theory of metaphor: a collection of articles]. Moscow. Progress. P. 219-235. (In Russian)
- Ozhegov, S.I., Shvedova, N.Yu. (2000). Tolkovyj slovar' russkogo yazyka [Explanatory Dictionary of the Russian Language]. Moscow. Azbukovnik. (In Russian)
- Richards, A. (1990). Filosofiya ritoriki [Philosophy of rhetoric]. Teoriya metafory: sbornik statei [The theory of metaphor: a collection of articles]. Moscow. Progress. P. 44-67. (In Russian)
- Sil'chenko, E.V. (2007). Kognitivnost' kak osnova prognozirovaniya metaforicheskogo prostranstva [Cognitivity as a basis for predicting metaphorical space]. Barnaul: Azbuka publishing house. (In Russian)
- Sklyarevskaya, G.N. (1993). Metafora v sisteme yazyka [Metaphor in the language system]. Saint Petersburg. Science. (In Russian)
- Sulejmenova, A.H., Lazarenko, I.A. (2017). Bilingval'noe obrazovanie kak odna iz tendencij yazykovogo razvitiya sovremennogo Kazahstana [Bilingual education as one of the trends of linguistic development of modern Kazakhstan]. Aktual'nye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk [Actual problems of the humanities and natural sciences]. Vol.2-1. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bilingvalnoe-obrazovanie-kak-odna-iz-tendentsiy-yazykovogo-razvitiya-sovremennogo-kazahstana> (date of use: 20.03.2024). (In Russian)
- Tumanova, A.B. (2008). Yazykovaya kartina mira v hudozhestvennom diskurse pisatelya-bilingva [The linguistic picture of the world in the artistic discourse of a bilingual writer]: avtoref... dokt. filol.nauk [abstract... doct. Philol.sciences.]. Almaty. (In Russian)

Сведения об авторах:

Кеңесова Мадина Бақытқызы – PhD докторант, Қазақхский национальнй университет имени аль-Фараби (г. Алматы, Қазақстан, e-mail: madinabakytquzy@mail.ru);

Қайржанова Адия Тасболатовна (корреспондентнй автор) – PhD докторант, Қазақхский национальнй университет имени аль-Фараби (г. Алматы, Қазақстан, e-mail: kairzhanova16@gmail.com);

Шаймерденова Нурсулу Жамалбековна – доктор филологическх наук, профессор, Қазақхский национальнй университет имени аль-Фараби (г. Алматы, Қазақстан, e-mail: 777nursulu@mail.ru).

Поступила: 25 марта 2024 г.

Принята: 19 мая 2024 г.

М.С. Сабыржанова^{1*} , С.В. Ананьева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Институт литературы и искусства имени М.О. Ауезова, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: merkesabyrzhanzy@gmail.com

АНАЛИЗ ИНТЕРМЕДИАЛЬНОЙ ПОЭТИКИ ПРОЗЫ КАК СРЕДСТВО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

В настоящей статье обстоятельно охарактеризованы методы, приемы и средства формирования понятия об интермедиальности на практических занятиях в вузовской аудитории. Раскрыта продуктивность междисциплинарного характера исследования, в ходе проведения которого были использованы передовые положения и выводы педагогики, дидактики, методики преподавания русской литературы, теории литературы, литературоведения.

Доказывается, что в ходе формирующего обучения целесообразно применение методов творческого чтения, эвристического, репродуктивного. Применение метода проектов, исследовательского метода, проведение эвристической беседы, организация учебного диалога, работа в группах обеспечили необходимые условия для развития субъектности студентов в течение познавательного процесса. Представлена эффективная технология анализа художественного текста в неразрывном и органичном единстве формы и содержания, обеспечивающая глубокое понимание своеобразия поэтики, стиля и проблематики киноповести Е. Турсунова «Келин». Определены и охарактеризованы способы развития у студентов умений выявлять в произведении различные формы проявления интермедиальных связей, определять их роль в художественном мире. Установлено также, что сочетание в ходе изучения художественного творчества Е. Турсунова различных элементов метода проблемного изложения и творческого чтения обеспечило эффективность анализа воссоздания интермедиальных связей в различных видах искусства.

Предлагаются фрагменты учебного анализа форм выражения интермедиальности в творчестве Ермака Турсунова с применением активных и эвристических методических приемов, способствующих активизации мышления студентов и развитию их литературоведческих компетенций. Обосновывается последовательная работа преподавателя в эвристическом и интерактивном формате, способствующая вовлечению студентов в процесс активного обсуждения проблемных ситуаций.

Ключевые слова: анализ эпических произведений, методы обучения, приемы анализа произведения, эвристический метод, интермедиальность.

M.S. Sabyrzhanova^{1*}, S.V. Ananeva²

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

² M. O. Auezov Institute of literature and art, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: merkesabyrzhanzy@gmail.com

Analysis of Intermedial Poetics of Prose as a Means of Improving Students' Literary Competencies

This article describes in detail the methods, techniques and means of developing the concept of intermediality in practical seminars in a university classroom. The productivity of the interdisciplinary nature of the research is revealed, during which advanced provisions and conclusions of pedagogy, didactics, methods of teaching Russian literature, literary theory, and literary criticism were used.

It is shown that during formative training it is advisable to use creative, heuristic, and reproductive reading methods. The use of the project method, the research method, conducting a heuristic conversation, organizing educational dialogue, and working in groups provided the necessary conditions for the development of students' subjectivity during the cognitive process. An effective technology for analyzing a literary text in the inextricable and organic unity of form and content is presented, providing a deep understanding of the originality of the poetics, style and problems of E. Tursunov's film story "Kelin". Methods for developing students' skills in identifying various forms of manifestation of intermedial connections in a work and determining their role in the artistic world are identified and characterized. It

elements of the method of problematic presentation and creative reading ensured the effectiveness of the analysis of recreating intermedial connections in various types of art.

Fragments of educational analysis of the forms of expression of intermediality in the works of Ermek Tursunov are offered using active and heuristic methodological techniques that contribute to the activation of students' thinking and the development of their literary competencies. The consistent work of the teacher in a heuristic and interactive format is substantiated, promoting the involvement of students in the process of active discussions.

Key words: analysis of epic works, teaching methods, techniques for analyzing a work, heuristic method, intermediality.

М.С. Сабыржанова^{1*}, С.В. Ананьева²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: merkesabyrzhanzy@gmail.com

Студенттердің әдеби құзыреттілігін жетілдіру құралы ретінде прозаның интермедиялық поэтикасын талдау

Бұл мақалада ЖОО аудиториясындағы практикалық сабақтарда интермедиялдылық түсінігін қалыптастырудың әдістері, тәсілдері мен құралдары жан-жақты сипатталады. Зерттеудің пәнаралық сипатының өнімділігі айқындалып, оның барысында педагогиканың, дидактиканың, орыс әдебиетін оқыту әдістемесінің, әдебиет теориясының, әдебиеттанудың озық ережелері мен тұжырымдары пайдаланылды. Оқытудың қалыптастыру кезеңінде шығармашылық оқу, эвристикалық, репродуктивті әдістерін қолдану оңтайлы екені дәлелденеді. Жоба әдісін, зерттеу әдісін қолдану, эвристикалық әңгіме жүргізу, оқу диалогын ұйымдастыру, топтық жұмыс танымдық үдеріс кезеңінде студенттердің субъективтілігін дамыту үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етеді. Е.Тұрсыновтың «Келін» фильмінің поэтикасының өзіндік ерекшелігін, стилі мен мәселелерін терең түсінуге мүмкіндік беретін көркем мәтінді форма мен мазмұнның ажырамас органикалық бірлігінде талдаудың тиімді технологиясы ұсынылды.

Көркем шығармалардағы интермедиялдылық байланыстардың әртүрлі көрініс формаларын табу мен олардың әлемдік рөлін анықтауда студенттердің іскерліктерін дамытудың әдістері айқындалып, сипатталады. Сондай-ақ Е.Тұрсыновтың көркем шығармаларын зерттеу барысында проблемалық баяндау мен шығармашылық оқу әдісінің алуан түрлі элементтерінің үйлесуі әртүрлі өнер түрлеріндегі интермедиялдылық байланыстарды жаңғыртуды талдаудың тиімділігін қамтамасыз еткені анықталды.

Білім алушылардың ойлау қабілетін белсендіруге және олардың әдеби құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған Ермек Тұрсыновтың шығармаларындағы интермедиялдылықты білдіретін формалардың оқу-танымдық талдауының фрагменттері белсенді және эвристикалық әдістемелік әдістерді қолдану арқылы ұсынылады. Білім алушыларды проблемалық жағдайларды белсенді талқылау процесіне ынталандыру арқылы оқытушының эвристикалық және интерактивті форматтағы жүйелі жұмысы негізделеді.

Түйін сөздер: эпикалық шығармаларды талдау, оқыту әдістері, шығарманы талдау әдістері, эвристикалық әдіс, интермедиялдылық.

Введение

Книгу современного казахстанского писателя и режиссера Ермека Турсунова «Келин» как интермедиаальное образование, включающее одноименную киноповесть, сценарий кинокартины, серию фотографий и титры, объединяет художественный метаязык. В основе поэтики этого сложного образования находится визуальность, которая организует разные смыслы: литературного произведения, кино, изобразительного искусства и др. В результате получается объемный и многосторонний художественный мир, который несет в себе множество культурных и философских смыслов.

Для формирования у студентов умений анализа интермедиаальной поэтики целесообразно применить систему методов и приемов, способствующих развитию литературоведческих и методических компетенций будущих учителей литературы. Студенты должны понять, что современное литературное произведение представляет собой открытую структуру, вбирающую элементы различных видов искусства. Писатели стремятся к синтетическому изображению человека и окружающей его действительности. Для чего они включают в художественный мир произведения интермедиаальные контексты.

Кроме того, важно развивать субъектность студентов на занятиях по литературе в вузов-

кой аудитории, используя для этого эвристические подходы, формируя их знания и умения в интерактивном формате, что способствует активизации мышления обучающихся. Это обеспечивает становление самостоятельности студентов в ходе учебной деятельности. Студенты учатся уважать точку зрения оппонента, отстаивать свои взгляды и представления.

В нашей стране выходят в свет новые литературные произведения, которые требуют обстоятельного литературоведческого исследования и методического освоения в высшей школе. Студенты-филологи должны быть в курсе процессов обновления современной казахстанской литературы. Преподавателям вузов необходимо последовательно формировать у студентов представления о современном литературном процессе в нашей стране. Знания студентов о характере жанровых процессов, имеющих место в современной литературе, крайне необходимы для их полноценного филологического образования.

В современной прозе обращают на себя внимание произведения Ермака Турсунова. Его продуктивная деятельность как режиссера, писателя, публициста, философа представляет интерес для литературоведов, культурологов, педагогов. Творчество Ермака Турсунова, к сожалению, практически не исследовано. В частности, нет литературоведческих работ по анализу интермедальности его творчества.

Актуальность темы данной статьи состоит в том, книга «Келин» еще не получила обстоятельного монографического исследования. Статья является определенным вкладом в решение указанных выше литературоведческих и методических проблем. Необходимо внедрять в систему литературного образования в вузе освоение творчества Ермака Турсунова, включая его книгу «Келин». Для решения этой задачи нам предстоит проанализировать интермедальный характер указанной книги и предложить методические пути ее изучения в вузе.

Помимо этого, мы не располагаем методическими трудами, посвященными разработке приемов и средств изучения этой книги в вузовской аудитории. Таким образом, проблемы интермедальности в творчестве Ермака Турсунова предстоит исследовать, затем результаты литературоведческого анализа необходимо адаптировать для изучения на занятиях в высшей школе.

Цель данного исследования – выявить интермедальный характер поэтики книги Ермака Турсунова «Келин» и разработать эффективные

методические способы изучения этого произведения в высшей школе.

Нам предстоит решить следующие конкретные задачи:

- разработать методические пути и приемы анализа интермедального характера книги Ермака Турсунова «Келин»;
- определить методические способы анализа проблематики, смыслового содержания и идеи книги «Келин»;
- развивать навыки самостоятельной работы студентов в ходе разбора произведений современного казахстанского писателя.

Материалы и методы

В качестве материала нашего исследования выбрана книга Ермака Турсунова «Келин». Необходимо выявить формы проявления интермедальности в этом произведении. Следует разработать также методы и приемы изучения поэтики названного произведения в вузовской аудитории.

Объект исследования в нашей работе – современный литературный процесс, современная казахстанская литература, интермедальность, методика анализа литературного произведения в высшей школе.

В качестве предмета исследования определены книга Ермака Турсунова «Келин» и методы ее изучения в вузовской аудитории.

Настоящее исследование носит междисциплинарный характер, так как мы используем положения и выводы педагогики, дидактики, методики преподавания русской литературы, теории литературы, литературоведения для раскрытия заявленной темы.

Для достижения основной цели исследования использованы следующие методы обучения литературе: творческого чтения, исследовательский, эвристический, репродуктивный (по классификации Н.И. Кудряшева) (Кудряшев, 1981). Кроме того, были задействованы в ходе обучения проектный метод и приемы проблемного обучения.

Теоретическая значимость настоящего исследования состоит в том, что сформированные здесь представления о теории интермедальности позволят использовать их для дальнейшего исследования творчества Ермака Турсунова.

Практическая значимость нашей статьи заключается в том, что ее материалы могут послужить для составления методических рекомендаций и предложений по изучению литературного творчества Е. Турсунова в высшей школе.

Обзор литературы

Для успешного раскрытия темы нашего исследования важно составить исходные теоретические представления о категории интермедиальности. Термин «интермедиальность» соединяет два значения латинской приставки «интер» (inter): это «между» («среди») и «взаимно» (Хаминава, Зильберман, 2014: 39). Корень «медиа» также является многозначным. Слово «медиа» активно используется в теории журналистики и коммуникации в значении средства коммуникации. В физике, химии и биологии этот термин обозначает особую среду. В технике с его помощью определяется техническое средство (Хаминава, Зильберман, 2014: 39). В филологии посредством этого слова указывают на различные знаковые системы, несущие определенную семантику.

В современной науке пока нет общепринятого определения понятия «интермедиальность». Продолжаются попытки дать этому явлению точное и достоверное определение. Н.В. Тишунина утверждает: «В узком смысле интермедиальность – это особый тип внутритекстовых взаимосвязей в художественном произведении, основанный на взаимодействии языков разных видов искусств» (Тишунина, 2001: 153). Существует интермедиальность в литературе и живописи (Тарасова, 2010). Интермедиальные связи объединяют также литературу и фотографию (Маневич, 1968).

Таким образом, интермедиальность – это тесное взаимодействие различных видов искусств. Н.Н. Шлемова полагает: «Связь литературы с музыкой проявляется в активизации ритмико-мелодического строя, музыкальной цитации; в апелляции к семантике музыки; в имитации музыкальной формы, использовании формообразующих принципов музыки. Связь с изобразительным искусством – во включении экфрасических описаний; в визуализации текста; в создании словесных картин с определенной цветописью, светописью, в определенной технике рисования» (Шлемова, 2022: 189).

Связь художественной литературы с изобразительным искусством принимает форму экфрасиса. Е.В. Яценко полагает, что экфрасис — это непосредственное описание картины, скульптуры, архитектурного сооружения, фотографии и других объектов визуализации в литературном произведении (Яценко, 2011: 47).

Интермедиальные связи воплощаются в определенные художественные формы. В связи

с чем в науке появился термин «интермедиальная эстетика». Синтез искусств получил определение интермедиальной эстетики (Кайда, 2016).

Определенный вклад в разработку теории интермедиальности внес О.А. Ханзен-Лёве. Ученый утверждает, что «за концепцией интермедиальности стоит общекультурное стремление к обмену, смешению, гибридизации, свойственное любым тенденциям интертекстуальности, интердисциплинарности, интеркультуральности» (Ханзен-Лёве, 2016: 22).

А. Пето выделены следующие формы выражения кинематографической интермедиальности. Перцептивная форма интермедиальности базируется на рефлексивном опыте. Перформативная форма интермедиальности представляет собой игровое действие. Пространственная модель интермедиальности – это взаимопроникновение пространств. Если интермедиальность – источник фигуральности, то это фигуральная модель (Pethő, 2020).

Представляют большой интерес исследование природы кинематографической интермедиальности. И. Зыкова выдвигает следующий тезис: «Разного рода интермедиальные цитаты или аллюзии, обнаруженные в анализируемом кинопроизведении, ложатся в основу создания особой разновидности образно-выразительных единиц его поэтики - интермедиальных образов» (Зыкова, 2022: 262).

Кроме того, изучается связь интермедиальности, интертекстуальности и интердискурсивности (Кремнева, 2017).

В методической науке наблюдается интерес к изучению современной казахстанской литературы в высшей школе (Тілеубай, Тәжібаева, Джолдасбекова, Баянбаева, 2024) Предлагаются интерактивные способы изучения эпических произведений в вузе (Баянбаева, 2023).

Результаты и обсуждение

Эти и другие сведения об интермедиальности необходимы для использования на занятиях в качестве теоретической основы. Преподаватель опирается на нее в ходе анализа интермедиальных связей, используя определенный методический инструментарий.

Анализ форм проявления интермедиальности в творчестве Ермека Турсунова необходимо осуществлять на основе методической модели. Мы разработали модель формирования представлений об интермедиальности, которая отражена в таблице 1.

Таблица 1 – Модель формирования представлений об интермедиальности

Основы формирования представлений об интермедиальности	
Основной принцип обучения	связь данных литературоведения, педагогики, дидактики
Формат обучения	элективная дисциплина «Современная казахстанская литература в аспекте интермедиальности»
Цель	формирование представлений об интермедиальности
Теоретическая основа	литературоведение, психология, педагогика, методика преподавания русской литературы
Методическая основа	дидактика высшей школы, методика анализа эпического произведения в вузе, изучение литературного произведения в единстве его художественной формы и содержания
Методы и приемы обучения	
Литературоведческий анализ	Методические приемы и средства
сопоставление произведений кино, литературы и других видов искусства, текстологическое исследование художественного материала, стилистический анализ произведения	методы: эвристический, творческого чтения, проблемного изложения, проектов, исследовательский; эвристическая беседа, учебный диалог, работа в группах, интерактивное обучение

Преподаватель руководствуется этой моделью, которая органично сочетает литературоведческий и методический анализы. Функция литературоведческого анализа художественного материала заключается в том, чтобы у студентов были сформированы представления об интермедиальной поэтике произведений Е. Турсунова и умения анализа текста. Использование методических средств необходимо для реализации дидактических задач. Преподаватель с помощью методов и приемов обучает студентов аналитическому разбору литературных произведений.

Как известно, анализ литературного произведения осуществляется в определенном порядке. Это обеспечивает эффективность разбора худо-

жественного текста. Первый этап – это самостоятельное чтение студентами текста произведения. Затем следует подготовка студентов к занятию. Они собирают необходимые материалы по жизни и творчеству писателя. Студенты выполняют задания преподавателя, которые ориентируют их на понимание проблематики и идейного содержания произведения. Таким образом, студенты приходят на занятие заранее подготовленными к текстуальной работе. Опираясь на полученные знания, они активно и продуктивно участвуют в процессе изучения произведения.

Анализ художественного текста – это самый ответственный этап в работе над литературным произведением. Анализ проводится на практическом занятии под руководством преподавателя. В ходе анализа применяются различные методические способы и средства разбора текста. Объектами анализа литературного произведения выступают основные литературные герои. Преподаватель ориентирует студентов на понимание своеобразия подходов автора к изображению литературных персонажей. Студенты выявляют основную идею, которую воплощают действующие лица. Затем следует выявить особенности проблематики и смыслового пространства художественного текста. Выясняется также мировоззренческие установки писателя. Формулируется идея, выраженная в произведении. Кроме того, важно обратить внимание студентов на своеобразие стиля автора. После завершения анализа подводятся итоги выполненной работы.

Перед анализом текстов произведений Ермака Турсунова важно сориентировать студентов на самостоятельное усвоение теоретических представлений об интермедиальности. Конечно, в дальнейшем, в процессе практической работы на занятиях эти сведения получают конкретизацию. Преподаватель применяет практикоориентированный прием обучения. Студенты по его заданию разрабатывают учебный глоссарий по вопросам интермедиальности. В глоссарий необходимо включить термины и терминологические выражения, раскрывающие основные аспекты выражения интермедиальности в различных видах искусства.

Кроме того, студенты получают задание самостоятельно прочитать произведения Е. Турсунова и подготовить письменное сообщение о его жизненном и творческом пути. Тем самым преподаватель формирует готовность студентов к анализу произведений Е. Турсунова в аспекте интермедиальности.

Преподаватель заостряет внимание студентов на том факте, что творчество Е. Турсунова отличается многогранным характером. Следует напомнить аудитории, что он не только кинорежиссер, но еще и активно пишет литературные произведения различных жанров, включая романы. Разнообразная творческая деятельность Е. Турсунова выражается в интермедиальном характере его произведений кино и художественной литературы.

В начале занятия преподаватель предоставляет слово студентам, которые выступают с презентацией своих сообщений. Методически целесообразно в доброжелательной форме обсудить каждое студенческое выступление. В этом случае реализуется активный метод обучения. Студенты принимают участие в диалоге, активизируя свою учебную деятельность.

Благодаря описанной выше методической работе студенты вошли в контекст творчества Е. Турсунова, сформировали глубокие представления о его художественном методе, о принципах эстетической деятельности.

Далее преподаватель вновь использует развивающие ресурсы эвристического метода. Как известно, эвристическая беседа успешно активизирует мышление студентов, направляя их усилия в нужное методическое русло. Цель проведения данной беседы заключается в том, чтобы глубоко погрузиться в проблемы интермедиальности. Эвристическая беседа приобретает черты своего рода теоретического тренинга, проясняющего вопросы и проблемы литературоведения. Приведем примерные вопросы для проведения данной эвристической беседы:

1) Почему в современной гуманитарной науке нет общепринятого определения понятия «интермедиальность»?

2) Почему ученые продолжают активно предлагать свои подходы к определению понятия «интермедиальность»?

3) Когда возник интерес к проблеме интермедиальности?

4) Что такое «интермедиальность»?

5) Какова роль интермедиальности в современных жанровых процессах, способствующих обновлению художественной литературы?

В результате коллективного обсуждения приходим к выводу, что в современной гуманитарной науке нет общепринятого определения понятия «интермедиальность», поскольку существует огромное количество форм выражения связей между различными видами искусства. Но ученые все-таки не оставляют попыток определить объем понятия «интермедиальность».

Интерес к проблеме интермедиальности возник во второй половине прошлого века. Это объясняется тем, что современная гуманитарная наука в поисках новых методологических ориентиров стремится к синтезу различных отраслей знания. Кроме того, междисциплинарный характер современной гуманитарной науки обеспечивается бурным развитием цифровых технологий.

Преподаватель предлагает студентам руководствоваться следующим рабочим определением интермедиальности. Интермедиальность – это наличие в художественном произведении элементов других видов искусства. Существуют многочисленные факты выражения интермедиальности в художественной литературе, живописи, кинематографе второй половины XX – начала XXI вв.

Преподаватель сообщает студентам, что И. Раевски выделила и охарактеризовала три стратегии проявления интермедиальности. Первая стратегия основана на переводе одного медиапродукта в другой медиум. Эта стратегия получила название медиальной транспозиции (*medial transposition*). Примеры - экранизация романа или новелизация фильма или сценария. В этом случае фильм, литературное произведение и т. д. переводятся в форму другого искусства.

Вторая стратегия – это соединение как минимум двух медиа в ходе создания нового медиапродукта. Это медиакombинация (*media combination*), которая характеризуется тем, что все медиа сохраняют материальность. Формы реализации этой стратегии - опера, фильм, театральная постановка, комиксы.

Третья стратегия определяется как интермедиальная отсылка (*intermedial references*). Она является отсылкой к медиальной специфике, имитирующей элементы определенного медиума в определенном медиапродукте. Примерами интермедиальных отсылок являются подражание в литературных произведениях таким кинематографическим приемам, как монтаж, экфрасис, отсылки в фильме к живописным картинам, а в живописи – к фотографии и др. (Rajewsky, 2005).

Следующий этап работы над формированием представлений об интермедиальности – это анализ киноповести «Келин». Преподаватель просит студентов доказать, что книга «Келин» представляет собой интермедиальное образование. Студенты отвечают, что эта книга включает киноповесть «Келин», киносценарий одноименной кинокартины, фотографии со съемочной

площадки. В конце книги размещены титры, в которых представлены фамилии участников киногруппы. Синтез художественных средств литературы, кино и фотографии служит для передачи творческого замысла Е. Турсунова.

Преподаватель предлагает студентам проанализировать предисловие к книге. Он обращается к аудитории с вопросом: «Какова роль предисловия?». В предисловии кинорежиссер признался, что испытал трудности с монтажом эпизодов кинокартины «Келин». Студенты приводят цитату из предисловия: «Иногда мне казалось, что я теряю контроль над материалом. А это уже против правил. И этого нельзя допускать., иначе он уведет тебя в свои дебри, запутает. И тогда пришла мысль переложить сценарий на язык прозы» (Турсунов, 2020: 5).

Студенты приходят к четкому пониманию, что вслед за написанной повестью «Келин» была фактически создана одноименная кинокартина. Преподаватель обращает внимание студентов на следующее рассуждение режиссера: «Еще раз убедился: кино начинается с литературы. И это справедливо. Потому что – «Вначале было Слово». А после Слова, я уверен, возникла Нота. Звук. Интонация» (Турсунов, 2020: 8).

Для дальнейшего анализа интермедиальной поэтики книги Е. Турсунова преподаватель организует деятельность студентов по группам. Первая группа получает задание – выявить интермедиальную связь киноповести «Келин» с мифологией. Вторая группа работает над изучением интермедиальной связи киноповести «Келин» с кино. Третья группа выявляет интермедиальные связи произведения с другими видами искусства.

Первая группа предложила вниманию аудитории следующие основные тезисы.

1. Древнетюркская мифология – это основа сюжета книги.

2. Мифологический образ синей волчицы образует иносказательный план произведения.

3. Герои, фактически являющиеся мифологическими персонажами, играют определенные роли. Келин – продолжательница рода. Бакташи – ее муж, скотовод. Мерген – охотник, ведет полудикий образ жизни. Кайни – рукодел, воплощает творческое начало. Ене – Мать, наделенная сакральной энергией женщина. Хранительница очага, баксы, обладающая тайной силой. Все герои обладают жизнелюбием, природным умом, стойкостью, непосредственностью.

4. Действие повести-притчи происходит в условном мире. Но очевидно, что герои повести

и ее тематика воссоздают древнетюркский мифологический локус. Мифологическая основа организует сюжет текста повести-притчи.

Вторая группа изложила свои тезисы. Приведем эти тезисы.

1. Развитая фабульная линия киноповести «Келин» роднит ее с кинокартиной, основанной на показе эпизодов.

2. Фабула носит динамичный характер. Мерген убивает Бакташи из-за Келин. Между Мергеном и Келин возникает любовная связь. Кайни мстит Мергену за своего брата и себя. Юноша и Мерген гибнут. Выжила Келин. Она родила мальчика, выход которого помогает Ене. Ене умирает, но дает возможность жить дальше Келин и ее сыну.

3. Киноповесть «Келин» состоит из небольших эпизодов, которые соединяются друг с другом по принципу монтажа., который является основным в поэтике кино. В киноповести «Келин» монтаж объединяет разнородные эпизоды в систему. Монтаж в повести выбран автором в качестве основной нарративной техники. В этом состоит интермедиальная связь повести «Келин» с одноименной кинокартиной.

4. В книге выражается идея – вопреки всем неблагоприятным обстоятельствам жизнь рода продолжается.

Тезисы третьей группы указывают на интермедиальные связи творчества Е. Турсунова с другими видами искусства.

1. В повести содержатся интермедиальные отсылки к скульптуре. Кайни - мастер на все руки. Он художник по призванию. Интермедиальная отсылка к скульптуре говорит о жизнеутверждающей силе искусства.

2. Интермедиальная связь кинокартины «Келин» с живописью проявляется созданием цветобразов. В кинокартине семантике голубого цвета придается ключевое значение. Голубой или синий цвет — это символ языческого тюркского бога Тенгри. Синее небо, синие звезды, синяя волчица – сакральные образы в древнетюркской мифологии.

3. В кинокартине «Келин» имеет место интермедиальное использование средств психологии. В поэтике кинокартины психология жеста и мимики занимает особое место. Актеры выражают свои чувства с помощью выражения глаз, жестикуляции, телодвижениями.

4. Интермедиальное пространство кинокартины дополняется также поэтикой и семантикой звука. Первая группа звуков (мычание яков, собачий лай, ржанье лошадей и др.) создает бытовой план жизни кочевых народов. Вторая группа

звуков (звуки древних инструментов, например бубна, горловое пение и др.) является интермедиальной связью кинокартины с музыкой и пением. Два типа звуков создают уникальный этнографический колорит кинокартины.

Работа студентов в группах с последующим обсуждением результатов их деятельности обеспечила целостное понимание творчества писателя. В завершение анализа имеет смысл сформулировать обобщающие положения, отражающие мировоззренческие позиции автора. Резюмируем содержание работы по анализу книги Е. Турсунова посредством следующих вопросов:

1) Какова идея книги?

2) Какова роль интермедиальных связей в творчестве Е. Турсунова?

После коллективного обсуждения студенты приходят к выводу, что Е. Турсунов стремится показать непрерывность жизни рода. Различные человеческие устремления образуют основу жизни народа. В результате конфликтов зарождаются и утверждаются новые духовные и нравственные ценности, которые определяют поступательное развитие общества. Интермедиальные связи необходимы для выражения понимания целостности мира и бытия. Интермедиальность выражает философскую идею прочного единства всех форм духовной жизни народа.

Таким образом, студенты получили хороший опыт работы с литературным произведением. Кроме того, изучение произведения художественной прозы с учетом интермедиальных контекстов привело студентов к пониманию синтеза элементов различных видов искусства в пределах жанра повести. У студентов сформированы представления о синтетическом характере современного литературного произведения. Это важно для понимания процессов, происходящих в мировой литературе. Студенты учатся быть квалифицированными читателями, которые способны понять, проанализировать, объяснить жанровые процессы в современной литературе. Как известно, компетентный учитель литературы должен уметь глубоко исследовать новые факты литературного процесса для последующей передачи соответствующих знаний своим ученикам.

Заключение

Сопоставление произведений кино, литературы и других видов искусства необходимо для формирования у студентов глубоких знаний о природе художественного образа.

Последовательное изучение интермедиальных связей позволило сформировать у студентов прочные представления о своеобразии творчества Е. Турсунова. Студенты осознали синтетический характер его художественной деятельности. Е. Турсунов демонстрирует свое целостное мировидение. Автор видит мир в единстве его разнообразных проявлений.

Анализ художественного текста в неразрывном и органичном единстве формы и содержания обеспечил глубокое понимание своеобразия поэтики, стиля и проблематики киноповести Е. Турсунова «Келин».

Студенты показали умение выявлять в произведении различные формы проявления интермедиальных связей, определять их роль в художественном мире.

Сочетание в ходе изучения художественного творчества Е. Турсунова различных методов (эвристического, проблемного изложения, исследовательского, творческого чтения) определило эффективность анализа воссоздания интермедиальных связей в различных видах искусства.

Использование на занятиях метода проектов, исследовательского метода, проведение эвристической беседы, организация учебного диалога и работы в группах создали благоприятные условия для развития субъектности студентов в ходе освоения творчества Е. Турсунова. Студенты проявили самостоятельность в ходе подготовки к занятию и во время работы в аудитории.

Метод проектов позволил сформировать у студентов навыки самостоятельной работы с литературным произведением. Проектная деятельность способствовала развитию субъектности студентов в ходе анализа и изучения эпического произведения.

Использование исследовательского метода обеспечило развитие умений осуществления научной деятельности, что необходимо для становления студентов как будущих учителей русской литературы, способных к изучению новых явлений в современной художественной прозе.

Применение эвристического метода позволило развивать у студентов навыки критического мышления, частично-поисковой деятельности на занятиях. Эвристический подход к обучению ориентирует студентов проявлять осознанное отношение к произведению художественной литературы.

Организация учебного диалога на занятиях способствовала активизации мышления студентов. Диалог как метод обучения показал свою продуктивность. Пошаговое освоение материала

в ходе проведения учебного диалога определило прочность и глубину знаний студентов.

Работа в группах как способ интерактивного обучения студентов необходима для развития умений коллективной учебной деятельности при освоении произведений художественной литературы.

Учет интермедиальных связей литературного произведения с кино, изобразительным искусством, театром, другими видами искусства в ходе чтения художественных текстов дает студентам возможность развивать способность панорамного мировидения, которое защищает от ограниченности взглядов на мир и общество.

Литература

- Кудряшев Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – Москва: Просвещение, 1981. – 190 с.
- Хаминова А.А., Зильберман Н.Н. Теория интермедиальности в контексте современной гуманитарной науки // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – №389. – С. 38-45.
- Тишунина Н.В. Методология интермедиального анализа в свете междисциплинарных исследований // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века: материалы международной научной конференции. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 149-154.
- Тарасова Н.А. Интермедиальные связи в романе Ф.М. Достоевского «Подросток» (икона - картина - храм)//Проблемы филологии, культурологии и искусствознания. – 2010 – №4. – С. 139-145.
- Маневич И.М. Кино и литература. – Москва: Искусство, 1968. – 240 с.
- Шлемова Н.Н. Поэтика интермедиальности в малой прозе постсоветского зарубежья (на материале журнала «Даугава») // Филология и культура. – 2022. – № 3(69). – С.188-194.
- Яценко Е.В. «Любите живопись, поэты...». Экфрасис как художественно-мировоззренческая модель // Вопросы филологии. – 2011. – №11. – С.47-57.
- Кайда Л.Г. Эстетический императив интермедиального текста. Лингвофилософская концепция композиционной поэтики. – М.: Флинта: Наука, 2016. – 408 с.
- Ханзен-Лёве О.А. Интермедиальность в русской культуре: от символизма к авангарду. – Москва: РГГУ, 2016. – 503 с.
- Pethő Á. Cinema and Intermediality: The Passion for the In-Between (Second, Enlarged Edition). – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 499 p.
- Зыкова И. Интермедиальность в моделировании поэтики кинодискурса // Сборник Матице српске за славистику. – 2022. – №102. – С. 251-268.
- Кремнева А.В. Интертекстуальность, интердискурсивность, интермедиальность: точки соприкосновения // Филология и человек. – 2017. – №2. – С.57-71.
- Rajewsky I.O. Intermediality, Intertextuality, and Remediation: A Literary Perspective on Intermediality// Intermédialités. Intermediality. – 2005. – №6. – P. 43-64.
- Тілеубай Г.К., Тәжібаева У.М., Джолдасбекова Б.У., Баянбаева Ж.А. Автобиографический рассказ на занятиях в вузе // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2024. – №1. – С.189-198.
- Баянбаева А. Интерактивные способы изучения эпических произведений в вузе (на примере современного казахстанского романа)// Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2023. – №3. – С. 158-169.
- Турсунов Е. Келин: (киноповесть). – Алматы, 2020. – 186 с.

References

- Bayanbaeva, A. (2023). Interaktivnye sposoby izucheniya epicheskikh proizvedenij v vuze (na primere sovremennogo kazhanskogo romana) [Interactive ways to study epic works at the university (using the example of a modern Kazakh novel)]. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya [Bulletin of the Kazakh National University. Philological series], Vol. 3, P.158-169. (in Russian)
- Hanzen-Leve, O.A. (2016). Intermédialnost' v russkoj kul'ture: ot simvolizma k avangardu [Intermediality in Russian culture: from symbolism to avant-garde]. Moscow. RGGU. (in Russian)
- Kajda, L.G. (2016). Esteticheskij imperativ intermedial'nogo teksta. Lingvofilosofskaya koncepcija kompozicionnoj poetiki [Aesthetic imperative of intermedial text. Linguistic and philosophical concept of compositional poetics]. Moscow. Flinta. Nauka. (in Russian)
- Khaminova, A.A., Zil'berman, N.N. (2014). Teoriya intermedial'nosti v kontekste sovremennoj gumanitarnoj nauki [Theory of intermediality in the context of modern humanities]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Tomsk State University], Vol. 389, P. 38-45. (in Russian)
- Kremneva, A.V. (2017). Intertekstualnost, interdiskursivnost, intermedialnost: tochki soprikosnoveniya [Intertextuality, interdiscursivity, intermediality: points of contact]. Filologiya i chelovek [Philology and Man], Vol. 2, P. 57-71. (in Russian)
- Kudryashev, N.I. (1981). Vzaimosvyaz metodov obucheniya na urokah literatury [The relationship between teaching methods in literature lessons]. Moscow. Prosveshenie. (in Russian)
- Manevich, I.M. (1968). Kino i literature [Cinema and literature]. Moscow. Iskusstvo. (in Russian)

Pethő, Á. (2020). *Cinema and Intermediality: The Passion for the In-Between* (Second, Enlarged Edition). Cambridge. Cambridge University Press.

Rajewsky, I.O. (2005). *Intermediality, Intertextuality, and Remediation: A Literary Perspective on Intermediality*. *Intermedialités. Intermediality*. Vol. 6, P. 43-64.

Shlemova, N.N. (2022). *Poe'tika intermedial'nosti v maloj proze postsovetskogo zarubezh'ya* (na materiale zhurnala «Daugava») [The poetics of intermediality in small prose of the post-Soviet abroad (based on the material of the magazine "Daugava")]. *Filologiya i kul'tura* [Philology and culture], Vol. 3(69), P. 188-194. (in Russian)

Tarasova, N.A. (2010). *Intermedialnye svyazi v romane F.M. Dostoevskogo «Podrostok»* (ikona - kartina - hram). [Intermedial Correlations in Dostoevsky's Novel «The Raw Youth» (Icon – Picture – Temple)]. *Problemy filologii, kulturologii i iskusstvoznaniya* [Problems of philology, cultural studies and art studies], Vol. 4, P. 139-145. (in Russian)

Tileubaj, G.K., Təzhibaeva, U.M., Dzholdasbekova, B.U., Bayanbaeva, Zh.A. (2024). *Avtobiograficheskiy rasskaz na zanyatiyah v vuze* [An autobiographical story in the classroom at the university]. *Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya* [Bulletin of the Kazakh National University. Philological series], Vol. 1, P. 189-198. (in Russian)

Tishunina, N.V. (2001). *Metodologiya intermedial'nogo analiza v svete mezhdisciplinarny'x issledovaniy* [Methodology of intermediate analysis in the light of interdisciplinary research]. *Metodologiya gumanitarn. znaniya v persp. XXI veka: materialy' mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii* [Methodology of humanitarian knowledge in the perspective of the 21st century: mat. inter. scientific conference]. Sankt-Peterburg. (in Russian)

Tursunov, E. (2020). *Kelin* (kinopovest') [Kelin (movie-essay)]. Almaty. (in Russian)

Yacenko, E.V. (2011). «Lyubite zhivopis', poe'ty'...». *E'kfrasis kak xudozhestvenno-mirovozzrencheskaya model'* ["Love painting, poets..."]. *Ekphrasis as an artistic and ideological model*. *Voprosy' filosofii* [Questions of philosophy], Vol. 11, P. 47-57. (in Russian)

Zy'kova, I. (2022). *Intermedial'nost' v modelirovanii poe'tiki kinodiskursa*. [Intermediality in modeling the poetics of film discourse]. *Zbornik Matice srpske za slavistiku* [Collection of Matice Srpske for Slavic studies], Vol. 102, P. 251-268. (in Russian)

Сведения об авторах:

Сабыржанова Мереке Сабыржановна (корреспондент автор) – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан e-mail: merekesabyrzhankyzy@gmail.com);

Ананьева Светлана Викторовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт литературы и искусства имени М.О. Ауезова (г. Алматы, Казахстан, e-mail: svananyeva@gmail.com).

Поступила: 14 сентября 2023 г.

Принята: 25 мая 2024 г.

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

А.С. Айтмұханбетова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: ajtmuxanbetova83@mail.ru

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ «БІЛІМ» ЖӘНЕ «СЕНІМ» КОНЦЕПТІЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРЫЛУЫ

Әртүрлі бағыттағы және стильдегі мәтіндерді әдеби аударудың тетіктері мен ерекшеліктерін зерттейтін аударма ғылымдары қазіргі қоғамда, әсіресе жаһандану жағдайында, тілдік және мәдени кедергілерді жеңуге себеп болатын шешуші рөл атқарады. Зерттеудің мақсаты – «білім» және «сенім» концептілерін анықтап, түсіндіру үшін Абай Құнанбайұлының әдеби шығармаларын орыс және ағылшын тілдеріндегі салыстырмалы аударма ерекшеліктерін ескере отырып талдау. Зерттеу мақсаттарына жету үшін келесі әдістер қолданылды: гипотетико-дедукциялық, контент-талдау, салыстырмалы талдау.

Жұмыс нәтижелері «білім» және «сенім» концептілері қазақ ойшылы А. Құнанбайұлының шығармашылығына тереңінен еніп, қазақ мәдениетінің жан-жақтылығын, тарихи қайта құрулар мен рухани құндылықтарды бейнелейтінін анықтады. Авторлық концептілерді орыс және ағылшын тілдеріне аудару интерпретация үрдісінде ескерілуі керек әртүрлі әлеуметтік, тарихи, тілдік және мәдени ерекшеліктерді қамти отырып, осы қызметтің кеңеюіне ықпал етеді. Салыстырмалы талдаудың көмегімен Абай концептілерін аудару кезінде орыс тілі жазушының мағыналық категорияларын дәл көрсету үшін құрылымдық сөйлемдердің әр түрін қолдана алатындығы анықталды. Ал, ағылшын тіліндегі интерпретацияда ақынның түпнұсқаға жақын негізгі идеясын сақтап, оқырманға жеткізу үшін мәтіннің құрылымы мен стилін бейімдеу жиі орын алуы мүмкін.

Алайда қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аудару кезінде А.Құнанбайұлының философиялық астарын және елдер мен халықтар арасындағы мәдени айырмашылықтарды ескеру қажет екенін түсіну маңызды. Зерттеудің практикалық маңыздылығы әдеби аударма мәселелерін зерттейтін ғалымдардың, сондай-ақ аударма қызметі мен мәдениеттану саласындағы мамандардың жұмыс нәтижелерін пайдалануы болып табылады.

Түйін сөздер: интерпретация, мағыналық категориялар, семантикалық құндылық, құрылымдық ерекшеліктер, мәдени құзыреттілік.

A.S. Aitmukhanbetova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: ajtmuxanbetova83@mail.ru

Concepts “Knowledge” and “Faith” in the Works of Abai Kunanbaev and their Translation into the Russian and English Languages

Translation sciences, which study the mechanisms and features of literary translation of texts of various orientations and styles, play a key role in modern society, especially in the context of globalisation, causing the overcoming of linguistic and cultural barriers. The purpose of the study is to analyse the literary works of Abai Kunanbaev to identify and interpret the concepts of “knowledge” and “faith”, considering their features in comparative translation into Russian and English.

To achieve research goals, the following methods were used: hypothetical and deductive, content analysis, and comparative. The results of the study determined that the concepts of “knowledge” and “faith” permeate the work of the Kazakh thinker A. Kunanbaev, reflecting the versatility of Kazakh culture, historical transformations, and spiritual values. Translation of the author’s concepts into Russian and English contributes to the expansion of this activity, taking into account various social, historical, linguistic, and cultural features that need to be considered in the process of interpretation. Due to comparative analysis, it was found that the Russian language, when translating Abai’s concepts, can use a large palette of structural sentences to most accurately reflect the semantic categories of the writer. In turn, with the English interpretation, the structure and style of the text can most often be adapted in order to preserve and convey to the reader the main idea of the poet, which is closest to the original.

However, it is important to understand that when translating from Kazakh into Russian and English,

countries and peoples. The practical significance lies in the possibility of the use of findings by researchers who deal with the issues of literary translation and specialists in the field of translation and cultural studies.

Key words: interpretation, semantic categories, semantic value, structural features, cultural competence.

А.С. Айтмұханбетова

Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: ajtmuxanbetova83@mail.ru

Концепты «Знание» и «Вера» в творчестве Абая Кунанбаева и их перевод на русский и английский языки

Переводческие науки, занимающиеся изучением механизмов и особенностей литературного перевода текстов разной направленности и стилей, играют ключевую роль в современном обществе, особенно в условиях глобализации, обуславливая преодоление языковых и культурных барьеров.

Цель исследования – проанализировать литературные произведения Абая Кунанбаева для выявления и интерпретации концептов «знание» и «вера», учитывая их особенности при сравнительном переводе на русский и английский языки. Для достижения исследовательских целей были использованы такие методы: гипотетико-дедуктивный, контент-анализ, компаративный. Результаты работы определили, что концепты «знание» и «вера» пронизывают творчество казахского мыслителя А. Кунанбаева, отражая многогранность казахской культуры, исторические преобразования и духовные ценности. Перевод авторских концептов на русский и английский языки способствует расширению данной деятельности, принимая во внимание различные социальные, исторические, языковые и культурные особенности, которые необходимо учитывать в процессе интерпретации. Благодаря сравнительному анализу было установлено, что русский язык при переводе концепций Абая может использовать большую палитру структурных предложений, чтобы наиболее точно отразить смысловые категории писателя. В свою очередь, при английской интерпретации чаще всего может происходить приспособление структуры и стиля текста, чтобы сохранить и донести к читателю основную идею поэта, наиболее приближенную к оригиналу.

Однако, важно понимать, что при переводе с казахского на русский и английский языки требуется учитывать философский подтекст А. Кунанбаева и культурные различия между странами и народами. Практическая значимость заключается в использовании результатов работы научными деятелями, которые изучают вопросы литературного перевода, а также специалистами в сфере переводческой деятельности и культурологии.

Ключевые слова: интерпретация, смысловые категории, семантическая ценность, структурные особенности, культурная компетентность.

Кіріспе

Кез келген автордың шығармашылығында шығарманың негізін құрайтын негізгі идеялар мен бейнелер тәрізді көптеген концептілерден тұратын ерекше әлем бар. Бұл мағыналық аспектілер көбінесе мәдени және әлеуметтік-мәдени мәнмәтіндердің, сондай-ақ автордың жеке көзқарастары мен сенімдерінің көрінісі болып табылады. Концептілерді аудару – ең қиын тапсырмалардың бірі. Әдеби шығарма жай ғана сөздердің тізбегі емес, бұл әр сөз бен сөз тіркесінің белгілі бір орны мен мәні бар мағыналардың шебер сапталған құрылымы. Әр тілдің семантикалық мағыналарға айтарлықтай әсер ететін өзіндік ерекшеліктері бар. Аудармашы мазмұнды мүмкіндігінше дәл жеткізе алу үшін бастапқы және мақсатты тілді біліп, терең түсінуі

қажет. Ол сөздердің мағынасын жеткізіп қана қоймай, түпнұсқа мәтіннің атмосферасын, кейпін және эмоционалды аясын жеткізе алуы тиіс. Әдеби шығармадағы семантикалық мағыналарды аударудың рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Бұл әдебиетке тілдер мен мәдениеттер шекарасынан шығып, оны шын мәнінде әмбебап етуге мүмкіндік беретін үрдіс. Сапалы аударма әртүрлі мәдениеттердің оқырмандарына шығармаға терең бойлап, оның мәнін автор ойлағандай сезінуге мүмкіндік береді. Бұл рухани өзара алмасу мен түсіністік үшін құрылған мәдениеттер арасындағы көпірдің бір түрі.

Қазақ әдебиеті – ұлттың терең мәдени кодын арқалаған бірегей құбылыс. Онда қазақ халқының менталитеті, тарихы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі көрініс тапқан. Әрбір аудармашының басты міндеті – мәтінді басқа тілге көшіру ғана емес, оның

рухын, тереңдігін, ұлттық ерекшелігін сақтау. Қазақ шығармаларында намыс, атамекен, отбасы, ұрпақтар сабақтастығы, табиғатты құрметтеу сияқты тақырыптарға ерекше мән берілген. Концепт – шындықты бейнелейтін және оқырманның қабылдауына әсер ететін ділдік бейне. Оны бейнелер, символдар, ассоциациялар және метафоралар арқылы көрсетуге болады. Әдеби шығармаларды аударуда аудармашының алдында тұрған қиын міндет – түпнұсқаның мәнін жоғалтпау, бұрмаламау. Әдебиеттегі ұғымдар көп жағдайда екіұшты болады. Аудару кезінде оқырман әртүрлі интерпретация деңгейлерін өз бетінше зерттей алуы үшін осы әртүрлілікті сақтау маңызды. Мәтіндегі әрбір сөз бен бейне басқалармен әрекеттесіп, белгілі бір мәнмәтін жасайды. Қазақ әдеби шығармаларын аудару – нағыз сынақ және бір уақытта қазақ мәдениеті әлеміне еніп, оның тереңдігін тану және жаңа көзқарастар ашу мүмкіндігі. Әрбір шығармада ұлт жанының бір бөлшегі бар, ал аудармашының міндеті – осы жанды (рухты) дүние жүзіндегі оқырмандарға жеткізу.

Көркем аударма – тілдерді терең білуді ғана емес, шығарманың мән-мағынасына терең бойлай білуді, оның стилін, көңіл-күйін, ең бастысы, мәнін жеткізе білуді қажет ететін өнер. Көркем аудармадағы мағынаны түсіндіру осы күрделі үрдістің ортасында тұр. Әрбір әдеби шығармада автордың оқырманға жеткізуге тырысатын бірегей үндеуі бар. Ол елдің мәдени, тарихи және әлеуметтік ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл мәнмәтінді түсіну аудармашыға концепт шығармашылығының мағынасын дұрыс түсіндіруге және жеткізуге мүмкіндік береді. Автордың стилі, оның әлемге деген ерекше көзқарасы және сөзбен ойнау қабілеті шығарманың ерекше кейпін тудырады. Аудармашы осы стильдік ерекшеліктерді сезініп, аударма барысында мақсатты тілде қайта жасауы керек. Халықтың менталитетін түсіну шығарманың кейпін, атмосферасын бейнелеуге, сондай-ақ кейіпкерлердің іс-әрекеті мен реакциясын дұрыс жеткізуге көмектеседі. Көбінесе идиомалық сөз тіркестері мен фразеологиялық бірліктердің басқа тілде толық баламасы болмайды. Аудармашының міндеті – мағынаны сақтайтын және мақсатты аудиторияға түсінікті баламасын табу. Түпнұсқадағы кейбір сөздер мен сөз тіркестері көп мағыналы немесе символикалық мәнге ие болуы мүмкін. Мұндай элементтерді түсіндіру ерекше назар аударуды және мәнмәтінді жіті түсінуді талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, көркем аударманы бір

мәдениеттің қайталанбас ерекшелігін екінші мәдениетке беру деп қарастырсақ, белгілі бір мәдени өлшемнің риторикасы, ұйқасы, ырғағы мен эмоциясына толы тіл жанрлары мен сөз айшықтарының күрделілігін түсіну қажет.

Қазақ әдеби концептілері мен олардың аударма ерекшеліктерін зерделеуге арналған көптеген зерттеулер бар. Мәселен, Р. Садықова, Б. Тұрлыбеков, Ү. Қансейтова және Қ. Тұлебаева өз жұмыстарында шет тіліндегі аудармалардың ерекшеліктерін талдайды (Sadykova, 2018: 363). Олар «Абай жолы» эпопеясының негізінде қазақ тілінен өзге тілдерге аударма аспектілерін қарастырады. Г. Р. Исхакова, З. Н. Кириллова және И. К. Ербулатова қазақ шығармаларын орыс тіліне аударудың әртүрлі тәсілдерінің мәселелерін ашады (Iskhakova, 2020: 396). Олардың зерттеулері аударма қызметіндегі қосарлы тіркестерге бағытталған. Ж. П. Мамаев, С. Р. Боранбаев, К. А. Қарабаева, Ж. И. Исаева және Г. Б. Мамаева аударма үрдісіндегі қазақ әдеби байланыстарын зерттейді (Mamayev, 2021: 115). Авторлар көркем аударманың тарихы мен ерекшеліктері тақырыбын көтереді. Өз кезегінде, К. Нұрғали, Б. Сирияченко, Л. Мұқажанова, М. Жапанова және Р. Нұрғали аударма жағдайындағы қазақ-орыс әдеби әрекеттестігінің аспектілерін сипаттайды (Nurgali, 2022: 2626). Олар шығармашылық-концептуалдық құрамдас бөліктердің негізгі құралдарының бірі ретінде көркем аударманың ерекшеліктерін ашады. Г. Дженалаева, Г. Нияр және М. Жұбанышбаева қазақ тілінің концептуалды аспектілерін талдайды (Jenalayeva, 2021: 67). Олар аударма қызметін ескере отырып, қазақтардың тілдік санасындағы мағыналық категорияларды қарастырады. Алайда, Абай Құнанбайұлы шығармашылығында ұсынылған білім мен сенім концептілері, сондай-ақ оларды орыс және ағылшын тілдеріне аудару туралы зерттеулер аз.

Зерттеудің мақсаты – Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы «білім» және «сенім» концептілерінің жүзеге асырылу ерекшеліктерін қарастыру, сондай-ақ олардың орыс және ағылшын тілдеріне аудармасына салыстырмалы талдау жүргізу.

Осыған байланысты жұмыстың мынадай міндеттерін бөліп көрсетуге болады:

- А. Құнанбайұлы шығармашылығындағы «білім» және «сенім» концептілері қолданысының сипаты мен ерекшеліктерін анықтау;
- орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармада «білім» және «сенім» концептілерінің интерпретациясын салыстыру.

Материал мен әдістер

Зерттеудің материалдық негізін Абай Құнанбайұлының «білім» және «сенім» ұғымдары аталып, талқыланатын қазақ тіліндегі шығармалары, оның ішінде өлеңдері, прозалық шығармалары мен философиялық трактаттары құрайды (Құнанбаев, 2002: 32). Сонымен қатар Абай шығармаларының орыс және ағылшын тілдеріндегі ресми және танымал аудармалары қолданылды (Құнанбаев, 2020: 306). Олар мәнмәтін мен интерпретация кеңдігін түсіну үшін әртүрлі тілдердегі қарастырылып отырған концептілерге қатысты терминдердің аударма ерекшеліктеріне терең бойлауға мүмкіндік берді. Бұл материалдар автордың мағыналық категорияларын аударудың және түсіндірудің әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ әдеби аударманың негіздері мен қағидаларын, оның терең философиялық ұғымдары бар мәтіндермен жұмыс істеу ерекшеліктерін түсінуге көмектесті. Мұндай алуан түрлі және көп қырлы материалдық негіз Абай Құнанбайұлы шығармашылығын талдау мен аударудың көптеген аспектілері мен тәсілдерін ескере отырып, тақырыпты терең әрі жан-жақты зерттеуге жол ашты (Құнанбаев, 2005: 12).

Зерттеудің әдіснамалық негізі келесі әдістерден тұрады: гипотетико-дедукциялық, контент-талдау, салыстырмалы талдау. Білім мен сенім концептілеріне қатысты анықтамаларды қарастыру сатысындағы гипотетико-дедукциялық әдіс олардың ұғымын тереңірек зерделеуге және олардың Абай Құнанбайұлы шығармаларында қалай көрініс тауып, әртүрлі аудармаларда қалай түсіндірілетініне қатысты гипотезаларды тұжырымдауға мүмкіндік берді. Аталмыш әдіс концептілердің ерекшеліктері мен әлеуметтік-мәдени құрамдас бөліктерін ескере отырып, орыс және ағылшын тілдерінде жеткізу мен аудару ерекшеліктерін анықтауға көмектесті. Оның элементтері аударма тақырыбын жан-жақты түсінуге ықпал ететін ғылыми, логикалық және құрылымдық аспектілерді жүйелеуге әкелді. Сондай-ақ қазақ әдеби шығармашылығының тарихи-мәдени құрамдас бөліктерін қамти отырып, сенім және білім концептілері қолданысының негізгі ерекшеліктерін тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Ақпарат жинау сатысындағы контент-талдау әдісі мәтіндердің мазмұнын талдауға, олардың тақырыптары мен зерттеу нысаны болып табылатын концептілерді анықтауға мүмкіндік берді. Оның аясында Абай Құнанбайұлы шығармала-

рындағы «білім» және «сенім» концептілерін ашып көрсететін тілдік бірліктердің үзінділері қолданылды, оған жазушының келесі әдеби шығармалары кірді: «Ескендір» поэмасы, «Әзім әңгімесі» поэмасы, «Қара сөздер» («Ғақлиялар») шығармасы, сондай-ақ «Абайдың жиырма өлеңі» жинағынан алынған өлең элементтері. Мәтін таңдамасына «білім» және «сенім» концептілерін қамтитын поэзия, проза және басқа да шығармалар кірді. Ақпарат 2023 жылдың шілде-тамыз айларында жиналды. Сапалы талдау мәтіндегі зерттелетін концептілерді мәнмәтіндеуге мүмкіндік берді. Бұл әдіс үлкен көлемдегі мәтіндерді жүйелеуге және Абай шығармашылығында қарастырылатын идеялар мен мағыналық категорияларды, сондай-ақ оларды басқа тілдерге, атап айтқанда орыс және ағылшын тілдеріне аударудағы заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Түпнұсқа мәтіннің орыс және ағылшын тілдеріне аудармасын салыстыру сатысындағы салыстырмалы әдіс Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы тарихи құрамдас бөліктерге негізделген «білім» және «сенім» концептілерін түсіндіру мен аударудағы ерекше белгілерді анықтауға септігін тигізді. Ол қазақ әдебиеті аясында интерпретацияланып отырған концептілердің талдауы мен олардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларында көрініс табатын ерекшеліктерін теңдестіруге көмектесті. Мәтіндердің түпнұсқа үзінділерін олардың аудармаларымен салыстыра отырып, бұл әдіс қандай да бір концептіні тілдік және мәдени ерекшеліктерге байланысты әртүрлі жеткізуге болатынын көрсетті. Оның элементтері әртүрлі тілдік мәнмәтіндердегі ұғымдарды аударуға әсер ететін мәдени, тарихи және философиялық ерекшеліктерді анықтауға әкелді. Ол аудармашылардың негізгі қиындықтарын, сондай-ақ басқа тілдерге, атап айтқанда, орыс және ағылшын тілдеріне көркем аударма процесінің күрделілігі мен детальдерін анықтауға көмектесті.

Әдебиеттерге шолу

Аударма концепциясы тек лингвистикалық ғана емес, сонымен бірге жаһандандырушы акт ретінде пәндік саланың даусыз байытылуын білдіреді және әдеби білімнің қазіргі қоғамға қосқан үлесін біріктіруге себеп болатын жаңа мүмкіндіктерді ашады (Hurtado, 2020: 49). Бұл енді ауызша және жазбаша мәтіндерді ғана емес, сонымен қатар мәдени «жеткізудің» кез келген түрін қамтитын аударманың «өрісі»

деп санауға болатын нәрсенің кеңеюіне әкеледі (Long, 2021: 3). Осы жаңа өлшемдерді біріктіре отырып, аударманы зерттеу шын мәнінде пәнаралық сипатқа ие болады, бұл оң және теріс салдарға әкелді (Boase-Beier, Holman, 1999: 24). Мысалы Дж.Л. Харттың пікірінше, оң әсерлердің қатарында әдеби шығармаларды аударма тұрғысынан зерттелуі тарихи, мәдени және әлеуметтік қатынастардың неғұрлым нақты салаларында өзектілік мәртебесіне ие болатынын атап өтуге болады (Hart, 2017: 485). Дегенмен, аударманың лингвистикалық және филологиялық әдістерден басқа тәсілдерге бұл ашықтығы тілдің мағыналық құрылымдарын түсіндіруге қажетті дағдылар мәселесін тудырады. Осылайша, концептілердің әр түрлерін аудару кеңістіктер (үлттар, аймақтар, мәдени немесе тілдік аймақтар), адамдар, идеялар мен концепциялар, әдеби үлгілер, тіпті сөздік қор элементтері арасындағы қозғалысты қамтитын «мәдени тасымал» түсінігімен байланысты. Ол эквиваленттілік, сондай-ақ мақсатты ақпараттандырылған оқырмандар үшін ерекше құнды болып табылатын мәтіндерді жергіліктендіру туралы аударма зерттеулеріндегі белгілі түсініктерді жұмылдырады. Алайда мұндай процесс әдебиет аудармашылары үшін семантикалық және лингвистикалық аспектілердің селбесуін анықтайтын жағымсыз, кейде шешуші салдарға әкелуі мүмкін. Бұл зерттеудің нәтижелері аударма саласы мәдени, әлеуметтік, тарихи және тілдік элементтерді ескеру маңызды болып табылатын үнемі өзгеріп отыратын объект болып табылатындығына назар аударады. Нәтижесінде аударма әдеби мәтіндердің бірегейлігі мен мағыналық жүктемесі категорияларын жеткізуі керек.

Ю. Сан әдеби шығармалар бейнелі мәтін болғандықтан белгілі бір құндылыққа ие, мұнда аударма кезінде эстетикалық және көркем сөйлеу элементтеріне мән беру маңызды деп есептейді (Sun, 2022: 13). Әдебиет – тіл өнері. Ол адамдарға нақты фактілер мен ақпараттарды жеткізіп қана қоймайды, сонымен қатар оқырмандарға мәтіннің идеологиялық тәрбиесі мен рухани сұлулығынан ғанибет бере отырып, автордың эмоциясын толық түсінуді білдіреді. Жалпы аудармаға қойылатын ең төменгі талап – ең болмағанда түпнұсқа шығарманың мазмұнын дәл жеткізу. Алайда бұл көркем аудармаға аздық етеді. Өйткені, әдеби шығармалар ұғымдарды, сюжетті, күшті сезімдерді, сондай-ақ кейіпкерлердің ой-өрісін, мінез-құлқын сипаттау үшін жасалған өнер. Әдебиет аудармасы түпнұсқа

шығарманың көркем тұжырымдамасын басқа тілде жеткізуі керек, сонда оқырмандар түпнұсқаны оқыған кездегідей шабыттанып, әсер алады. Әдеби мәтіндерді жазғанда авторлар объективті шындықты мақсатты және саналы түрде елестету, содан кейін оны қалыптастыру үшін бейнелі ойлауды пайдаланады. Аударма кезінде нақты эмоцияларға назар аударып, жолдар арасында «жасырын» жататын және шығарманың мәнін аша алатын маңызды ұғымдарды танып, ашу маңызды. Бұл түпнұсқа шығарманың сюжетін қарапайым көшіру немесе қайталау емес. Көркем аудармада бейнелі ойлауды қолдану процесі түпнұсқа мәтінді қайталап оқу негізінде аудармашының ақын санасының тілдік нышандарын бере отырып, автор туралы өзекті мәліметтерге және оның бай өмірлік тәжірибесіне сүйенетінін білдіреді. Жазушының өмірлік көзқарастары мен тұжырымдамаларын ескере отырып, көркем мәтінді жан-жақты аударудың маңыздылығына тоқталған зерттеушінің қарастырылып отырған болжамдары зерттеу нәтижелерімен үндеседі.

Л. Карягдиу мен Н. Мрасори көзқарасы бойынша, мәтін интерпретациясында ең жоғары деңгейдегі бірлікке жету үшін аудармашы түпнұсқа шығарманың демімен тыныстау қажет (Karjagdiu, 2021: 2333). Көбінесе ол мақсатты тілде теңдестердің жоқтығынан тікелей аударма мүмкін болмайтын жағдайларға тап болады. Мұндай жағдайларда шығармашылық көзқарас пен оңтайлы шешімдерді іздеу қажет. Бұл әсіресе поэзияны аударуда байқалады. Бұл жерде маман тек мағынаны ғана емес, ырғақты, ұйқасты, дыбысталуды да ескеруі қажет. Көркем аударма – әрі ғылым, әрі өнер. Бұл – дәлдік пен шығармашылық, автор ниетін сақтау мен мәтінді жаңа аудиторияға бейімдеу арасындағы теңгерімді үнемі іздестіру. Ол аудармашыдан тіл білімін ғана емес, екі мәдениеттің де әдеби дәстүрін терең білуді талап етеді. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылайтын болсақ, интерпретация процесі екі полностің ортасында жүреді. Біріншісі – жан-жақты сақтау, екіншісі – жан-жақты ықпал. Мұндай ерекшеліктер автордың түпнұсқа идеясын сақтау міндетіне де қатысты, мұнда аударма тұжырымдамасы әр елге байланысты көптеген тілдер мен жаргондар қолданылатын әдеби әлемге сәйкес келуі керек. Демек бұл саланың маманы түсіндіруші болмысын жоғалтпай, кәсби лингвистикалық білімге ие болуы керек, өйткені әдеби мән-мәтінде сөздегі сәйкестік туралы түсінік болуы

және оларды ең төл мағынада білдіру қажет. Мәліметтерді саралай келе, дұрыс аударма үшін мәтіннің дәлдігін ғана ескеріп қоймай, оның барлық мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, аудиторияға бейімдеу қажет екендігі атап өтіледі.

Л. Тахири мен С. Каприкидің пікірінше, әр көркем шығарманың өзіндік тілі, өзін көрсету тәсілі болады (Tahiri, 2020:204). Мұндай лингвистикалық сипаттамалар мәтіннің сәйкестілігін қалыптастырады, өйткені олар оқырманға мағыналық категорияларды анықтауға көмектеседі. Көркем аударма жазушының төл тұжырымдамасы мен идеясының табиғатын көрсете отырып, оқырманның шығарманы меңгеру процесіне кедергісіз араласуына мүмкіндік беретін орта тұсын табу міндетін атқарады. Көркем мәтінді кез келген тілге аудару кезінде аудармашы түпнұсқа автордың тиісті сипатына ие бола отырып, автор ұсынған тұжырымдамалардың идеялары мен сезімдерін қабылдай отырып, оның тарихымен байланысуы керек. Ф. Солтани, А. Немати, М. Ямини және К. Чаемсайтонгтың ұстанымдары әртүрлі ұғымдарды түсіндіру тұрғысындағы аударма қызметі балама тілді қамтып қана қоймай, ерекше тарихы мен мағынасы бар түпнұсқа мәтінінің салтын тереңдете түсетінін атап көрсетеді (Soltani, 2020: 106). Көркем мәтіннің аудармашысы түпнұсқаның мәтіні мен мәнін, сондай-ақ мақсатты тілдің стилі мен поэтикалық элементтерін «айластыру» маңызды қызметі болып табылатын ақпаратты жеткізуші мен жазушының ортасында деп айтуға болады. Көркем аударма аса қиын, өйткені әр тілде әртүрлі сөз тіркестері мен грамматикалық құрылымдар қолданылады, сондықтан түпнұсқа мәтінді сөзбе-сөз аудару кейде мүмкін емес. Жаһандық әсерге қол жеткізу үшін тек танымал авторлар өз жобаларын басқа халыққа паш ете алатынын айта кету керек. Басқа елдердегі әдебиетті танудың жетістігі аудармашының қазіргі әлемде осы тамаша қызметтің бір бөлігі болып табылатын лингвистикалық аударманың шеңберінен шығуы тиіс шеберлігі мен қабілетіне сәйкес келеді. Басқа елдердегі әдеби танудың жетістігі қазіргі әлемде лингвистикалық аудармадан тыс болуы керек аудармашының шеберлігі мен қабілеттеріне сәйкес келеді, бұл осы керемет қызметтің бір бөлігі ғана. Аудармашы өз қызметінің кең өрісін ескеріп, ақынның ұғымын, сипатын және идеясын жеткізуге баса назар аударуы керектігіне тоқталған зерттеушілер-

дің нәтижелері осы еңбекте алынған тұжырымдармен үндеседі.

Осылайша әдеби аударманың қолданыс ерекшеліктеріне қатысты ақпаратты талдай отырып, аудармашы маман автордың стилін, формасы мен тілін ескере отырып, түпнұсқа мәтінді түсіндіру процесін қайта қарау үшін өзін жазушының орнына қою керек екендігі анықталды. Бұл жазушының әлемін, оның бірегей тұжырымдамалары мен идеяларын шығарманың мәнмәтініне енуге, автордың өмірбаянын, дәуірдің тарихи аспектісін зерттеуге мүмкіндік беретін жаңа тілдік және мәдени фонға көшіру. Сонымен қатар, кейде авторлық идеяның тікелей аудармасы мәдени және әлеуметтік тілтанымдық айырмашылықтарға байланысты жаңа аудитория үшін толық түсінікті болмауы мүмкін екендігі анықталды. Мұндай жағдайларда аудармашы мәтінді қолжетімді және түсінікті ету үшін бейімдеу және оқшаулау әдістерін қолданады. Авторлық стильді, оның ерекше үнін, ырғағын және мәтіннің эмоционалды бояуын сақтау өте маңызды. Авторлық тұжырымдамаларды іске асыру түпнұсқа мәтінді түсіндіру процесінде терең білімді ғана емес, сонымен қатар астарлы мағыналар мен ерекшеліктерді «долбарлап түсіну» қабілетін қажет етеді.

Нәтижелер мен талқылау

Абай Құнанбайұлы – XIX ғасырдағы қазақтың көрнекті ақыны, философы, композиторы және ағартушы, оның шығармашылығы Қазақстанның мәдени тарихында терең із қалдырды. Оның еңбектерінде адам өмірінің әртүрлі аспектілері ашылады, соның ішінде «білім» және «сенім» сияқты негізгі концептілерді ерекше атап өту қажет. Абай поэзиясы философиялық тереңдікпен, өмірдің мәні, адамдық ізгілік, рухани мұраттар туралы толғаулармен сусындаған. Ол ата-бабалар даналығына, философиялық дәстүрлерге жүгіне отырып, болмыс мәселесіне жауап іздеді (Shon, 2017: 37). Абай Құнанбайұлы еуропалық философтар мен жазушылардың шығармаларын оқып, өз халқының мәселелерін кеңірек қарастыруға мүмкіндік ашты (Vidmar, 2019: 158). Ақынның адам, қоғам, қазақ халқының мәдениеті мен тарихы туралы ойларына негіз болатын «білім» және «сенім» мағыналық категорияларын қарастыра отырып, бұл концепциялардың жүзеге асу ерекшеліктерін ескеру қажет (1-кесте).

1-кесте – Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы «білім» және «сенім» концептілерінің жүзеге асырылу ерекшеліктері

Білім	Сенім
Білім және ағартушылық: Абай білімнің маңыздылығына ерекше мән беріп, оны дүниені танудың кілті, адамның шынайы еркіндігі мен өзін-өзі танытуының қайнар көзі деп есептеді.	Діни сенім: Абай үшін сенім рухани күш-қуаттың, адамгершілік құндылықтардың қайнар көзі болды, одан белгілі бір салт-жораларды ғана емес, рухани терең шындықты да көрді.
Надандықты сынау: ақын қоғамдағы көптеген мәселелердің негізгі себебі білімге деген немқұрайлылық пен надандық екенін алға тарта отырып, жиі айыптады.	Соқыр діншілдікті сынау: дінге деген құрметі зор болса да, қазақ әдебиетінің классигі екіжүзділікті, формализмді, терең мағынасын түсінбесе де ырым-тыйымдарды соқыр ұстануды сынға алды.
Шығыс пен Батыс мәдениеті: А. Құнанбайұлы өзінің дүниетанымында даналық пен білімнің жақсы жақтарын біріктіруге тырысты.	Адамға деген сенім: ақын шығармашылығында діни аспектілермен қатар сенім адамдық әлеует пен өзгеру, жетілу мүмкіндігі ретінде көрінеді.

Демек осы екі мағыналық категория Абай дүниетанымының негізін құрайды. Ол өз шығармаларында оларды ой елегінен өткізіп қана қоймай, адамның дүниедегі орны туралы мәңгілік сұрақтарға жауап табуға тырысады. А. Құнанбайұлының мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сипатын қалыптастыруға пайдаланылады (Raissov, 2020: 37). Шығармаларының идеологиялық астары ұлтқа, жерге деген патриоттық сезімді қалыптастырады. Сенім мен білім концепциялары философияда адамгершілік, тәрбие және мәдени бірегейлік мәселелерімен тығыз байланысты. «Білім» көбінесе оқумен, дүниені түсіну және тұлғалық дамумен байланысты болса, «сенім» руханият, дін және ұлттық болмыспен байланысты. Бір қызығы, автор бұл екі ұғымның үйлесімін тауып, терең сенімсіз шынайы білімнің болмайтынын, шынайы сенім әрқашан білімге негізделгенін дәлелдей білген (Werner, 2019: 6). Бұл оның адамның рухани және зияткерлік дамуы бір-бірімен байланысты және бірін-бірі толықтыратын дүниеге деген ерекше көзқарасын ашады.

Алайда Абай Құнанбайұлының шығармашылығы қазақ мәдениеті, тарихы мен тұрмыс-тіршілігімен терең тамырлас болғандықтан, талқыланатын концепциялар, идеялар мен бейнелер түсініксіз немесе басқаша қабылдануы мүмкін. Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы концепциялардың қабылдануы өзінің көпқабаттылық және сан қырлылығымен терең әсер қалдырады. Қазақтың ұлы ақыны әрі ойшылы сенім, білім, мәдениет, тәрбие және адам болмысының мәселелерін көрсететін тұтас философияны жасады. Ол адам үшін шынайы білім мен тәрбиенің маңыздылығын атап көрсетеді (New, 1999: 32). Бұл ретте Абай үстірт білім мен терең, шынайы сенімнің айырмашылығын көреді. Оның ойын-

ша, адам дүниені түсінуге ғана емес, өзінің жан дүниесін, ішкі дүниесін түсінуге ұмтылуы керек (Jaïma, 2019:14). Бұл концепцияларды қабылдау оқырманның өмір сүріп отырған мәдени және тарихи мәнмәтініне байланысты. Жаһандану және мәдени әртүрлілік дәуірінде өмір сүріп жатқан заманауи оқырмандар А. Құнанбайұлының идеяларын басқаша түсінуі мүмкін, бірақ бір нәрсе анық –оның шығармашылығы әр заман мен мәдениет адамдары үшін өзекті және маңызды болып қала береді.

Сонымен Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы «білім» және «сенім» концептілерінің жүзеге асу ерекшеліктерін зерттей келе, қазақ әдебиетінің классигі адамзат тәжірибесіне, мәдениетке, қоғамға қатысты көптеген мәселелерді қозғағаны анықталды. Бұл мағыналық терминдер ақынның дүниеге, адам қызметіне деген терең көзқарасын ашады. Ол терең идеологиялық мазмұн мен көркемдік әсерлілік арқылы әдеби шығармалар шеңберіндегі философиялық концепциялардың негізін қалады. Сондай-ақ Абай өз шығармаларында адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынасты жиі қарастырып, өз заманындағы әлеуметтік келеңсіздіктерді, кемшіліктерді сынайтыны анықталды (Mustafayeva, 2020: 99). Ол білім мен сенім үстемдік ететін адамдар арасындағы үйлесімділікті, әділеттілікті және өзара түсіністікті жақтайды (Basumatary, 2022: 3620). Автор адамгершілік, тәрбие, ізгілік, ар-намыс пен адалдықтың маңыздылығына тоқталып, осы құрамдас бөліктерсіз адам шынайы бақытты бола алмайды, өз өміріне қанағаттанбайды деп пайымдайды.

Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы «білім» және «сенім» концептілерінің аудармасы аударма тұрғысынан қызықты әрі күрделі тапсырма болып табылады, өйткені бұл

ұғымдар Қазақстанның мәдени және әлеуметтік мәнмәтінінде терең тамыр жайған (Vanouy, 2021: 34). Мұндай шығармашылық сенім, білім, адамгершілік және философия туралы терең ойларға толы (Wardle, 2020: 131). Ақынның шығармаларын орыс, ағылшын сияқты басқа

тілдерге аударған кезде аудармашы алдында сөзбе-сөз мағынаны ғана емес, сонымен қатар әртүрлі ерекшеліктерді ескере отырып, бұл міндетті аса қиындататын мәдени және рухани мәнмәтіндерді жеткізу міндеті түр (Si, Liu, 2023: 383) (2-кесте).

2-кесте – Абай Құнанбайұлы шығармаларының орыс және ағылшын тілдеріндегі әдеби аудармаларының ерекшеліктері

Ерекшеліктері	Сипаттамалары
Мәдени-тарихи	Қазақ мәдениеті мен тарихында оқырманға беймәлім немесе түсініксіз болуы мүмкін бірқатар ерекше белгілер бар. Аудармашылар түпнұсқаға адалдық сақтай отырып, осы ерекшеліктерді жеткізу жолдарын табуы керек.
Метафоралар мен бейнелер	А. Құнанбайұлы табиғатқа, жануарларға, қазақ тұрмысына қатысты метафораларды жиі қолданады. Олардың аудармасы ұғымдардың терең мағынасын сақтау үшін мұқият аударуды қажет етеді.
Тіл әуезділігі	Қазақ тілінің өзіндік әуезі, ырғағы бар. Басқа тілдерге аударғанда бұл әуезділікті сақтау қиын.

Абай шығармаларын аудару мәтіндердің мәдени, тарихи және тілдік ерекшелігіне байланысты күрделі мәселе екенін атап өткен жөн. Өйткені, шығарманың әрбір аудармасы – жеке процесс (Hatzidakı, 2019: 38). Концептілер оқырманға, сондай-ақ оның әлеуметтік-мәдени ортасына байланысты әртүрлі көрінуі және түсіндірілуі мүмкін (Leal, Wilson, 2023: 3). Мәселен, қазақ әдебиетіндегі ең маңызды туындылардың бірі – «Ескендір» поэмасын қарастыруға болады. Онда А. Құнанбайұлы көптеген философиялық, әлеуметтік және адамгершілік мәселелерді қарастырады. «Ескендірдегі» сенімнің мағыналық мәні рухани құндылықтар, ақиқат пен жалған діннің қарама-қарсылығы, оның адам өміріндегі рөлі аясында көрінеді. Абай екіжүзділікті, тұрақсыздықты, рухани аспектілерді үстірт қабылдауды сынайды. Сенім арқылы Абай тек діни нанымды ғана емес, сонымен бірге адамның өз мұратына деген сенімділігін, рухани кемелдікке ұмтылуды түсінеді. Бұл шығармадағы білім ұғымы дүниені танумен, тәлім-тәрбиемен, сыни тұрғыдан ойлаумен және сана-сезіммен тығыз байланысты. Қазақ әдебиетінің негізін салушы нағыз білім тек кітаптан ғана емес, жеке тәжірибеден, қоршаған дүниені бақылаудан, ой толғаудан туындайтынын атап көрсетеді.

Абай «Ескендір» поэмасында Ескендір Зұлқарнайын патшаның тарихи бейнесін тағдырдың қасіретті қайшылықтарымен бетпелетін білімге, рухани дамуға ұмтылған ұлы тұлғаның символы ретінде пайдаланады. Бұл еңбек – қазақ әдебиетіндегі «сенім» және «білім» концептілерін орыс және ағылшын тіл-

дерінде әртүрлі түсіндіріліп, аударылуы мүмкін маңызды шығарма. Мәселен, қазақ тіліндегі түпнұсқа үзінді «Білім мен сенім – көріністе тұрған жолдар» деп келеді; орыс тілінде бұл аударма «Знание и вера – пути, которые стоят перед нами», «Знание и вера – два пути, что лежат перед нами» деп; ағылшын тілінде «Knowledge and faith are the paths that stand before us», «Knowledge and belief are the roads laid out in front of us» деп жеткізілген (Құнанбайұлы, 2002: 274). Яғни «сенім» ұғымын орысша «вера» немесе «убеждение», ағылшын тілінде «faith» немесе «belief» деп аударуға болады. Бұл орыс тіліндегі аударма интерпретациясында түпнұсқадағыдай мағынаны жеткізу үшін әртүрлі сөйлем құрылымдарын қолдануға болатындығын көрсетеді, ал ағылшын тілінде құрылым икемге келе бермейді. Жалпы алғанда, ағылшын тілі қазақ тілімен салыстырғанда анағұрлым тура және ықшам (Ruthven, 2023: 559). Бұл аударма кезінде мәтіннің стилі мен құрылымын бейімдеуді қажет етуі мүмкін.

Өз кезегінде автордың сенім, тағдыр, адам тәжірибесі және білім табиғаты туралы философиялық толғауларына терең бойлауға мүмкіндік беретін «Әзім әңгімесі» поэмасына назар аударған жөн. Бұл шығарманың аясында сенім жай ғана діни наным ретінде емес, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан өмірге, қағидаларға, дәстүрлерге деген терең сенім ретінде берілген. Сонымен қатар, А. Құнанбайұлы адам білімінің табиғаты туралы мәселелерді жиі көтереді. «Әзім әңгімесінде» білімнің қарапайым күнделікті ұғынудан терең және философия-

лыққа дейін әртүрлі деңгейлері қарастырылған. Әзімнің дінге деген көзқарасы, сенімі басқа кейіпкерлермен диалогтарда, түрлі өмірлік жағдаяттарға кері байланысынан көрінеді. Оның білім мен оқуға деген құштарлығы кітапқа деген көзқарасынан, ұстазға деген құрметінен, алған білімін өскелең ұрпаққа жеткізуге ұмтылысынан байқалады. Бұл ой түпнұсқада «Иманның күші – білімнен туады» деген сөз тіркесімен берілген, ол орысшаға «Сила веры рождается из знания» деп, ал ағылшын тіліне «The power of faith is born from knowledge» деп аударылған (Құнанбаев, 2018:196). Бұл мысал бір ойды әртүрлі тілде қалай жеткізуге болатынын көрсетеді. Орыс тіліндегі аударма түпнұсқаның құрылымын сақтайды, ал ағылшын нұсқасы сәл өзгеше болса да, негізгі ой мен мағынаны сақтайды. Яғни, көркем мәтіндерді қазақ тілінен орыс және ағылшын тілдеріне аудару тек сөздерді аудару ғана емес, олардың қайталанбас ерекшеліктерін ескере отырып, құрылымдары мен мәдени аспектілерін беруді де қамтиды.

«Қара сөздер» (немесе «Ғақлиялар») шығармасы қазақ халқына арналған ой-толғаулар мен ақыл-кеңестерге бай. Өлеңдері арқылы Абай өмір, адам, қоғам, мәдениет, әсіресе, иман, білім туралы ойларын ортаға салды. Бұл эсседе автор адам болмысының ең маңызды элементі ретінде сенімге тоқталады. Ол сенімді тек діни наным ретінде ғана емес, сонымен бірге адамгершіліктің негізі ретінде қарастырады. «Қара сөздер» көбінесе сенім мен білімнің өзара байланысын қозғайды. А. Құнанбайұлы олар бір-бірін толықтырып, адамның өзіне және айналасындағы әлемде үйлесімділік табуға көмектесетініне сенді. Мысалы, сенім мен рухани ізденіс мәнісінде қолданылатын «жүрек» сөзін қарастырған жөн. Бұл концептінің орыс тіліндегі «сердце» және ағылшын тіліндегі «heart» деген аудармаларында жан және рухани болмыспен байланысты қосымша мағыналық реңктері болуы мүмкін (Құнанбайұлы, 2016: 77). «Туған» сөзінің де мағыналық мәні өзгеше, ол шығарма аясында табиғи немесе тәңірлік ақиқат ретінде қолданылады (Құнанбаев, 1970: 48). Бірақ орыс және ағылшын тілдеріне аударғанда сөз өзінің семантикалық мәнін жоғалтып, сәйкесінше «родное» немесе «данное», сондай-ақ «native» немесе «given» деп жеткізіледі. Аталған ерекшеліктер мұндай терминдерді аудару үшін тек тілді білу ғана емес, сонымен қатар олар қолданылатын мәдени және діни мәнісіндерді түсіну қажет екенін растайды (Kuleli, 2019: 1107). Абай шығармашылығында бұл ұғымдар көбіне-

се терең философиялық толғауларға толы, бұл оларды түсіндіру мен аударуды одан әрі күрделі процесс етеді.

Наным, илану, ниет, ықылас, үміт және де діни жағынан «иман» сөздері сенім концептісінің концептосферасына жату себебіне байланысты, Абайдың он үшінші қара сөзіндегі иман концептісіне тоқталып кетуді жөн көрдік. Яғни «иман» және «сенім» концептілері бір мағынада жүре ме әлде дегенмен де екеуі мүлдем басқа концептілер ме оны жұмысымыздың жазылу барысында қарастыра жатармыз.

Алайда ә дегеннен басын ашып алуға тиісті бір нәрсе бар: «иман» сөзінің қазақ тіліндегі тура мағынасы «сенім» болғанымен, сенім иман сөзінің толық баламасы емес. Араб тіліндегі «иман» сөзі жүрекпен қабылдау, сену, бір нәрсеге немесе бір хабарға іштей, шын көңілмен сеніп, оны мойындау деген мағынаны білдірсе, «діни терминде Ұлы Алланың дінін жүрекпен қабылдап, оның пенделеріне түсірген барлық үкімдері мен хабарларына сеніп, оларды жүрекпен қабылдау» деген мағынаны білдіреді.

Мұсылман қауымы: «Риясыз сенім – кәміл иман негізі» деп жатады. Осы жолдардың өзі сөзімізге дәлел бола алады. Абайдың өзі он үшінші қара сөзінде тек қана иман концептісін қолданды: иман, иману, иманмақ. Абай «сенім» концептісін «иман» сөзі арқылы имплицитті түрде қолданып тұр. Ал аудармаларына келер болсақ, Абайдың имануға деген автор сөзін С. Санбаева «служению Аллаха» десе, Р. Сейсенбаев пен К. Серикбаева «верования» деп, ал В. Шкловский «утвердиться в имане» деп аударған. Біздің ойымызша барлық аудармашылар бұл сөзді дұрыс жеткізе білген. Аудармашылар кейбір жерлерде иман сөзін орыстың «вера» концептісімен ауыстырған. Бұл жерде де аудармашылар қиындықтан шығудың жолып тапқан секілді. Біз келіспейтін де жерлер бар. Ол яғни, Абай осы қара сөзінде иманың екі түрі болатынын айтады. Олар «якини» және «таклиди» иман. Басқа үшінші иманның жоқ екенін айтып кетеді. Бұл жердегі иманды біздің ойымызша, орыстың «вера» концептісімен алмастыру орынсыз. Себебі бұл мұсылман дінінде қалыптасқан түсініктер. Дегенмен де, С. Санбаева «слепая вера» деп берсе, В. Шкловский «сознательной и несознательной веры» деп тәржімелейді. Р. Сейсенбаев пен К. Серикбаева «якини, таклиди иман» деп беріп, діни жағынан түпнұсқаның коллоритін сақтай білген.

Абай жиырма бесінші қара сөзінде әрбір қазақ баласын оқытуы керектігі жөнінде сөз қоз-

ғайды. Оның ойынша білім де, ғылым да, тіпті өнер де орыста. Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де – бәрі орыста түр дейді. «Бірақ әкесі баласын оқытар болса, әрең оқытады, малын қимайды. Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барынды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол – мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден үял, балаң бала болсын десең – оқыт мал аяма!», - дейді Абай Құнанбаев. Осы тұста «білім» концептосферасының аясында бірнеше, яғни «білім», «білімек», «білігендік» концептілері қолданылған. Осы концептілердің аудармада қалай берілгендігін салыстыра, салғастыра зерттеп көрейік.

Сондай-ақ қазақ ақыны А. Құнанбайұлының шығармашылығында парсы, араб, шағатай, орыс тілдері, сондай-ақ фольклор, география, философия және сарын қалыптастыратын басқа да аспектілерді қамтитын көптеген мақал-мәтелдер, сленгтер және классикалық терминдер қолданылғанын ескерген жөн. Мәтіндегі сарындар – кейіпкерлерге әсер ететін, мәтіннің реңкін анықтайтын ішкі ниет, мақсат, тілектер мен сезімдер (Pan, 2019: 778). Аудармада сарындарды жеткізу дегеніміз – мәтіндегі осы ішкі ниеттерді сақтау. Егер олар дұрыс жеткізілмесе, әртүрлі мәдениеттер бірдей сарындарды әртүрлі қабылдауы мүмкін екенін ескере отырып, оқырман қажетті әсерді сезіне алмау ықтималдығы бар. Сарындарды дұрыс жеткізу мәдени диссонанстың алдын алуға көмектеседі. Мысал ретінде ақында білімді, даналық пен күшті бейнелейтін қасқыр сарыны – «шарбау» кездеседі. Абайдың табиғат, махаббат, өмір мен өлім туралы өз сезімін, ой-толғамдарын ортаға салған лирикалық өлеңдер жинағындағы бір өлеңінде бұл жануар «білім» ұғымы ретінде айтылады (Slagle, 2019: 376). Орыс тіліндегі аудармада бұл семантикалық мағынасы жоқ «волк» термині ретінде берілсе, ағылшын тілінде поэзиядағы мәдени мәнмәтінді түсіну үшін қосымша түсіндірме қажет болуы мүмкін.

Сондықтан әртүрлі сарындарды аудару әдеби шығармаларды түсіндірудегі қиындықтардың бірі болып табылады. Мұндай процестің қиындығы аудитория терминдердің мағынасын түсінбеуі немесе аудармашы түпнұсқа мәтіннің мағынасын бұрмалауы мүмкін, өйткені ағылшын және қазақ тілдерінің арасында мәдени алшақтық бар. Олай болса, көркем мәтіндердің аудармасында шығарманың қайталанбас мәдени сипаты мен функционалдығы ерекше назарда болуы керек, осылайша мәнмәтінді түсіндіру ке-

зінде сарын элементтері анық және дәйекті болуы керек. Өйткені, мұндай жанрдың шығармашылық құрамдас бөліктерінде жалпы адамзатқа ортақ әдеби байлық саналатын өлкенің идеялық астары, терең көркем мұрасы мен әдемі поэтикалық ырғағы бар (Bak, 2023: 66). Жалпы, Абай Құнанбайұлы шығармаларын аудару тек сөздің ғана емес, тілдік интерпретацияны нағыз өнерге айналдыратын мәдени, тарихи-философиялық элементтердің де аудармасы.

Демек Абай Құнанбайұлының әдеби шығармаларындағы сөздер мен сөз тіркестерінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын салыстырмалы талдау барысында қазақ тіліндегі «сенім», «білім» сияқты терең де мағыналы концептілерді түсіндіру мәдени, тарихи және философиялық мәнмәтіндерге ерекше назар аударуды қажет ететіні анықталды. Бұл – аудармашының тілдік ғана емес, мәдени құзыреттілігін де қажет ететін міндет. Сондай-ақ, кейбір ерекшеліктер мен реңктер мәдени және лингвистикалық айырмашылықтарға байланысты жоғалуы немесе әртүрлі түсіндірілуі мүмкін болса да, орыс тіліне аударылған кезде ұғымдар көбінесе өздерінің бастапқы мәнін сақтайтыны баса айтылды. Өз кезегінде, ағылшын тіліндегі аударма, әсіресе терең енгізілген мәдени ұғымдармен жұмыс істегенде, көбірек қиындықтар тудыруы мүмкін. Кейбір идеялар ағылшын тілінде сөйлейтін оқырман үшін қосымша түсініктемелерді немесе ескертулерді қажет етуі ықтимал.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде Абай Құнанбайұлы философиясының негізінде өзара байланысты және бірін-бірі толықтыратын «сенім» және «білім» концептілері жатқанын және автор түсінігінде тұлға мен қоғам дамуының қозғаушы күшін бейнелейтінін анықтауға болады. Олар ақын шығармаларының философиялық өзегін құрап қана қоймай, қазақ халқының негізгі құндылықтарын көрсетеді. Ақынның поэтикалық мұрасында «білім» адамның зияткерлік және рухани дамуының ажырамас бөлігі ретінде берілген, бұл қоршаған әлемді түсінуге, оның білім мен өзін-өзі жетілдіруге негізделген заңдары мен қағидаттары туралы ойлауға мүмкіндік береді. Бұл ұғым сол кездегі қазақ қоғамына белсенді түрде енген ағартушылық идеясымен тығыз байланысты. Екінші жағынан, А. Құнанбайұлы шығармаларындағы «сенім» концептісі тек діни мәнмәтінмен ғана шектелмейді. Жазушы шығармасындағы бұл концепт тек діни наным

ғана емес, өмірлік құндылықтарға, ұлттық салт-дәстүрге, мәдениетке деген терең сенім. «Білім» және «сенім» ұғымдары Абай Құнанбайұлы шығармаларында маңызды орын алады. Олар оқырманға қазақтың ұлы ақынының философиясына тереңірек еніп, оның өмір, адам, таным, қоғам туралы мәңгілік идеяларын түсінуге көмектеседі. Жалпы, қазақ ойшылының шығармашылығында тұнып тұрған философиялық ұғымдар әлі күнге дейін өзекті. Олар өзін-өзі терең тануға, шындықты үздіксіз іздеуге және барлық нәрседе үйлесімділікке ұмтылуға шақырады.

Сондай-ақ Абай Құнанбайұлы шығармаларының орыс және ағылшын тілдеріне интерпретациясын салыстырмалы талдаудың арқасында мұндай әдеби ұғымдарды аудару тілдер арасындағы мәдени, лингвистикалық және идиоматикалық ерекшеліктерге байланысты әрқашан күрделі процесс екендігі анықталды. Ол тек тілді білуді ғана емес, сонымен қатар концептілер қолданылған мәдени және діни аспектілерді түсінуді де талап етеді. Абай шығармашылығында бұл ұғымдар көбінесе терең философиялық толғауларға толы, бұл оларды түсіндіру мен аударуды әлдеқайда күрделі процесс етеді. Мағыналық категорияларды орыс және ағылшын тілдеріне сәтті аудару үшін аудармашыға тілдерді жақсы меңгеру ғана емес, сонымен қатар Қазақстанның

мәдениетін, тарихын және философиясын терең түсіну қажет. Бұл мәтіннің тереңдігін, сұлулығы мен ерекшеліктерін сақтай отырып, оны барынша толық және дұрыс түсіндіруге қол жеткізудің жалғыз жолы. Өйткені, қазақ тілінің сөзбе-сөз аударуға қиын немесе мүмкін болмайтын өзіндік ерекшеліктері бар.

Алайда әдеби шығармаларды түсіндіру кезінде аударма қызметінің негізін құрайтын тілдік және әлеуметтік-мәдени компоненттерді саралау одан әрі зерттеуді қажет етеді.

Аудармашы аударма тілінде мағынаны жеткізу үшін көбінесе теңдестерді немесе парафразалық өрнектерді іздеуге мәжбүр болады. Қазақ тіліндегі кейбір сөз өрнектері мен сарындар орыс тіліндегі аудармада, әсіресе ағылшын тілінде жеткізуге қиын болатын бірнеше мағынаға немесе реңкке ие болуы мүмкін. Ақын шығармаларында берілген ұғымдарды орыс немесе ағылшын тілдеріне аудару үшін мәтінді терең түсініп қана қоймай, түпнұсқа атмосферасы мен тынысын сақтау үшін аударма жасалатын тілді «сезіну» қажет. Осыған сәйкес зерттеу мақсатына қол жеткізілді деп қорытынды жасауға болады. Дегенмен, әдеби шығармаларды түсіндіру кезінде аударма қызметінің негізін құрайтын тілдік және әлеуметтік-мәдени құраушыларды зерделеу қосымша зерттеулерді қажет етеді.

Әдебиеттер

Sadykova, R., Turlybekov, B., Kanseitova, U., Tulebayeva, K. (2018). Analysis of research on foreign language translations of the epos "The Path of Abay". *Opcion*. – 2018. – Iss. 34(85). – P. 363-367. [Electronic resource]. – URL: <https://www.redalyc.org/journal/310/31055914017/html/> (Date of use: 12.11.2023)

Iskhakova G.R., Kirillova Z.N., Yerbulatova I.K. Paired combinations in Kazakh language and its ways of translation into Russian // *Utopia y Praxis Latinoamericana*. – 2020. – Iss.25(7). – P. 396-401. [Electronic resource]. – URL: <https://www.redalyc.org/journal/279/27964362046/html/> (Date of use: 12.11.2023)

Mamayev Zh.B., Boranbayev S.R., Karabayeva K.A., Issayeva Zh.I., Mamayeva G.B. Kazakh-Uzbek literary relations: History and specificity of literary translation // *International Journal of Society, Culture and Language*. – 2021. – Iss.9(2). – P.115-118. [Electronic resource]. – URL: https://www.ijscel.net/article_245185_ddd87ea4a6fa4550f051497c88232c07.pdf (Date of use: 12.11.2023)

Nurgali K., Siryachenko B., Mukazhanova L., Zhapanova M., Nurgali R. Literary translation as one of the main tools of artistic reception: On the example of Kazakh-Russian literary interaction // *Theory and Practice in Language Studies*. – 2022. – Iss.12(12). – P. 2626-2633. <https://doi.org/10.17507/tpls.1212.20>

Jenalayeva G., Niyar G., Zhubanyshbayeva M. Conceptualization of the Kazakh language in the linguistic consciousness of the Kazakhs // *Journal of Humanities and Social Sciences Studies*. – 2021. – Iss.3(4). – P.67-71. <https://doi.org/10.32996/jhsss.2021.3.4.8>

Құнанбаев А. Қалың елім, қазағым, қайран жұртым. – Алматы: Атамұра, 2002. – Б.32-48. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.marwin.kz/calssics-in-kazakh-language/abaj-nanbaev-aly-elim-aza-ym.html> (Пайдаланған күні: 13.11.2023)

Құнанбаев А. Птицы-песни. Стихотворения и поэмы. – Астана: Foliant, 2020. – С.306-328. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.marwin.kz/calssics-in-kazakh-language/abaj-kunanbaev-pticy-pesni-stihotvorenija-i-poemy.html> (Дата обращения: 13.11.2023)

Kunanbaev A. Abai: Book of Words. – Semey: International Abay Club, 2005. – P.12-31. [Electronic resource]. – URL: <https://www.marwin.kz/abay-kunanbaev/abay-the-book-of-words.html> (Date of use: 12.11.2023)

Hurtado A.A. Research in translation didactics // *Evolution, approaches and perspectives, MonTI Translation And Interpretation Monographs*. – 2020. – Iss.11. – P. 49-50. <https://doi.org/10.6035/MonTI.2019.11.2>

Long H. Chance encounters: World literature between the unexpected and the probable // *Journal of Cultural Analytics*. – 2021. – Iss.6(3). – P. 3-4. <https://doi.org/10.22148/001c.25525>

- Boase-Beier J., Holman M. The practices of literary translation: Constraints and creativity. – London: Routledge, 1999. – P. 24-25. <https://doi.org/10.4324/9781315539737>
- Hart J.L. Texts and images in a national, comparative, and world context // *Canadian Review of Comparative Literature*. – 2017. – Iss.44 (3). – P. 485-487. <http://dx.doi.org/10.1353/crc.2017.0040>
- Sun Y. Literary translation and communication // *Frontiers in Communication*. – 2022. – Iss.7. – P. 13-14. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2022.1073773>
- Karjagdiu L., Mrasori N. The role of literary translation in the development and enrichment of national literature // *Journal of Language and Linguistic Studies*. – 2021. – Iss.17(4). – P. 2333-2335. [Electronic resource]. – URL: <https://www.jlls.org/index.php/jlls/article/download/3860/1161> (Date of use: 12.11.2023)
- Tahiri L., Capriqi S. Lost in translation: Narrative perspective silenced by the voice of the translator // *Respectus Philologicus*. – 2020. – Iss.38(43). – P. 204-205. <http://dx.doi.org/10.15388/RESPECTUS.2020.38.43.68>
- Soltani F., Nemati A., Yamini M., Chaemsaitong K. An analysis of translation errors in 5 literary genres based on American Translation Association (ATA) framework // *Cogent Arts and Humanities*. – 2020. – Iss.7(1). – P. 106-108. <https://doi.org/10.1080/23311983.2020.1799732>
- Shon P. Abay's legacy to the philosophy of education // *NUGSE Research in Education*. – 2017. – Iss.2(1). – P. 37-38. [Electronic resource]. – URL: https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/2416/Shon_Abay%27s%20Legacy.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Date of use: 12.11.2023)
- Vidmar I. Rethinking the philosophy – literature distinction // *Rivista di estetica*. – 2019. – Iss. 70. – P. 158-159. <https://doi.org/10.4000/estetica.5237>
- Raissov K., Altayev Zh. Analysis of socio-ethical ideas in Al-Farabi and Abai Kunanbaev's works // *Аль-Фараби*. – 2020. – Iss.4 (72). – P.37-38. <https://doi.org/10.48010/2020.4/1999-5911.04>
- Werner E. Science of translation // Brunn S., Kehrein R. *Handbook of the Changing World Language Map*. – Springer, Cham, 2019. – P.6-7. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73400-2_105-1
- New C. *Philosophy of literature: An Introduction* (1st ed.). – London: Routledge, 1999. – P. 32-33. <https://doi.org/10.4324/9780203025666>
- Jaima A.R. Literature Is philosophy: On the literary methodological considerations that would improve the practice and culture of philosophy // *The Pluralist*. – 2019. – Iss.14(2). – P. 14-15. <https://doi.org/10.5406/pluralist.14.2.0013>
- Mustafayeva G. Life and literary heritage of Abay Kunanbayev in the works by the world researchers // *Comparative Literature Studies*. – 2020. – Iss.2. P. 98-104. [Electronic resource]. – URL: <https://cljournal.az/index.php/files/article/view/136/99> (Date of use: 12.11.2023)
- Basumatary S. Philosophical interpretation in literature: A critical study // *Journal of Positive School Psychology*. – 2022. – Iss.6(4). – P. 3620-3621. [Electronic resource]. – URL: <https://www.journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/3968/2600> (Date of use: 12.11.2023)
- Vanroy B., Schaeffer M., Macken L. Comparing the effect of product-based metrics on the translation process // *Frontiers in Psychology*. – 2021. – Iss.12. – P. 34-35. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.681945>
- Wardle M. Reviewing the reviewers: (Re)translations and the literary press // *Vertimo Studijos*. – 2020. – Iss.13. – P. 131-132. <https://doi.org/10.15388/VertStud.2020.8>
- Si Y., Liu J. Investigating specialized translators of minority literary works: Corpus and documentary sources in the English journal *Pathlight* (2011-2018) // *Open Journal of Social Sciences*. – 2023. – Iss.11. – P. 382-395. <https://doi.org/10.4236/jss.2023.117027>
- Hatzidaki A. Using experimental approaches to study translation: The what and how // *Translation, Cognition and Behavior*. – 2019. – Iss.2(1). – P. 38-40. <https://doi.org/10.1075/tcb.00018.hat>
- Leal A. Wilson Ph. A tale of two disciplines? Philosophy in/on translation // *Perspectives*. – 2023. – Iss.31(1). – P.3-4. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2148984>
- Құнанбайұлы А. Шығармаларының 2 томдық толық жинағы. 2-том: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2002. – Б. 274-275. [Электронды ресурс]. – URL: http://212.154.240.86:8080/files/abai_shygarmalar2.pdf (Date of use: 12.11.2023)
- Ruthven K. Resources in translation: towards a conceptual and technical apparatus // *ZDM Mathematics Education*. – 2023. – Vol. 55. – P.659-660. <https://doi.org/10.1007/s11858-022-01392-0>
- Құнанбаев А. Адам деген даңқым бар: Өлеңдер. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2018. – Б. 196-197. [Электронды ресурс]. – URL: http://212.154.240.86:8080/files/Adam_degen_dankim.pdf (Пайдаланған күні: 13.11.2023)
- Құнанбайұлы А. Қара сөз. – Алматы: Болашақ, 2016. – Б. 77-78. [Электронды ресурс]. – URL: <http://212.154.240.86:8080/files/abai01.pdf> (Пайдаланған күні: 13.11.2023)
- Құнанбаев А. Слова назидания. – Алматы: Жазушы, 1970. – Б. 48-49. [Электронды ресурс]. – URL: <http://212.154.240.86:8080/files/Abai.pdf> (Пайдаланған күні: 13.11.2023)
- Kuleli M. Identification of translation procedures for culture specific items in a short story // *Journal of Language and Linguistic Studies*. – 2019. – Vol.15(3). – P. 1107-1108. [Electronic resource]. – URL: <https://www.jlls.org/index.php/jlls/article/view/1403/512> (Date of use: 12.11.2023)
- Pan F. Translation: the basics // *Perspectives*. – 2019. – Vol.27(5). – P. 778-780. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2019.1600296>
- Slagle K.M., Wilson R.S., Bruskotter J.T., Toman, E. The symbolic wolf: A construal level theory analysis of the perceptions of wolves in the United States // *Society and Natural Resources*. – 2019. – Iss.32(3). – P. 326-327. <https://doi.org/10.1080/08941920.2018.1501525>

Bak H. Issues in the translation equivalence of basic emotion terms // *Ampersand*. – 2023. – Iss.11. – P. 66. <https://doi.org/10.1016/j.amper.2023.100128>

References

- Bak, H. (2023). Issues in the translation equivalence of basic emotion terms. *Ampersand*. Iss. 11, P. 66. <https://doi.org/10.1016/j.amper.2023.100128>
- Basumatary, S. (2022). Philosophical interpretation in literature: A critical study. *Journal of Positive School Psychology*. Iss. 6(4), P. 3620-3621. [Electronic resource]. URL: <https://www.journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/3968/2600> (Date of use: 12.11.2023)
- Boase-Beier, J., Holman, M. (1999). The practices of literary translation: Constraints and creativity. London. Routledge, P. 24-25. <https://doi.org/10.4324/9781315539737>
- Hart, J.L. (2017). Texts and images in a national, comparative, and world context // *Canadian Review of Comparative Literature*. Iss. 44 (3), P. 485-487. <http://dx.doi.org/10.1353/crc.2017.0040>
- Hatzidaki, A. (2019). Using experimental approaches to study translation: The what and how. *Translation, Cognition and Behavior*. Iss. 2(1), P. 38-40. <https://doi.org/10.1075/tcb.00018.hat>
- Hurtado, A.A. (2020). Research in translation didactics. Evolution, approaches and perspectives, *MonTI Translation And Interpretation Monographs*. Iss. 11, P. 49-50. <https://doi.org/10.6035/MonTI.2019.11.2>
- Iskhakova, G.R., Kirillova, Z.N., Yerbulatova, I.K. (2020). Paired combinations in Kazakh language and it's ways of translation into Russian. *Utopia y Praxis Latinoamericana*. Iss.25(7), P. 396-401. [Electronic resource]. URL: <https://www.redalyc.org/journal/279/27964362046/html/> (Date of use: 12.11.2023)
- Jaima, A.R. (2019). Literature Is philosophy: On the literary methodological considerations that would improve the practice and culture of philosophy. *The Pluralist*. Iss. 14(2), P. 14-15. <https://doi.org/10.5406/pluralist.14.2.0013>
- Jenalayeva, G., Niyar, G., Zhubanyshbayeva, M. (2021). Conceptualization of the Kazakh language in the linguistic consciousness of the Kazakhs // *Journal of Humanities and Social Sciences Studies*. Iss. 3(4), P.67-71. <https://doi.org/10.32996/jhsss.2021.3.4.8>
- Karjagdiu, L., Mrasori, N. (2021). The role of literary translation in the development and enrichment of national literature. *Journal of Language and Linguistic Studies*. Iss. 17(4), P. 2333-2335. [Electronic resource]. URL: <https://www.jlls.org/index.php/jlls/article/download/3860/1161> (Date of use: 12.11.2023)
- Kuleli, M. (2019). Identification of translation procedures for culture specific items in a short story. *Journal of Language and Linguistic Studies*. Vol. 15(3), P. 1107-1108. [Electronic resource]. URL: <https://www.jlls.org/index.php/jlls/article/view/1403/512> (Date of use: 12.11.2023)
- Kunanbaev, A. (2005). Abai: Book of Words. Semey. International Abay Club, P.12-31. [Electronic resource]. URL: <https://www.marwin.kz/abay-kunanbaev/abay-the-book-of-words.html> (Date of use: 12.11.2023)
- Leal, A. Wilson, Ph. (2023). A tale of two disciplines? Philosophy in/on translation. *Perspectives*. Iss. 31(1), P.3-4. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2148984>
- Long, H. (2021). Chance encounters: World literature between the unexpected and the probable. *Journal of Cultural Analytics*. Iss. 6(3), P. 3-4. <https://doi.org/10.22148/001c.25525>
- Mamayev, Zh.B., Boranbayev, S.R., Karabayeva, K.A., Issayeva, Zh.I., Mamayeva, G.B. (2021). Kazakh-Uzbek literary relations: History and specificity of literary translation. *International Journal of Society, Culture and Language*. Iss. 9(2), P.115-118. [Electronic resource]. URL: https://www.ijscel.net/article_245185_ddd87ea4a6fa4550f051497c88232c07.pdf (Date of use: 12.11.2023)
- Mustafayeva, G. (2020). Life and literary heritage of Abay Kunanbayev in the works by the world researchers. *Comparative Literature Studies*. Iss. 2, P. 98-104. [Electronic resource]. URL: <https://cljournal.az/index.php/files/article/view/136/99> (Date of use: 12.11.2023)
- New, C. (1999). *Philosophy of literature: An Introduction* (1st ed.). London. Routledge, P. 32-33. <https://doi.org/10.4324/9780203025666>
- Nurgali, K., Siryachenko, B., Mukazhanova L., Zhapanova M., Nurgali R. Literary translation as one of the main tools of artistic reception: On the example of Kazakh-Russian literary interaction. *Theory and Practice in Language Studies*. – 2022. – Iss.12(12). – P. 2626-2633. <https://doi.org/10.17507/tpls.1212.20>
- Pan, F. (2019). Translation: the basics. *Perspectives*. Vol. 27(5), P. 778-780. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2019.1600296>
- Qunanbayev, A. (1970). Slovo nazidaniya [The word of edification]. Almaty. Zhazushy, P. 48-49. [Electronic resource]. URL: <http://212.154.240.86:8080/files/Abai.pdf> (Date of use: 13.11.2023) (In Russian)
- Qunanbayev, A. (2002). Qalyng elim, qazagym, qayran jurty [Great country, my Kazakh, my people] Almaty. Atamura, P. 32-48. [Electronic resource]. URL: <https://www.marwin.kz/calssics-in-kazakh-language/abaj-nanbaev-aly-elim-aza-ym.html> (Date of use: 13.11.2023) (In Kazakh)
- Qunanbayev, A. (2020). Pticy-pesni. Stihotvoreniya i poemy [Birds are songs. Poems and poems]. Astana. Foliant, P. 306-328. [Electronic resource]. URL: <https://www.marwin.kz/calssics-in-kazakh-language/abaj-kunanbaev-pticy-pesni-stihotvoreniya-i-pojemy.html> (Date of use: 13.11.2023) (In Russian)
- Qunanbayuly, A. (2016). Qara soz [The word of edification]. Almaty. Bolashak, P. 77-78. [Electronic resource]. URL: <http://212.154.240.86:8080/files/abai01.pdf> (Date of use: 13.11.2023) (In Kazakh)

- Qunanbayuly, A. (2018). Adam degen dangqym bar: Olengder [I have the glory of Man: Poems]. Almaty. International Abai club, P. 196-197. [Electronic resource]. URL: http://212.154.240.86:8080/files/Adam_degen_dankim.pdf (Date of use: 13.11.2023) (In Kazakh)
- Qunanbayuly, A. (2022). Shygarmalaryng 2 tomdyq jinagy. 2-tom: Olengder men audarmalar [A complete 2-volume collection of his works. Vol. 2: Poems and translations.]. Almaty. Zhazushy, P. 274-275. [Electronic resource]. URL: http://212.154.240.86:8080/files/abai_shygarmalar2.pdf (Date of use: 12.11.2023) (In Kazakh)
- Raissov, K., Altayev, Zh. (2020). Analysis of socio-ethical ideas in Al-Farabi and Abai Kunanbaev's works. Al-Farabi. Iss. 4 (72), P.37-38. <https://doi.org/10.48010/2020.4/1999-5911.04>
- Ruthven, K. (2023). Resources in translation: towards a conceptual and technical apparatus. ZDM Mathematics Education. Vol. 55, P.659-660. <https://doi.org/10.1007/s11858-022-01392-0>
- Sadykova R., Turlybekov B., Kanseitova U., Tulebayeva K. Analysis of research on foreign language translations of the epos "The Path of Abay". Opcion. Iss. 34(85), P. 363-367. [Electronic resource]. URL: <https://www.redalyc.org/journal/310/31055914017/html/> (Date of use: 12.11.2023)
- Shon, P. (2017). Abay's legacy to the philosophy of education. NUGSE Research in Education. Iss. 2(1), P. 37-38. [Electronic resource]. URL: https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/2416/Shon_Abay%27s%20Legacy.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Date of use: 12.11.2023)
- Si, Y., Liu, J. (2023). Investigating specialized translators of minority literary works: Corpus and documentary sources in the English journal Pathlight (2011-2018). Open Journal of Social Sciences. Iss. 11, P. 382-395. <https://doi.org/10.4236/jss.2023.117027>
- Slagle, K.M., Wilson, R.S., Bruskotter, J.T., Toman, E. (2019). The symbolic wolf: A construal level theory analysis of the perceptions of wolves in the United States. Society and Natural Resources. Iss. 32(3), P. 326-327. <https://doi.org/10.1080/08941920.2018.1501525>
- Soltani, F., Nemati, A., Yamini, M., Chaemsaithong, K. (2020). An analysis of translation errors in 5 literary genres based on American Translation Association (ATA) framework. Cogent Arts and Humanities. Iss. 7(1), P. 106-108. <https://doi.org/10.1080/23311983.2020.1799732>
- Sun, Y. (2022). Literary translation and communication. Frontiers in Communication. Iss. 7, P. 13-14. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2022.1073773>
- Tahiri, L., Capriqi, S. (2020). Lost in translation: Narrative perspective silenced by the voice of the translator. Respectus Philologicus. Iss. 38(43), P. 204-205. <http://dx.doi.org/10.15388/RESPECTUS.2020.38.43.68>
- Vanroy, B., Schaeffer, M., Macken, L. (2021). Comparing the effect of product-based metrics on the translation process. Frontiers in Psychology. Iss. 12, P. 34-35. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.681945>
- Vidmar, I. (2019). Rethinking the philosophy – literature distinction. Rivista di estetica. Iss. 70, P. 158-159. <https://doi.org/10.4000/estetica.5237>
- Wardle, M. (2020). Reviewing the reviewers: (Re)translations and the literary press. Vertimo Studijos. Iss.13, P. 131-132. <https://doi.org/10.15388/VertStud.2020.8>
- Werner, E. (2019). Science of translation. In Brunn, S., Kehrein, R. (2019). Handbook of the Changing World Language Map. Springer, Cham, P.6-7. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73400-2_105-1

Автор туралы мәлімет:

Айтмұханбетова Айну́р Серикбайқызы (корреспондент автор) – аға оқытушы, Әл-Фараби Қазақ ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан, e-mail: ajtmukhanbetova83@mail.ru).

Келіп түсті: 20 желтоқсан 2023 ж.
Қабылданды: 29 мамыр 2024 ж.

M.B. Tleulinova^{1*} , **S.D. Seidenova¹** ,
D.Zh. Dosmagambetova¹ , **N.K. Bashirov²**

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
*e-mail: tleulinova_mb@mail.ru

REFLECTION OF THE CONCEPT “SUYEKSHI” IN THE WORK OF D. ISSABEKOV AND ITS REPRODUCTION IN TRANSLATIONS INTO THE RUSSIAN, ENGLISH LANGUAGES

The article is devoted to the study of the reflection of D. Issabekov's individual author's concept “suyekshi” in his work of the same title and the difficulties of reproduction in translations into Russian and English, taking into account the national and cultural characteristics of this concept. Since all three languages have their own linguistic features, it can be seen that there are differences in the historical causes of the mentality, worldview, and development of general concept. In the article, the authors demonstrate a cultural approach to the concept and prove that linguistic and cultural difficulties often arise in the process of translating the concept “suyekshi”. The authors adhere to the opinion about the concept as having a meaning-generating function. The study revealed that the volume and content of the concept “suyekshi” depends on the individual cognitive experience of the author and are largely determined by the living conditions and culture of the people. These differences in the meaning of the word “suyekshi” most clearly appear in translation, when it is necessary to adequately transfer this concept in the Kazakh language by means of the Russian and English languages. As a result, article determined with the help of a comparative method, national and cultural characteristics, and identified translation strategies.

The results and conclusions of the study contribute to filling the theory and practice of domestic literary translation with scientific content, contribute to the scientific and theoretical substantiation of the relationship between language and culture and its manifestation in translation, to identifying trends occurring in the translation of domestic works into other languages in general.

Key words: author's concept, linguistic and cultural difficulties, adequate translation, translation transformations.

М.Б. Тлеулинова^{1*}, С.Д. Сейденова¹,
Д.Ж. Досмагамбетова¹, Н.К. Баширов²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
*e-mail: tleulinova_mb@mail.ru

Д. Исабеков шығармасындағы «сүйекші» концептісінің көрінісі және орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармада берілуі

Мақала Д. Исабековтың авторлық «сүйекші» концептісінің оның аттас еңбегіндегі көрінісіне және осы концептінің орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларда ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің берілу қиындықтарын зерттеуге арналған. Үш тілдің де өзіндік тілдік ерекшеліктері болғандықтан, әр халықтың менталитетінің, дүниетанымының, жалпы концептінің дамуының тарихи себептерінде де айырмашылықтар бар екені анықталады. Мақалада авторлар концептіге байланысты мәдени көзқарасты ұстанып, «сүйекші» концептін аудару барысында тілдік және мәдени қиындықтар жиі туындайтынын дәлелдейді. Авторлар концептінің мағына тудыратын қызмет атқаратыны туралы теориялық пікірді ұстанады. Зерттеу барысында «сүйекші» концептісінің көлемі мен мазмұны жазушының жеке танымдық тәжірибесіне байланысты екені және одан да көп жағдайда халықтың тұрмыс жағдайы мен мәдениетіне байланысты екені анықталады. «Сүйекші» сөзінің мағынасындағы бұл айырмашылықтар қазақ тіліндегі аталған ұғымды орыс және ағылшын тілдерінің көмегімен барабар жеткізу қажет болғанда аудармада барынша айқын көрінеді. Нәтижесінде салыстырмалы әдісті қолдану арқылы ұлттық-мәдени ерекшеліктер қаралып, аударма стратегиялары анықталады.

Зерттеу нәтижесі мен тұжырымдары отандық көркем аударману теориясы мен практикасын ғылыми мазмұнмен толықтыруға септігін тигізіп, тіл мен мәдениет арасындағы байланысты және оның аудармадағы көрінісін ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеуге, жалпы отандық туындыларды өзге тілдерге аударуда орын алып жатқан тенденцияларды анықтауға үлесін қосады.

Түйін сөздер: авторлық концепт, тілдік және мәдени қиындықтар, барабар аударма, аударма трансформациялары.

М.Б. Тлеулинова^{1*}, С.Д. Сейденова¹,
Д.Ж. Досмагамбетова¹, Н.Қ. Баширов²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана

*e-mail: tleulinova_mb@mail.ru

Отражение концепта «сүйекші» в произведении Д. Исабекова и его воспроизведение в переводах на русский, английский языки

Статья посвящена исследованию отражения индивидуально-авторского концепта Д. Исабекова «сүйекші» в его одноименном произведении и трудностям воспроизведения в переводах на русский и английский языки, учитывающие национально-культурные особенности данного концепта. Поскольку все три языка имеют свои лингвистические особенности, нужно отметить, что существуют различия в исторических причинах возникновения менталитета, мировоззрения, общей концепции. В статье авторы демонстрируют культурологический подход к концепту и доказывают, что в процессе перевода концепта «сүйекші» часто возникают лингвокультурные трудности. Авторы придерживаются мнения о концепте, как обладающего смыслопорождающей функцией. В процессе исследования выявлено, что объем и содержание концепта «сүйекші» зависят от индивидуального когнитивного опыта писателя и во многом определяются условиями жизни и культурой народа. Эти различия в значении слова «сүйекші» наиболее отчетливо прослеживаются именно в переводе, когда необходимо адекватно передать данное понятие на казахском языке средствами русского и английского языков. В результате при помощи сопоставительного метода определены национально-культурные особенности и выявлены переводческие стратегии.

Результаты и выводы исследования способствуют наполнению теории и практики отечественного художественного перевода научным содержанием, способствуют научно-теоретическому обоснованию взаимосвязи языка и культуры и ее проявления в переводе, выявлению тенденций, происходящих в переводе отечественных произведений на другие языки в целом.

Ключевые слова: авторский концепт, лингвокультурные трудности, адекватный перевод, переводческие трансформации.

Introduction

In this study, the main character *Tūñğyş* (means the firstborn) in the novel “*Süiekşi*” (digger) written by the well-known playwright and writer Dulat Isabekov, and the names imposed on him by fate, each of which has a meaning at the level of the author’s concept, were analyzed and their translation was discussed. As a result of the analysis, the trajectory of the author’s conceptualization is revealed, reflecting the role of the concept of “*süiekşi*” (digger) in the Kazakh worldview and through the fate of one character experienced in the story, the actual dramatic changes taking place in the society of that time as a whole. Defining words that have raised to the level of a concept, delving deeper into it, one can perfectly learn not only the language, but also the nation, culture, and history related to it. And the study of the peculiarities of their translation into other languages will allow identifying national

and cultural gaps and universals in the original and translation languages, to form the experience of translation from Kazakh into foreign languages and to give birth to high-quality translations.

In our article, we rely on the following principles of the concept:

- concept is a complex multidimensional creation;

- due to its mental significance, the concept can be implemented semi-linguistically. But in all cases, the content of the concept is in continuity with the history and traditions of culture of a particular nation;

- concept is the result of an active cognitive relationship of a person to life. With the help of concepts, the subject determines his/her place between objects and the phenomena of reality, forms personal and collective values, as well as verbally materializes his/her inner world, emotional states of mind, etc. through words;

- as a basic notion of mentality, the concept is a static (constancy of form and content) and universal (basic concepts are common to different cultures regardless of their difference in their linguistic representation) category. At the same time, it is also recognized as changeable, because human relationships and life itself are always characterized by progressiveness. That is, “the picture of the world of each linguistic person is formed from a certain set of concepts. And thanks to this set of concepts; it is possible to talk about a person’s understanding of a fragment of the true reality” (Khasenova, 2011).

The notion of “süiekşi”, raised to the level of the author’s concept in the story of Dulat Isabekov, is revered in the Kazakh worldview. The story itself is of great importance which showed socio-social, historical factors that led to the devaluation of dignity and degeneration of value. For that reason, it is important to turn it into a research object and analyze its translation.

Materials and methods

Our research material is ‘conceptual’ anthroponomy in Dulat Isabekov’s story “Süiekşi”, in which an outstanding writer captures the weight of the time he lived on a piece of paper and turns it into a work of art, which describes the fate of a person full of suffering, reflects the life of a living Kazakh in the past, which occupies a huge place in the hearts of a wide range of readers.

To produce a model of any concept, first of all, we need to determine what main semas its conceptual layer consists of. In the explanatory dictionary of the Kazakh language, *süiekşi* is a person who buries a dead body (Dictionary of the Kazakh Literary Language, 2011). In the Kazakh worldview, *süiekşi* is a person who digs a dead person’s grave and buries a corpse in a coffin. The burial of a dead body is carried out in accordance with the requirements of the Islamic religion, that is, grave diggers are specially hired. Or a close brother, a relative, a child, a brother, men who are truly sympathetic and knows the ritual well, even if it is difficult, they do it as a meritorious deed in Islam. The general character of the basic representatives of the concept of *süiekşi* in the Kazakh linguistic consciousness is formed as “*molaşy, kör qazuşy, qabır qazuşy*” (a gravedigger), he is considered a person who does meritorious deeds and shares grief. And the *süiekşi* in the story of Dulat Isabekov is deprived of everything, does not think at all about starting a family and having children, only works for a living, does not have any goals, does not struggle with life, goes to this

profession with pleasure, that is, because it is the only source of livelihood. If an order to dig a grave comes, he feels happy; he has a soul in his chest, a dead body.

That is, *süiekşi* who is the executor of a tradition that is considered precious and sacred in the Kazakh worldview will experience a decline and change in the national value. Through it, the author aims to convey the truth of his time to the reader in a bitter voice. Value is something dear to a person, society and nation. And spiritual value is food for human soul. To show the dwindling nature of this soul food, he elevates the digger to the level of an author’s concept.

In the course of the study, we have made an etymological and conceptual analysis of *süiekşi* and determined its physiological and psychological portrait, its feature as an emotional concept, associative nouns, synonyms, verbs, supporting words related to it. Also, the differences in the frequency of use of the names given to the main character before becoming *süiekşi* in three languages were determined, and the methods of their translation were analyzed.

Literature Review

The concept is one of the common terms that has been used frequently in many fields. Philosophers of antiquity Aristotle, Plato, Kant conducted a lot of research on the concept (Yurkevich, 1990). And in the 1920s, S.A. Askoldov first used the term concept in his article (Askoldov, 1997). But after that, the study, which took some breaks and stopped for a long time, will be resumed and continued only in the 70s of the XX century, with the advent of the direction of cognitive linguistics in science.

Thus, a special role in determining the distinctive features of national cultural concepts is played by language expression, etymology, synonymy and antonymy of the word, combination, contextual use, semantic areas, image association, modus assessment, phraseology and transmission in the composition of language templates.

Any language units, words with lexical meaning are used to express the concept. And we cannot take all notions as concepts; we can only recognize complex notions that are used in the recognition of a particular culture and are identified as significant for the author, and most importantly, those that can express universal human and national values.

The concept encompasses our knowledge of the types of things in the world (Murphy, 2002). In other words, the concept is considered in

various areas, namely logical, cognitive-semantic, cognitive-discursive, linguistic and cultural (Dzjuba, 2018: 116). Although the term concept has been intensively studied in scientific works in domestic and foreign linguistics for a long time, the reason why a stable definition has not yet been given and a consistent clear understanding has not been formed is the complex structure of the world, covering social, psychological, national, cultural aspects. It is always replenished and the scope of application is expanding.

The study of concepts in the field of translation is one of the most important issues today, because each nation has a different perception of the world, a different view of the world, therefore, it is appropriate to have features, differences in the perception and understanding of concepts (Leontyev, 1981; Bar-Hillel, Carnap, 1953; Gabora, 2001; Bates, 2005; Gabora, Aerts, 2002; Seldikov, Goryaev, Dovunov, 2020).

The concept was considered by D.S. Likhachev on the example of such terms as the noosphere, biosphere. The more extensive the traditions, culture, literature, art, science, history, religion and mentality of a nation, the wider is its scope and concept sphere (Likhachev, 1991). Scientist A. Islam defines: “Concept is a structure that expresses the centuries-old understanding of a certain nation’s compact and profound reality, national cultural values, preserved in the ethno-cultural consciousness, passed from generation to generation” (Islam, 2004). In modern linguistics, the conceptual scope of the terms “concept” and “meaning” are closely related and in constant interaction (Kokhanova, 2023).

And there are several dissertations that have been conducted on research directly related to the works of D. Isabekov. In particular, D.M. Netalieva in her work conducts a study of the problem of national feature, which is expressed through the characters in the story. The writer wrote that most of his characters are insignificant in society, simple, harmless to anyone, meek people who are with him, but they suffer innocently, but they fight for life, and the author wants to show that on the other side of these plays there are national characteristics, upbringing, morality, gratitude, forgiveness, modesty, conscience, fate, calmness, which are represented by defenseless souls, and it continues with tradition. And a good tradition at all times is the gold treasure of the people. D. M. Netalieva “*Tūñğyş* did not give in to the stress of the soul, but came to his senses and sought to live. Before that, the

fate was in the hands of both God and man. Being *Amanat*, *Kenkeles*, *Diouana*, he was subordinate to Doskey and other rich villages, and now, although it was a profession that his grandfather did not know, he decided to live a personal life, not to share the bread earned by his labor with anyone, not to obey anyone. “He went from weak-willedness, impatience, humility to stubbornness, pride” – such is the thought about the last career of Tungui the gravedigger (Netalieva, 2007).

K.M. Khamzina conducts a comprehensive scientific study of the concept of man in the framework of artistic time and space in the works of D. Isabekov. “*Tūñğyş* had the right to live a happy childhood, he had the right to love his wife, he had the right to procreate and raise children. Like all human beings, he had the right to spend his life happily in front of the world, in time and space”, this way she emphasizes the problems born from the author’s attempts to find solutions of many questions in creating the concept of man (Khamzina, 2004). However, the author’s concepts and their translation analysis have not yet been comprehensively studied.

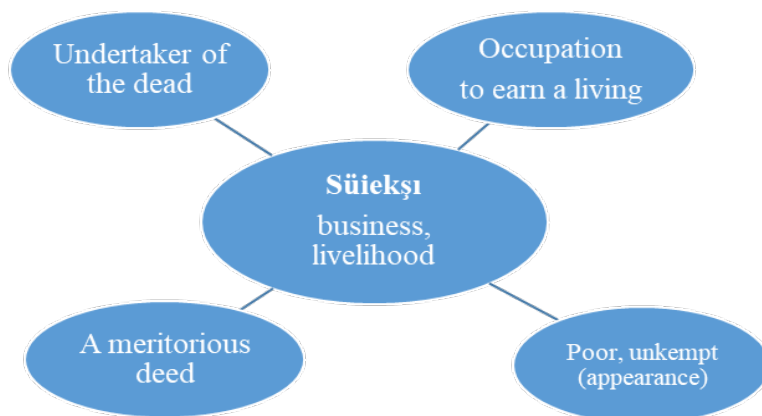
Results and Discussion

The pre-translation analysis is important in order to distinguish how much the names given to the main character in the work can convey the original meaning in the translation. For this, component analysis is necessary.

Physiological and psychological portrait of the digger, who at the same time became a profession and a name in the work, is as follows.

According to tradition, there was no such profession as a *süieksı* in Kazakh. The deceased person was bathed and circumcised by his relatives according to Sharia and taken to his last journey. And, according to the line of the work, *Tūñğyş*, who is not spared by fate, digs up all the corpses in the end, and turns the little he got from it into a business to make a living with a low income (Figures 1).

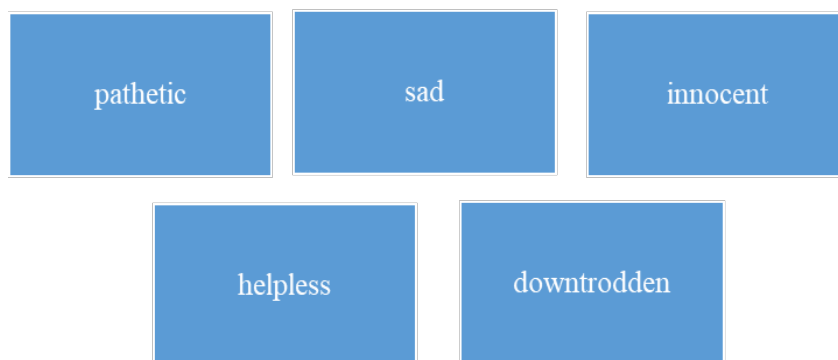
Depending on the skill of expressing and applying the author’s concept in a literary text, it can be grouped at different levels. In the text, concepts are distinguished according to their substantive, operational, and transformational appearance. According to the degree of awareness of concepts in the mind, the nature and originality of the real world, we can conditionally classify them as metaphysical, national-cultural, emotional concepts (Amirbekova, 2019).

Figures 1 – Physiological and psychological portrait of Süiekşi.

The concept of *süiekşi* that we are considering is one of cultural values, who prepares the grave of a dead person and buries it in the Kazakh worldview, as well as it is an emotional concept that goes hand in hand with feelings of death, grief, and sadness in

the human mind. In our study, the concept of *süiekşi* is formed by associative and various semantic connections. In the pictures shown below, we have tried to show Dulat Isabekov’s portrayal of the concept through his hero.

Figures 2 – Süiekşi as an emotional concept.

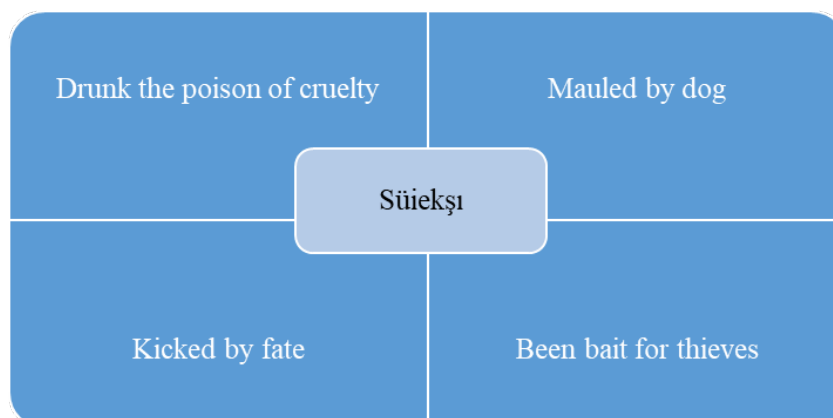
Associative nouns related to the concept of *süiekşi*: *death, loneliness, fear, anxiety, grief, fear, occupation, suffering, fate, mockery, and slave.*

Synonyms of the concept of *süiekşi*: *molaşy* (gravedigger), *kör qazuşy* (gravedigger), *qabır qazuşy* (gravedigger), *māñgürt* (loony), *ündemes* (the Silent one), *beşara* (miserable), *keñkeles* (blockhead), *tırı äruaq* (living ghost), *diouana*

(dervish), *ölekse* (the sluggish one), *beibaq* (the poor thing).

Associative verbs corresponding to the concept of *süiekşi*: *to exist, to run out of breath, to lose, to dig, to dig a grave, to die, to lose alive, to wear out, dwindle.*

In the lexicographical analysis of the concept of “*süiekşi*” it became known that there are the following supporting semes:

Figures 3 – Supporting semes associated with the concept of Süiekşı.

Factors that influenced the formation of this concept according to the story line: *poverty, helplessness, scarcity, disappointment in life, fate kick, society, Ukitay and his fellow men.*

As shown in the table, the real name of the character *Tūñğyş* (ТҮҢҒЫШ) in the original is given by means of transliteration and explanatory methods in Russian and English translations, that is, the letters *ң, ь* typical of the Kazakh language are replaced by the letters *n, y* in the Russian language. Also, we see the frequency of occurrence in the original 58 times, in the Russian translation 142 times, and in the English version 169 times, that is, almost three times more. The name *Үндемес* (Үндемес), which is the nickname of the character, which forms the concept of Süiekşı, was expressed

as *Молчун* through a literal translation into Russian, and was used as *Shadow* through a functional analog approach to English (shadow is always silent). In connection with the nicknames *Amanat* (Аманат) and *Duana* (Диуана), only the transliteration method was used in Russian and English. Even if the intermediate language was translated into English through Russian, there are large differences in the frequency of repetition of the names. Based on the analysis in the table, Dulat Isabekov gives 6 names to his main character in the line of work. Compared to the original, there are differences in the frequency of use of names in Russian and English. Also, another thing to pay attention to is the replacement of personal names with the pronoun *he*. This is a phenomenon in linguistics called deixis.

Table 1 – Presentation of the names of the main character in the story “Süiekşı” by D. Isabekov in the original, Russian and English languages and frequency of occurrence in the work.

Original	Number of occurrence in the original	Transmission in an intermediate language (Russian)	Number of occurrence in an intermediate language (Russian)	Translation in English	Number of occurrence in English version
ТҮҢҒЫШ	58	Тунгыш	142	Tungysh	169
Үндемес	5	Молчун	27	Shadow	50
Кеңкелес	14	Придурок Болван	2 1	Blockhead Dimwit	1 2
Диуана	20	Диуана	7	Duana	11
Аманат	17	Аманат	3	Amanat	2
Сүйекші	14	Могильщик	6	Grave-digger	10

Original (in Kazakh):

Кеңкелес үшін мына дүниеде құдық қазып, мал бағу, сәті түссе тоя тамақ ішіп, ұйқысы қанып ояндан басқа мақсат та, қызық та жоқ.

Translation (in Russian):

Единственная радость, которую он позволял себе, был сон, а если повезет любил поест досыта.

Translation (in English):

The only pleasure which he allowed himself was sleep and, when he was lucky, eating his fill.

The name *Kenkeles* (Кеңкелес) is replaced by the pronoun *he* in the translation of both languages. *Kenkeles* is foolishness, lack of mind, insanity (Babalar sözi, 2013). The name *Kenkeles*, which is used 17 times in the original, is translated as *придурок* (*jerk*) in 2 cases and *болван* (*blockhead*) in 1 case in Russian. Here, the reason why the name *Kenkeles* is greatly reduced in the translated version is that it is replaced by a pronoun, as in the above example.

Original (in Kazakh):

Аманат кезіндегідей емес, енді оның өміріне күлкі араласты, диунаданмақтау есітіп көңілі көтерілді.

Translation (in Russian):

Он и сам удивлялся тому, что радуется всякий раз, когда слышит похвалу старухи, - не часто его хвалили в прошлом.

Translation (in English):

He surprised himself by enjoying praise from the old woman, every time he heard some: in the past any words of praise had been so rare.

Amanat is a person who is pledged by the defeated, subordinate side to the opposing side (Babalar sözi, 2013); From the age of 9, *Amanat* became the first-born child, one of the people knew that his real name was *Tūñğyş*, and the other did not, every name given to first-born was not simply imposed, and each of them was filled with pain and humiliation, unbearable and painful periods. In the above example taken from the original, the word “as in *Amanat*’s time” has been replaced by the word “in his past life” in the translation of both languages. If the name *Amanat* is used 17 times in the original, it is translated only 3 times in Russian and 2 times in English, and in all other places it is replaced by the name *Tūñğyş*, all of which leads to differences in the frequency of use of names, as shown in Table 1 above, which in turn leads to deviations in translation.

As we can see from the example given above, the word *диуана* in the Russian translation is *старуха* (*old woman*), in the English translation it is given

as the *old woman*, that is, in the context, *диуана* is an old woman who wanders the country begging for warmth. Therefore, we see the differences; the word *диуана* is used 20 times in the original, 7 times in the Russian translation, and 11 times in English. In the explanatory dictionary, a *diouana* is a person who prays and breathes, who practices it, or an unstable person without prosperity (Dictionary of the Kazakh Literary Language, 2011).

By getting acquainted with literary translation, in the course of research, it is possible to meet various existing language units that are unique to that nation or the author himself have their own secret, sense and meaning. We noticed that those language units are invisible on the other side and require deeper research if you look at the bottom. As a result of this research, it was possible to understand the writer’s soul cry, the lack of kindness in people. D. Isabekov’s creative career began at the university, and his works passed through a strict selection process, which was not indifferent to the works of writers of the Soviet era. Any of the works of the writer will make the reader think deeply, with the frequent use of precious words and phrases of the mother tongue, with the words that are used every day in the life and lifestyle of the southern region of his native land. But in the course of researching the translations of these works into Russian and English, we realized that some aspects of the author’s thoughts were lost, the richness of the original language, the hidden thoughts at the end were not revealed and were not enough. As a proof of this, we analyzed the preservation of the national character in the translation of the names of the main character in the novel “*Süiekşi*” by the writer.

The Kazakh people have never been indifferent to naming a newborn child. Superstitious people showed great responsibility to him and did not allow anyone to name the child, the person who was desired by the people, respected in the country, was given the name of the child, mainly by the child’s grandparents, family elders, etc. In the days of the rich, the person who gave the name, was covered with a cassock and rode a horse. In general, the arrival of a baby was a great joy for all relatives, friends, citizens, and the village and region, apart from grandparents and parents. And it is said that no one knew that the character in D. Isabekov’s work came to life, except for two old women from the neighborhood. When *Komsha*, who has suffered from orphanhood, poverty, and has no one to rely on, when he reaches home exhausted from village to village, his heart is crushed with joy and he says to his

wife, “There is nothing worth spending my monthly salary on working for my firstborn” (Isabekov, 1992:232), let’s invite the neighbors tomorrow”. Kazakhs are a people who are very sensitive when it comes to a child. Komsha, who has spent his whole life on the path of poverty, can’t wait to have a child and wants to share his joy with her neighbors even if she doesn’t have any relatives to invite.

Original (in Kazakh):

- *Атын кім қойдыңдар?*

- *Сізді күтіп отырмыз* (Исабеков, 1992).

Қомша төрдегі бесікке келіп, жабулы көрпені жаймен ысырды да, пысылдап ұйықтап жатқан нәрестенің маңдайынан ұзақ иіскеді.

Ортадағы шоқтың беті қарауытып, үй іші күңгірт тартып бара жатыр. Қомша от басындағы әйелінің жанына келіп, жерде жатқан көсеумен шоқтың көзін тағы ашып қойды. Қызғылт жарық түндікке барып тірелді.

- *Тұңғышымыз гой. Атын Тұңғыш қояйық.*

- *Айтқаныңыз болсын.* (Исабеков, 1992: 232)

Translation (in Russian):

- *Как назвала?*

- *Тебя жду...* (Исабеков, 2003).

Он кивнул, но уже не смотрел не нее – на цыпочках, будто боялся неосторожным движением потревожить младенца, подошел к люльке, слегка отвернул одеяло и, наклонившись над сладко посапывающим ребенком, долго, с наслаждением вдыхал его запах.

Огонь в очаге начал угасать, в комнате меркнул свет. Комша подошел к жене, бережно обнял ее за плечи, потом, не отпуская ее от себя, наклонился, взял кочергу и пошуровал в очаге. Посветлело снова.

- Он наш первенец, а потому и назовем его Тунгышем. Ладно?

- Как ты скажешь...(Исабеков, 2003)

Translation (in English):

- :What name did you choose?”

“I’ve been waiting for you ...” (Isabekov, 2014).

Komsha nodded but was not looking at his wife any longer. He tiptoed over to the corner as if he was afraid of rousing the baby through some careless movement. He stepped up to the cradle and gently turned back the blanket. Then he leant down over the baby snuffling sweetly in its sleep: he stood there breathing in its smell with deep delight.

The fire in the hearth was starting to go out and the light in the room grew dim. Komsha went over to his wife, put a protective arm round her shoulders and without letting go of her, bent down, picked up the poker and started stoking the hearth. The room grew lighter again.

“*He’s our first-born and so we shall call him Tungysh. Is that all right?*”

“*As you wish ...*” (Isabekov, 2014).

Komsha gives his son the name himself. In the Explanatory Dictionary, *tūñğyş* is the first born child, the oldest of the children. There are sayings in Kazakh: The firstborn stands on the flag or where the front carriage goes, the back is there. A special attention was paid to the eldest of the house. It is probably because of the view that if the first-born child is brought up well, then the brothers who follow him will follow in his footsteps.

Original (in Kazakh):

Өзінің анадан шыр етіп туып, азан шақырып қойған аты Тұңғыш болса да, былайғы жұрт оны ауыз ашпас тұйық мінезіне қарап Үндемес атап кеткен-ді. Бұл қосалқы ат өзіне қашан тағылды, кім тақты – ол жағын ешкім де, тіпті, Тұңғыштың өзі де білмейді (Исабеков, 1992).

Translation (in Russian):

Его звали Тунгышем, что по -казахски значит- первенец. Но никто не помнил этого имени. Для окружающих он был Молчуном, тихим незлобивым человеком, может лишь чутьчуть придурковатым. Так, во всяком случае, казалось. Когда прилипла к нему эта кличка, кто ему дал ее, не ведал, наверное, и сам Тунгыш (Исабеков, 2003).

Translation (in English):

He had been given the name Tungysh, which means “First-born” in Kazakh. Nobody remembered that name though. To the locals he was known as “Shadow”, being a mild, quiet, fellow, who perhaps had a few screws missing. Or so it seemed. Probably not even Tungysh himself could remember how that nickname had stuck or who had given it to him (Isabekov, 2014).

The original says that the name of the firstborn was carried out by the Kazakh rite of calling Azan, and the translation in Russian and English does not provide information about this ritual at all, and the meaning of the firstborn’s name is additionally explained in Russian as *значит – первенец*, in English as “first-born” in Kazakh. Translation into Russian and English is made using literal, explanatory, functional analog methods.

As can be seen from the above examples, many times in the work, the names Kenkeles, Ündemes, Diouana, Amanat, Stüekşi are replaced by the original name *Tūñğyş*, so there are differences in the frequency of use of the first name in Russian and English.

In the Kazakh culture, it is normal for people to have several unofficial names, changing names in Kazakhs is often called with different names depending on age, or they shorten long names, sometimes names are given to children based on their appearance and behavior, but in the work of D. Isabekov several names given to the character are completely different from the situation we are talking about, the name itself is not the names that are given to a healthy and sane person in society.

It is true that where there is life, there is death. The fact that all living beings created by Allah Almighty cannot escape from death is a situation that happens to all human beings sooner or later. In general, the Kazakh people treated the issue of burial of the dead with great responsibility. In the Kazakh tradition, the role of a digger is also important.

The name *Ündemes* means less talkative, no obsession with words. In the table above, we see that in the original the name was used 5 times, in the Russian language *Молчун* 27 times, and in the English translation *Shadow* 50 times.

Original (in Kazakh):

Кәрілік те жетіп қалған-ау, әлде түнгі аяз жерге тоң қатырып өткен бе? *Ол* күректі табанға салып ырғап қалғанда, жүзі тасқа тигендей тық ете қалды. Бар салмағын салып тағы да ырғып көріп еді, сол жамбасы зырк етіп, аяғынан жан кетіп қалғандай болды. Денесі түршігіп келе жатқан секілді. Кеше қазып кеткен шұқыр топырағының бетіндегі қырауды ысырып жіберіп, сылқ отыра кетті де, жамбасын уқалады. Кәрі денесі жылы төсекті аңсады. Бірақ жылы оранып жатар уақыт бар ма? Тым болмаса үшеуін бітіру керек. «Қыс та түсті-ау, – деді ішінен *ол*, – екеу қазармын, ал үшеу ... ай, ай қиын болады-ау». (Исабеков, 1992: 228)

Translation (in Russian):

Может быть, впервые за всю жизнь именно сегодня *он* подумал о старости. Все-таки одолевает, проклятая! Совсем сил не стало. Или это мороз за ночь так заледенил землю? *Он* попытался копнуть еще разок – куда там! Лопата лишь скользнула поверху, соскабливая пыль, и заскребла, как по железу, – аж мурашки пошли по телу. Ах так? *Он* навалился на черенок из всех сил, резко надавил на ступицу. И в то мгновение, когда лопата, казалось, наконец подалась вперед, боль, жгучая пронзительная, как горячий нож вошла в бедро. *Он* охнул, выронил лопату, ухватился за ногу, точно старался выдавить боль. Неуклюже опустился на землю. Бедро горело, а старое тело, охваченное ознобом, вдруг затосковало о теплой постели. Полежать

бы теперь. Да где там! Кто же за него копать будет? И тут же устало подумал, что, если нога теперь отойдет, две могилы *он* как –нибудь выроет, а третью ... Нет, третьей ему не одолеть ... (Исабеков, 2003: 182).

Translation (in English):

Perhaps today was the first time in his life that *he* had ever given any thought to old age. It was taking its toll, damn it! “*Shadow*” felt drained of strength. Or was it that the frost had turned the earth to iron overnight? *He* tried to dig a spadeful of earth just one more time, but it was no use! His spade just skidded over the surface, stirring up no more than dust: the noise it made was as if it was scraping across iron – enough to set his teeth on edge. “*Shadow*” pushed down on the handle of his spade, pressing as hard as *he* could on its shoulder. At the very moment, when it seemed as if the spade was going to cut into the ground at last, a sharp burning pain went through his hip like a hot knife. “*Shadow*” gasped, dropped the spade, clutched at his leg, as if *he* was trying to squeeze out the pain. *He* let himself down clumsily on to the ground. His hip felt as if it was on fire and his old body, which had begun to shudder, suddenly yearned for its warm bed. “*Shadow*” would have given anything to be able to lie down. But how could he?! Who would dig in his place? Then *he* started to think wearily to himself, that if his leg would ease up, *he* would somehow manage to dig two graves but would not be able to cope with a third... (Isabekov, 2014: 74).

As we can see from the above three-language passage, in these paragraphs in the original and in the Russian translation, the name *Ündemes* is not given at all, and in English the name “*Shadow*” is added 3 times, as well as if this pronoun was given only 2 times in the original, in Russian it is added 5 times, in English 6 times. According to the table, the name *Ündemes* is used 5 times in the original, 27 times in Russian, 50 times in English, as in the example above, especially in the English version, complex sentences are divided into singular sentences, “*Shadow*” is added in many places as a noun, respectively, it is used 10 times more often than in the original.

Conclusion

Having considered the names of the main characters in D. Isabekov’s story “*Süiekşi*” in the original, Russian and English languages and the frequency of their occurrence in the work, we noticed that words with their own meaning in the Kazakh worldview undergo transformations in the

translation according to the whim of the translator. The differences in the frequency of use of the names given to the main character in three languages were determined, and the methods of their translation were analyzed. In particular, methods of omission, addition, and replacement are often used in translation.

Due to the concept of *süieksı* as a complex multi-dimensional creation and its mental significance, it was clear that the content of *süieksı* is in continuity with Kazakh national history and cultural traditions. In this regard, associative nouns, synonyms, verbs, supporting words related to the concept of *süieksı* were identified.

The concept of *süieksı* as a result of an active cognitive attitude of a person to life in order to

form his personal and collective values through the nicknames given to the firstborn of the main character, and the use of methods of dropping, adding, replacing their inner world, emotional state, stress in translation with special author's figurative words hindered the achievement of adequacy in two languages. The decline and change of the national value of the grave-digger, who is the executor of a tradition considered sacred and precious in the Kazakh worldview, should have become a bitter reality for the translators as well as the original author.

In conclusion, we can say that the adequate presentation of author's concepts in Russian and English translations of works of fiction in the Kazakh language is still necessary to be thoroughly studied.

Әдебиеттер

- Юркевич П.Д. Философские произведения. – Москва, 1990. – С.466-526.
- Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – Москва, 1997. – С. 267-279.
- Дзюба Е.В. Когнитивная лингвистика: учебное пособие для высших учебных заведений. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т., 2018. – 280 с.
- Leontyev A.N. Problems of the development of the mind. Translated from Russian. – Moscow: Progress, 1981. – 454 p.
- Bar-Hillel Y., Carnap R. Semantic information // British Journal of Science. – 1953. – Vol. 4. – P. 147-157.
- Gabora L. Cognitive mechanisms underlying the origin and evolution of culture: Phd thesis. – Brussels: Vrije Universiteit Brussel, 2001. [Electronic resource]. – URL: www.vub.ac.be/CLEA/liane/thesis/gabora.pdf (Date of use: 20.04.2023)
- Bates M.J. An introduction to metatheories, theories, and models in K.E. Fisher, S. Erdelez, & L. McKechnie (Eds.) // Theories of information behavior. – Medford, NJ: Information Today, 2005. – P. 1-24.
- Gabora L., Aerts D. “Contextualizing concepts” // Proceedings of the 15th International FLAIRS Conference, Special track: Categorization and Concept Representation: Models and Implications, Pensacola, FL, American Association for Artificial Intelligence, 2002. – P. 148-152. [Electronic resource]. – URL: www.vub.ac.be/CLEA/liane/papers/flairs.html
- Сельдииков А.М., Горяев Т.С., Довунов Б.Э. и др. К вопросу методологии исследований концепта в современной науке // *Litera*. – 2020. – №10. – С. 114-122.
- Лихачев Д.С. Логический анализ языка. Культурные концепты. – Москва, 1991. – С. 280-287.
- Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2004. – 228 б.
- Хасенова Э.К. Дулат Исабековтің «Сүйекші» повесіндегі кейіпкер болмысы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2011. – №2 (132). – Б.284-287.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі: 15 томдық / Құрас. А.Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. Т. 13. – 752 б.
- Әмірбекова А.Б. Санада ақиқат бейнесін қалыптастырудың тетіктері // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – №2. – Б. 42-47.
- Исабеков Д. Повестер (қазақ тілінде): 2 томдық таңдамалы шығ. жинағы. – Алматы: Жазушы баспасы, 1992. Т.2. – 430 б.
- Исабеков Д. Транзитный пассажир. Повести. – Москва: Русская книга, 2003. – 304 с.
- Issabekov D. *The little pearl and other stories* / Translation by Katharine Judelson. – London, Published by The Aitmatov Academy, 2014. – 245 p.
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2013. Т. 100: Ән-өлеңдер. – 440 бет.
- Исабеков Д. Өнегелі өмір. – Алматы: Akadem kitap, 2022. – 472 б.
- Неталиева Д. Д. Исабеков повестеріндегі ұлттық мінез сипаты: филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы: 2007. – 111 б.
- Хамзина Қ.М. Қазақ повестеріндегі көркем уақыт және кеңістік (XXғ. 70-80 ж.ж.): филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2004. – 131 б.
- Kapeu-Kokhanova M., Zhumabekova D.Z., Zhalalova A., Dosmagambetova J., Sarkulova M. Correlation of the terms “concept” and “meaning” in modern linguistics // *Xlinguae*. – 2023. – Vol. 1(16). – 191-200, 2023, doi: 10.18355/XL.2023.16.01.14.
- Murphy G. The big book of concepts. – Cambridge, MA: MIT Press, 2002. – 563 p.

References

- Amirbekova, A.B. (2019). Sanada akikat beynesin kalyptastyrudyn tetikteri [Mechanisms of formation of the image of truth in consciousness]. *Kazak memlekettik kyrdar pedagogikalyk universiteti Khabarshysy. Filologiya seriasy.* [Bulletin of the Kazakh State Women’s Pedagogical University. Philological series]. Vol.2, P. 42-47. (In Kazakh)
- Askol’dov, S.A. (1997). *Koncept i slovo* [Concept and word]. *Russkaja slovesnost’. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta.* Antologija [Russian literature. From the theory of literature to text structure. Anthology]. Moscow. P. 267-279. (in Russian)
- Babalar sozi. Zhuz tomдық. (2013). [Ancestors’ exhortations. Hundred vol.]. Astana. Foliant. T. 100. An-olender. [Vol.100. Songs and poems]. (In Kazakh)
- Bar-Hillel, Y., Carnap, R. (1953). Semantic information. *British Journal of Science.* Vol. 4, P. 147-157.
- Bates, M.J. (2005). An introduction to metatheories, theories, and models in K.E. Fisher, S. Erdelez, & L. McKechnie (Eds.). *Theories of information behavior.* Medford, NJ. Information Today, P. 1-24.
- Dzjuba, E.V. (2018) *Kognitivnaja lingvistika: uchebnoe posobie dlja vysshih uchebnyh zavedenij* [Cognitive linguistics: a textbook for higher educational institutions]. Ekaterinburg. Ural State Pedagogical University un-t. (in Russian)
- Gabora, L. (2001). *Cognitive mechanisms underlying the origin and evolution of culture.* Phd thesis. Brussels. Vrije Universiteit Brussel. [Electronic resource]. – URL: www.vub.ac.be/CLEA/liane/thesis/gabora.pdf (Date of use: 20.04.2023)
- Gabora, L. Aerts, D. (2002). “Contextualizing concepts”. *Proceedings of the 15th International FLAIRS Conference, Special track: Categorization and Concept Representation: Models and Implications, Pensacola, FL, American Association for Artificial Intelligence.* P. 148-152. [Electronic resource]. – URL: www.vub.ac.be/CLEA/liane/papers/flairs.html
- Isabekov, D. (2003). *Tranzitnyj passazhir. Povesti* [Transit passenger. Stories]. Moscow. Russkaja kniga. (In Russian)
- Isabekov, D. (2022). *Onegeli Omir.* [The role-model life]. Almaty. Akadem kitap. (In Kazakh)
- Islam, A. (2004). *Ultyk madeniet konteksindegi dunienin tildik surety (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvo-madeni saraptama)* [Linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural analysis)]. *Filol. gyl. dok. ... dis. [Diss ... on filological sciences].* Almaty (in Kazakh)
- Issabekov, D. (1992). *Povester (Kazakh tilinde). 2 tomдық tandamaly shyg. Zhinagi* [Stories. (in Kazakh). Collection of selected works in 2 volumes]. Almaty. Zhazushy baspasy. Vol.2. (In Kazakh)
- Issabekov, D. (2014). *The little pearl and other stories.* Translation by Katharine Judelson. London. Published by The Aitmatov Academy.
- Jurkevich, P.D. (1990). *Filosofskie proizvedeniya.* [Philosophical works]. Moscow. P. 466-526. (in Russian)
- Kapeu-Kokhanova, M., Zhumabekova, D.Z., Zhalalova, A., Dosmagambetova, J., Sarkulova, M. (2023). Correlation of the terms “concept” and “meaning” in modern linguistics. *Xlinguae.* Vol.1(16), P. 191-200. doi: 10.18355/XL.2023.16.01.14.
- Khamzina, K.M. (2004). *Each cover is covered with a kink (XXf. 70-80 zh.)* [Time and space in Kazakh fiction stories (70-80s of the twentieth century)]. *Filol. Gyl.doc. ... diss. [Diss. ... on filological sciences].* Almaty. (in Kazakh)
- Khasenova, E.K. (2011). *Dulat Isabekovtin “Suyekshi” povesindegi keyipker bolmysy* [The character of Dulat Isabekov in the story “Suekshi”]. *KazNU Khabarshysy. Filologiya seriasy* [Bulletin of the KazNU. Philological series]. Vol.2(132), P. 284-287. (In Kazakh)
- Leontyev, A.N. (1981). *Problems of the development of the mind.* Translated from Russian. Moscow: Progress.
- Lihachev, D.S. (1991). *Logicheskij analiz jazyka. Kul’turnye koncepty* [Logical analysis of language. Cultural concepts]. Moscow, P. 280-287. (In Russian)
- Murphy, G. (2002). *The big book of concepts.* Cambridge, MA. MIT Press, 2002.
- Netalieva, D.D. (2007). *Isabekov povesterindegi ultyk. minez sipaty.* [National characteristic feature in Isabekov’s stories]. *Filol. gyl. dok. ... diss. [Diss. ... on filological sciences].* Almaty (in Kazakh)
- Qazaq adebi tilinin sozdigi. 15 tomдық. (2011). [Dictionary of the Kazakh literary language. 15 volumes]. Almaty, Vol.13. (In Kazakh)
- Sel’dikov, A.M., Gorjaev, T.S., Dovunov. B.Je. et al. (2020). *K voprosu metodologii issledovanij koncepta v sovremennyj nauke* [To the issue of methodology of concept research in modern science]. *Litera.* Vol. 10, P. 114-122. (In Russian)

Information about authors:

Tleulinova Meiramkul (corresponding author) – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, (Almaty, Kazakhstan, e-mail: tleulinova_mb@mail.ru);

Seidenova Saule – Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: saule_dus@mail.ru);

Dosmagambetova Jamila – Candidate of Philosophical sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: ddd_dos@mail.ru).

Date of receipt of the article: July 15, 2023.

Accepted: May 22, 2024.

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН АҚПАРАТ

Журналда материалдарды жариялау Open Journal System, онлайн жіберу және рецензиялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Жүйеге тіркелу немесе кіру «Материалдарды жіберу» бөлімінде қол жетімді.

Мақала авторы ілеспе хат ұсынуға міндетті.

Авторларға арналған талаптар:

– «ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы» журналдың редакциялық алқасы ғылыми бағыттары бойынша бұрын жарияланбаған мақалаларды қабылдайды (сайтта көрсетілген). Мақала электрондық форматта (.doc, .docx, .rtf форматтарында) тек журнал сайтының функционалымен жүктеу арқылы ұсынылады (Open Journal System);

– қаріп кеглі – 12 (андатпа, түйін сөздер, әдебиет - 10, кестелердің мәтіні – 9-11), қаріп – Times New Roman, туралау – мәтіннің ені бойынша, интервал – бірыңғай, абзац шегінісі – 0,8 см, шеттері: жоғары және төменгі – 2 см, оң және сол жақ – 2 см.

– суреттер, кестелер, сызбалар, диаграммалар және т.б. нөмірленуі мен атауы көрсетіле отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, 1-сурет – сурет атауы); суреттер, кестелер, сызбалар және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20%-нан аспауы тиіс (кейбір жағдайларда 30% - ға дейін).

– мақаланың көлемі (атауын, авторлар туралы мәліметтерді, андатпаларды, түйінді сөздерді, библиографиялық тізімді есепке алмағанда) 3 000 сөзден кем болмауы керек және 7 000 сөзден аспауы тиіс;

– авторлар міндетті түрде Open Journal System жүйесіндегі ілеспе хатта жолданатын мақала / қолжазба бұрын еш жерде жарияланбағанын және мақалада оларға сілтемесіз басқа жұмыстардан алынған мәтін үзінділері жоқ екенін көрсетуі тиіс;

– мақаланы жариялау үшін ақы төлеу тәртібі мен құнын баспа үйі белгілейді және автор сыртқы рецензенттер мен ғылыми редактор мақұлдағаннан кейін ақы төлеуді жүргізеді;

– мақаланың техникалық ресімделуі және жариялау талаптары бойынша толық ақпарат <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/information/authors> сілтемесі бойынша қолжетімді.

INFORMATION FOR AUTHORS

Submissions to the journal are made using Open Journal System, the online submission and peer review system. Registration and access is available at Submissions.

The author for correspondence is obliged to provide a Cover letter for publication in the journal.

The requirement for authors:

– the Editorial Board of “Eurasian Journal of Philology: Science and Education” accepts previously unpublished articles on scientific areas of the journal (indicated on the website). The article is submitted in electronic format (in formats .doc, .docx, .rtf) only by uploading it through the functionality of the journal’s website (Open Journal System or Editorial Manager);

– font size – 12 (abstract, keywords, literature - 10, table text – 9-11), font – Times New Roman, alignment – text width, interval – single, indented margin - 0,8 cm, margins: top and bottom – 2.0 cm, left and right – 0 cm;

– figures, tables, graphs, diagrams, etc. are presented directly in the text with the indication of the numbering and title (E.g., Figure 1- Picture name). The number of figures, tables, graphs and diagrams should not exceed 20% of the total article length (in some cases up to 30%);

– article Length (not including the title, information about authors, abstract, keywords, literature (bibliographic list) should be at least 3,000 words and not exceed 7,000 words;

– authors must indicate in the cover letter in the Open Journal System or Editorial Manager that the submitted article/manuscript has not been published anywhere before, and that the article does not contain borrowed text fragments from other works without reference to them;

– the cost of publication and payment procedure is established by the publishing house «Kazakh University» and is made by the author after approval by external reviewers and the scientific editor;

– detailed information on the technical design of the article and the requirements for publication is available at the link: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/information/authors>.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Публикация материалов в журнал осуществляется с использованием Open Journal System, системы онлайн-подачи и рецензирования. Регистрация или авторизация доступны в разделе «Отправка материалов».

Автор для корреспонденции обязан предоставить сопроводительное письмо на публикацию в журнале.

Требования для авторов:

– Редакционная коллегия «Вестника КазНУ. Серия филологическая» принимает ранее неопубликованные статьи по научным направлениям журнала (указаны на сайте). Статья представляется в электронном формате (в форматах .doc, .docx, .rtf) только посредством ее загрузки через функционал сайта журнала (Open Journal System или Editorial Manager).

– кегль шрифта – 12 (аннотация, ключевые слова, литература – 10, текст таблиц – 9-11), шрифт – Times New Roman, выравнивание – по ширине текста, интервал – одинарный, абзацный отступ – 0,8 см, поля: верхнее и нижнее – 2 см, левое и правое – 2 см.

– рисунки, таблицы, графики, диаграммы и др. представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации и заглавия (Например, Рис. 1 – Название рисунка). Количество рисунков, таблиц, графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).

– объем статьи (без учета названия, сведений об авторах, аннотации, ключевых слов, библиографического списка) должен составлять не менее 3 000 слов и не превышать 7 000 слов.

– авторы в обязательном порядке должны указать в сопроводительном письме в системе Open Journal System или Editorial Manager о том, что направляемая статья/рукопись нигде ранее не публиковалась, и что в статье отсутствуют заимствованные фрагменты текста из других работ без ссылок на них.

– порядок оплаты и стоимость за публикацию статьи устанавливается издательским домом «Қазақ университеті» и производится автором после одобрения внешними рецензентами и научным редактором.

– подробная информация по техническому оформлению статьи и требованиям к публикации доступно по ссылке: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/information/authors>.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Тіл білімі	Section 1 Linguistics	Раздел 1 Языкознание
<i>Аубакирова А.Е., Қурманбайұлы Ш., Атыгаева К.М.</i>		
Новые лингвистические термины в современном казахском языке		4
<i>Baizakova V.E., Duisekova K.K.</i>		
Representation of the Concept «Отбасы / Family» in the Kazakh and English Political Discourse		14
<i>Жиренов С.А., Аширов Ж.С.</i>		
Орнитонимдік фразеологизмдердің этномаркерлі бейнесі		22
<i>Кенжалин Қ.Қ., Таңсықбай Ә.Қ., Құлжанова Б.Р.</i>		
Ауған жеріндегі ламған атауының тарихи-тілдік негізі		37
<i>Қуссе Х., Шакенова М.Т.</i>		
Манипуляция как нетрансакционная перлокуция		47
<i>Қортабаева Г.Қ., Теменова Г.Қ., Шайхыстамова М.Б., Сейдикенова А.С.</i>		
Түркі тілдеріндегі табу аттардың ұлттық-мәдени ерекшеліктері		59
<i>Құлманов С.Қ., Әшімбаева Н.М., Омарова А.Д., Ескендір Ж.Е.</i>		
Техника ғылымдары терминжүйесінің лингвистикалық сипаты		69
<i>Rakhimova D.B., Sadykov T.S.</i>		
Turkic Kinship Terminology: Comparative Linguistic and Cultural Analysis		82
<i>Сансызбаев О.Т., Алкебаева Д.А., Әміров Ә.Ж.</i>		
Каузальдық ұғымының философиялық және лингвистикалық заңдылықтары		90
<i>Саткенова Ж.Б., Мадиева Г.Б., Алимтаева Л.Т.</i>		
Абай өлеңдерін корпустық технологиялар көмегімен зерттеу		102
<i>Saurbayev R.Zh., Yerekhanova F.T., Zhetpisbay A.K., Kuzembaeva G.A.</i>		
Morphonological Phenomena in the English Scientific and Technical Vocabulary		112
2-бөлім Әдебиеттану	Section 2 Literary Criticism	Раздел 2 Литературоведение
<i>Auyesbayeva P., Akimova T.</i>		
The Epic “Edige Batyr”: Typology of the Existing Turkic Versions		124
<i>Ахметова А.М.</i>		
Жавлон Жовлиевтің «Қорықпа» романындағы Түркістан аймағы жастары мен тәуелсіздік кезең қоғамының образы ..		134
<i>Kaiimov M.A., Boranbayev S.R., Nurbek M.A.</i>		
Religious Concepts and Social Picture of the World in Tolgau Works of Bukhar Zhyrau		146
<i>Сейітжанов З.Н., Набиолла Н., Имангалиев Б.С., Шортанбай Ш.А.</i>		
Көдек Байшығанұлының саяси лирикасы		156
3-бөлім Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі	Section 3 Methods of teaching language and literature	Раздел 3 Методика преподавания языка и литературы
<i>Кеңесова М.Б., Каиржанова А.Т., Шаймерденова Н.Ж.</i>		
Особенности метафорической репрезентации мира в контексте билингвального обучения		168
<i>Сабыржанова М.С., Ананьева С.В.</i>		
Анализ интермедиаальной поэтики прозы как средство совершенствования литературоведческих компетенций студентов		177

4-бөлім Аударма теориясы	Section 4 The theory of translation	Раздел 4 Теория перевода
<i>Айтмұханбетова А.С.</i> Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы «Білім» және «Сенім» концептілері және олардың орыс, ағылшын тілдеріне аударылуы		188
<i>Teulinova M.B., Seidenova S.D., Dosmagambetova D.Zh., Bashirov N.K.</i> Reflection of the Concept “Suyekshi” in the Work of D. Issabekov and its Reproduction in Translations into the Russian, English Languages		202
Авторларға арналған ақпарат.....		213